

Irodalomról, nyelvről és társadalomról

A kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola
tanulmányai

Kiadói tanács:

Dr. Bányai Éva egyetemi tanár (Bukaresti Egyetem)
Dr. Benedek József egyetemi tanár (BBTE Kolozsvár)
Dr. Gagyai József egyetemi tanár (Sapientia EMTE Marosvásárhely)
Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (BBTE Kolozsvár)
Dr. G. Etényi Nóra egyetemi docens (ELTE Budapest)

EGYETEMI FÜZETEK

43.

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

Megjelent a Bethlen Gábor Alap támogatásával.

Irodalomról, nyelvről és társadalomról

A kolozsvári Hungarológiai Tudományok Doktori
Iskola tanulmányai

Szerkesztette:

András Orsolya
Benke András
Domokos Zsófia
Keszeg Vilmos

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2019

A tanulmánykötet megjelentetését a Bethlen Gábor Alap támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság, 2019.

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.

A kötet szerkesztőbizottsága: dr. Benő Attila, dr. Cseke Péter, dr. Egyed Emese, dr. Gábor Csilla, dr. Orbán Gyöngyi, dr. Pozsony Ferenc

Borítóterv: Makkai Bence

Készült az AmGraphis nyomdában, Kolozsváron.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Irodalomról, nyelvről és társadalomról / Szerkesztette: András Orsolya,

Benke András, Domokos Zsófia, Keszeg Vilmos. - Cluj-Napoca :

Egyetemi Műhely Kiadó, 2019

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8886-45-9

I. András, Orsolya (ed.)

II. Benke, András (ed.)

III. Domokos, Zsófia (ed.)

IV. Keszeg, Vilmos (ed.)

81

Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Bilibók Renáta

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 116.

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<http://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-k>

Tartalomjegyzék

Balázs Aletta Júlia

Emblémák és 17–18. századi kegyességi szövegek kapcsolata 7

Benedek István

Erdélyi önkormányzatok az online térben 21

Boda Székedi Eszter

A technikai jelenlét önreflexív vonatkozásai Wim Wenders filmjeiben ... 35

Csata Adél

Dessewffy József azonosítatlan válasza a tübingai pályatételre 73

Csata Adél

A nyelvválasztás kérdése Benkő József műveiben 105

Dimény-Haszmann Orsolya

Intézményteremtés – A csernátoni Haszmann Pál Múzeum
kapcsolathálója 1973-tól 1993-ig levelezések tükrében 133

Dohi Zsuzsánna

A 17. század kegyességi fordításirodalmának egyik jellegzetes példája:
Pápai Páriz Ferenc *Pax*-sorozata 163

Kerti József

Allegóriajátékok Aranka György költészetében. Az alkalmi verstől a
bölcseleti-moralizáló hazafias tankölteményig..... 187

Kovács Kinga-Tünde

Keresztúri Bíró Pál katekizmusa (pedagógiája, illetve a történeti
kontextus szempontjából) 213

Kozma Éva

Komlóssy Ferenc színigazgató kolozsvári évei. A színházalakítás és
közönségnevelés kérdései..... 229

<i>Kozma Éva</i>	
A színésznő, aki „körén kívül volt.”	261
Színészeti eszmények egy 19. századi színésznő, Komlóssyné Czégényi Erzsébet pályamodelljében	261
<i>Lakatos Aliz</i>	
A kolozsvári fiatalok szlengértelmezése és szlenghasználata	291
<i>Lakatos Aliz</i>	
Szleng kölcsönszavak stílusértéke	315
<i>Máté István</i>	
Gazdasági kapcsolatok a kalotaszegi református egyházközségek mindennapjaiban	347
<i>Szabó Emília</i>	
Előmunkálatok Buczy Emil költészetének tanulmányozásához	373
<i>Szövérfi Erika</i>	
A <i>csak</i> partikula diskurzusjelölői funkciói Teleki Mihály levelezésében	399
<i>Vincze Eszter Beáta</i>	
A megigazulás témája Pázmány Péter <i>Kalauz</i> ának különböző könyveiben és prédikációiban	421
<i>A tanulmányok szerzői, rezümék</i>	447
<i>Disszertációk, tézisek</i>	461

Emblémák és 17–18. századi kegyességi szövegek kapcsolata

Az embléma előzményei

A középkorban gyakori volt az impresák vagy másnéven devizák használata. Ezek olyan jelvények, amelyeket a főúri és királyi előkelőségek használtak. Kis méretű, képes jelképről van szó, amelyeket a legtöbb esetben mottóval, azaz magára a képre és egyben tulajdonosára vonatkozó jelmonddal együtt használtak. Gyakran előfordult, hogy a mottó önállóan, kép nélkül is megjelent. Az impresa egyik érdekessége, hogy túlélte viselőjét, a másik pedig, hogy a 16. században egyedi műfajjá vált, és bizonyos formai változásokon ment keresztül (Gyulai 2009: 41). Gyulai Éva megfogalmazásában: az impresa „tesztét” alkotó képből, azaz *figurából* (*pictura*), a „lelkét” alkotó mottóból pedig felirat, *inscriptio* vált, majd rövid, általában latin nyelvű vers került a kép mellé, aztán pedig következesen alá, így lett belőle *subscriptio*. Egy ideig felváltva, egymás szinonimáiként, használták az impresa, deviza és embléma megnevezéseket, hogy aztán majd

[...] embléma néven megkezdjék több évszázados, kivételes sikerre jutott pályafutásukat a könyvtörténetben, az oktatásban és általában a művelődéstörténetben. A középkori, személyhez kötődő impresák viszont a kora újkorban sokszor az emblémákkal párhuzamosan éltek tovább, a két jelenség nem ritkán szétválaszthatatlanul összeolvadt, sokszor ugyanazok az ábrák és szövegek jelentek meg az emblémáskönyvekben mint az *impresa*-gyűjteményekben, az utóbbiak azonban nem szűntek meg személyes kötődésűek lenni, míg az előbbieken az emblémák mind gyakrabban jelentek meg tulajdonost nélkülözve, általános morális és didaktikai tartalommal. A megnevezésben is győzni látszott az általánosabb embléma, hiszen mind gyakrabban használták és használjuk az impresákra is (Gyulai 2009: 41).

Illusztráció és epigramma (*subscriptio*) embléma elnevezésű együttesének elterjedésében és népszerűvé válásában Andrea Alciato *Emb-*

lemata című epigrammás könyvecskájének lényeges szerepe volt.¹ Alciato műve kapcsán az látható, hogy az embléma tömör epigramma-füzérként kezdte meg életét, ekkor még nem sok köze volt a szó szoros értelmében vett képhez (ld. Manning 2009: 9). A legelső humanista emblémagyűjteménynek tartott alkotást *Emblamatum liber* címmel, 1531-ben, Augsburgban adta ki Heinrich Steyner. Steyner közreműködése két okból is meghatározó, egyrészt mert úgy adta ki az epigrammafüzért, hogy – az első három epigramma kivételével – fametszeteket rendelt a versekhez, másrészt pedig ezt követően az emblémásmű a tudós epigrammaköltészet különleges formájából egy minden olvasói réteget megcélzó könyvtípussá alakult át (Knapp 2003: 16–20). A reneszánszban számtalan emblémásmű terjedt el – szöveg és kép vegyes alkalmazásával –, amelyeket az élet különböző helyzeteire dolgoztak ki (Szacsavay 2006: 267).

Annak ellenére, hogy az embléma nincs nemzeti határokhöz kötve, kialakultak bizonyos nemzeti, rendi, felekezeti sajátosságok – a jezsuiták például kezdettől fogva erős érdeklődést mutattak az emblematika iránt. Kialakultak ugyanakkor felekezetek és műfajok fölötti közös vonások is, ilyen például a játékos elem, a meggyőző erő, illetve az a szándék, hogy a közvetített tartalom minél könnyebben rögzüljön a hallgatók emlékezetében.

Az embléma vallásos használata – a prédikációkon kívül – elsősorban elmélkedés- és imádságyűjteményekre, ill. teológiai traktátusokra jellemző.² Az emblematika vallási célú felhasználása Európában a 17. században lendült fel (Knapp 2003: 103).

Leggyakrabban egy embléma három részből tevődött össze: az első az *ábra* vagy *pictura*, egy, ehhez a képhez illeszkedő jelentésű *mottó* vagy felirat, *inscriptio*, és egy részletes aláírás, *subscriptio*, ami egy hosszabb prózai szöveg is lehetett. Az embléma-könyvek az utóbbit elhagyhatták, így az emblémának még több jelentése volt (Szacsavay 2006: 267).

Az emblematológia irodalma a három összetevő kapcsolatát vizsgálva hol az epigrammát, hol a picturát tekinti fontosabbnak (Szacsavay 2006: 267). Knapp Éva csoportosítása alapján az általam vizsgált

¹ Erre részletesebben kitérek egy korábbi tanulmányomban: Balázs 2016.

² „A vallásos tartalmú emblematikus nyomtatványok között külön csoportot alkotnak a teológiai traktátusok, bár a határok gyakran elmosódnak” (Knapp 2003: 104).

elmélkedésgyűjteményben³ található metszetek és *subscriptió*juk többszintes emblémáknak tekinthetők.⁴

Azonban az embléma mint egy gondolkodásmód megjelenési formája csak egységes egészként értelmezhető. Az embléma azonban nem csak egy együttes jelentésben hanem egy efeletti jelentésben is értelmezhető. »Az emblémát tehát bátran tekinthetjük egy meditációs objektumnak, amely egy magasabb szellemi világot vagy erkölcsi igazságot hivatott kifejezni.«⁵

A németországi lutheránus pietizmus és az erdélyi reformátusok

Bizonyos értelmezés szerint csak az a mozgalom tekinthető pietizmusnak, amely a német lutheránus egyházban, az 1670-es években Philip Jakob Spener kezdeményezésére indult (Font 2001: 13). A kezdetekkor a pietizmusban a hangsúly az újjászületésre és a megszentelődésre tevődik, a hit általi megigazulás helyett a bűnbánat során megszerzett hit kerül előtérbe (Font 2001: 13–14). A Spenertől eredeztetett reformgondolat értelmében az egyetemi oktatásban a dogmatikus teológiával szemben a biblikus teológiát érvényesítették, mellőzték a felekezetek közötti polémiát, a teológusokat pedig a gyakorlatra, azaz a lelkeszi, tanítói munkára igyekeztek felkészíteni (Font 2001: 28). A pietizmus egyik alapvető törekvése a kálvinizmus, katolicizmus és a lutheranizmus egyesítése volt, mivel ki szerette volna küszöbölni a konfessziók közötti különbségeket (Font 2001: 68–69).

A németországi lutheránus pietizmusnak az erdélyi református válásra gyakorolt hatásáról a mai napig fennmaradt levéltári és könyvtári adatok tanúskodnak.⁶ Közvetett módon egy kora újkori magyarra fordított elmélkedésgyűjteményben is találunk bizonyítékot. A 17. század

³ Inczédi 1745. Az alábbiakban kitérek Inczédi kilétére.

⁴ Knapp Éva idézett könyvében három típusú emblémáról olvashatunk: 1. emblemata nuda, amikor a kép helye a tipográfiai elrendezésben üres marad; 2. poétikai/próza, azaz szöveges embléma: az ábrázolást szöveges leírás helyettesíti; illetve 3. a többszintes embléma, kép és szöveg együttese (Knapp 2003: 102–103).

⁵ Lásd Szacsvay 2006: 267. Idézi Fabiny Tibor *A hermeneutika elmélete* (I–II. JATE, Szeged, 1987) c. könyvét.

⁶ Mint például Szabó–Szögi 1998.

egyik legkiemelkedőbb német lutheránus dogmatikusa, Johann Gerhard művei Európa-szerte ismertek voltak már a korban.⁷ Egyik legnépszerűbb elmélkedésgyűjteményét, a latin nyelven írott *Quinquaginta meditationes sacrae*-t (Gerhard 1606) két magyar szerző is lefordította.⁸ Jelen dolgozatban Inczédi József *Liliomok völgye* [...] című fordításával foglalkozom részletesen.

Inczédi – született 1688-ban Zebernyiken, elhunyt 1750-ben Marosszentkirályon – apja részéről dalmát származású,⁹ magyar nemzeti-ségű, református ítélmester volt. Nem valószínű, hogy részt vett németországi peregrinációban, mivel 1709–1734 között az Erdélyi Református Főkonzisztórium főjegyzője és a nagyenyedi kollégium kurátora volt, 1718-ban pedig kinevezték a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgondnokává (Imre 2013: 394). Tehát állandó munkahelye volt körülbelül huszonegy éves korától (kb. 46 éves koráig), a peregrinációs tanulmányutakat pedig általában 20–25 évesen kezdték meg. Az általam fellapozott erdélyi diákok peregrinációs útjait tartalmazó gyűjteményekben sem bukkantam Inczédi névére. Természetesen az is lehet, hogy tanult külföldön, csak például rövid ideig, és nem maradt fent feljegyzés tanulmányi éveiről, vagy erre egyelőre nem találtam rá.

A kálvinista által magyarra fordított lutheránus szerzőtől származó elmélkedésgyűjtemény mélyen gyökerezik a középkori lelkiségi hagyományban, amelyben felfedezhető a nyugati misztika letagadhatatlan hatása. Az evangélikus vallás alapja a középkori katolikus vallás, még akkor is, ha azzal szemben fogalmazza meg öndefinícióját, hiszen a misztika nyomai megtalálhatóak számos evangélikus kegyességi szövegben is. Erre kiváló példa Johann Gerhardnak az Inczédi József által magyarra fordított elmélkedésgyűjteménye.

⁷ A szakirodalom Gerhardot a lutheránus dogmatika három legnagyobb megalapozója közé sorolja, rögtön Martin Luther és Martin Chemnitz után.

⁸ Zólyomi Perinna Boldizsár: *Ötven szentséges elmélkedések*. Bártfa, 1710. Inczédi József: *Liliomok völgye* [...] azaz ötven sz. elmélkedések [...]. Nagyszében, 1745.

⁹ A 15. században, Mátyás király uralkodása alatt telepedtek át Magyarországra, Nagyváradra. Eredeti családnévük Icsévics volt, mely egyben származásuk helye – Ince dalmát falu –, a család azonban a nevet magyarosította.

Szó szerinti és/vagy átvitt értelem?

„A szavak szellemi jelentésének keresése nemcsak a kinyilatkoztatásvallásokban – a kereszténységben, a zsidóságban és az iszlámban – közös, hanem az általunk tárgyalt keresztény középkor minden nyelvében megtalálható. A szavak jelentésének keresése hermeneutikai jellegű probléma [...]” (Ohly 1997: 157–158). Friedrich Ohly emlékeztet arra, hogy az a meggyőződés, miszerint a Szentírást egyedi volta megkülönbözteti minden világi, azaz profán irodalmi alkotástól, az egyházatyák óta a Szentírás-magyarázatok kiindulópontját képezi. Pontosabban az a szemlélet, hogy a Bibliának a szó szerinti jelentésén kívül van egy magasabb szellemi értelme, *sensus spiritualis*. Akik ezzel nem értettek egyet, azok az antiochiai értelmezést használták,¹⁰ e szerint a fő cél a szent szöveg betűhív, precíz, tudományos értelmezésére való törekvés. Míg a hellenisztikus kultúrához tartozó alexandriai iskola követői a szavak összességére, magára a történetre fókuszálva igyekeztek feltárni a szöveg mögöttes értelmét, amely – szerintük – második körben feltáruló ugyan, ám lényegesebb. Az irodalomtörténészek szerint Órigenész volt az első a keresztények közül, aki az *Énekek éneke* teljes szövegét átvitt értelemüként olvasta. Órigenész amellet érvel, hogy a Biblia szövegének van egy rejtett, de mégiscsak feltáruló titka, ami az allegorikus olvasata annak, hogy az Isten hogyan keresi az embert, illetve az ember hogyan keresi Istent – egyéni- leg és csoportosan, megalapozva az *Énekek énekének* Isten és a keresztény lélek kapcsolatáról szóló értelmezését (King 2005: 38–45). Mindazonáltal leggyakrabban Clairvaux-i Szent Bernáttal hozzák összefüggésbe az *Énekek éneke* átvitt értelmezését, mert Bernát nagyban hozzájárult a népszerűsítéséhez azzal a 80 prédikációjával, amelyeknek kiindulópontját képezi az *ének*.

Indokoltnak látom az alábbiakban részletesebben kitérni az *Énekek éneke*-értelmezésekre, azért is, mert Inczédi fordítása néhány *É.é.* idézettel kezdődik, és az elmélkedésgyűjtemény egészét tekintve is jelentős szerep jut a jegyesmisztikának. Órigenész a költemény kétféle lehetséges olvasatáról beszél: az elsődleges megközelítésből szerelmes versnek tűnik, mögöttes jelentése pedig akkor tárulhat fel, ha az olva-

¹⁰ A késő antikvitás két eltérő bibliaértelmezése az antiochiai és alexandriai értelmezés.

só fogékony a szövegben rejlő isteni sugallatra.¹¹ A sorok közül a szeretet – és nem a szerelem – művészetének szellemében olyan útmutatók olvashatók ki, amelyek az erkölcsös életre törekvő hívek számára hasznosak lehetnek, sőt az Istenről való elmélkedésben, kontemplációban is segíthetnek.¹² Azzal, hogy Órigenész szerelmi versként is olvasta a költeményt, nem járt messze a valóságtól, ugyanis mielőtt az egyházatyák kezébe került, és a kánonba emelték, az *Énekek éneke* lakodalmi, szerelmi „és egyéb világi témájú énekek, énektörmelékek szerencsés kézzel összeválogatott” gyűjteménye lehetett (Komoróczy 1969). Valójában tehát „a kánon és a vallásos-allegorikus értelmezés mentette meg a szöveget. A profán énekek elvesztek volna a zsidóság korabeli történetének kataklizmáiban” (Komoróczy 1969).

Jegyesmisztika és virágszimbolika a magyar fordításban

Inczédi fordításában a negyedik embléma egy szárnyas szívet ábrázol, amint egy felhőből kinyúló kéz gyűrűt nyújt felé, címe: *Áldott szent Szövetség*, a képet magyarázó mottó pedig: „Eljegyzett magának drága Vőlegényem, / Kinek szerelme minden reményem, / Ég Szívem s felkészült szárnnyal igyekezik, / Édes őleiben oh mikor érkezik” (Inczédi 1745: 73).

4. embléma

¹¹ „The second way, by contrast, takes the divine inspiration of the Song as its starting point” (King 2005: 38).

¹² „The Song gives instructions in the arts of a purely spiritual, not physical, love that strengthens chastity and leads to contemplation of God” (King 2005: 38).

Könnyen megfejtethető, hogy itt a jegyesmisztikának kiemelt szerep jut, ez az állítás igaz az elmélkedésgyűjtemény egészére is. A misztikus unió Isten és a megigazult ember egysége, mivel a Szentháromság jelen van a keresztény ember lelkében (is) a Szentlélek által. Ezt az egyesülést maga Isten teszi lehetővé áldásai, szentsége és Igéje által. A Krisztus által megvalósuló, személyes egyesülést Gerhard is a völegény–menyasszony analógiával szemléltette, gyarapítva azon kegyességi szerzők sorát, akik a menyegzői motívum felhasználásával írnak a misztikus unióról. A völegénnyel kötött házasság az Isten iránti elköteleződést jelenti, vagyis a megkeresztelkedést a bálványimádással szemben, a kereszténységet a pogánysággal szemben. Gerhard számára a Szentírás-magyarázat egyik elmaradhatatlan eleme a Krisztus és a hívő lélek közötti szövetség. Inczédi József fordítása is visszaadja a német szerző művének ezen sajátosságát, ugyanis a *Liliomok völgye* a megváltottságtudat kialakítására igyekszik.

A jegyesmisztika ilyen jellegű képi megjelenítése és az elmélkedésekben való szöveges kifejtése¹³ megteremti a lehetőséget az emblémameditációra. „A két műfaj összekapcsolása nyomán létrejött emblematisztikus meditációkban a képi elem mintegy *compositio loci*ként szolgál, a meditáció egyik részének szerepét tölti be, míg a meditáció szövege az emblémakép *subscriptio*jává válik” (Korondi 2008: 91). Az embléma meditációhoz való kapcsolódását elsősorban az tette lehetővé, hogy a cím, *subscriptio* és a kapcsolódó elmélkedés magyarázza ugyan a metszetet, viszont a legtöbb esetben a szöveg inkább megismétli a kép amúgy is kikövetkeztethető üzenetét (Korondi 2008: 91). A képhez lehet meditációs objektumként is viszonyulni, mert a látvány erejével hatva felidézhet olyan – például istentiszteleten elhangzott – történetet, bibliai tanítást, amely által a befogadó számára értelmet nyer az ábrázolás. Inczédi művében az elmélkedések sokkal részletesebben fejtik ki azt, amit az emblémák előkészítenek, tehát az elmélkedés bevonja az értelmet, azáltal, hogy a kialakuló gondolatok, érzések rögzítését célozza (Korondi 2008: 93). Másodsorban „a 17.

¹³ Főként a tizenhetedik elmélkedés, melynek címe *Lelküinknek a Krisztussal való egyesüléséről. A Jézust keresem; Ő az én Jegyesem*. Lásd Inczédi 1745: 76–80.

századi ember [...] örömét lelte abban, ha a szó jelenlétét alátámasztotta a plasztikus megjelenítés hozzáadásával.”¹⁴

A középkori jegyesmisztikában az istenkeresés a *via triplex* (*via purgativa, via illuminativa, via unitiva*) való végighaladás által valósulhat meg, melynek utolsó fokozatán a lélek Istennel való misztikus egyesülése következik be (Korondi 2008: 94). „Több évszázados misztikus hagyomány, amelynek az erotikával rokon nyelvhasználata, képisége nem a profán érzésvilág megszentelését jelenti, hanem pusztán azt a tényt tükrözi, hogy a vallási és szerelmi extázis közös nyelven fejeződik ki.”¹⁵ A misztika két alapvető törekvése a földi találkozás Istennel és a halál utáni örök boldogság elérése.

Kopcsányi Márton ferences szónok és egyházi író a 17. század elején úgy határozza meg az imádságot, mint az Istennel való beszélgetést: az ima által az emberi lélek megpillanthatja Istent, és Isten is belelát a hozzá fohászzkodó lelkébe.¹⁶ Ennek a misztikus stílusnak nevezett „legtisztább megvalósulásai” az imádságokban és elmélkedésekben találhatók meg (Alexa 1970: 285). Inczédi József említett fordítására ugyan nem jellemző az önfeledt érzelmesség, stílusa sem túlfűtött lángoló, azaz nem jellemzi a *style flamboyant*, viszont már a gótika óta használatban levő szerelmi allegória jelentős mértékben jelen van ebben a műben is. A középkori „édes stílus” díszes jelzői fellelhetők, főleg a negyedik emblémához kapcsolódó tizenhetedik elmélkedésben, melynek már a címe is sokat előrevetít a tartalomról: *Lelkünknek a Krisztussal való egyesüléséről*, alcíme úgyszintén: *A Jézust keresem; Ő az én Jegyesem*. Tehát az *Énekek éneke* allegorikus értelmezése érvényesül, amely szerint a Jegyes Krisztus, menyasszonya az őt kereső/követő keresztény ember, az ékes jelzők pedig e nász élénk leírását szolgálják.

„A misztikus szerelemben az emberi lélek alaphelyzete a befogadó, a Krisztus szerelmét elfogadó magatartás: a női magatartás” (Alexa 1970: 285). A virágszimbolika szintén a gótika képi világából hagyományozódott át a közép- és kora újkorba. „A korai kereszténység vi-

¹⁴ Mario Praz *Embléma, jelkép, concetto* c. tanulmányát idézi Korondi 2008: 88.

¹⁵ Korondi 2008: 95, Anselm Grün – Gerhard Riedl *Misztika és érosz* c. könyve alapján.

¹⁶ „[...] az Imádság nem egyéb, hanemha az Istennel való beszéllés és nyájaskodás, az amely által a lélek Istent nézi és az Isten a lelket” (Alexa 1970: 285).

rágellenessége után [...] a korai középkor szerzetesi kertjei és kolostori művei állítják vissza a virágokat” az őket megillető helyre, mind az életben, mind a művészetben – persze vallási megvilágításban (Alexa 1970: 285). Inczédi kibővíti a címet (az eredeti *Quinquaginta meditationes sacrae*, azaz *Ötven szent elmélkedések*): *Liliomok völgye melyben a földi gyönyörűségekhez szokott ember, talál ugyan legegélőbb is kényeskedő lépésit sértegető tövisekre; de azonnal akad sebeit meg-is gyógyítható drága hasznos füvek: ellenben a világ kedvetlenségek közt elfáradt elme, szedhet minden lépésiben kellemetes virágokat; s drága illatokkal lelkit megélesztő Liliomokat* Az-Az: *Ötven Sz. Elmélkedések...* Számomra ebben a megdöbbentő terjedelmű címben a virágok említése s a liliom többszörös kiemelése a legérdekesebb. A mű röviden csak *Liliomok völgye* néven ismert, figyelemreméltó a virágok milyenségének részletezése (*drága hasznos füvek* – értékes, gyógyhatású, *kellemetes, drága illat* – gyönyörködtető). A virágos völgy s a liliomnak mint egyedüli virágnévnek a kiemelése enyhe utalásnak tűnhet az *Énekek énekére*, azonban a címlapot követő idézeteket olvasva kiderül, hogy ennél többről van szó, erről tanúskodnak az *Énekek énekéből* származó, liliomról szóló idézetek, mint pl.: „A megtisztított kertekbe mentem vala alá, hogy a Völgynek szép zöldségét látnám” (Én 6,8). Nem elhanyagolandó, hogy a kert vagy virágos mező gyakran a lélek jelképe. „Elment a drága füveknek táblái közzé, hogy Liliomokat szedgyen, Én az én szerelmesemé vagyok, és az én szerelmesem enyim, ki a Liliomok közt legeltet” (Én 5,18–19).

Mint tudjuk, a kereszténység szent virágai közé tartozik a liliom, a rózsza és a viola is. A fehér liliom mint a tisztaság és szüzesség szimbóluma szorosan kapcsolódik Máriához és az ő szent, kiválasztott voltaához, ezáltal számos művészeti ágban az angyali üdvözlét visszatérő tárgyi kísérelője lett. A nemes cél, amire Isten elhívta Máriát, magával hozta az a következtetést, hogy a nő testileg-lelkileg erényes, tiszta, büntelen, ez által válhatott maga a fehér liliom a szüzesség, azaz a szerzetesi élet legnagyobb erényének jelképévé (Alexa 1970: 286). Inczédi egy másik virágot tartalmazó verset is kiemel, mely bizonyára nem a véletlen műve, hanem gondosan megválogatott és átgondolt műveletről tanúskodik. Az idézet: „Én Sáronnak rózsája vagyok, és gyöngyvirág, mint a Liliom a tövisek között, olyan az én Mátkám a Leányok közt” (Én 2,1–2). A rózsza az antikvitásban – és a világ sok részén azóta is – a szerelem és az ünnepi öröm virága. Már a rómaiak számára is szimbólumként funkcionált, ugyanis kultúrájuk-

ban Vénusz volt a titokzatos rózsa. A kereszténységben Mária elsődlegesen a *Rosa mystica*,¹⁷ idővel viszont kiszélesedett e virág allegorikus értelme, elég csak a rózsa keresztésekre gondolnunk, azonban erre most nem áll módunkban kitérni. A mártírium szimbóluma is egyben, s mivel Krisztus az első és legfőbb mártír, ebben az értelemben pedig a Fiú a *Flos florum*,¹⁸ a Debreczeni-kódexben gyönyörű lírai megfogalmazásban ezt olvashatjuk: „verág szileték a verágtól (a verágba és verágnak idején)” (Alexa 1970: 286). Szűz Máriát gyakran aposztrofálják ehhez a Peer-kódexből származó vershez hasonlóan: „Sziz Mária, ékes viola/ e vagy szép tiszta rózsa/ illatozol, miként lilium.” Inczédi hosszú címében pedig *lélekébresztő liliomról* olvashatunk.

A misztikus érzelmiség és stílus továbbhagyományozódása és kiterjesztése a katolicizmusnak szinte hivatalos programja lesz a 17. századtól kezdve. A század végén pedig a vallási orthodoxia ellenhatásaként a protestáns táborban is megnő az igény a befele forduló, személyesebb, érzékenyebb hitélet után. A pietizmus központi hitelve, a Krisztussal való egységbensőséges gondolata jellegében és hangulatában nem áll távol a misztika *Unio cum Deo* eszméjétől. Nem meglepő tehát, hogy az új protestáns kegyesség stílusa rokon a katolikus misztikával (Alexa 1970: 299, 301).

Protestáns képhasználat

Bár a protestánsok elutasították a képtiszteletet, azok pedagógiai alkalmazásához visszatértek (Szacsavay 2006: 260). A képeket nevelői szándékkal használták: szemléltetésre, emlékeztetbe idézésre, erkölcsi és lelki épülés céljával az *ars memoriae* egyik alapvető eszközeként. A protestáns szónokok és szerzők igyekeztek a nyelvi képekben rejlő lehetőségeket is minél nagyobb mértékben kiaknázni, hogy a hallgatóság és/vagy olvasók számára érthetőbb, elképzelhetőbb és könnyebben megjegyezhető legyen beszédük vagy írásuk mondanivalója.

Mivel egy dolognak annyi jelentése van, ahány tulajdonsága, tulajdonságai pedig jók és rosszak egyaránt lehetnek, így ugyanazon dolognak egyaránt vannak jó és rossz jelentései

¹⁷ *Rosa mystica*: Titkos Értelmű Rózsa.

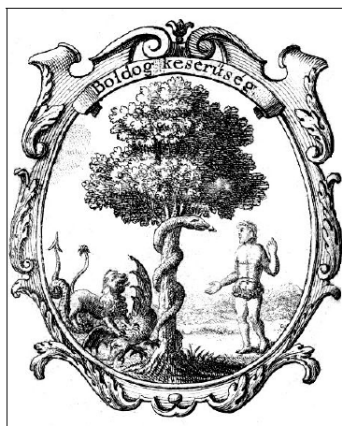
¹⁸ *Flos florum*: virágok virága.

[...].¹⁹ Ugyanaz a szó jelenthet Istent éppúgy, mint ördögöt, és átfoghatja a kettő között feszülő értékek világát s azok összes különböző jelentését. [...] A dolog mindenkori jelentését az éppen aktualizált tulajdonság határozza meg, valamint a szövegkörnyezet (Ohly 1997: 162).

Inczédi említett elmélkedésgyűjteményében tanúi lehetünk annak, hogy az oroszlán szimbólum két eltérő jelentése hogyan aktualizálódik két különböző emblémán. Az első embléma bal felén egy tüzet okádó szörnyeteg feje látható.

1. embléma

Kárbaesatra méltó voltomat siratom,
Jézus sebeivel, de magam biztatom.
Mert a gyilkos Sántát értem megrontotta,
Júda oroszlánja sárkányt megtaposta.

3. embléma

Fekete Csaba *Festett mellvéd és kegyesség* című tanulmányából fény derül arra, hogy a pokol bejáratát hasonlóan több – az Inczédi emblémáján feltűnő szörnyfejre emlékeztető – ábrázolás szemléltette hasonlóan. Például Michel Le Noir *Le livre de Diablerie* című alkotása, amely 1508-ban Párizsban jelent meg; ugyanakkor Kálvin János *Institutiójának* (1624) címlapján is hatalmas, tátott szájú oroszlán nye-

¹⁹ „Az egyházatyák szavaival: *in bonam partem*, illetve *in malam partem*, vannak arany tintával és fekete tintával írt szavak” (Ohly 1997: 162).

li el a bűnösnek ítélteteket.²⁰ Ezeken az ábrázolásokon tehát az oroszlán negatív jelentést hordoz. Inczédi fordításának harmadik emblémáján viszont Júda oroszlánja látható, amint a bűnöket jelképező sárkányt legyűri. „Adott szövegben tehát az oroszlán nem jelenthet »Istent vagy ördögöt«, hanem csak az egyiket, s egy másik összefüggésben a másikat” (Ohly 1997: 163). Friedrich Ohly szerint a középkorban elsődleges volt a dolgok és szavak lényegének, illetve értelmének a feltérképezése, mert meggyőződésük szerint a szavak jelentését az emberek adják – ezért a szavak az emberi akarat kifejezői –, a dolgok jelentése viszont Istentől származik, tehát az ember hatáskörén kívülre esnek.²¹

A középkor a szó szellemi értelmét három fokozatra bontotta: allegorikus, tropologikus és anagogikus jelentésre. Például ha egy szöveg üdvtörténeti jelentését igyekszünk feltárni, akkor az allegorikus szinten tudjuk megtenni azt.

Összegzés

Jelen tanulmány kitűzött célja a németországi lutheránus pietizmus erdélyi református vallásra gyakorolt hatásának tetten érése két kiemelkedő munka által. Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* című könyvéről van szó, melyet Inczédi József is lefordított *Liliomok völgye* címen. A jelenség összetettségénél fogva azonban úgy érzem, inkább csak felvillantani sikerült a téma fontosságát és érdekességét. Mivel tanulmányom része egy nagyobb kutatásnak, a továbbiakban tervben van a középkori hagyomány módszeres vizsgálata, a misztika és protestantizmus viszonyának alapos feltérképezése, a nemzetközi kutatások eredményeinek figyelembevételével.

Bibliográfia

Forrásszöveg

ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár

1710 *Ötven szentséges elmélkedések*. Bártfa.

INCZÉDI József

1745 *Liliomok völgye* [...] azaz ötven sz. elmélkedések [...]. Nagyszeben.

²⁰ Lásd Fekete 2007: 1111. Illetve a mellékletben az említett metszeteket.

²¹ „A szavakkal az ember szól az emberhez, a dolgokkal Isten szól minden emberhez, s ezt az isteni szót kellene a dolgokból kihallani” (Ohly 1997: 164).

Irodalom

ÁCS Mihály

1710 *Ötven szentséges elmélkedések*. Bártfa.

ALEXA Károly

1970 A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74. 3. 285–304.
[http://epa.oszk.hu/00000/00001/](http://epa.oszk.hu/00000/00001/00267/pdf/itk_EPA00001_1970_03_285-304.pdf)

[00267/pdf/itk_EPA00001_1970_03_285-304.pdf](http://epa.oszk.hu/00000/00001/00267/pdf/itk_EPA00001_1970_03_285-304.pdf) (2016. 01. 16.)

BALÁZS Aletta

2016 Emblémák elemzése Drexel művében. In: PAPP Kinga (szerk.): „...sok punctumocskáknak öszveköttöt láncá avagy kötele”. *A Res Litterariae Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár (Egyetemi Füzetek, 330). 59–77.

FEKETE Csaba

2007 Festett mellvéd és kegyesség. In memoriam Ladislai Dávid. *Református Szemle* 100. 5. 1106–1121.

FONT Zsuzsa

2001 *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

GERHARD, Johann

1606 *Quinquaginta meditationes sacrae*. Jena.

GYULAI Éva

2009 *Hunyadi Mátyás emblémái a 16–17. századi emblémáskönyvekben*. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica Tom. 14. Fasc. 2. 41–114.

IMRE Mihály

2013 Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője. In: FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban*. Debreceni Egyetemi Kiadó (Studia Litteraria, 3–4). 378–410.

KING, J. Christopher

2005 *Origen on the Song of Songs as the Spirit of Scripture. The Bridegroom's Perfect Marriage-Song*. Oxford University Press Inc., New York (Oxford Theological Monographs).

KNAPP Éva

2003 *Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–18. században*. Universitas, Budapest (Historia Litteraria, 14.).

KOMORÓCZY Géza

1969 *Az Énekek éneke* a magyar 16. században. In: KOMORÓCZY Géza (szerk.): *Énekek éneke. Károli Gáspár, a Döbrentei-kódex névte-lenje, Heltai Gáspár, Bogáti Fazakas Miklós fordításában.* Európa, Budapest. <http://mek.oszk.hu/10000/10000/10000.htm#6> (2016. 08. 30.)

KORONDI Ágnes

2008 A jezsuita emblémameditáció műfajának recepciója a kora újkori magyar kegyességi irodalomban. In: KORONDI Ágnes – T. SZABÓ Levente (szerk.): *Értékek és ideológiák az irodalomban.* Kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék – Kolozsvári Láthatatlan Kollégium, Kolozsvár. 85–111.

MANNING, John

2002 *The Emblem.* Reaktion, London.

OHLY, Friedrich

1997 A szavak szellemi jelentése a középkorban. In: FABINY Tibor – PÁL József (szerk.): *Az ikonológia elmélete.* Jate Press, Szeged (Ikonológia és Műértelmezés, 1.). 157–177.

PRAZ, Mario

1997 Embléma, jelkép, concetto. In: FABINY Tibor – PÁL József (szerk.): *Az ikonológia elmélete.* Jate Press, Szeged (Ikonológia és Műértelmezés, 1.). 193–225.

SZABÓ Miklós – SZÖGI László

1998 *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849.* Mentor, Marosvásárhely.

SZACSVAY Éva

2006 Program és tanítás a református templomok mennyezetfestésein. A „hasznos” vagy „tartalmas” dekoráció. In: BARNA Gábor (szerk.): *Kép, képmás, kultusz.* SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 258–281.

A képek forrása: INCZÉDI József: *Liliomok völgye.* Nagyszeben, 1745.

Erdélyi önkormányzatok az online térben

1. Bevezető gondolatok

Az internethez való hozzáférés és az internethasználat mértéke Romániában az utóbbi években folyamatos növekvő tendenciát mutat. Az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint 2017-ben Romániában a háztartások 68%-a rendelkezett internet-hozzáféréssel, ami 2010-hez képest több mint 60%-os növekedést jelent (INSEE 2017). Az Eurostat által közzétett felmérések pedig azt mutatják, hogy országos szinten a lakosság 61%-a legalább heti rendszerességgel használ internetet (Eurostat 2018). Az országos statisztikai adatok az európai uniós átlaghoz¹ képest még jelentősen elmaradnak, ugyanakkor a hangsúlyos növekvő tendencia egyre több szervezetet győz meg, hogy a saját célközönségükkel való kapcsolattartás érdekében érdemes kihasználniuk az online felületek adta lehetőségeket. Napjainkban az állampolgárok számára az információ elérésének legkézenfekvőbb és legkényelmesebb módja az internet, ezért az online csatornák egyre nagyobb szerepet kapnak a közigazgatásban is, legyen szó országos, megyei vagy helyi önkormányzatokról.

Az online felületek közül a szervezetek számára talán a legfontosabb kommunikációs csatorna a saját weboldal, aminek megjelenése, tartalma, közérthetősége, logikus felépítése, elrendezése, valamint aktualitása egyaránt üzenetet közvetít a felhasználók számára, és képes befolyásolni a szervezetről kialakított képet. A közintézmények számára a saját weboldal tudatos megtervezése és aktuális tartalommal való feltöltése ugyanakkor nem csak amiatt fontos, hogy a célcsoport számára egy kedvező képet alakítsanak ki magukról, hanem abból az okból kifolyólag is, hogy működésüket és a közérdekű információk elérhetővé tételét törvényi előírások szabályozzák. A vizsgálat középontjában az erdélyi régióban található megyeszékhelyek helyi ön-

¹ Az Európai Unió országaiban 2007-ben még csak a háztartások 55%-a rendelkezett internet-hozzáféréssel. Azóta folyamatos növekvő tendencia figyelhető meg, 2010-ben ugyanez a szám elérte a 70%-ot, 2014-ben meghaladta a 80%-ot, és a legfrissebb adatok szerint 2016-ban az EU háztartások 85%-ának volt internet-hozzáférése (Statista 2016).

kormányzatainak hivatalos weboldalai állnak. A felmérés célja pedig kettős: egyrészt megvizsgálni, hogy ezeken az online felületeken jellemzően milyen tartalmi elemek jelennek meg, és ezek milyen mértékben felelnek meg a hatályos törvényi előírásoknak, másrészt pedig feltárni, hogy az egyes iránymutató dokumentumok által javasolt kommunikációs szempontok milyen mértékben érvényesülnek. A felmérés tehát egyaránt vizsgálja a törvényi előírásoknak való megfelelést, valamint azt, hogy az egyes önkormányzatok mekkora figyelmet fordítanak arra, hogy minőségi tájékoztatást nyújtsanak.

2. Elméleti megalapozás

Az önkormányzati kommunikáció elsődleges célja, hogy tájékoztassa a helyi lakosságot az intézmény működésével, döntéseivel és eredményeivel kapcsolatban, valamint, hogy figyeljen a lakosok igényeire, véleményére, és lehetőségei szerint alakítsa a helyi társadalmi párbeszéd kereteit (Jenei 2012). A nem megfelelő önkormányzati kommunikáció legtöbbször elszigetel, bizalmatlanságot és bizonytalanságot szül, ugyanakkor táptalajt teremt olyan megalapozatlan feltételezéseknek és híreszteléseknek is, amelyek az önkormányzat megítélését negatív módon befolyásolhatják. Annak érdekében, hogy ehhez hasonló helyzetek ne alakuljanak ki, az önkormányzatoknak mindekenként tudatos és proaktív kommunikációs stratégiára van szükségük, ahol az intézmény a számára releváns célcsoportokkal a kölcsönös bizalmon alapuló kapcsolatok kialakítására és fenntartására törekszik. A kommunikációs stratégia megtervezéséhez és kialakításához az önkormányzat számára szükséges feltétel a célcsoportok és a kommunikációs eszköztár ismerete.

Szűkebb értelemben az önkormányzati kommunikációnak a célcsoportja a helyi lakosság lesz, ami magába foglalja a helyi intézményeket, a helyi médiát, cégeket, egyesületeket és nonprofit szervezeteket egyaránt (Jenei 2012). Tágabb értelemben ugyanakkor az önkormányzatnak nem csak belső – településen belüli – célcsoportjai lehetnek, hanem külső célcsoportok is. Ezt látszik igazolni egy 2011-ben megjelent tanulmány, amely az önkormányzati kommunikáció alkalmazási területeit öt nagyobb csoportba rendszerezi, ahol az egyes csoportok más és más célcsoport megszólítására fókuszálnak. A felosztás szerint a következő területeket tudjuk megkülönböztetni: 1) polgármesteri kommunikáció, 2) intézményi belső kommunikáció, 3) településpolitikai külső kommunikáció, 4) idegenforgalmi kommuni-

káció, illetve 5) üzletember-kommunikáció (Belényesi 2011: 2). Ebben a felosztásban a településpolitikai külső kommunikáció vonatkozik a helyi lakosság irányába történő tájékoztatásra, az idegenforgalmi kommunikáció az adott településre érkező hazai és külföldi látogatókat, turistákat célozza meg, az üzletember-kommunikáció pedig azoknak a cégeknek és üzletembereknek a tájékoztatását jelenti, akik potenciális befektetők, kereskedelmi partnerek lehetnek. A település-márkázás elmélete hasonló célcsoportokat különböztet meg: 1) helyi lakosság, 2) helyi, megyei és országos közintézmények és döntéshozó szervek, 3) helyi, megyei, regionális és országos médiainstítúciók, 4) turisták, 5) befektetők és 6) nonprofit szervezetek (Kádár 2014a: 63). Elsősorban nagyobb városok esetében lesz releváns, de a lista mindenképp bővíthető azokkal, akik tanulási, munkavállalási vagy letelepedési céllal érkeznek az adott településre. Összegzőként kijelenthető, hogy egy önkormányzatnak egyaránt célcsoportként kell tekintenie a helyi lakosságra, a civil intézményekre és kiemelten a médiára, a városba látogatókra, valamint a helyi üzleti élet szereplőire és a potenciális külső befektetők, kereskedelmi partnerekre. A kommunikációs csatornák megtervezése, kialakítása és fenntartása során tehát elsősorban ezen célcsoportok igényeit és elvárásait érdemes szem előtt tartani.

A szakirodalom az önkormányzatok rendelkezésére álló kommunikációs eszköztár esetében egy hármas felosztást használ, ami a következő elemekből áll: 1) személyközi találkozások: fogadóóra, lakossági fórum, nyilvános testületi ülések, 2) mediatisztált fórumok: önkormányzati lapok, rádió, egyéb műsorok, valamint 3) digitális tartalmak: helyi televízió, digitális portálok, elektronikus hírlevelek, önkormányzati hivatalos portál, közösségi oldalak, blogok (Jenei 2012: 117). Ennek mentén egy újragondolt eszköztárfelosztás javasolt, ami szintén három nagyobb csoportot különböztet meg. Az első csoportba tartoznak a személyes találkozások, mint a fogadóórák, lakossági fórumok, nyilvános testületi ülések, nyilvános viták, egyéb rendezvények. A második csoportot a médiafelületek képezik, amelyek lehetnek helyi, megyei, regionális vagy országos médiatermékek, beleértve a nyomtatott és online sajtót, rádiót, televíziót, illetve lehetnek az önkormányzat saját médiatermékei is, például önkormányzati kiadványok. A harmadik csoport pedig a digitális csatornák, mint az önkormányzati weboldal, a közösségi média oldalak, valamint a blogok.

Az önkormányzatok számára az online csatornák, mint a weboldal és a közösségi média felületei a politikai kommunikáció szempontjából is kiemelt tényezők lehetnek, hiszen ezen csatornák tudatos használatával egyrészt a saját működésüket tudják átláthatóbbá, transzparenssebbé tenni, másrészt pedig hatékonyabban tudnak szólni olyan fiatal és fiatal felnőtt célcsoportokhoz, akiket jellemzően kevésbé érdekel a politika (Klinger et al. 2016). A digitális csatornák ugyanakkor egyre fontosabb szerepet játszanak az ügyfélszolgálat-menedzsmentben is. A közigazgatási ügyfélszolgálattal szemben ma már alapvető elvárás, hogy a hivatal az ügyfél számára minél könnyebben elérhető legyen. A könnyű elérhetőség a gyakorlatban azt jelenti, hogy az információ elérése közvetlen, többcsatornás, folyamatos és akadálymentes módon történik (Simon–Budai 2015). Az ügyfélszolgálat megszervezése során a közigazgatási egységek tehát optimális esetben megteremtik annak a lehetőségét, hogy az ügyfél kiválaszthassa a számára megfelelő csatornát (többcsatornás), illetve a megfelelő időpontot (folyamatos), emellett pedig lehetővé teszik, hogy az ügyfél közvetlen kommunikációt kezdeményezzen az adott ügy érdemi intézőjével (közvetlen), oly módon, hogy az ne korlátozza a szervi fogyatékosok és hátrányos helyzetűek esélyeit (akadálymentes).

A magyarországi önkormányzatok weboldalait vizsgáló kutatás korábban 2014-ben jelent meg. Herendy Csilla felmérése arra a következtetésre jut, hogy az önkormányzatok jelentős része nem használja ki az online kommunikációban rejlő lehetőségeket, a legtöbb felület pedig nehezen használható, rosszul szerkesztett és bonyolult felépítésű, sokszor nélkülözik a kötelező tartalmi elemeket, nem aktuális információkat tartalmaznak, és jellemzően nincsenek tekintettel a potenciális célcsoportok információs igényeire (Herendy 2014). Hazai viszonylatban szintén 2014-ben jelent meg egy átfogó kutatás, ami a romániai megyeszékhelyek helyi önkormányzatainak weboldalait vizsgálta (Kádár 2014b), és rámutatott, hogy a hivatali honlapok tartalma a törvényi előírásoknak átlagosan csak 45%-ban felel meg.

3. A kutatás módszertana

A felmérés tartalomelemzés segítségével vizsgálta az erdélyi önkormányzatok online jelenlétét. A mintavételi egységeket az erdélyi régióhoz tartozó megyeszékhelyek helyi önkormányzatainak weboldalai képezték. A kutatás az erdélyi régiót a romániai fejlesztési régiók alapján határozta meg, eszerint a vizsgálat három NUTS-II régióra

terjed ki: az Északnyugat-romániai, a Nyugat-romániai és a Közép-romániai fejlesztési régiók. A három régió összesen 16 megyei közigazgatási egységet foglal magában a következő megyeszékhelyekkel: Arad (Arad megye), Beszterce (Beszterce-Naszód megye), Brassó (Brassó megye), Csíkszereda (Hargita megye), Déva (Hunyad megye), Gyulafehérvár (Fehér megye), Kolozsvár (Kolozs megye), Marosvásárhely (Maros megye), Nagybánya (Máramaros megye), Nagyvárad (Bihar megye), Resicabánya (Krassó-Szörény megye), Sepsiszentgyörgy (Kovászna megye), Szatmárnémeti (Szatmár megye), Szeben (Szeben megye), Temesvár (Temes megye) és Zilah (Szilágy megye).

A weboldalak vizsgálati szempontjait összesítő kódlap 141 változót tartalmaz, és alapvetően két változótípust különböztet meg. Az első csoportba azok a kemény (*hard*) változók tartoznak, amelyek a törvényi előírásoknak való megfelelést vizsgálják; a második csoportot pedig azok a puha (*soft*) változók képezik, amelyek a kommunikációs szempontokat összegzik, mint az információ elérhetősége, mennyisége, aktualitása, átláthatósága, valamint a felhasználók számára rendelkezésre álló interaktív funkciók. A kódlap az egyes változókhoz pontszámokat rendel, ami a kemény változók és a puha változók esetében egyaránt 100 pontot jelent, vagyis az egyes önkormányzati weboldalak által megszerezhető maximális pontszám 200 volt.

3.1 A kemény változók jogi hátterének ismertetése

Románia Alkotmányának 31. szakasza rendelkezik az információhoz való jogról, és kimondja, hogy a közhatóságok a rájuk háruló hatáskörök szerint kötelesek biztosítani az állampolgárok tisztességes tájékoztatását a közügyekről és a személyes jellegű kérdésekről. A kemény változók meghatározása során a vizsgálat elsősorban azokat a jogi szabályozásokat vette alapul, amelyek a romániai közintézmények működését és kommunikációs tevékenységét érintik. Ezek közül kiemelendő a 2001. évi 544. törvény, amely az állampolgároknak a közérdekű információkhoz való szabad hozzáféréséről rendelkezik. A törvény értelmében közérdekű információnak minősül minden olyan információ, ami egy közintézmény működésére utal, vagy a működésének eredményeként jön létre. A törvény szerint a közintézmények bizonyos információkat már hivatalból kötelesek elérhetővé tenni, másokat pedig állampolgári kérésre kötelesek kiadni. A törvény kommunikációs csatornaként a következő felületeket jelöli meg, amelyeken keresztül megvalósulhat az állampolgárok tájékoztatása: a köz-

intézmény székhelyén található hirdetőtábla, Románia Hivatalos Közlönye, a közintézmény saját kiadványai, valamint a hivatalos weboldala. A 2003. évi 52. törvény a közigazgatásban meghozott döntések átláthatóságát hivatott szabályozni, és kötelezi a közigazgatási intézményeket, hogy éves rendszerességgel tegyenek közzé egy jelentést a saját weboldalukon a törvény alkalmazásáról, amely többek között tartalmazza az összes beérkezett lakossági javaslatot, a javaslatok beépítését a határozatokba, valamint a nyilvános testületi üléseket és vitákat. A változók meghatározásához használt törvények teljes listája az 1. számú mellékletben található.

3.2 A puha változók irányadó dokumentumai

Romániában az első útmutatót a témában a közigazgatásban dolgozó informatikusokat tömörítő országos szervezet tette közzé még 2005-ben. Ez a dokumentum egyrészt rögzíti azokat a törvényi előírásokat, amelyek a közigazgatási szervezetek weboldalainak tartalmát szabályozzák, másrészt pedig javaslatokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy milyen szempontokat érdemes figyelembe venni egy ilyen online felület kialakítása során. Emellett a puha változók meghatározása során elsősorban azok a hivatalos dokumentumok voltak irányadók, amelyeket a Távközlési és Informatikai Minisztérium publikált. Ezek közül kiemelendő a 2008-ban közzétett útmutató, amely a központi és helyi közigazgatási egységek számára fogalmaz meg javaslatokat és szempontokat a saját weboldaluk kialakításához. A Távközlési és Informatikai Minisztérium a nyilvános konzultációt és társadalmi párbeszédet elősegítő minisztériummal közösen 2017-ben dolgozott ki egy olyan irányadó dokumentumot, ami a romániai közigazgatási intézményeknek ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy miként tudják a saját weboldalaikat hatékonyan akadálymentesíteni, és ezáltal a tartalmat elérhetővé tenni a hátrányos helyzetű internetfelhasználók számára. A webes felületek akadálymentesítése egy globálisan tárgyalt témakör, amihez elsősorban a World Wide Consortium (W3C) nemzetközi szervezet nyújt útmutatást. A szervezetnek jelenleg nincs romániai képviselője, Magyarországon már 1995 óta működik a W3C Magyar Iroda. A puha változók meghatározásához felhasznált irányadó dokumentumok teljes listáját a 2. számú melléklet tartalmazza.

4. A kutatási eredmények bemutatása

A kódlap segítségével elvégzett weboldalelemzés eredményeként kijelenthető, hogy a vizsgált erdélyi megyeszékhelyek helyi önkormányzatainak online felületei a vizsgálati szempontokat átlagban 59%-ban teljesítették. Az átlagos teljesítési arány eltérő képet mutat a kemény (*hard*) és puha (*soft*) változók vonatkozásában, ugyanis amíg előbbi esetében 66%-os eredmény figyelhető meg, addig utóbbi esetében az átlageredmények csak 52%-os teljesítményt mutatnak. A két változócsoport átlageredményei közötti eltérés elsősorban azzal magyarázható, hogy a helyi önkormányzatok láthatóan nagyobb figyelmet fordítanak arra, hogy a saját weboldaluk tartalmi szempontból megfeleljen a hatályos törvényi előírásoknak, az információ átadását, közérthetőséget és interaktivitását vizsgáló kommunikációs szempontok pedig láthatóan valamelyest háttérbe szorulnak.

Az egyes vizsgált önkormányzati weboldalak között hangsúlyos eltéréseket találunk, ami a változók teljesítési arányát illeti. A mintában összesen két olyan önkormányzati weboldalt találunk (Szeben, Gyulafehérvár), amelyek meghaladták a 70%-os teljesítési arányt, emellett további hét önkormányzati weboldal érte el legalább a 60%-ot (Nagybánya, Nagyvárad, Brassó, Marosvásárhely, Arad, Déva, Szatmárnémeti). A vizsgált megyeszékhelyek között öt olyan online felület volt a mintában, ami 50-60% közötti eredményt könyvelhetett el (Kolozsvár, Zilah, Sepsiszentgyörgy, Temesvár és Resicabánya), illetve két olyan önkormányzati weboldal, ahol a változók átlagos teljesítési aránya nem érte el az 50%-ot, nevezetesen Beszterce és Csíkszereda városok hivatali oldalai.

Helyezés	Weboldal	Pontszám	Pontszám (%)
1.	Szeben	149	74.50
2.	Gyulafehérvár	143.75	71.88
3.	Nagybánya	138.75	69.38
4.	Nagyvárad	132.75	66.38
5.	Brassó	128.75	64.38
6.	Marosvásárhely	128.75	64.38
7.	Arad	124	62.00
8.	Déva	122	61.00
9.	Szatmárnémeti	120.25	60.13

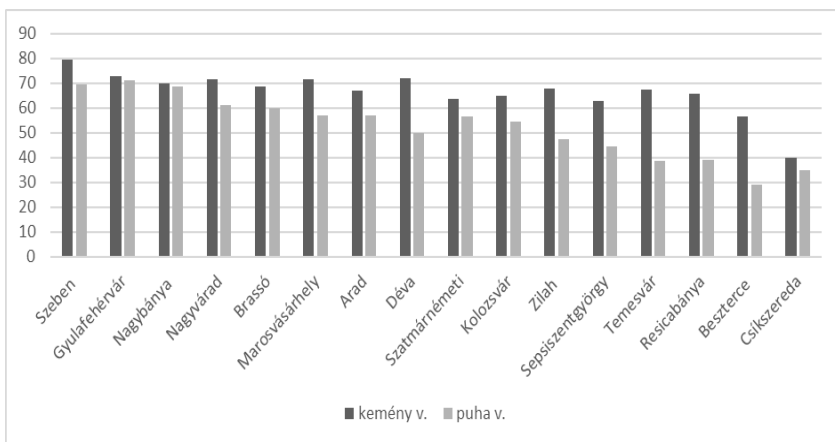
10.	Kolozsvár	119.25	59.63
11.	Zilah	115.25	57.63
12.	Sepsiszentgyörgy	107.25	53.63
13.	Temesvár	106	53.00
14.	Resicabánya	104.75	52.38
15.	Beszterce	85.75	42.88
16.	Csíkszereda	74.75	37.38
	ÁTLAG	118.81	59.41

1. ábra: A vizsgált önkormányzati weboldalak rangsora

Forrás: saját szerkesztés a felmérés eredményei alapján

A fejlesztési régiók alapján nincsenek szignifikáns különbségek Erdély egyes tájegységei között. A legjobb átlageredményeket a közép-romániai fejlesztési régióhoz tartozó megyeszékhelyek érték el 61%-kal. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a rangsorban első két helyet megszerző megyeszékhelyek, Szeben és Gyulafehérvár egyaránt ide tartoznak. Az Északnyugat-romániai fejlesztési régió megyeszékhelyei átlagosan 59%-ban teljesítették a vizsgált változókat, itt Nagybánya és Nagyvárad teljesítettek a legjobban. Az átlageredmények alapján a nyugat-romániai fejlesztési régió érte el a legkisebb átlageredményeket 57%-kal, itt pedig Arad és Déva megyeszékhelyek érték el a legjobb eredményeket. Az egyes régiókon belül az átlagtól való eltérés a középső régióban volt a legnagyobb (20.69), ezt követte az észak-nyugati (12.11), illetve a nyugati régió (8.81). A többi régióhoz képest magasabb eltérés a középső régióban elsősorban azzal magyarázható, hogy a legnagyobb és legkisebb átlageredményeket elérő megyeszékhelyek egyaránt idetartoznak.

A vizsgált weboldalak esetében az összesített átlageredmények mellett célszerű külön is megvizsgálni a kemény és puha változók teljesítési arányait. Ez alapján kijelenthető, hogy a kemény változók minden vizsgált felület esetében nagyobb arányban teljesültek, mint a puha változók, ugyanakkor a két változócsoporthoz tartozó eltérés mértéke már szignifikáns különbségeket mutat.

2. ábra: A kemény és puha változók teljesítési arányának megoszlása

Forrás: saját szerkesztés a felmérés eredményei alapján

A 2. számú ábra alapján megállapítható, hogy a legnagyobb különbségek Beszterce (27.75%), Resicabánya (26.75%) és Déva (22%) esetében figyelhetők meg a kemény és puha változók átlageredményei között. A két változó között a legkisebb arányú különbségek a következő online felületeken jelentkeztek: Nagybánya (1.25%), Gyulafehérvár (1.75%) és Csíkszereda (5.25%). A besztercei, resicabányai és dévai hivatali honlapok esetében tehát általánosan kijelenthető, hogy lényegesen nagyobb hangsúlyt fektetnek a törvényi előírások betartására, és háttérbe szorúlnak a kommunikációs szempontok, mint az információ aktualitása, közérthetősége, formátuma vagy korszerű megjelenítése. Nagybánya és Gyulafehérvár esetében a törvényi előírások és a kommunikációs szempontoknak való megfelelés jellemzően egyensúlyban van, és mindkét változó vonatkozásában kiemelkedően teljesít a helyi önkormányzati weboldal; Csíkszereda esetében ugyanakkor az egyensúly nem társul az egységes jó teljesítménnyel, a helyi önkormányzati weboldalnak mind a törvényi előírásoknak való megfelelés, mind pedig a kommunikációs szempontok előtérbe helyezésének vonatkozásában javulnia kellene.

4.1 A kemény változók eredményei

A törvényi előírásoknak való megfelelés vizsgálatánál érdemes kiemelni és alaposabban megvizsgálni néhány változót. A weboldalak akadálymentesítését szolgáló funkciót mindössze két önkormányzati

honlap esetében találunk, tehát a vizsgált felületek meghatározó többsége (87.5%) nem biztosít ilyen lehetőséget a hátrányos helyzetű internetfelhasználók számára. A mintában szereplő weboldalak tartalmi elemei között egységesen hiányoznak a megyei, regionális és országos stratégiai dokumentumok, ehhez képest a városok fejlesztési tervei minden vizsgált felületen szerepelnek. A pénzügyi információk tekintetében megfigyelhető, hogy az aktuális évre vonatkozó költségvetés (75%) még jellemzően megjelenik mint tartalom, ugyanakkor az előző évre vonatkozó pénzügyi mérleg (37.5%) már lényegesen kevesebb felületen elérhető.

A helyi önkormányzatok jellemzően feltöltik a saját weboldalukra a közintézmény szervezeti felépítését, ugyanakkor a vizsgált felületek között csak öt olyan weboldalt találunk, ahol az organigrammát alkotó szervezeti egységek részletes leírását és bemutatását is elérhetővé tették. Két önkormányzati weboldal kivételével minden felületen található olyan e-mail cím vagy közvetlen üzenetküldési lehetőség, ahol az állampolgárok kérést fogalmazhatnak meg a hivatal irányába, a közérdekű információk igénylésével kapcsolatos elérhetőséget a weboldalak 60%-a biztosít, ugyanakkor a törvényi előírások értelmében a közintézményeknek olyan elérhetőséget is szükséges biztosítaniuk, ahol a weboldal működésével kapcsolatos kérdéseket, észrevételeket, javaslatokat lehet megfogalmazni. Külön ilyen elérhetőség a vizsgált felületek egyikén sem található.

4.2 A puha változók eredményei

Az önkormányzatok a célcsoportokkal való közvetlen kommunikáció megteremtése érdekében ma már a honlap mellett egyre inkább használnak közösségi média-oldalakat is. A közösségi média azoknak az online felületeknek a gyűjtőfogalma, amelyek lehetővé teszik a közösség tagjai számára a saját tartalom létrehozását és megosztását (Kaplan–Haenlein 2010: 61). A vizsgált weboldalak felénél megfigyelhető, hogy a felületek közvetlen hivatkozást tartalmaznak az adott önkormányzat Facebook-oldalára. Ez az arány ugyanakkor jóval kisebb, mindössze 12.5%, ha további közösségi média-felületeket is nézünk, mint a legnagyobb audiovizuális tartalommegosztó, a YouTube. Saját YouTube-csatornára közvetlen hivatkozást csak Nagybánya és Marosvásárhely helyi önkormányzatainak weboldalán találunk. Az önkormányzati weboldalak legtöbb három közösségi média-

csatorna hivatkozását jelenítik meg. A Facebook és YouTube mellett a Twitter-profilra találunk utalást három oldal esetében.

A települések a saját márkázásai tevékenységük során arra törekednek, hogy saját magukat minél hatékonyabban tudják megkülönböztetni a potenciális versenytársakhoz képest. A klasszikus márkák esetében ez a megkülönböztetés elsősorban a saját arculat felépítését jelenti, ezt pedig manapság már országok és városok is előszeretettel használják. A vizsgált erdélyi városok önkormányzati weboldalai alapján kijelenthető, hogy három olyan erdélyi megyeszékhely van (Brassó, Gyulafehérvár, Nagybánya), ahol arculati elemként saját logó jelenik meg. A logó mellett a márkák által használt másik jellemző arculati elem a szlogen vagy jelmondat. Ebben a tekintetben átfedés mutatkozik a logó- és szlogenhasználat között, ugyanis Brassó és Gyulafehérvár rendelkezik saját jelmondattal. Ezek mindkét esetben angol nyelvűek, ami arra enged következtetni, hogy elsősorban a külföldi célcsoportoknak, azon belül is a térségbe látogató turistáknak szólnak. A tudatos és következetes arculathasználat vonatkozásában egyébként Gyulafehérvár példáját lehet kiemelni, amely a vizsgált önkormányzati weboldalak között az egyetlen, ahol elérhető a város arculati kézikönyve. Az arculati kézikönyv egy olyan irányadó dokumentum, ami az egyes arculati elemek használatát szabályozza az intézményen belül. Alapvetően egy belső használatra készülő útmutatóról van szó, ami a városi kommunikációval foglalkozó humán erőforrás mindennapi munkáját segíti, ugyanakkor a hozzáférhetővé tétele üzenettel bír a célcsoportok számára, főleg, ha a dokumentum megletét és használatát a gyakorlati tapasztalatok is igazolják.

5. Összegzés

A felmérés az erdélyi megyeszékhelyek helyi közigazgatási egységeinek – polgármesteri hivatal és helyi önkormányzat – online jelenlétét vizsgálta és hasonlította össze az egyes hivatalok weboldalát a törvényi előírásokat rögzítő kemény változók, valamint a kommunikációs szempontokat felmérő puha változók mentén. A vizsgálat rámutatott, hogy az erdélyi megyeszékhelyek átlagosan 66%-ban teljesítik a vizsgált kemény változókat, a puha változók esetében pedig ugyanez az arány 52%. A két változó átlageredményei közötti különbség valószínűleg azzal magyarázható, hogy előbbi esetében a tartalmak megjelenését törvényi előírások rögzítik, ilyenként pedig ehhez könnyebben tudnak igazodni a hivatali honlapok. Ehhez képest a puha változók

esetében csak irányadó dokumentumokról beszélhetünk, az egyes szempontok figyelmen kívül hagyása pedig nem jár jogi következményekkel. Az eredmények ugyanakkor azt is jelzik, hogy az önkormányzati weboldalak többsége még nem kezeli prioritásként, hogy korszerű, átlátható, közvetlen és közérhető formában kommunikáljon ezeken a felületen. A vizsgált mintában szereplő weboldalak között hangsúlyos különbségeket figyelhetünk meg az elért eredmények tekintetében, ilyenként pedig mindenképp találunk követendő példákat is az erdélyi önkormányzatok számára. Itt elsősorban Szeben és Gyulafehérvár helyi önkormányzatait érdemes kiemelni, ahol nemcsak a kötelező tartalmak szerepelnek jó arányban a honlapokon, hanem korszerű, aktualizált és könnyen átlátható felületeket terveztek, ami a látogatókban bizalmat ébreszt, és hozzájárul a hivatalról alkotott pozitív kép kialakulásához. A felmérés a hivatalok számára egy viszonyítási alapot jelent, valamint rávilágít arra, hogy az egyes esetekben milyen szempontból mutatkoznak elsősorban hiányosságok, ez pedig egy első lépés lehet a weboldalak újragondolása és korszerűsítése során.

Irodalom

HERENDY Csilla

2014 Az online közigazgatási kommunikáció aktuális kihívásai. In: TÓZSA István (szerk.): *Turizmus és településmarketing*. Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék, Budapest. 97–109.

BELÉNYESI Emese

2011 Hatékony önkormányzati kommunikáció – a tudás megszerzésének lehetőségei. *Pro Publico Bono*. Támop Speciál. 1–13.

JENEI Ágnes

2012 Kommunikáló önkormányzatok, külföldi gyakorlatok. *Magyar Közigazgatás* 2 (62). 117–130.

KAPLAN, Andreas – HAENLEIN, Michael

2010 Users of the world, unite! The challenge and opportunities of Social Media. *Business Horizons* (53). 59–68.

KÁDÁR Magor

2014a The Process of Settlement Branding. Case Studies on City Branding in Transylvania. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*. (10). 55–69.

2014b Administrația Publică Locală Online. Analiza Reglementărilor și a Comunicării Online a Primăriilor și Consiliilor Locale din Reședințele de Județ din România. *Revista Transilvană de Științe Administrative* 2(35). 40–52.

KLINGER, Urlike – RÖSLI, Stephan – JARREN Otfried

2016 Interactive cities? Local political online communication in Switzerland. *Studies in Communication Sciences* (16). 141–147.

EUROSTAT

2018 Frequency of internet use, online: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ci_ifp_fu&lang=en (utolsó letöltés: 2018. 03. 31.)

STATISTA

2016 Share of households with internet access in the European Union (EU28) from 2007 to 2016, online: <https://www.statista.com/statistics/377585/household-internet-access-in-eu28/> (utolsó letöltés: 2018. 03. 30.)

INSEE

2017 Institutul Național de Statistică, 301/4 sajtóközlemény, online: http://www.insse.ro/cms/sites/default/files/com_presa/com_pdf/tic_r2017.pdf (utolsó letöltés: 2018. 03. 31.)

Mellékletek

1. számú melléklet: irányadó törvények

Románia Alkotmánya 31. szakasz: Az információhoz való jog

2001. évi 544. törvény a közérdekű információkhoz való szabad hozzáférésről

2003. évi 52. törvény a közigazgatási döntéshozatal átláthatóságáról

2003. évi 161. törvény a közszereplők átláthatóságáról és a korrupció megelőzéséről

2006. évi 273. törvény a helyi közigazgatási szervezetek pénzügyeiről

2006. évi 448. törvény a hátrányos helyzetű személyek jogainak védelméről

2. számú melléklet: irányadó dokumentumok listája

Asociația Națională a Informaticienilor din Administrația Publică (2005): Prevederi legislative cu privire la conținutul site-urilor web din administrația publică

Ministerul Comunicațiilor și Tehnologiei Informației (2008): Ghid Privind Realizarea Paginilor Web pentru Administrația Publică Centrală și Locală din România

Ministerul Consultării Publice și Dialogului Social (2017): Ghid pentru accesibilizarea paginilor web ale instituțiilor publice din România

World Wide Web Consortium (2008): Web Akadálymentesítési Útmutató 2.0

A technikai jelenlét önreflexív vonatkozásai Wim Wenders filmjeiben

1. A gép ideológiateremtő képessége, a technikai eljárás létjogosultsága

Szilágyi Gábor a film fogalmának megértésében, a „filmélmény érzetének értelmezésében” eligazító *A film fogalma – A saajtság természetrajza* című könyvében két, meglehetősen ellentmondásos, ám a maga nemében izgalmas véleményt idéz a filmes technikák, minde-nekelőtt a kamera szerepével, mibenlétével kapcsolatosan. Először is Marcelin Pleynet francia kritikus gondolatmenetét hangsúlyozza ki, miszerint a filmelméletek a priori abból indulnak ki, hogy a kamera indifferens, vagyis bármire felhasználható, ennek viszont ellentmond a gép ideológiateremtő képessége.

A filmfelvevő gép ugyanis kétséget kizáróan ideológiai eszköz (maga az apparátus az), amely még mielőtt bármit is tükrözne, már eleve a polgári ideológiát közvetíti. [...] Pontosabban fogalmazva: olyan perspektívát teremt, amely a rene- szánsz »tudományosan« konstruált perspektívája. [...] Ki kel- lene mutatni, hogy a kamera megalkotása és tökéletesítése fo- lyamán miként ügyeltek (milyen nagy gondot fordítottak) arra, hogy »kiigazítsa« a perspektívaábrázolásból adódó (lehetsé- ges) rendellenességet annak érdekében, hogy megfeleljen azon elvárásnak, amelyet az újjászülető humanizmus a látvány tolmácsolásával szemben támasztott. [...] Nem véletlen, hogy ez éppen akkor történik, amikor Hegel berekesztettnek véli a festészet történetét; amikor a festészettel foglalkozók ráébred- nek arra, hogy a tudományos perspektívaelmélet meghatáro- zott társadalmi-kulturális struktúra terméke; amikor Niépce – Hegel kortársaként – felfedezi a fényképezést. A fényképezés a gép »objektivitására« építve új köntösbe bújtatja a perspek- tívakódra épülő ideológiát. Tovább erősíti annak normajelle- gét, kötelező érvényűségét (utóbbi cenzúrafunkciót is ellát). Véleményem szerint a film és az ideológia viszonya csak ak- kor határozható meg objektíven, ha átgondoljuk és tisztázzuk, milyen módon determinálja és strukturálja a gép a valóság ab-

rázolását. (*Economique, idéologique, forme*. Paris, 1969. idézi Szilágyi 1995: 90)

Ugyancsak Szilágyi Gábor tolmácsolásában olvashatjuk Jean-Patrick Lebel véleményét, aki bírálja Pleynet álláspontját:

Az, amit mi kamerának nevezünk, nemcsak ezt a jól ismert, általában fekete tárgyat jelöli, hanem egy technikai eljárást; azt, amely a rögzítéstől a vetítésig a valóság gépies lemásolását és az ennek nyomán születő »képzetvilágot« eredményezi (...) a kamera fogalma nem az e névvel illetett tárgyat jelöli, hanem a több műveletből álló, a fény terjedését meghatározó törvényszerűségeken alapuló technikai folyamat egészét, amely a filmet, mint a reprodukció eszközt jellemzi. A kamera önmagában nem ideológiai eszköz. Nem termel ki semmiféle sajátos ideológiát, mint ahogy nincs arra kárhoztatva, hogy egyes-egyedül az uralkodó ideológiát tükrözze. A kamera ideológiai szempontból semleges eszköz, mivel hogy eszköz, gép. Létrejöttét a tudománynak köszönheti, nem az ábrázolás ideológiai igénye, hanem a tudomány teremtette. (*Cinéma et idéologie*. Paris, 1971, idézi Szilágyi 1995: 91–92)

Szilágyi szerint egyértelmű, hogy a kamerafogalom – függetlenül a szó tágabb vagy szűkebb értelmezésétől – az ütközőpont két nézetrendszer között, amelyek közül az első az ideológiából, a második a tudományból magyarázta, vezette le a filmtechnika születését. Mindkét nézetrendszer a látványt teremtő eszközre és az optika tudományára hivatkozott bizonyítékként. A kamera tehát nemcsak eszköz, de képzet is. Mint előtérbe állított, érzékelhető rész, a háttérben „megbúvó”, láthatatlan egészet, a filmtechnikát hivatott jelképezni. A filmtechnikát a kamerával azonosítani nem ártatlan retorikai eljárás, nem egyszerű szinekdoché, hanem következményeket hordozó redukció, miután elméletileg igyekszik alátámasztani, megerősíteni a gyakorlatban mind jobban mélyülő ellentétet technika és ideológia, a filmalkotás folyamatának látható részei és eszközei, valamint a „szemmel nem követhető” részek – laboratóriumi munka, vágás – között, rávetítve ezt azokra is, akik a filmet készítik és azokra is, akik számára készítik (Szilágyi 1995: 92).

A technikai fejlődés Bíró Yvette szerint is elengedhetetlen része a filmművészetnek, és nem kizárólag azért, mert egyre tökéletesebb valóságillúziót lehet megteremteni, hanem mert a technika fejlődése

visszahat az alkotásra, részt vállal az alkotásban, beleszól a film nyelvén az alakulásába. „A technika hatalma olyan, hogy segítségével egy minden eddiginél kevésbé mesterséges (technikától kevésbé átítatott) világot pillanthatunk meg. Amit kínál, a határok áthágása révén, a lehető legközvetlenebb, legtapinthatóbb ismeret” (Bíró 1982: 21).

2. A korai film reprezentációs módja, a megmozduló kamera. Az ember mint a látvány tárgya.

A technikai fejlődés egyik látványos eredménye a *megmozduló kamera*;¹ ezzel a mozgékonyssággal a film képessé vált arra, hogy a valóságot ne csak mechanikusan tükrözze, hanem alkotóan formálja, és művészileg értelmezze, vagyis a mechanikus valóság rögzítés helyébe az önálló, egyedi valóságformálás lép. A korai film reprezentációs módja alapvetően prezentáció jellegű volt, a népszerű tudományt látványosságként bemutató mágikus színház hagyományából, valamint a századforduló olyan népszerű szórakozási formáiból táplálkozott, mint a cirkusz, a varieté, a revűszínház (Margitházi 2008: 19). Pethő Ágnes hangsúlyozza, hogy bármennyire is újdonságnak számított a mozgóképeket rögzítő és azokat kivetítő „masina”, a képi ábrázolással való szórakoztatás, a képekben való elbeszélés nem tekinthető a mozi leleményének, hiszen folytatója és kiteljesítője volt a 19. század végi látványkultusznak, amely áthatotta a képzőművészetet és az irodalmat.² A Lumière fivérek életképeinek ihletői között voltak a

¹ A mozgó vagy „elszabadult” kamerát Friedrich Murnau *Az utolsó ember* (Der letzte Mann, 1924) filmje tette népszerűvé. „A nyitó beállításban a kamera egy emelőszerkezeten ereszkedik lefelé; később, egy trombita hangját követve, mintha felfelé szárnyalna a főhős, aki egy ablakban áll és figyel. Amikor később egy rendezvényen a fejébe száll az ital, a kamera vele együtt pörög egy forgóállványon. A filmet tömegek látták az Egyesült Államokban, s ennek eredményeképpen a Fox szerződést kötött Murnauval” (Thompson–Bordwell 2007: 136). Lotte H. Eisner így értékeli: „Ő alkotta a legmegragadóbb, leglenyűgözőbb filmképeket a német filmművészetben, és bizonyára nem volt véletlen, hogy éppen ő volt az első Németországban, aki az »elszabadult kamerát« alkalmazta: *Az utolsó ember* operatőrének a testére erősítette (...) Murnau törekvése ugyanis az, hogy eggyé váljék a kamerával, a kamera-szemmel” (Eisner 1994: 68–69).

² Bővebben: Joachim Paech: *Literatur und Film*. Stuttgart, 1988, J.B. Metzler Verlag. A szerző szerint a technikai felfedezéseken túl a többi művészet is igazolja a filmművészet születését, elsősorban az irodalom és a vizuális nar-

portré- és zsánerfotózás mintái, Méliès trükkjeit pedig „közvetlenül a cirkusz és orfeum csillogó világából menti át a mágikus új médiumba, Griffith [...] Dickenstől tanulta az elbeszélés technikáját, köztük a párhuzamos montázs dramaturgiáját” (Pethő 2002: 20). Ezek az előzmények is hozzájárultak ahhoz, hogy a film megjelenésekor, elterjedésekor sokan nem az új művészet születését ünnepelték: jóval inkább technikai fejlődésnek és szórakoztatóipari látványosságának tekintették. Az egyik első filmelméletet jegyző Rudolf Arnheim is megjegyzi, hogy a film felületesen tekintve csupán a valóság reprodukciójának tűnik, és két dolog látszik körvonalazni a film művészetté válását: a montázs megjelenése és a kamera megmozdulása. Így válik ugyanis nyilvánvalóvá, hogy „alkotó és alakító” folyamatról van szó.³ A montázs, miáltal a tárgyak és események térbeli totalitásából azt választja ki, ami lényeges (hiszen bizonyos részleteket hangsúlyoz, másokat teljes egészében elhagy), megköveteli, hogy a néző felfigyeljen az egymáshoz kötött beállítások különbözőségére (Arnheim 1985: 81). A kamerahasználat megnöveli a film mozgásterét, a filmművész rendkívül értékes kifejezőeszközhöz jut azáltal, hogy megválaszthatja a tárgytól való távolságot, kiválaszthatja, hogy mi kerül a látóterébe, és mi marad ki, ugyanakkor az embert nem környezetéből kiemelve,⁴ hanem annak elválaszthatatlan részeként ábrázolja. Arnheim hangsúlyozza, hogy az „ember természetes környezetének ábrázolása volt az egyik olyan eredmény, amely igazolta a mozi létjogosultságát a színház mellett” (Arnheim 1985: 198). Az ember környezetének szerves részeként való ábrázolása magával hozza, hogy megbomlik a magától értetődő rangsor ember és tárgyai között, a személy lefényképezhető

rativitás korábbi formái, valamint a századforduló modern városi életének „spektakulumbjelenségét” meghatározó hangulata (Pethő 2002: 19).

³ Gilles Deleuze a mozgás és film kapcsolatát elemző könyvében leírja, hogy a mozi kénytelen kezdetben a természetes percepciót utánogni, a film kezdeti helyzetét pedig a fix helyről történő felvétellel jellemzi, melynek következtében a beállítás „térbeli és szigorúan mozdulatlan”. Kihangsúlyozza, hogy a felvevőgép és a vetítógép kezdetben nem különül el egymástól, a film fejlődése, „saját lényegének és újdonságának meghódítása” pedig a montázzsal, a mozgó kamerával és a felvételnél a vetítéstől való elszakadásával megy végbe (Deleuze 2008: 9).

⁴ Mint ahogyan teszi azt a korabeli fotográfia, de gondolhatunk akár a jelenkor beállításaira, a szelfire is, ahol a környezetnek még sokszor háttér szerepe sincs.

tárgyként az őt körülvevő dolgok szintjére redukálódik, a szereplők is a látvány tárgyaként funkcionálnak, és így a stilizáció elemévé válva hozzájárulnak a látvány látszatként történő leleplezéséhez. Szilágyi Gábor az ironikus felhangot sem mellőzve írja le ezt a folyamatot:

Valaha a szereplő a homályból, az árnyékból mozdult ki, mint egy »világító test«. Ma viszont a színész is csak kellék, aki a környezetet emeli ki, ahelyett hogy kiemelkedne belőle. A »természetes« fényben könnyebb a mozgás a helyszínen, de amit így nyertek, azt más tekintetben elveszítették. Azelőtt a fényben játszottak, ma ezt a fényt meg kell osztaniuk a képmező egy-egy tárgyával, de lehet-e rivalizálni »csillogásban« egy hűtőszekrényvel? (Szilágyi 1995: 57)

A felvevőgép számára a színész is csak kellék, egy élettelen tárgy is ugyanúgy szereplő lehet, mint az ember,⁵ a film a kellékek elbeszélő erejéből is építkezik. „Tájak is lehetnek főszereplők, az emberek pedig statiszták bennük” – értékeli Wim Wenders (1995: 35), filmjeiben gyakran városokat, üres tájakat emelve főszereplői rangra, legyen szó Lisszabonról (*A dolgok állása* »Der Stand der Dinge, 1982«, *Lisszaboni történet* »Lisbon Story, 1994«), Berlinről (*Berlin felett az ég* »Der Himmel über Berlin, 1987«) vagy a nagytólokban filmezett nyugatnémet tájról, melynek ábrázolását következetesen meghatározza a keleti résztől való elválasztásnak a tudata.

A mozgókép sajátossága ugyan, hogy a látvány tárgyát közel hozza a nézőhöz, ismeretlen tulajdonságát megmutatja, ezzel egyidőben azonban a mozgókép vizuális közegében az ember valósága és önállósága illúzióvá válik. A filmes stilizáció megfosztja a személyiséget integritásától, felszámolja testét, az „önazonosság jelképét”. A szubjektum ilyen módon látszattá lesz, és lényétől idegen intenciónak a képviselőjévé alakul át (Martin 2013: 69–70). Fritz Lang filmjein túl a filmművészet egészének a sajátosságáról szól Martin Ferenc, meglátá-

⁵ Az, hogy az ember a kinematográfiai képeken már nem áll magától értetődően a középpontban, hogy juthat neki akár statisztaszerep a hangsúlyokat birtokló dolgok, tárgyak mellett, már *A vonat érkezése* című Lumière-filmmel egyértelművé vált. Ilyen módon a máskor figyelmen kívül hagyott dolgok is jelentőségteljessé válnak: „A dolgok valóságosak voltak eddig, most először váltak azonban jelenvalóvá” – értékeli Gilbert Cohen-Sèat a tárgyak és a képi rögzítés folyamatában tárgyasult személyek mozgóképi megjelenítése kapcsán (Cohen-Sèat 1962: 77).

sa szerint a kamera az élő élettelenné, a szubjektívet objektívvé, az egyéniséget egy sorozat alkotóelemévé változtatja.⁶ Ugyanakkor viszont élettel telít és megőriz: a kamera képes a tárgyak átszubsztívizálására, a pillanatnyiság időben való kitágítására. Wenders filmjeiben is a környezet megszabta új életformát jelenti ez az eleven tárgyszerűség. *Nem akartam, hogy a dolgok birtokba vegyenek, csak együtt akartam élni velük.* A *Lisszaboni történetben* elhangzó kijelentés a rezignáltságot – ez sokszor határozza meg Wenders filmjeinek hangulatát – is kifejezi, amellyel az eltárgyasult világban élő (részben azért, mert filmre kerülő) ember a környezetéhez viszonyul. Azzal, hogy a kamera megválasztja (Wenders filmjeiben a szubjektum a háttérbe húzódik, a kamera látszólag rögzít és nem szelektál) a tárgytól való távolságot, kilép az ember természetes életteréből, és mesterséges világot hoz létre. A kamera hangsúlyozott jelenléte erre a folyamatra hívja fel a figyelmet, miközben a látottakat az élményszerű közvetlenségből a reflektált közvetítettségbe helyezi át. A filmben a kiemelt, feltűnő kameramozgás az ábrázoló közeg mesterséges voltára utal, kiemeli a film kereteit. Ilyen például a nem természetes szögből filmezett felhőkarcolók látványa *A dolgok állásában* vagy a *Téves mozdulatnak* (Falsche Bewegung, 1975) az egyik jelenetében, ahol a kamera kezdetben követi a szereplők sétáló mozgását, amikor azonban gyorsabb iramot diktálnak, többé már nem tart velük: marad a maga nyugodt, lassú tempójánál, a szereplők pedig idővel el is tűnnek a „szeme” elől.

3. A kamera mint fegyver. A bebalzsamozott idő.

A kamerának csendet intő Winter a *Lisszaboni történetben* mintegy cinkostárssá avatja a felvevőgépet, élő személyként kezeli, független státussal ruházva fel. A kamera azonban nem csupán az átörökítés, illetve az elmúlás ellenében való fellépés letéteményese, hanem a

⁶ „A film annyit jelent, mint munka közben szemlélni a halált” – hangzik a francia új hullám égisze alatt tevékenykedő Jean Cocteau sokat idézett kijelentése. Roland Barthes a fotográfiát „a Halál halott színpadának” nevezi, természetellenessé vált színtérnek, amelyen a halál nem képes „szemlélni önmagát”, gondolkodni önmagáról, interiorizálódni. „A Halál ugyanis jelen van (...) talán éppen abban a képben, amely az életet akarta megőrizni, s közben a Halált jeleníti meg” (Barthes 2000: 94–96).

tárgyiasítás, az elszemélytelenítés eszköze is. *A dolgok állása* egyik jelenetében Munro felesége diktafonba beszél. A vele szemben levő tükör mintegy *tükrözi* ezt a gépiesített folyamatot, a hangok mechanikus rögzítését, elgépiesedését. A hang megőrződik ugyan, de az emberi hangot már egy gép közvetíti. (1. kép)

1. kép. A tükör tükrözi az elgépiesedés folyamatát: *A dolgok állása*

A gépeknek erre az „életet elvonó” tulajdonságára utal az operatőr véleménye is a telefonról: *az ősellenség. Az amerikai barátban az* önmagát fotózó cowboykalapos figura gesztusa öngyilkosságra utal, mintha önmaga felé fordított pisztolyt tartana, és ugyanezt fejezik ki a forgatókönyvíró szavai *A dolgok állásában*: *Ez a filmezés kész öngyilkosság.* A filmezés, a fényképezés sokszor hozható kapcsolatba Wenders filmjeiben is a halálmotívummal, nem nélkülözve a reflexív vonatkozásokat. Az egyik színész a stáb tagjait túlélőknek értékeli,⁷ a producer viszont magát értékeli túlélőnek. A forgatás leállásával rájuk szakadó üres időt a stáb tagjai nem töltik ki alkotással, bár próbálkoznak vele; a folyamatos visszafigyelés, a kényszeresnek tűnő önreflexió cselekvésképtelenné teszi őket. A Wenders-filmek szereplői egyéb-

⁷ *Túlélők* annak a filmnek a címe, melynek forgatásával indít a *A dolgok állása*; ennek a forgatásnak a stagnálása jelenti az elsődleges film kiindulópontját.

ként is gyakran a külvilágtól elfordítva önnön arcuk felé irányítják a kamerát, kifejezve tulajdon létélményük bizonytalanságát.

Úgy tűnik azonban, hogy a film, természeténél fogva, halált mutatva is öröklétet biztosít.⁸ Wenders filmjeiben is megfigyelhető a kép, a halál, az élet egymásra játszása: a kamera rögzítve kimerevít, életet von el, ezzel párhuzamosan viszont megőrzi a dolgok jelenvalóságát. A kamera mint fegyver⁹ feltűnése is ezt az ellentmondást idézi. A *Lisszaboni történet* Fritz Munrója úgy értelmezi a kamerát, mint fegyvert, amely megszünteti az élet folyamatosságát: *Én tényleg szeretem azt a várost, de részegezni a kamerát olyan, mintha fegyvert szegeznék rá. Valahányszor célba veszem a kamerával, az élet valahogy kiapad belőle. A dolgok állása* zárásában Fritz szintén fegyverként emeli a kamerát, de ez a fegyver itt a mulandóság ellenében a megőrzés fegyvere, a gyilkosság bizonyítékának egyetlen őrzője. (2. kép)

2. kép. Kamera mint fegyver: *A dolgok állása*

⁸ „A meglátott és rögzített idő fémdobozban megőrizhető lett hosszú időre, elméletileg örökre” – fogalmaz Wenders (Muhi–Perlaki 1990: 10). Az első-sorban forgatókönyvíróként nevet szerző filmes szakember, Jean-Claude Carrière szerint „a film az egyetlen győzelem a halállal szemben, hiszen nem egyéb, mint az élet folytatása sajátos formában. Örökké élünk a kódalakok között” (Carrière 1996: 44). Szilágyi Gábor megfogalmazásában: „A film az élettelen tárgyaknak is biztosítja a halál előtti legnagyobb élményt: az életet” (Szilágyi 1995: 12).

⁹ A „lekapni” és „lelőni” szavakat a németben és az angolban ugyanaz a szó jelöli.

A fragmentumokból, tájak és emberek találkozásából összeálló, a hagyományos értelemben vett cselekményvezetést nélkülöző *Téves mozdulat* végén hosszas, némileg céltalannak tűnő barangolás után a Goethe fejlődésregényéből kölcsönzött Wilhelm Meister nevű központi szereplő kézikamerát tart a kezében, mielőtt felismeri, hogy itt az idő arra, hogy saját történetének a hőisévé váljon: a történet pedig majd csak ezután indul, ennek viszont a néző már nem részese. André Bazin, az önreflexiót témájává avató francia új hullám „szellemi atyja” a mechanikus eljárás produktumaként írja le a fotográfiát/filmképet, amely a felvétel idejét balzsamozza be:

Rajtuk keresztül az élet folyamatosságában, az időben megállított és a sorsuktól megszabadított embereknek meg-hökkentő jelenlétével találkozunk. S ez nem a művészet tekintélye, hanem csak a mechanikus eljárás szenvt elensége teheti lehetővé, hiszen a fénykép a művészeti alkotással ellentétben nem az örökkévalóságot ragadja meg, hanem csak az időt balzsamozza be és menti meg az elmúlástól. Ebben a vonatkozásban a film a fénykép objektivitásának az idő felé való kiteljesedését jelenti. (...) Első alkalommal történik meg, hogy a dolgok ábrázolása időtartamuk rögzítődésével jár együtt, és így mintegy a változások bebalzsamozott múmiájává válik. (Bazin 1995: 22).

3. kép. Tárgyakká átlényegült élőlények: *A dolgok állása*

A dolgok állása színészei, bár a filmbeli film nem készül el, az elsődleges film rögzítési és egyben megőrzési folyamatának az objektumaivá válnak. Ellentmondásos azonban ez a folyamat, eredménye olyan, mint a háttérben többször felbukkanó kitömött állatfejek: az élőlények tárgyakká átlényegülve léteznek ugyan, de nem élnek, a filmben ábrázoltak is csupán a technika segítségével kerülnek megőrzésre, jelzésszerűen idézve a felvevőgép előtti egykori mozgássorozatok (3. kép).

Mindezt példázza a közvetlenül *A dolgok állása* előtt készült dokumentumfilm, a *Villanás a víz felett* (Lightning over Water, 1980), melynek születése Nicholas Ray halálán keresztül valósul meg, rögzítve az amerikai rendező életének utolsó időszakát. A halál az élet természetes lezárása, a halálhoz való viszony ezért fegyelmezett, rezignált – ez Wenders keleti kultúrákhoz való vonzódására is utal. *A dolgok állásában* a gyermekek halálról való töprengései éreztetik a halálnak ezt az élethez tartozó jellegét: *Halottnak lenni olyan lehet, mintha az ember aludna, anélkül, hogy álmodna, vagy szuszogna.* Wenders filmjei időbeli létezést ábrázolnak, gyakran az idő múlása adja a történetet, a halál-motívum megjelenése így természetes. A halál történeté alakíthatja az életet is. (*A dolgok állása* központi szereplője meg is jegyzi: *A legnagyobb történet a halál.*) Wenders korai filmjei is az időnek ezt a természetes múlását jelzik. Főiskolás filmjeinél a megvágatlanul hagyott tekercseket hagyja kifutni a felvevőgép-ből, így valamennyi rövidfilm inkább megszűnik, „meghal”, semmint befejeződik. Ebben az alkotói viszonyrendszerben erőszakosnak ítéltetik a külső beavatkozás, a dolgok a maguk módján „megtörténnek”. *A dolgok állása* első narrációs egységének hirtelen megszakadása a halál-motívum megjelenésével is igazolható: az embercsapat kihalt tájon keresztül halad, mintha maga az emberi civilizáció is elpusztult volna. A filmben forgatott sci-fiben gyermekek hálnak meg, az élet természetes folyamata sem működik már. A távolról mutatott sötét tájon vonuló embersor Ingmar Bergman *A hetedik pecsét* (Det sjunde inseglet, 1957) című filmjének középkori haláltánc-ábrázolásokat idéző mágikus képsorára emlékeztet: az árnyak vonulása a kopár hegygerincen.

Wenders filmjeinek visszatérő motívuma a médiumoknak az élet természetességét nem tisztelő szerepe, ez vonatkozik a felvevőgépre is, így többnyire erőszakos halállal hálnak meg. Az *Alice a városokban* (Alice in den Städten, 1974) egyik jelenetében Winter „meggyil-

kolja” a televíziót, a *Villanás a vizek felett* rémálmában a videofelvétel-
lekkel foglalkozó szakember, Tom Farrel, Nicholas Ray munkatársa,
kezében a videokamerával fojtogatja Wenderst, a filmrendezőt. *A
dolgok állásában* Munróval együtt válik cselekvésképtelenné a felve-
vőgép. Wenders *Tokyo-Ga* (1985) című dokumentarista útinaplójában
a kamera már nem hal meg, viszont a természetes és természetközeli
életközeg igen: mindent elönt a tévékép. *Az erőszak vége* (The End of
Violence, 1997) című filmjében hasonlóképpen veszi át az élet feletti
hatalmat a tömegkommunikáció. Hans Belting is hangsúlyozza a kép
és halál kapcsolatát: a képek mindig életet rejtnek magukban, mert a
néző a saját életét vetíti rájuk, a tárgyakat viszont könnyedén tekinti
halott dolgoknak. A képek és a halál viszonya mentén a halotti kul-
tuszt idézi, amelyben már létrejött test, médium és kép kapcsolata,
ikonikus jelenlétet hozva létre (Belting 2008).

A kamera halála az elavuló filmszakmára is utal, Wenders számára
a filmművészet egy fejezete szükségképpen lezárult. *A 666-os szoba*
című dokumentumfilmjében több filmet kérdez a mozi/film haláláról.
Ennek kapcsán értékel:

A 666-os szoba inkább a celluloidszalaghoz kapcsolódó
filmnyelv haláláról szól: a videónak semmi köze ehhez az
moziesztétikához. A ma moziba járó nemzedék már elvesztet-
te ezt a nyelvet. Elvesztette a jelentést. Mindenféle hat rá, hi-
szen a mai filmek egyre hatásosabbak. Számomra ez a mozi
halála. Valami más kezdődik: lehet, hogy majd ezt is mozinak
nevezik (idézi Blenche–Kermakon 1985: 55).

4. Szellemi otthontalanság: filmkészítési technikák összebékíthetetlensége. A filmkép mint halotti maszk

Az ideiglenes lét tudatosítását, a szellemi otthontalanságnak a meg-
tapasztalását összegzi Nicholas Ray egy interjúbán: „Mindenre, amit
írtam és ami közélről érint, a személyes kézjegyemet ez nyomta rá:
idegen vagyok idelent” (idézi Muhi–Perlaki 1990: 106). Az otthon
hiánya¹⁰ létbizonytalansághoz vezet, ez pedig a megjelenő figurák

¹⁰ Konvencionálisan a gyermekkor elvesztett helyszíne, Wendersnél ehhez
kapcsolódik a sehova nem tartozás érzése, az úton levés sokszor kényszeres
pótcselekvése, vagy éppen a két földrész közötti filmkészítési technikák ösz-
szebékíthetetlensége, az alkotói folyamatok kiteljesítését biztosító művészi
talajra találás hiánya.

számára a személyazonosság állandó bizonyításának a kényszerét jelenti. Ezért készít polaroid képeket magáról folyamatosan a Németországban felbukkanó, az amerikai westerneket idéző figura *Az amerikai barátban* (Der amerikanische Freund, 1977) vagy éppen az Amerikában, Amerikával boldogulni próbáló német újságíró az *Alice a városokban* bevezető jelenetében (4. kép).

4. kép. A valóság megőrzésének hiú vágya: *Alice a városokban*

5. kép. A tükör letakarása: *A dolgok állása*

A filmben a tükörbe néző ember az igazsággal való konfrontálódás szükségességét sugallja, és ugyanezt jelenti a kamera objektíve előtti pillanat is. *A dolgok állása* szereplői azonban nem képesek erre, habár késztetést éreznek az autoreflexióra: a fürdőkádban pihenő férfi az önmagára irányított fényképezőgép felvétele előtt a víz alá merül, a tükör előtt író nő letakarja a tükröt (5. kép), a producer a rendezőre kiabál, aki filmezné őt, hogy tegye le a kamerát.

A felvevőgép receptálóképessége szabadságot jelent,¹¹ azonban megvan annak is a veszélye, hogy a vizuális jegyzetfüzetként alkalmazott gép idővel bizonyos emberi funkciókat is helyettesít: *A kamera maga fényképez, lassan megszokom, hogy nem ellenőrzöm magam, hadd vándoroljon szabadon a lábam és a szemem. A dolgok állása* zárójelenetét ugyan nem túlélő, a *Lisszaboni történet*ben azonban szereplőként ismét felbukkanó Fritz Munro¹² szavai alapján úgy tűnik, a valóság objektív rögzítését éppen az akadályozza meg, ami emberi tényező az alkotás folyamatában. A gép receptálni képes, ítélni nem: *Az amerikai barátban* a gyilkosságot csak a kamera látja, videofelvételken közvetítődik, a térfigyelő kamerák felvételein látjuk a gyilkos gépies menekülését is, metrók mellett, mozgólépcsőn át. A fényképezés és a filmezés tevékenysége sokszor nem a pillanat megmentését jelenti, hanem az élmény elmulasztását. A filmbeli szereplők gyakran találják üresnek az általuk készített képeket (ezek a képek gyakran polaroid felvételeket jelentenek, melyek a korabeli technikai adottságok között a leggyorsabban elkészülő, láthatóvá váló felvételt jelentik: a felvételt készítő még összevetheti a felvétel pillanatával, tárgyával). Hiányzik ugyanis a pillanat élményszerűsége, amely élettől tölthetné meg őket, így nem lehet más, pusztán halotti maszk. „Ahogy a rókaláb nyomot hagy a hóban, minden egyes filmkocka egy megtörtént dolog sziluettje, halotti maszkja” – fogalmaz Bódy Gábor, az önreflexivitást filmjeiben művészi szintre emelő filmrendező (Bódy 1996: 56). De maszkként értékeli a filmet Jean-Luc Carrière is: „A film a legcsalárdabb az összes maszk közül, amelyet a valóságra helyezünk; azért a legcsalárdabb, mert tökéletesnek látszik, mert rögtön el is felejtjük,

¹¹ A hátára vett felvevővel, hátrafelé filmező rendező szavai a *Lisszaboni történet*ben: *A kézi kamera mindent automatikusan felvesz, bármerre is járok, szabadon nézelődhetek.*

¹² *A dolgok állása* és a *Lisszaboni történet* központi figurája filmrendező: nevével Friedrich Murnau német expresszionista rendezőt idézi.

hogy maszkkal van dolgunk” (Carrière 1996: 44). A felvételt készítő már a fényképezés, filmezés pillanatában, éppen a rögzítés gesztusa által mulasztja el az élményt. Wenders maga is panaszkodik a *Tokyo-Ga* készítése kapcsán: „Nem tudom megállni, hogy ne gondoljak arra, hogyha a felvevőgép akkor nincs nálam, talán könnyebben tudnék most visszaemlékezni” (Wenders 1999: 30).

A kamera nem csupán az alkotó szubjektívizmusán tülemlkedően tud objektív maradni, pontosabban az objektivitás meggyőző látszatát nyújtani. Hiszen minél kevésbé feltűnő a technika, valamint a bemutatott világ szubjektív formázása, annál feltűnőbb a transzparencia, a látvány valóságként való elfogadása: minél fejlettebb a technika, annál jobban képes leplezni tulajdon jelenlétét. A tárgyalásra kerülő filmek viszont éppen erre a megkerülhetetlen (legyen bár leplezett vagy sem) technikai jelenlétre hívják fel a figyelmet. A Wenders-filmek az európai és amerikai filmkészítés közötti különbségekre is rávilágítanak, ezeknek egyik alapját pedig éppen a technikai apparátus lehetőségei adják (gondoljunk a jelentős anyagi forrásokkal dolgozó, a számítógépes trükkök egész tárházát felhasználó hollywoodi sikerfilmekre az európai filmek személyesebb jellegével szemben). A technika hangsúlyozott jelenléte, legyen akár európai vagy amerikai filmről szó, nem csupán önflektív módon választja el a műalkotás mikrokozmoszát a külvilágtól, de ki is hangsúlyozza a különeműséget, a külvilágra reflektáló értelmező funkciót is biztosítva a műalkotásnak.

Hans Belting úgy véli, hogy a képek a közvetítésen és az észlelésen keresztül történnek meg, nem létezik olyan kép, amely közvetítés nélkül jutna el hozzánk, a képek láthatósága pedig a médium sajátosságain alapul, melyek meghatározzák az észlelésüket. Az önflektió hatásmechanizmusát vizsgálva a vizuális médiumokra reflektál:

A vizuális médiumok [...] vagy leplezik magukat, vagy figyelmet követelnek. Minél több figyelmet fordítunk a médiumra, annál kevésbé képes a stratégiáit elrejtteni előttünk. Minél kevésbé észleljük a vizuális médiumot, annál kevésbé figyelünk a képre, mintha a képek önállóan is képesek lennének létezni. Amikor a vizuális médiumok önmagukra utalnak, saját képeik ellen fordulnak, és elterelik róluk a figyelmet (Belting 2008).

Szerinte a médium közvetíti a képeket, a képeknek ugyanis szüksége van a médiumra ahhoz, hogy a mentális képeket fizikai képpé

változtassa. A médium a tárgya, a kép viszont a célja a megelevenítésnek, a megelevenítés mint tevékenység ugyanis jobban leírja a képek használatát, mint az észlelés.

5. Üzenet a palackban. A századelő filmművészetének nosztalgiája

A film esetében a felvett anyag előzetesen már létezett/létező dolgokat, mozgásokat rögzít,¹³ és látszólag semmi nem ékelődik a befogadó és a képsorok közé. Ahhoz, hogy a film „a dinamikus valóság meggyőző illúzióját” (Manovich 2011: 163) nyújtani tudja, szükséges, hogy az alkotási folyamat vagy az alkotó szubjektum ne lépjen előtérbe. Ez a kijelentés utal az önreflexív motívumokat jelentős számban felsorakoztató Wenders-film, a *Lisszaboni történet* központi szereplőjének, a magányosan filmező rendezőnek az alkotói szemléletére, jobban mondva ennek hiányára: szélsőségesen kezeli ugyanis a szubjektum szerepét.

A *Lisszaboni történet*ben a wendersi univerzumon végigvonuló figura, Phillip Winter, a kamerába többé belenézni nem akaró barátjának, a Fritz Munro nevű rendezőnek hangfelvételen hagy üzenetet:

Ez itt egy üzenet Friedrich-nek, a szemétfilm-birodalom uralkodójának, a kilencvenes évek Dziga Vertovjának, a sosem látott képek Einstein-jának. Ez csak egy üzenet a palackban, vagy inkább a szemétvödörben. [...] Fritz, tisztára megőrültél, azok a játékfelvételek megbolondítottak, és most zsákutcában vagy, arccal a fal felé. Fordulj meg, és bízz megint a szemedben. Nem, nem a hátadon van... És bízz megint a jó öreg kézikamerában, mert még mindig tud filmet csinálni. Miért vesztegeted az idődet kidobni való szemetekre, ha képes vagy pótolhatatlan mozgóképet csinálni a bűvös celluloidszalagra? Ez minden, amit mondani akartam, Fritz. A mozgókép még mindig képes arra, amiért száz évvel ezelőtt feltalálták: még mindig tud mozogni. [...] Gyerünk, mozdulj már meg, fejezd be a filmedet a barátod csekély kis segítségével...

Miután a címzett meghallgatja a szöveget, a filmművészet előtt látványosan fejet hajtó jelenet zárja a filmet. A két barát újra együtt for-

¹³ A digitális kép ugyan felülírja ezt, Wenders tárgyalásra kerülő filmjeiben azonban ez még nem aktuális.

gat, éppen egy villamos érkezését (allúzió: *A vonat érkezése*, [Arrivée d'un train á la Ciotat, 1895] című Lumière-film), a burleszk komikumát, de az első filmek szaggatott mozgását is idézve, természetesen kézikamerát és manuális hangfelvevőt használva. A nem csupán a zárást, hanem az egész filmet – fajsúlyos témája ellenére – jellemző hangulatos képeket, a felszabadult örömet hangsúlyozza Bíró Yvette is:

A nagyotmondás hangzatos erőlködései¹⁴ bizony lehúzták a repülni vágyót. Most íme, végre egy kis mű, egyszerű, örömteli, önmagát kitöltő. A harsogó nagyzenekari szimfóniák helyett egy szonatina, játékos, áradó és derűs. Wim Wenders visszatért Lisszabonba, ahol egyszer *A dolgok állása* című vádirat-vallomását készítette, de persze nemcsak a városba, régi magához is talán, ahol, mint idézett mestere, Pessoa, »egy érzékeny és avatott pillanatban« úgy látszik, ő is boldogan érezheti »minden okoskodás elvetésének szabadságát«. A felszabadulás [...] finom késztetéseket hoz. Régi, kedves témák újragondolását [...] e »vidám-szomorú« városban, ahol ő is újra álmodhat, mélázást a film tehetségéről és kudarcairól. (Bíró 2003: 194)

A film mibenlétéről és kudarcairól való „mélázás” természetesen nem mellőzi a jelen dolgozatban is jelzett témák fölötti töprengést – a film hangulata viszont a korai Wenders-filmekhez képest merőben más. Itt a kifejezőeszköz mibenlétén való gondolkodás bár jelen van, azonban már a művészi érettséget is bizonyító felszabadultsággal, nyugalommal jár együtt. Ennek egyik bizonyítéka a filmben a századelő filmművészetére való verbális és vizuális hivatkozás, az elődök, példaképek idézése, amely jelen esetben a viszonyítási pont létjogosultságát jelzi, miszerint a múlt értékeit, annak tanítását nem szem elől tévesztve esély látszik a folytatásra is.

6. Kamera-szem. Gép és ember kreatív találkozása

Ennek a hivatkozásra érdemes múltnak a részét képezi az orosz montázsiskola képviselője, Dziga Vertov, aki saját megfogalmazásá-

¹⁴ Bíró Yvette itt az előző két filmre, a *Berlin felett az ég*re és annak folytatására, a *Távol és mégis közel* (In weiter Ferne, so nah, 1993) címűre utal (Bíró 2003: 194).

ban „vizuális szimfóniákat” rendezett, miközben leghíresebb filmjében, az *Ember a felvevőgéppel* (Chelovek s kinoapparatom, 1929) címűben egymásra vetíti az objektívet és az emberi szemet, így a filmjének címében is megfogalmazott emberit, azaz a szükségszerűen felmutatott szubjektívizmust játszatja rá a kamera pártatlan közvetítő-képességére. A *Lisszaboni történet*ben megjelenő utalás Vertovra nem csupán azért egyértelmű, mert a hangmérnök barátját a *kilencvenes évek Dziga Vertovjának* nevezi, hanem magának a rendező figurának a szerepeltetése miatt is, hiszen gesztusa a „kamera-szem” elmélet explicit megfogalmazása. A rendező úgy filmez, hogy közben nem néz a kamerába, vagyis nem az alkotói szubjektum, hanem az objektív gép készíti a világot megőrző, átörökítő felvételt.

A kamera-szem azonban nem csupán a szubjektív önkifejezést képes kiiktatni, de az emberi szem számára láthatatlant is képes láthatóvá tenni. A kamera filmszemként való alkalmazása képes a lényegét feltárni, míg az emberi szem nem képes kiigazodni a vizuális jelenségek káoszában. A kamera által nyújtott kép azonban mégsem csupán a valóság mechanikus reprodukciója, hanem a gép és ember kreatív találkozásának eredménye. A gép tulajdonképpen egy tökéletesített szemnek tekinthető, amely mindenhová eljut, a tárgyakat nem önmagukban, hanem térbeli viszonyaikban figyelheti meg, így a mozgókép lényegét adja. Vertovnál azonban a felvételt nyert valóságot montírozni kell, ez szervezi ugyanis a mozgások közötti átmenetet, miközben a nézőt is képes irányítani. Vertov filmjei ugyanis nem tisztán dokumentumok, hiszen annak szerveződése a vágóasztalon válnak véglegessé, sokszor önkényes összefüggésekbe rendeződve a rendező, vagy ahogyan Vertov nevezi, komponista által. Gilles Deleuze szerint:

Vertovnál a mozgás intervalluma az észlelés, a szempillantás, a szem. Csakhogy a szem itt nem az ember túlságosan is mozdulatlan szeme, hanem a kamera szeme, vagyis az anyagban levő szem, az anyagban benne lévő észlelés, amelyik attól a ponttól, ahol az akció kezdődik, addig a pontig terjed, ameddig a reakció tart, amely kitölti a kettő közötti univerzumot, és áthalad a világegyetemen ezeknek az intervallumoknak a ritmusára lüktetve. [...] A montázs maga pedig szüntelenül adaptálja a mozgás transzformációit az anyagi univerzumba, a mozgás intervallumait pedig a kamera szemébe. (Deleuze 2008: 54–55)

A kamera-szem kapcsán kitér az emberi szem objektív képességeire, és összekapcsolja a felvevőgép és a montázs alkalmazásának lehetőségeivel:

Ha az emberi szem berendezések és eszközök segítségével képes is felülkerekedni bizonyos korlátokon, van egy korlát, amit nem tud átlépni, hiszen az önnön lehetőségének feltétele: érzékszervlétéből következő viszonylagos mozdulatlansága azt eredményezi, hogy minden kép egy kitüntetett képhez képest variálódik. Ha meg a kamerát képrögzítő eszköznek tekintjük, látjuk, hogy az is ugyanennek a korlátozó körülménynek van alávetve. De a film nem egyszerűen csak kamera, hanem montázs is. Az emberi szem nézőpontjából a montázs kétségkívül konstrukció, de már nem az egy másik szem nézőpontjából, hanem egy nem emberi szem tiszta víziója, olyan szemé, amely magukban a dolgokban van. [...] Nem meglepő, hogy ezt meg kell konstruálnunk, hiszen csak egy olyan szem számára adott, amellyel nem rendelkezünk. (Deleuze 2008: 105–106)

Vertov a technika lehetőségeit az emberi gyarlóság fölé helyező gesztust nem kevés ironiával jellemzi: „Az embert mint forgatási objektumot egyelőre kizárjuk a felvételekből, mert nem képes mozgását irányítani. Utunk a pizmogó embertől a gép költészetén át a százszázalékosan elektromos emberig vezet” (Vertov 1973: 9–10), miközben a filmszem mibenlétét is meghatározza:

A filmszem időben és térben létezik, mozog. A benyomásokat nem emberi szem módjára érzékeli, hanem valahogy másként. A megfigyelés idején elfoglalt testhelyzetünk, a különböző vizuális jelenségek egy másodperc alatt általunk érzékelt mennyisége egyáltalán nem szükségesek a felvevőgép számára. Utóbbi annál többet és jobban érzékel, mennél tökéletesebb. Szemünket nem tökéletesíthetjük, a felvevőgép fejlesztésének viszont semmi nem szab határt. [...] Az eddigi gyakorlat során erőszakkal arra kényszerítettük a filmfelvevőgépet, hogy szemünk tevékenységét másolja [...] a mai naptól kezdve megszabadítjuk a kamerát béklyóitól. [...] Az emberi szem valamennyi gyengeségével tisztában vagyunk. A filmszemet hirdetjük, amely megtalálja a mozgás káoszában saját maga számára az eredőt. A filmszemet hirdetjük a maga tér-

és idődimenzióival, a filmszemet, amely erejében és lehetőségeiben növekedve eljut az öntételezésig. (Vertov 1973: 23–25)

7. A kamera receptálóképessége. A dokumentálás aktusa

Wenders tárgyalt filmjei gondolatiságának a kiindulópontját is a technika jelenlétének az ambivalenciája adja. A filmművészet egyedülálló módon képes a valóságközvetítés, a transzparencia biztosítására, ugyanakkor jelenlétességével mesterséges helyszínné alakítja az ember természetét, adott esetben természetközeli létmódját, miközben a megkerülhetetlen stilizálás következtében az emberit is a tárgyak szintjére fokozza le.¹⁵ Ezek a filmek ilyen módon – bár következetesen és hangsúlyosan hagyatkoznak a kamera receptálóképességére, annak tág tereket bemutató széles látókörével – kétségbe vonják a valóság kamera általi tökéletes kifejeződését. A kamera a témájuk és stílusuk alapján gyakran trilógiaként emlegetett *Alice a városokban*, a *Téves mozdulat* és *Az idő múlása* című filmekben nem annyira a valóság „lényegét”, mint inkább „mindent” mutat, vagyis nem a valóság minőségi kivonatát adja, sokkal inkább mennyiségi többletet hoz.

Látszólag ugyanis nem egy bizonyos, az alkotói hozzáállást pontosan jelezni hivatott szempontból – mint a narráció vagy akár valamilyen ideológia szolgálatába állítva – rögzíti az eseményeket, hanem mindent felvesz, ami éppen az útjába kerül, kezdve a sokadik szálloda ízléstelen függönyétől a bisztrók jellegtelen étkezészetéig, a zenegépekig, a cselekménybe nem illeszkedő mellékszereplőkhöz, a szél sodorta szeméig, vagy éppen a szereplők biológiai szükségleteinek elvégzéséig. Az *Alice a városokban* című filmben keresés motívuma fűzi össze a jeleneteket, a Winter nevű újságíró és a mellészegődött kislány egy darabig a kislány édesanyját várják, majd annak nagymamáját keresik. A történet ennél nem is több, a jeleneteket a kifejező közeg mibenlétén való gondolkodás tölti ki. A nagymama házát egy fénykép alapján keresik; a felvevőgép objektivitásában való kételkedés megfogalmazása az a jelenet, mikor egy hosszan kitarított autótút után valóban ráta-

¹⁵ Ennek azonban a fordítottja is igaz: a szereplőknek fontos tárgyak az apró részletekig kiterjedően, mintegy felnagyítva, közelképben jelennek meg, mintha az „arcukat” mutatnák, a beállítások ugyanis nem kizárólag az emberről, hanem a tárgyakra is hagynak időt. Ilyen a *Nyár a városban* (Summer in the City, 1970) telefonja vagy *Az idő múlása* (Im Lauf der Zeit, 1976) hor-dozható lemezjátszója.

lálnak a házra, ezen pedig a központi szereplő lepődik meg a legjobban, percekig vizsgálja a felvétel és a valóság azonosságát. Nehezen hiszi, hogy a felvétel valóságán kívül létezik egy autentikus realitás, melynek a kép csupán lenyomata. (6. kép)

6. kép. A valóság képen való rögzítésének kételye:
Alice a városokban

Hartmut Bitomsky arról ír Balázs Béla *A film szelleme* című könyvének német nyelvű kiadásához írt előszavában, hogy a filmbeli hősök jelenlevősége a kamerára is érvényes: ahol a hős marad, ott megáll a kamera is, ugyanakkor a szereplő magával viszi a felvevőgépet mindig egy helyiségbe, amelybe belép. A kamera ilyen módon az emberi közvetítőjévé válik (Bitomsky 1972: 38). A kamera azokban a filmekben, amelyekre a magyar filmesztéta figyel, még a történet és a hősök kiszolgálója volt, az események láthatatlan közvetítője. A reflektáltság megjelenésével azonban nem csak a kamera szerepe került górcső alá (és ezzel analóg módon az egész filmművészeté, jórészt a reprezentáció kérdéskörén belül maradván), de hangsúlyossá is vált a jelenléte, önreflexív módon figyelmeztetve mindazon konnotációkra, melyeket magával hoz az előtérbe állítás.

Wenders tárgyalt filmjeiben a szereplők hétköznapi emberek – ugyan a megszokottnál fokozottabb érzékenységgel és filmművészeti érdeklődéssel –, valóságos utcákon járnak, tömegközlekedési eszközökön utaznak, ismerős helyeken és helyiségekben bókálnak, szem-

lélődnék, legyen ez Németországban vagy éppen Amerikában: a kamera nem teszi őket hősöké. A nyomon követés itt nem jelenti az emberi kizárólagos jelenlétét. Az *Alice a városokban* a városok, házak jelenlétéről is hírt ad, nem kizárólag az adott körülmények között a helyét kereső szereplőkről. Az autó ablakából láttatott épületek, házak dokumentálásának az aktusát is látjuk, hiszen minden bejárat, falfirka, házfal jelentőssé válik a megfigyelő személye által, aki keres és közben figyel, tekintetével megőríz. A hétköznapiak résztvevői, a tárgyak is a maguk természetességében jelennek meg, a kamera ilyen módon a valóságreferenciát, a köznapiságot hangsúlyozza, miközben megkettőzi alakjukat azáltal, hogy a filmen reprodukálja őket.

A kép elsősorban mindig egy kép – írja Christian Metz –, a maga perceptuális pontosságával reprodukálja az eseményt, ennek a mértéke elégséges kell hogy legyen, nem szükséges egyéb jelentéseket hozzácsatolni (Metz 1972: 109). A dolgok ilyen módon önmagukban is állnak, nem veszítve jelentőségükből, nem csupán a központi figura mozgásának környezetként való kiszolgálói. A központi figura pedig olykor alig tűnik ki környezetéből, jelezvén, hogy a bemutatott valóságnak csupán egy része, hiszen a kamera mindent rögzít, legyen szó realitásról vagy fikcióról. Az *Alice a városokban* egyik jelenetében az újságíró Winter egy New York-i utcán sétál, folyóiratot olvasva, a kamera pedig nem tesz különbséget közötté és az éppen arra járók között. Egyedül a *mise en scène*, a jelenetezés mutatja, hogy itt valójában keveredik a fikcionalizált tér a valósággal. A *Téves mozdulat* szereplői a Rajna-menti dombokon sétálva különböző konstellációkba szerveződnek, miközben a kamera megpróbál a realitás közelségét jelző táj és a benne haladó, már fikciós szerepeket magukra öltő figurák jelenvalóságáról egységes képet közvetíteni. Ez azonban nem sikerül, a szereplők egymáshoz viszonyított helyzete állandóan újraszerveződik, a kamera pedig már nem közvetít, hanem önnön bizonytalanságát, a rögzítés lehetőségeinek kétségeit tárja a nézők elé. Olykor pedig nem is követi az eseményeket, olyan megfigyelésekről tudósít, amelyek függetlenek az eseményektől, szokatlanul hosszan elidőz a cselekményszál viszonylatában jelentéktelen tárgyakon, házfalon, tájképen, vagy éppen olyan gesztusokon, amelyek nem a bemutatott eseményekre látszanak reagálni. Az *idő múlása* számos beállítása ilyen, legyen szó a központi szereplő reggeli borotválkozásáról, a földre eső kávéscsészéről, a mellékszereplőknek a fősodorba nem illeszkedő megjelenéséről. A kamera ugyanis nem csak tudósít, de

annak a módját is mutatja, ahogyan tudósít, tematizálva tulajdon tevékenységét.¹⁶

8. A technikai jelenlét és a narratív sémák.

Eltűnt dolgok gyűjteménye

Amióta mozi létezik, mindig is voltak olyan filmek, amelyek min-denekelőtt a valóságot akarták megragadni, és voltak olyanok is, amelyek mindenekelőtt egy történetet akartak elmesélni.

Az előzőeknél a megtaláláson volt a lényeg, az utóbbiaknál pedig a kitaláláson. A határ, amely látszólag elválasztja a két filmtípust, nem a dokumentum- és a fikciós film között húzódik, a dokumentum és a fiktív közötti különbség előítélet, amelynek már Lumière és Méliès esetében sem volt létjogosultsága – állapítja meg Norbert Grob. Mind-egyik film ugyanis természeténél fogva fiktív, hiszen mesterségesen összerakott, felépített, ahol kiválasztásra kerül a lefilmezendő kiinduló-pont, valamint a beállítás szöge is. A filmi realitást a realitásnak egy bizonyos módon történő bemutatása adja: ahol a képek látszólag a valóság tiszta, hamisítatlan leképezését adják, ott valójában a képki-vágás és a montázs összjátéka figyelhető meg. Azonban mégis létezik határ a valóság bemutatását, valamint a történetet előtérbe helyező filmek között: ezt a határt pedig a kinematográfiai apparátusnak a filmbeli felhasználása, megmutatása adja (Grob 1984: 34–35). A technika színre vitele ugyanis minden esetben éket ver a valóság közvetlen bemutatásának folyamata és a technicizált folyamat tudatosítása közé, ha a kamera ugyanis szereplővé válik, már nem nyújthatja a valóság közvetlen illúzióját, legfeljebb a valóság képen való rögzülésé-nek/rögzítésének a történetét mesélheti el.

A képeken megjelenített valóságot kezdetben a nagyvárosi díszle-tek közötti események szolgáltatták: a Lumière testvérek és operatőre-ik pályaudvarokon, sugárutakon, népes tereken, gyárak közelében forgattak. Az első filmek nézői így a maguk megszokott környezetét láthatták ugyan, ez viszont a felfelvétő gép által kiemelten, felértékelőd-ve jelent meg: a nézők így megtanulták más szemmel nézni tulajdon környezetüket.¹⁷

¹⁶ Bódy Gábor találó kijelentésével: „a kamera látja, hogy látja, hogy lát.”

¹⁷ Siegfried Kraucer értékelésében: utcák, arcok, pályaudvarok stb., melyek a szemünk előtt voltak, ezidáig messzemenően láthatatlanok maradtak. „Stra-

Wenders a kamerának ezt az értékkölcsonzó, értékmegőrző szerepét fogalmazza meg, amikor a játékfilmek dokumentumjellegét hangsúlyozza, teszi ezt filmképeivel, fotóival¹⁸ és interjúkban egyaránt; mindezt kiemeli akkor is, amikor filmjeiben megjelenő épületek, hidak, nagyvárosi helyszínek, vagy legalábbis a róluk készült lenyomatok átöröklődnek:

Az amerikai barátban Bruno Ganzot egy kikötőbeli házban helyeztük el, mert úgy volt, hogy az egész házsort lebontják. *A kapus félelme tizenegyesnél* (Die Angst des Tormanns beim Elfmeter, 1972) című filmben azért látható az a ház, amelyben a filozófus Wittgenstein lakott, mert ez az épület is veszélyben volt. Ha ezt most végiggondolom, akkor tulajdonképpen minden filmben van példa erre. Az a tény, hogy fennáll a veszély, hogy valami örökre eltűnik, többször eredményezte azt, hogy ott forgattunk. *A Berlin felett az ég* a legeggyértelműbb példa erre. A forgatások színhelyei szinte nem is léteznek már. Kezdve azzal a híddal, amelyen meghal a motoros. A híd eltűnt. Ahol a cirkusz állt, ott ma park van. A Postdamer Platzot meg se kell említenem. Ahogyan a Berlini Falat sem. Az egész film hirtelen az eltűnt dolgok gyűjteményének tetszik. Azok a játékfilmek, amelyek nem nevezik magukat dokumentumfilmnek, tulajdonképpen hihetetlen mértékben dokumentálnak. Úgy gondolom, hogy a huszonegyedik század a harmincas évek Amerikáját inkább Howard Hawks komédiáiban fogja megtalálni, és nem valamelyik dokumentumfilmben. A későbbiekben valamikor ezek a játékfilmek lesznek az igazi és a valódi dokumentumfilmek. (Wenders 1999: 349–350)

A rendező arra is kitér, hogy a felvevőgép dokumentálóképessége nem csupán „előre” mutat, vagyis nem csupán azt rögzíti, ami előtte zajlik, hanem a felvételt készítő viszonyulását is a felvételre kerülő anyaghoz.

A fénykép- és filmfelvétel minden mozzanatában egyrészt dokumentál, hiszen a valóságból kivágja azt, aminek bele kell illeszkednie a beállítás keretébe. De a fénykép- és filmfelvétel minden mozzanatában meglepő módon azt is dokumentálja,

ben, Gesichter, Bahnhöfe usw., die doch vor unseren Augen liegen, sind bisher weitgehend unsichtbar geblieben” (Kraucer 1975: 388).

¹⁸ Wenders a rendezéssel párhuzamosan fotográfusként is tevékenykedik.

ami a fényképezőgép vagy a filmfelvevő *mögött* történik. Minden felvétel dokumentálja a fotósnak vagy filmesnek azt a szemléletét, amellyel a dolgokat nézi. A német nyelvnek van egy sajátos szava: Einstellung.¹⁹ A film esetében azt nevezzük beállításnak, ami egy adott jelenetben »benne van«. De ugyanakkor ezzel a német szóval jelöljük azt is, ami »kívül« marad, azaz a film készítőjének belső viszonyulását saját szubjektumához. A legtöbben egyáltalán nem értik meg vagy nem hiszik el, hogy a kamera két irányba működik. Pedig ez a valóság. A filmeknél ezt nagyon könnyű észrevenni. Nagyon hamar rájövünk, hogy a film szeretetteljesen viszonyul-e tárgyhöz, vagy lenézi. [...] Ha az ember fotókkal él, végső soron mindig rájön, hogy a fotós szerette-e azt, amiről fényképet készített, vagy közömbös volt iránta, vagy akár egyáltalán nem kedvelte. Mindegyik viszony lehetséges. (Wenders 1999: 350–351)

9. Szubjektív nézőpont, járművek és road movie

A kamera hangsúlyozott jelenléte tehát az alkotói jelenlétre is felhívja a figyelmet; a realitást dokumentáló – vagy legalábbis annak a vágyát kifejező – filmek pedig mindeközben azt is dokumentálják, ahogyan a kamera dolgozik: hiszen maga a filmforgatás is egyfajta valóság, vagyis rögzítésre érdemes. Az *Alice a városokban* első jele-

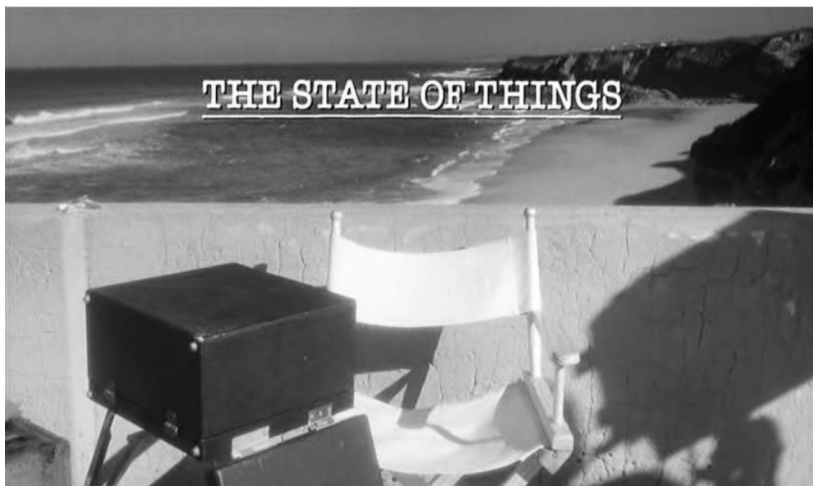
¹⁹ Wenders egy másik interjúban részletesen kifejti az *Einstellung* kifejezésnek a filmkészítői morálra vonatkoztatott értelmezését: „Az »Einstellung« kettős jelentésű fogalom, jelenti egyrészt azt, amit az ember egy beállításba behelyez, és annak a véleményét, beállítódását, aki az egészet így rendezi meg, és arra vár, hogy valami bekövetkezzék – azt mondanám: az erkölcsi tanulság, a morális aktus, amely minden beállításban adott annak a személynek a beállítódása szerint, aki az egészért felel, a tiszteletben keresendő. Tisztelegés az előtt, aminek a kamera előtt meg kell történnie, és a beállításban be kell következnie, de az előtt is, amit aztán lehetőség szerint az igazsághoz híven és a megjelenő személynek vagy dolognak megfelelően átmentenek a vetítővászonra. Ez az átmentés a tiszteletadás aktusának nevezhető. Az ember megkísérel, hogy amennyire csak lehet, tisztelje azt, ami ott van, és hogy megkapja annak igazságtartalmát, amit átvisz. [...] Úgy hiszem, hogy egy film minden beállításában azoknak a férfiaknak és nőknek a véleménye látható, akik az egész mögött rejlenek, és viselik a felelősséget az egészért” (Wenders 1999: 327–328).

neteinek egyikében Winter New York belvárosába tart a helyi vonatjáratral. Az előtérben látszik a hídnak az acélszerkezete, amelyen a jármű éppen áthalad, a háttérben pedig Manhattan toronyházai, a kettő között a Hudson folyó egy része, a kép felső részében pedig az ég. A kamera mozdulatlan, a jármű mozgása viszont megteremti a kameramozgás illúzióját, mutatva azt is, hogy a kamera a látottaknak egészen sajátos leképezését biztosítja, a képkivágás ugyanis egyszerűvé és sajátossá teszi az élményt, miközben a beállítások egymáshoz kapcsolódása a láthatónak ritmust is biztosít. Ugyancsak ennek a filmnek az első részében látható, amint Winter autóval keresztül-kasul utazza Amerikát, szürke, sötét képek sorjáznak kisvárosokról, utcákról. Ennek a céltalan keresésnek válik analógiájává a film második részének már németországi, céltudatos keresése, ahol a kislány jelenlétének hatására konkrét célt nyer Winter, és felelősséget is vállal, nem csupán egy másik emberért, de tulajdon cselekedeteiért is. Röviddel New Yorkba érkezése előtt egy hosszabb alagútba ér: a kamera az autóban helyezkedik el, azt látjuk, amit Winter is lát, a filmidő pedig követi a reális időt, mint teszi azt korábban egy másik film, a *Nyár a városban* alagút-jelenetében. A felvevőgép gyakran filmez járművekből: a *Lisszaboni történet* első jeleneteinek egyikében Winter végigautózza fél Európát, hogy eljusson annak legtávolabbi csücskébe; az utazás közben szubjektív nézőpontból, vagyis a központi szereplő nézőpontjából nézünk mi is ki az autóból, látjuk az elsuhanó közlekedési táblákat, jelzőlámpákat, járműveket, autópályákat, mellékutakat, épületeket, benzinkutakat, hidakat, hegyeket, az Eiffel-tornyot, járókelőket, az esőben dolgozó ablaktörlőt. A mintegy írógéppel a filmvászonra gépelt cím (ez az önreflexív megoldás – a képkivágás mint teleírandó üres lap [7., 8. kép] – is *A dolgok állásából* öröklődik, akárcsak az egyik szereplő és a filmnek a témája), valamint a főcím²⁰ is az út fölött jelenik meg, nem is egészen középen, kissé balra tartva, mintegy követve az út ívét.

²⁰ A film elkészültében tevékenykedőkre nem csupán névfelirattal történik hivatkozás: a zene címszó alatt felcsendül például az illető együttes zenéje.

7. kép. Filmvászon mint üres lap: *A dolgok állása*

8. kép. Filmvászonra gépelt cím: *A dolgok állása*

Jó darabig nem is ismerkedünk meg a szereplővel, akivel bizonyos szinten nézőként azonosulhatunk, hiszen nem látjuk kívülről, vagyis egy olyan szemszögből, ahol a kamera ön maga szubjektivizmusát – vagy a szerzőét, rendezőét, operatőrét, de nem valamelyik szereplőét – képviseli. Azt látjuk, amit ő lát, azt hallgatjuk, amit ő hallgat, jelen esetben a rádió csatornáinak váltakozását – a nyelv változása érzékel-

teti az országhatáron való áthaladást – majd egy idő múlva a szereplő gondolatait halljuk, az arcát azonban még mindig nem látjuk. Európa nyitott hatáiról beszél, az összenövő földrésről, némi ironikus kitekintéssel a jelenkori helyzetre, közben pedig a „haza” szó hallatszik különböző nyelveken. Mikor Wintert kívülről is megpillantjuk, az autóban ül és az idegen ország nyelvét tanulja – így válik indokolttá az egyedüllét ellenére a hangos beszéd, és függővé az a kérdés, hogy korábban a gondolatait vagy a kiejtett szavait hallhattuk.

Az autót a filmtörténet korai időszakára is tartalmaz reflexív kitekintést, ez nem narrációs szinten válik jelentőssé, hanem az atmoszféra teremtésének válik eszközévé. A hangmérnök Winternek folyamatosan meggyűlik a baja az autójával, ez pedig számos, burleszkre emlékeztető szituációt eredményez (ezt még tetézi begipszelt lába, melynek az oka soha nem derül ki). Az egyik jelenetben Winter autógumit cserél, de szerencsétlen módon éppen a jó gumi landol egy folyóban. A filmbeli jeleneteket többször szétválasztó, bezáródó, majd kinyíló blende itt hangsúlyos szerephez jut, ugyanis nem választ el jelenetet, tehát pragmatikus funkcióját elveszíti, mégis jelen van (9. kép).

9. kép. Képkivágás mint önreflexió: *Lisszaboni történet*

A képsorozat nem igényli a jelenlétét, nem a sorozat lezárásaként tűnik fel, hanem közben, vagyis nem beállításokat választ szét, hanem képeket, egy olyan helyzetben, amikor az egyik kép tulajdonképpen a

másikból következik, annak a közvetlen folytatása. A blende használata már magában is önreflexív figyelemfelkeltésnek minősül, az ilyen módon történő használata pedig az audiovizuális interpretációk sokaságát idézi, több évtizedes távlatokat kapcsol össze, magától értetődőnek láttatva azt a viszonyt, mely Lang, Murnau, Vertov, Ozu filmjei és a kilencvenes évek, vagyis a *Lisszaboni történet* jelenkora között tetten érhető.

Az úton levés, a már korábban említett *road movie* műfaja összefügg a járművekben is reprezentálódó technika, a gépek jelenlétével. A szereplők többnyire nem gyalog, hanem a legkülönbözőbb járműveken járkák a vidéket: *Az idő múlása* mozigépésének az élettere a felszerelését hordozó teherautó; az *Alice a városokban* a legkülönbözőbb járműveket sorolja, olyan, filmben ritkán látottakat is, mint a függővasút; *Az amerikai barát* első gyilkossága földalattiról leszállva, egy mozgólépcsőn történik, a másik pedig vonaton; a *Berlin felett az égből* sem hiányoznak a járművek, az angyalok metróban, motorbiciklin, repülőn, autóban ülve figyelnek. A Peter Falk alakította figura a repülőgép utasterében tűnik fel, szubjektív nézőpontból – már itt azon konnotációk egész tárházát felmutatva, melyek az amerikai filmekhez és a Columbo nevű detektívhez kapcsolják. Az idővel emberré változó angyal létfeltételeinek elégedetlenségéről először egy autószalgon beszél, szavaiból is egyértelműen kiderül (bár ezt nem fejezi ki explicit módon) a párhuzam az angyali létezősmód és a felvevőgép jellegzetessége között, miszerint csupán objektív megfigyelő lehet, nem avatkozhat be a jelenlétében lezajló események menetébe. Az autószalgon mint helyszín ennek az analógiának a kiterjesztése, felerősítése. A Wenders-filmekben a járművek ugyanis nem minden esetben az úton levés biztosítékai, nem ritkán ennek csupán a lehetőségét vagy éppen a hiányát jelzik. Az autószalgon hangsúlyosan önreflexív szituációban tűnnek fel az angyalok, a jármű pedig mozdulatlan. A kamera először a szélvédőn visszaverődő neonfények zavarásában láttatja, azután elindul a jármű körül és profilból filmez.²¹ Abban a pillanatban,

²¹ Norbert Grob *ornamentáló pillantásnak* nevezi a felvételnél azt a sajátos módját, amely ezt a jelenetet is jellemzi: a külső, fizikai, szokatlan, váratlan nézőpontból láttatva ornamentálisnak hat, ha rajta keresztül a megszokott formák feloldódnak. Az ornamentális pillantás a legmegszokottabb képet elvonatkoztatja, absztrakt formákká alakítva azt. Felszámolja a magától értetődő rendet, és ezzel szembe új, sajátos összefüggéseket állít. Az ornamentális pillantás nem téveszti szem elől a külvilág már adott állapotát, ezt azonban

amikor az angyal alakja világosan körvonalazódik, becsukja a szemét, mintha kételkedne tulajdon látásának – és így a kamera megfigyelőképességének – a létjogosultságában is. Ezt a látásban való kételkedést vizuálisan tovább mélyíti az üvegen keresztül való láttatás bizonytalansága: a néző az angyalokat az autóüvegen keresztül láthatja, szubjektív nézőpontból azonban nyomon követhető az ő pillantásuk is, ennek pedig már nem csak a szélvédő üvegén, de a képbe belekomponált kirakatüvegen (a jelenetben ez is belső keretként funkcionál) is át kell hatolnia (10. kép). Ez pedig nem más, mint a látás objektivitásába, közvetlenségébe vetett hit megkérdőjelezése.

10. kép. Járművek és belső keretek: *Berlin felett az ég*

A nem mozgó, vagyis funkcióját veszített autó *A dolgok állása* óceánpartján is látható az öntükrözést hangsúlyozó víz közelségében (11. kép). Két kislány beszélget a halál és az alvó állapot analógiájáról az elhagyott járműben. Az elsődleges film ilyen módon kinyílik, és a reflexiós egymásrajátszások színterévé válik. A halál, az álom²² a

új perspektívából figyeli, így a már meglévő és a fikció kapcsolatát absztrakt formában oldja fel. A konkrét konkrét marad; de a pillantás átalakítja tiszta formák konstrukciójává (Grob 1984: 162–163).

²² Pethő Ágnes is felhívja a figyelmet arra, hogy a film és álom analógiájának kiemelése gyakori reflexív eljárás, amely „a mozi képzeletbeli dimenzióját

filmművészetnek az analógiája, a víz tükröződési felületként szintén önreflexiós motívum, az autó ablaka mint keret, amely mögött valakik másoktól elválasztva léteznek, olyan keret, amelyen csupán a kamera léphet át,²³ mintegy jelezvén, hogy annak is szemtanúja lehet, aminek ember nem, legyen szó akár két kislány félrevonuló beszélgetéséről. A másképp, tisztábban látó gyermek Wenders filmjeiben következetesen szerepet kap, nem ritkán a látás tematizálása kapcsán is. „A képek tartalmazzák az igazság lehetőségét, különösen, ha gyermekek nézik” – hangsúlyozza a rendező (Wenders 1999: 304).

11. kép. Mozdulatlan autó I.: A dolgok állása

hangsúlyozza a valóság hű tükrözése helyett.” Példának Hitchcock *Hátsó ablak* (Rear Window, 1954) című filmjét hozza fel: „A főhőst, akinek látását a film interpretációja szempontjából alapvető nézőpontnak tekinthetjük, először alvás közben pillantjuk meg, ám nem a szokásos módon, ágyban fekve, hanem egy széken ülve” (Pethő 2003: 131).

²³ Marc Vernet a felvevőnek ezt a mindenhová eljutását értékeli, azt is hangsúlyozva, hogy ilyenkor a néző is automatikusan mellészegődik, így ő is mintegy „láthatatlan” szemtanúvá válik: „A nézőnek, ahhoz, hogy mindent lásson, nem kell mindenhol ott lennie: elég, ha sehol sincs” (Vernet 2007: 43).

12. kép. Mozdulatlan autó II.: Lisszaboni történet

Már nem az elhagyott óceánparton, hanem a betontenger, az egyenépületek között újra ott a korábbi, funkcióját veszített jármű, a magányosnak látszó autó a *Lisszaboni történet*ben. (12. kép) Már nem gyermekek veszik birtokba, hanem a Friedrich Munro nevű rendező. A korábban forgatott film felvételeit a lakásban hagyta (ezek egy általa szubjektívnek, vagyis nem valóságként, nem „igazinak” ítélt forgatásnak az eredményei, hiszen alkotó és nem pusztán dokumentáló módon nyúlt nyersanyagához), ő maga pedig kiköltözött egy mozdulatlan autóba, az alkotói zsákutca megdönthetetlen bizonyítékába. A járművek ugyanis, ha mozgásban vannak, rájátszanak a mozgókép születésére, a pillanatnyi szegmensek folyamattá alakulására. A mozgó kamera mintha általános megfelelője volna azoknak a közlekedési eszközöknek, amelyeket megmutat, illetve használ. „A filmi mozgókép sajátossága az, hogy kivonja a járművekből és a mozgó tárgyakból a mozgást, ami azok közös lényege, vagyis a mozgásokból kivonja a mozgékonyt, ami annak lényege” (Deleuze 2008: 33). Wenders két filmjének is – *Az idő múlása* (13. kép) és az *Alice a városokban* – ez az egyenértékűség lesz a lelke, a filmművészetbe így módon a filmről egy különlegesen konkrét reflexiót vezet be:

Gyakran találkozunk nála olyan aktív sorozatokkal, ahol a helyváltoztató mozgások átválnak egymásba és felcserélődnek – vonat, autó, metró, hajó –, és ezzel szüntelenül interfe-

rál, szüntelenül összekeveredik egy olyan affektív sorozat, ahol kifejezett kísérteteket keresünk és találunk, ahol ezeket a nyomtatás, a fotográfia, a film fedezi fel (Deleuze 2008:129).

13. kép. Vonat I. Keretek, tükrök, járművek: *Az idő múlása*

10. Kamera-tekintet. A vonat és társai

Vincze Teréz *Felületkezelés* (2007) című, az önreflexivitás megjelenését Michael Haneke filmjeiben nyomon követő tanulmányában kitér a járműablakok keretezettségének jelentésbeli hangsúlyaira, arra a köztes-létre hívva fel figyelmet, amikor a vonatból kitekintve látható a táj, az ablak keretének a hangsúlyozása nélkül. A kitekintés aktusa azonban egyértelműsíti az ablak – egy újabb tükröződő felület – jelenlétét, ilyen módon pedig, miközben a járműben ülő számára biztonságot is szolgáltat, a külvilág receptálásának a milyenségét is meghatározza:

A képen vizuálisan semmi sem jelöli a vonatablakot, nem látjuk például a keretét, a mozgásából és nézőpontjából, de legfőképpen a vonat zajából következtethetünk arra, hogy honnan nézünk és kik vagyunk, amikor ezt nézzük, mi az a nézőpont, amit megalkottunk magunknak. E zárókép szerint a néző is azon a bizonyos rejtélyes vonaton ül, ismét egy képernyő (a vonatablak) mögött, biztonságosan elválasztva a »külvilág« történéseitől, Lehet, hogy ez a képernyő csal, és nem is

a valóságot mutatja: nem az apokaliptikus világvégét, hanem a békés tájat – inkább elrejt, ahelyett, hogy feltárna, megmutatna. Anélkül, hogy a zárókép valamilyen lezárt értelmezése mellett foglalnék állást, azt emelném ki, hogy itt is a néző/nézett oppozíciója és felcserélhetősége fogalmazódik meg. A nézői pozíció érzékelhetővé tétele, a néző és a kép viszonyának hangsúlyozása pedig egy olyan képernyő (a vonatablak) tengelye körüli fordulattal jön létre, ami korántsem idegen a film(történet)től²⁴ (Vincze 2007: 89).

A filmtörténet kezdetén két vonat is felbukkan, a továbbiakban pedig előkelő helyet vív ki magának, megjelenésükkel az alakuló művészet két különböző, bár valójában teljes egészében soha nem szétválasztható irányát is jelzik: a dokumentumalapú és a fantázia birodalmába vezető filmét. A Lumière testvérek *A vonat érkezése* realitásközelebi beállítását írja felül a majd tíz évvel később készült Méliès-féle változat, *Az utazás a lehetetlenbe* (Le voyage á travers l'impossible, 1904), mintegy elhatárolódva annak „földhözragadtságától.” Siegfried Kraucer a két filmet „ellendaraboknak” (Gegenstück) nevezi, szerinte az első nem hagy kétséget hitelessége felől, ezzel szemben viszont Méliès „művészi örömeiben” nem sokat törődött azazal, ami természeti adottság, így az általa megjelenített már „egy játkvonat, olyan valótlán, akár a vidék, amelyen keresztül halad” (Kraucer 1975: 59).

Wenders képeit is következetesen átszelik a vonatok,²⁵ vagy ennek társai, a villamos és a metró. A mozgás, az úton levés érzékeltetésén túl egyértelműek az utalások a tömegeket érintő funkcionalításra, hi-

²⁴ A film és a vonat technika- és társadalomtörténeti összefüggéséről lásd Jean-Luis Leutrat: *Le cinéma en perspective histoire*. Paris, Ed. Nathan, 1992. 10-11 (idézi Vincze 2007: 89).

²⁵ Pethő Ágnes *Műzsák tükre* című könyvében lehet olvasni bővebben a mozgókép és a vonat reflexív egymásra vonatkoztatásáról, *A vasút és a filmszalag* című alfejezetben: „A film legkomplexebb képi eleme és témája a vonat. Akárcsak a sínek, a sötét háttérből elősuhanó kivilágított ablakok sorozata szintén a pergő (voltaképp álló) képkockák, a film(vetítés) metaforája (...) elsősorban a sajátos mozgóképi tér-idő élmény megtestesítője. Hisz a számozott helyén ülő néző és a vonaton utazó hasonló tér-idő viszonyokat tapasztal: a látszólag mozdulatlan egyén előtt pusztán az idő múlása révén képek, téralakzatok sorozata vonul el, illetve a helyszínváltás önmagában az idő múlásának jelzője lehet” (Pethő 2003: 273–274).

szen a zárt térben egymás mellett rekedt figurák az életidegenség magától értetődő leképezését jelentik.²⁶ Ennek az emberek közötti magánynak a kifejeződései az *Alice a városokban* vagy a *Berlin felett az ég* egyes jelenetei, legyen szó Winter amerikai utazásáról, vagy éppen az egyik angyal utasok közötti terepszemléjéről. Az *Alice a városokban* a tájat kettészelő vonat távolról filmezett képe zárja (14. kép), a kamera a jelenet elején még közelről mutatja a központi szereplőket egy vonatfülkében, majd lehúzzák az ablakot, és azon kihajolva a szél belekap a hajukba. A vonat egyre távolodik, egyre magasabbról látszik, a technika eggyé olvad a természettel (a mozgóképen való rögzítés művisége feloldódik a realitásban), a kép kinyílik, a felvevőgép már nem csupán kiválasztott személyeket követ: az előtérbe állított önreflexiós motívumokon túl az egész kettéválasztott Németországot is láttatja.

14. kép. Vonat II. Természet és technika egysége: *Alice a városokban*

²⁶ Gondoljunk csak nem kizárólag a filmen megjelenő, hanem a hétköznapi életben tapasztalt vonat/villamos/metró szűkös léthelyzetére, ahol idegenek lépnek be egymás személyes vagy akár intim zónájába, anélkül, hogy bármiféle közelebbi viszonyba kerülnének, verbális vagy nonverbális viszonyt kialakítanak.

15. kép. Vonat III. Keretek, ablakok és járművek: *Téves mozdulat*

A dolgok állása vagy a *Lisszaboni történet* villamosa már egyértelműen a filmművészet, az alkotás allúziójává válik: John Ford filmjére utaló könyvet olvas az utastérben egy francia színésznő, miközben magának Wendersnek az alakja is feltűnik egy pillanatra; a villamos utóbb már nyomkövetésre is alkalmassá válik,²⁷ hiszen a hangmérnök a rendezőt, pontosabban egy hozzá tartozó gyermeket, a villamoson veszi észre, ugyanakkor a hangulatos, a filmezés újra megtalált örömet árasztó zárásban is ott csilingel.

A *Téves mozdulat* hosszú jeleneteken keresztül visz vonaton előre. Itt szegődnek társak az írónak készülő szereplő mellé, akinek tekintete a vonatablakon keresztül találkozik a korábban a pályaudvaron megpillantott színésznőével. Egy darabig két vonat fut párhuzamosan egymás mellett: egyikben a nő, másikon a férfi, arcukon, tekintetükben tükröződik a másik tudomásulvételének bizonyossága. A kamera a férfi pozíciójából filmez, nem avatkozik be, nem mozdul: a mozgást a járművek egymástól való távolodása adja (15. kép). A korábban párhuzamosan haladó vágányok kinyílnak, a két vonat iránya különböző, a pillantások is véglegesen szétválnak. A felvevőgép itt *voyeurként* van jelen, olykor átpillant a férfi válla felett, majd visszahúzódik és a fülkében tartózkodókra figyel, majd újra kipillant: mintha

²⁷ A nyomkövetés gesztusa magának a filmnek az alakulására is rájátszik, hiszen a film – ahogyan korábban már szó volt róla – a valóság nyomaiból építkezik.

nem szeretné elszalasztani a kaland, egy történet kezdetét, biztosítva az egymásra irányított pillantások hitelét, lenyomatként megőrizve őket. A vonatok, melyek hatalmas sebességgel robognak egymás mellett, látszólag egyhelyben állnak – akárcsak a figurák, akik nézik egymást, és akárcsak a kamera, amelyik megfigyeli ezeket a figurákat (Grob 1984: 115). „Két személy, aki egymás szemébe pillant, nem egymás szemét látja, hanem egymás pillantását” – értékeli Robert Bresson (1980: 12). Ha még egy harmadik pillantás is – a kamera-tekintet – ehhez kapcsolódik, amelyik a többieknek időtartamban és térbeli vonatkozásban megfeleltethető, még a mozgás törvényei is rövid időre felülíródhatnak.

Irodalom

- ARNHEIM, Rudolf
1985 *A film mint művészet*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- BAZIN, André
1995 *Mi a film?* Osiris Kiadó, Budapest.
- BARTHES, Roland
2000 *Világoskamra*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- BELTING, Hans
2008 *Kép, médium, test: az ikonológia új megközelítésében*. <http://a-pertura.hu/2008/osz/belting>
- BÍRÓ Yvette
2003 *Nem tiltott határátlépések*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BITOMSKY, Hartmut
1972 Einleitung zu Béla Balázs: *Der Geist des Films*, Makol Verlag, Frankfurt am Main.
- BLANCHET, C. – KERMAKON J.
1985 Beszélgetés Wim Wendersszel. *Filmvilág* XXVIII. (12). 55–57.
- BÓDY Gábor
1996 *Végtelen kép*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
- BRESSON, Robert
1980 *Noten zum Kinematographen*, Hanser Verlag, München.
- CARRIÈRE, Jean-Claude
1996 Mozi láthatatlanban (2.). *Filmvilág* XL. (7). 38–44.
- COHEN-SÉAT, Gilbert
1962 *Film und Philosophie*. Bertelsmann Verlag, Gütersloh.
- DELEUZE, Gilles
2008 *A mozgás – kép. Film I.* Új Palatinus Könyvesház, Budapest.
- EISNER, Lotte

- 1994 *A démoni filmvászon*. Magyar Filmintézet, Budapest.
- GROB, Norbert
- 1984 *Die Formen des filmischen Blicks. Wenders, die frühen Filme*. Edition Filme, Berlin.
- KRAUCER, Siegfried
- 1975 *Theorie des Films*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- MANOVICH, Lev
- 2011 Mi a digitális mozi? In: KISS Gábor Zoltán (szerk.): *Narratívák*. Kijárat Kiadó, Budapest. 159–181.
- MARGITHÁZI Beja
- 2008 *Az arc mozija – Közelkép és filmstílus*. Koinónia, Kolozsvár.
- MARTIN Ferenc
- 2013 *A félelem képei. Fritz Lang német filmjeinek látványvilága*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest.
- METZ, Christian
- 1972 *Semiotologie des Films*. Fink Verlag, München.
- MUHI Klára – PERLAKI Tamás
- 1990 *Wim Wenders*. Múzsák Kiadó, Budapest.
- PETHŐ Ágnes
- 2002 A mozgókép intermedialitása. A köztes lét metaforái. In: PETHŐ Ágnes (szerk.): *Képtávittelek. A köztes lét metaforái*. Scientia Kiadó, Kolozsvár. 17–59.
- 2003 *Múzsák tükre. Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a film-ben*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- SZILÁGYI Gábor
- 1995 *A film fogalma – A sajtóság természetrajza*. Magyar Filmintézet, Budapest.
- THOMPSON, Kristin – BORDWELL, David
- 2007 *A film története*. Új Palatinus Könyvesház, Budapest.
- VERNET, Marc
- 2007 Belenézni a kamerába. *Metropolis* XI. (2). 38–49.
- VERTOV, Dziga
- 1973 *Cikkek, naplójegyzetek, gondolatok*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest.
- VINCZE Teréz
- 2007 Felületkezelés. *Metropolis* XI. (2). 78–95.
- WENDERS, Wim
- 1994 Egyszer. Képek és történetek. *Filmvilág* XXXVIII. (2). 34–43.
- 1999 *Írások, beszélgetések*. Osiris Kiadó, Budapest.

Dessewffy József azonosítatlan válasza a tübingai pályatételre

Annak a' hazafinak, a' ki minap a Tübingi Reggeli-levelekben (Marz 1808) Száz pengő-pénz aranyért azt a' kérdést tevő, ha lehetséges és tanácsos e s' a' Magyar-országot-lakó nemzetek' javával 's az eggyesült országok privilegiumaival eggyüvé-fér e a' magyar nyelvnek közönségessé tévése [...] annak a' jó patriótának nem felelnék, mert nem engedi, hogy magyar nyelven feleljen neki valaki

– írja Dessewffy József *Eggy két szó a' magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről 's elterjesztéséről A' Hazában*¹ című írásában. Az értekezést Ajkay Alinka irodalomtörténész mellékletként közölte *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve és irodalmi, politikai előzményei* című doktori dolgozatában, 2008-ban, ill. 2009-ben ezt Miskolczi Ambrus történész is közreadta a *Levéltári Közleményekben*.²

Jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy bebizonyítsuk, Dessewffy József, ha nem is német nyelven, de felelt a tübingai, 1808-as pályázatra, s itt nem a fentebb említett *Eggy két szóra* gondolunk, hanem *A' magyar nyelv*³ című értekezésére, amely tudomásunk szerint kiadatlan, mondhatni ismeretlen munka. Ezt az írást a fentebb említett

¹ A továbbiakban: *Eggy két szó*.

² Az elemzés során a Miskolczi-féle szövegkiadást használtuk fel. Miskolczi Ambrus megjegyzi, hogy a szöveg 1808-as, Kazinczy Ferenc másolatában fennmaradt variánsát közli, jelölve Dessewffy József későbbi változtatásait is (Kazinczy 1816). A változtatások követése érdekében választottuk ezt a szövegkiadást, azonban a variánsok között nincsenek lényegi tartalmi különbségek. (Lásd: Ajkay Alinka: *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve és irodalmi, politikai előzményei* [doktori disszertáció, Budapest, 2008, <http://doktori.btk.elte.hu/lit/ajkayalinka/diss.pdf>] [2017. 02. 18.]; Miskolczi 2009)

³ Lelőhelye: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szemeretár I. pót., 23. 205–224. A digitalizált változat az MTA–DE Klaszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre. (Letölthető innen: http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_253_o [2017. 02. 18.]

Egy két szónak, a tübingai pályatételnek és *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak*⁴ című kötet kontextusában vizsgáljuk. Miskolczi Ambrus a szövegkiadás elé írt rövid tanulmányában, Dessewffy írása alapján, rámutat arra, hogy a munka (*Egy két szó*) előzményének tekinthető a Teleki-féle pályatétel, a bécsi *Annalen* egyik cikke, ill. a tübingai pályatétel (Miskolczi 2009: 301). Úgy gondolom, hogy a fentiek mellett ugyanilyen előzménynek tekinthető Teleki László 1806-os pályázati kiírása, amelyről a későbbiekben szólni fogunk. Mindezek vizsgálata a 19. század elejének politikai kontextusát figyelembe véve lehetséges.

Mielőtt rátérnénk a feltételezések bizonyítására és a Miskolczi Ambrus-említette tényezőkre, szükségesnek tartjuk a nyelvi vitákban részt vevő felek rövid bemutatását.

Teleki László (1764–1821) Szirákon⁵ született, Marosvásárhelyen és Göttingenben tanult. Hivatali pályára lépett, az erdélyi kormány-széknél töltött be különböző tisztségeket, ill. tagja volt az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságnak. 1799-től Magyarországra költözött. Itt ugyancsak hivatali funkciót töltött be (*assessor*, főispáni helytartó, országgyűlési követ). Hivatali munkája mellett irodalmi tevékenysége sem elhanyagolandó. Idős gróf Teleki László sokoldalú (irodalmi, költészeti, pedagógiai) munkásságára Voinovich Géza, Egyed Emese, Fehér Katalin tanulmányai világítanak rá.⁶ Tudománypártoló emberként a magyar nyelvművelés szolgálatába szegődött. Válaszolt Kultsár István 1804-es pályázatára, ennek eredménye lett *A' Magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak* című munka, majd később maga is közzétett egy pályázatot, amelyben egy magyar tudós társaság működésének lehetőségeire kérdezett rá. Pesten hunyt el (Lukácsy 1987: 48–54).

Dessewffy József (1771–1843) bemutatásának alapjául Vaderna Gábor *Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében* című kötetét választottuk, ill. a Tiszavasváriban tartott előadását is felhasználtuk.⁷ Dessewffy József a mai Szlovákia területén

⁴ A továbbiakban: *Esdeklések*.

⁵ A Szlovákiával szomszédos Nógrád megyében.

⁶ Lásd Voinovich 1899, Egyed 2009, Fehér 1996, 2012.

⁷ Lásd erről bővebben: Vaderna 2013, ill. a Tiszavasváriban tartott előadás címe: *Gróf Dessewffy József élete*. Elérhető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=3M9coxspwzU> [2017. 03. 01.]

található Krivány településen született, amely akkor Sáros vármegyéhez tartozott. Nevelője a neves történész, Koppi Károly volt, akit a gróf követett a pesti egyetemre, majd Kolozsvárra. Rövid ideig hivatalnok volt, majd katona. Katonai pályája után a családi birtokból örökölt kisebb részeket igazgatta, gazdálkodott. Több nyelvet beszélő, klasszikus műveltségű tudósról van szó, aki egyszerre volt mecénás, politikus (többször volt jelen az országgyűléseken Zemplén és Szabolcs vármegye követeként), író, költő, tudománypártoló ember, a magyar nyelv ügyének elkötelezett híve.

Térjünk most rá a Dessewffy-értekezést kiváltó tényezők ismertetésére.

Teleki László *Esdekléseinek* bírálata

Teleki László 1806-ban megjelent munkáját Ajkay Alinka is ismertette említett dolgozatában. Ezt figyelembe véve eltekintünk az *Esdeklések* részletes bemutatásától, azonban azt nem kerülhetjük meg, hogy bár röviden, de szóljunk róla.

Ajkay Alinka dolgozatának egyik fejezete Kulcsár István 1804-es pályázatát ismerteti, amely többek között a *Magyar Kurir*-ban is megjelent. A pályázat kérdése, amelyet a *Kurir*-ban Miller Jakab Ferdinánd⁸ ismertetett, így hangzik: „Mennyire ment már a’ Magyar Nyelvnek kimiveltetése? Mitsoda eszközések, ‘s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Miképp’ lehetne ezen eszközöket fogatosokká tenni?” (Miller 1804: 482). Erre a pályázatra írta Teleki László is röpiratát. Nagyon fontos, hogy a szerző nem csupán a nyelvet illető kérdéseket vizsgálta, hanem értekezésében államelméleti fejtegetésekbe is kezdett. Mindezek mellett a munka utolsó fejezete, a *Toldalék* az 1805-ös pozsonyi országgyűlés hatására született, így a szerző az országgyűlésen felmerült, a nyelvhasználat jogi kontextusait érintő problémákra is reflektált. Teleki ebben részletesen fejti ki egy magyar tudós társaság működésének lehetőségeit. Lukácsy Sándor *Idősb Teleki László* című tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy az *Esdeklések* megjelenési évében, 1806-ban, Teleki pályázatot tett közzé, amelyben egy tudós társaság működésének lehetőségeire kérdezett rá (Lukácsy 1987: 53). Arra a kérdésre, hogy miképpen kapcsolhatjuk Teleki művét Dessewffy Józsefhez, Miskolczy Ambrus szövegközlése

⁸ Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823); tanár, a Széchenyi Ferenc által alapított Nemzeti Múzeum könyvtárosa.

és a szövegközlés elé írt bevezető tanulmánya alapján próbálunk meg válaszolni.

Miskolczy Ambrus tanulmányában olvashatjuk, hogy Dessewffy József Kazinczy Ferencnek írott egyik levelében utal Teleki munkájára. Teleki László a nyelvművelés egyik eszközének tekintette a régi szavakat tartalmazó lexikonokat és többnyelvű szótárakat, s Dessewffy ehhez tett hozzá néhány megjegyzést (Miskolczy 2009: 302.). Én azonban úgy gondolom, hogy Dessewffy megjegyzése nem csupán a lexikonokat, hanem az *Esdeklések*ben felsejlő akadémiai tervet is érinti, s talán a Teleki által kiírt pályázatot is. Dessewffy kifejti, hogy a tudós társaság egyik feladata lenne egy jogi, közigazgatási szótár kidolgozása is, azonban a társaságról így vélekedik:

Pia desideria!⁹ mellyeknek ezer akadályi vannak, mint a' kormány székben, mint a' magyar nemzetnek mostani minden tekintetben korcsos állapotában: melly akadályokat mint a' fő el háritandó okokat, ha illet valaki, vagy a' Censuránál már eleve nyaka törik, vagy pedig, minekutánna elébb jól fel-magasztalták volna, azt adgyák utóbb tsinosan értésére, a' mit gróf Teleki László annak a' derék embernek, a' ki utoljára megfelelt jutalom kérdésire, hogy tudniillik a' *javallot derék gondolatok a' hazánknak mostani helyheztetéséhez nem alkalmaztathatandók* [kiemelés az eredetiben]. (KazLev V, 428, 1286 lev.).

A levélrészlet alapján láthatjuk, hogy egy magyar tudós társaság felállítása Dessewffy szerint csupán ábránd, „jámbor kívánság”. Ennek akadályai köthetőek a kormányzathoz, amely elzárkózott az ilyen jellegű kezdeményezésektől, ugyanakkor akadályként fogta fel a magyar nemzet állapotát, s itt bizonyára gondolnunk kell egyfajta belső megosztottságra a tudós társaságról való gondolkodást illetően, esetleg a társaságot formáló tudós egyének hiányára, vagy inkább elenyésző számára. Azt is hozzáteszi Dessewffy gróf, hogy akadálnak tekinthetők a politikai megszorítások, a cenzúra, hiszen ha meg is van a kezdeményező szellem, a tenni akarás szándéka, nem biztos, hogy ez kivitelezhető az eszmei tartalom miatt.

A levélrészlet alapján arra következtethetünk, hogy a magyarság társaságalapító s magyar nyelvet pártoló törekvései falba ütköztek. Ne feledjük, hogy 1806-ról beszélünk, egy olyan évről, amelyet az 1805-

⁹ Jelentése: jámbor kívánságok.

ös pozsonyi országgyűlés előz meg, amelyen kedvező törvények születtek a magyar nyelvet illetően (Mikó 1943: 20–21), ill. amelyet egy olyan év követ, amikor az uralkodó már elzárkózik a magyarság nyelvet illető kéréseitől, s azzal biztatja a rendeket, hogy a következő országgyűlésen foglalkozni fog a problémával (Szekfü 1926: 304). Az akadályok egyszerre külsők (a kormány, a cenzúra) és belsők (a magyarság „korcsos”, elmaradott állapota). A szándék mellett a taktikai érzék sem hiányozhatott, s a mondanivalót úgy kellett megfogalmazni, hogy az véletlenül se keltse fel a kormányzat gyanakvását, mi több, az elképzelt tervezetnek alkalmazkodnia kellett a körülményekhez, megmaradva a megvalósíthatóság határán belül. Arra, hogyan vélekedtek a társaság szerepéről, még a későbbiekben visszatérünk, most azonban maradjunk az *Esdekléseknél*.

Dessewffy József Teleki lexikonjavaslatához tesz hozzá néhány kiegészítést, s ezzel ki is meríti a munka értékelését. Azonban míg Dessewffy csupán a mű bizonyos részére reflektál, addig Kazinczy valamivel általánosabb képet rajzol erről levelezésében. Lássuk tehát, hogyan vélekedik Kazinczy Ferenc Teleki *Buzgó esdekléseiről*.

Teleki röpirata Kazinczy szemében

1807-es levelében Kazinczy így ír Cserey Farkasnak:

E’ napokban egy csomó könyvet kaptam Pesti könyvtárosmtól. Gr. Teleki Lászlónak Esdekléseit a’ Magyar Nyelv dolgában benne lelém. Magam hajtogattam öszve az árkusokat, ‘s így néhol elolvastam holmit a’ mi figyelmemet magára vonta. Barátom, Gróf T[eleki] L[ászló] tanult ember ‘s hazáját szerető jó ember. De hogy a’ gutában eshetik-meg, hogy tanult ember olyanokat írjon, és hogy a’ ki valamit ír, ‘s érzi, hogy talán idegen Fachba ereszkedett, manuscriptumát mással elébb meg nem olvastatja? Hiszen a’ Sógora, az én kedves Prónay Sándorom, azt a’ mit Teleki László ír, nem hiszi és felvilágosíthatta volna tévedését (KazLev V, 36, 1118. lev.).

Kazinczy tehát úgy véli, hogy Teleki olyan dolgokhoz szólt hozzá, amelyekben nem járatos. Bizonyára Teleki nyelvtani szemléletével nem értett egyet; nem fejt ki részletesen meglátásait, csupán Teleki „grammaticusait” említi. Versszerzési kérdésekben ugyancsak nem értenek egyet. Kazinczy Ferenc gróf Teleki László munkájára hivatkozva megemlíti levelében, hogy a gróf a „hexametereket nem ízlelte”

(KazLev V, 36, 1118. lev.). Bizonyára ez ellenkezett saját szemléletével. Amellett, hogy Kazinczy nem ért egyet nyelvtani és verstani kérdésekben Telekivel, stílusát is elmarasztalja, hiszen a levél további részében kifejti, hogy aki sokat látott és olvasott, de nem írt, ne is remélje, hogy „szenvedhető” írhat.

A továbbiakban így számol be olvasási élményeiről:

Gr. Teleki Lászlót az éjjel 1. óráig olvastam, melly rajtam 2. esztendő alatt eggyyszer esik-meg. Igen sok jót mond és igen sokat igen jól. De az a' sok *talám* nevetségessé teszi, 's az a' vallása hogy *ő semmi eránt nem bizonyos*. Már azt még az Academicusok sectája is, mellynek Ciceró is tagja volt, soknak tartaná. Man könnyte ihn wirklich den Grafen Talám nennen wegen seinen ewigen talám¹⁰ (KazLev V, 38, 1118. lev.).

Kazinczy levelében felfedezhetjük a retorikumot a hatáskeltés eszközeként. Bizonyára levelezőtársa érdeklődését is ébren akarta tartani a témával kapcsolatban, azért is élt ezzel a figyelemfelkeltő eszközzel, azonban hangsúlyoznunk kell, hogy nem tekinthetjük valósnak a levélben megírt, retorikai eszközként használt elemeket. A levélrészlet azt sugallja, hogy Kazinczy egyrészt meg van elégedve a munkával, de azért hibát csak talál benne: a „talám”-ok gyakori használata miatt kicsúfolja, ill. a későbbiekben felhossa, hogy nem tartja helyesnek a Teleki által használt „az én szegény Nemzetem” kifejezést, ezt nevetségesnek minősíti. A későbbiekben újra hangsúlyozza, hogy „Teleki László munkája igen derék munka. Sok jót mond, ha nem mindég jól és nem mindég igazán mondja is” (KazLev V, 38, 1118. lev.). Úgy tűnik, a Cserey Farkasnak írott második levelében kedvezőbben vall a munkáról, kétszer is hangsúlyozza annak színvonalasságát, s többnyire a fogalmazásbeli, stílusbeli problémákra hívja fel a figyelmet, ill. arra, hogy a gróf nem mindig meggyőződéssel vall bizonyos dolgokról. Miközben az első levélben inkább arra reflektál, amiben eltér véleménye Telekiétől, aközben a másodikban a stílusbeli hibákra teszi a hangsúlyt. Érdekes, hogy bár többször megfogalmazza, hogy Teleki jót ír, s esetenként még jól is ír, sosem fejti ki, hogy miben áll a munka „jósága”, tehát miben egyezik a véleményük. Cserey Farkas válasz-

¹⁰ „Talám grófnak is nevezhetnénk az örökös »talám«-ja miatt.” [Ford.: Domokos Zsófia] Itt jegyezzük meg, hogy a kiemelések az eredeti szövegből valók, ezért eltekintettünk a zárójelben való megjegyzéstől, annak érdekében, hogy ne tegyük töredezetté a szövegrészeket.

levelében felteszi a kérdést, hogy ismeri-e személyesen Telekit, mert ő maga nagyon jól ismeri. Felhívja Kazinczy figyelmét arra, hogy Teleki sokat olvasott, „sokat gyűjtött agyvelejébe”, de „gyűjtött kincsei nincsenek jól és úgy, a’ hogy kellene, el rendelve”, ezért nem csodálkozik, hogy Kazinczy „annyira megbotráncozott” munkáján (KazLev V, 58, 1128. lev.). Cserey elismeri Teleki tudását, de kifogásolja a munka „dispositióját”, azonban itt nem fejt ki, mire kell pontosan gondolnunk: nincsenek ok-okozati összefüggések teremtve, az érvelések nem megfelelőek, vajon rossz lenne az értekezés felépítésének struktúrája? Mindezek mellett azt is megfigyelhetjük, hogy Cserey befolyásolni, esetleg támogatni akarja Kazinczyt Teleki Lászlóról tett kijelentéseivel, hangsúlyozva ezáltal, hogy elfogadja Kazinczy álláspontját. Kazinczy Ferenc később is ír a könyvről Csereynek: „[...] a’ könyv minden rendességei¹¹ mellett felette sok jót foglal magában és nem haszontalan jelenség.” Kazinczy, a bizarrságok mellett, értéket is lát a munkában, azonban úgy vélem, hogy mégis annak negatívumaira fekteti a hangsúlyt: „Ha sokan találkoznának olyanok a’ kik annyi *jót* adnának a’ *férgesség* mellett [...]” (KazLev V, 77, 1136. lev.). Úgy érzékelhetjük, hogy Kazinczy valamiféle egyensúlyt akar felállítani a kötet negatívumai és pozitívumai között, de mert pozitívumra sosem adott konkrét példát, arra enged következtetni, hogy a kötet „jónak” minősítését csupán az illem diktálta. Azt is megígéri Csereynek, hogy bővebben is tudósítja őt, „ha sikerül” elolvasnia a könyvet. Cserey közli 1808-as levelében, hogy Telekinek fog írni, és kérni fog tőle egy példányt az *Esdeklésekből*, annak érdekében, hogy megítélhesse, „igaz Magyar fényre való intézet-é” (KazLev V, 270, 1212. lev.), azaz hogy a Teleki elképzelései valóban a nyelv és kultúra előmozdítását célozzák-e.

Nagyon érdekes, hogy Kazinczy későbbi leveleiben alig esik szó Teleki röpiratáról, vagy ha igen, akkor is csupán célzásszerűen. Csereynek sem küld további véleményt. Vajon miért nem? Láthatjuk, hogy bármennyire is felkeltette figyelmét a kötet, véleménye mégis elég elmarasztaló: a fogalmazásbeli, stílusbeli hibák mellett a nyelvtani, verstani részeket is elmarasztalja, sőt, egyenesen „férgesnek” tartja a munkát. Lehetséges, hogy kezdeti lelkesedése az olvasást tekintve nemhogy lankadt, hanem ki is aludt, s talán nem is olvasta végig, ezért

¹¹ Úgy vélem, hogy a „rendesség” alatt furcsaságot, bizarr dolgokat kell értenünk.

nem írt Csereynek, vagy ha elolvasta is, olyannyira rossznak találta, hogy sürgősségtelennek tartotta az arról való értekezést. A Kazinczy-levelezésben találunk néhány levelet, amelyet a széphalmi mester Teleki gróffal váltott, azonban ezek egyáltalán nem érintik az *Esdekléseket*, így csupán a fentebb említett feltételezésekre szorítkozhatunk, hangsúlyozva, hogy a Kazinczy által használt retorikumok nem feltétlenül kell igaznak tekintenünk.

Dessewffy vélekedése a tübingai pályatételről

Míg Ajkay Alinka Teleki művét Kazinczy *Tübingai pályaműve* előképeként elemzi, addig Dessewffy József *A magyar nyelv*¹² című munkáját (az *Eggy két szóval* együtt) a tübingai pályatétel záróakkordjaként is felfoghatjuk. A tübingai pályatételről később részletesebben is szólunk, előjáróban most csupán annyit közlünk, hogy a bécsi kormány álnév alatt pályázatott tett közzé, amelynek kérdése arra vonatkozott, hogy a magyar nyelv alkalmas-e betölteni a hivatalos nyelv funkcióját. A fentiekben rámutattunk arra, hogy míg a rendek 1805-ben a monarchia pillanatnyi gyengeségét ki tudták használni, addig 1807-ben már erős ellenállásba ütköztek, ugyanis a bécsi udvar elfordult a magyar nyelvet illető kéréstől. Szekfü Gyula *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* című munkájában közreadta azt a dokumentumot is, amely rámutat arra, hogyan vélekedett I. Ferenc tanácsadója, Anton Baldacci a magyar nyelv dolgában álnév alatt kiírandó pályázatról. A főtanácsadó azt remélte, hogy a pályamunkákban nem csupán a nyelvet érintő gondolatok fogalmazódnak meg, amelyek egyértelművé teszik, hogy a magyar alkalmatlan a közigazgatásban való használatra, hanem olyanok is, amelyek rávilágítanak bizonyos politikai nézetekre, esetleg azokra is reflektálnak majd, akik az adott nézeteket vallják, s ezáltal alkalom nyílik arra, hogy a monarchia leszerelje a rebellis magyarokat (Szekfü 1926: 304–305). A kormányzat arról is gondoskodott, hogy elaltassa az esetleges pályázók gyanúját, ezért a pályázat kiírásakor azt is közlik, hogy egy „magyar hazafi” adománya teszi lehetővé a díjazást (Ajkay 2008:

¹² Lelőhelye: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szemeretár I. pót., 23, 205–224. A digitalizált változat az MTA–DE Klaszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre. (Letölthető innen: http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_253_o [2017. 02. 18.]

180). Ennek értelmében a pályatétel „csapda” volt, amelybe a pályázók gyanútlanul bele is sétáltak. Meg kell említenünk, hogy Ajkay Alinka egy 2010-es tanulmányában bővebben foglalkozik Dessewffyvel és a tübingai pályatétel kérdésével. Figyelembe véve, hogy itt újabb adatokat közöl, nem kerülhetjük el az erre való reflektálást. *Dessewffy József és a Tübingai pályamű* című tanulmányában megjegyzi, hogy Dessewffy kétszeresen is kapcsolódik a pályázathoz: egyrészt ő maga is írt egy (inkább két) választ a pályatételre, amelyet Kultsár Istvánnál szeretett volna kinyomtattatni, azonban ez mégis kéziratban maradt. Másrészt újitónak számított, mert személyében kapcsolódott össze először a nyelvért küzdő irodalmárok és politikusok csoportja, hiszen a diétán Kazinczy *Tübingai pályaművét* felhasználta érvelésében. Emellett rámutat arra is, hogy Kazinczy már 1808 júniusában írt Dessewffynek készülő munkájáról, kérdéseket intézett hozzá. A válaszlevélben Dessewffy megírja, hogy az ő munkája elkészült már, Kultsár István *Hazai Tudósításaiban* szeretné megjelentetni. A munkát át is adta neki, annak sorsa azonban még bizonytalan, nem tudja, hogy eredeti formájában megjelenhet-e, vagy csupán átalakítva. Egy későbbi levélben megírja Kazinczynak, hogy Kultsár nem adta közre munkáját, s meg is rója miatta. Szemére veti, hogy Kultsár tart a „gyökeres ideáktól”, s el is zárkózik ezektől (Ajkay 2010: 42–44). A „gyökeres ideákon” bizonyára olyan gondolatokat kell értenünk, amelyek alapjaiban ellentmondtak az addigi állapotoknak, legyen szó a magyar nyelv ügyéről vagy más, közigazgatást érintő újításról, ill. amelyek a cenzúrával is szembehelyezkedtek. *A magyar sajtó történetében* olvashatjuk, hogy I. Ferenc uralkodásának idején a cenzúra rendőri üggyé vált, s az egész országot behálózó rendőrkémek jelentései révén vált ellenőrizhetővé a sajtó, nem is beszélve arról, hogy a kormányzat korlátozni akarta a magyar újságok számát, ugyanakkor a külföldi lapokat is szigorúan ellenőrizték (Kókay 1979: 243). Kultsár István is csak többszöri kérvényezés után tudta elérni, hogy a *Hazai Tudósításokban* külföldi híreket is közölhessen. Bár a kormányzat végül jóváhagyta a folyamodványt, megszorító intézkedéseket is tett: Kultsárnak tartózkodnia kellett a politikai vonatkozású hírektől (Ferenczy 1897: 115). A lap szerkesztője bizonyára Dessewffy értekezésének politikai vonulata miatt utasította el annak közlését, hiszen amellett, hogy a tübingai pályázat kiíróját támadta, azt is bizonyította, hogy a magyar nyelv igenis alkalmas a hivatalos nyelv funkcióját betölteni. Ez természetesen szögesen ellenkezett a pályázat igazi céljával. Emel-

lett Dessewffy írása egyéb szempontból is kifogásolható volt: egy példabeszédszerű történetet mond el, amelynek állatbőrbe bújtatott szereplői különböző népeket reprezentálnak: a juhok a szlávok, a szarvasmarhák a németek (Ajkey 2010: 46). Kultsár bizonyára tartott attól, hogy a megjelentetés esetén felismerhetővé válhat a példázat, s ez maga után vonhatja a lap megszűnését, így eleve elzárkózott a kiadástól.

Miskolczy Ambrus a Dessewffy-értekezést megelőző néhány oldalas tanulmányát a Ballagi Aladár kiadásában megjelent rövid Dessewffy-életrajz egyik mondatával indítja. Ez így szól:

Litteraturai vállalataim és készületeim több neműek és nagyon számosak voltak, de éppen a megelőző cenzúrának vala mindég leginkább nyomasztó és leverő ereje lelkemre. Ez altatta el, zsidbasztá meg vagy szakasztá félbe vagy dönté egészen dugába vállalatim legnagyobb részét vagy elszórva rejtetekbe taszítá dolgozatimat, ahonnan nehéz lesz azokat kikurkázni és elrendezni (Ballagi 1891: 474).

Dessewffy tehát egyértelműen megjelöli, mi az oka annak, hogy írásainak zöme kéziratban maradt. Vaderna Gábor említett könyvében egy részt szentel Dessewffy cenzúráról való gondolatainak.¹³ Felhívja a figyelmet arra, hogy a cenzúra akkoriban sokak életét megkeserítette, s a kiadási nehézségekbe ütköző munkák némelyikét is említi, így Kazinczy *Erdélyi leveleit* és Dessewffy munkáit is. Dessewffy esetében azt is megjegyzi, hogy a nyelvről írott ártatlan (de a nemzetiségek tekintetében ártatlannak nem mondható) értekezését sem engedték megjelenni, azonban a *miért* kérdését nem taglalja. Arra is reflektál, hogy a cenzúra intézménye időben, területileg és strukturálisan is változik: hol szigorúbb, hol engedékenyebb, hol felvilágosult (itt II. Józsefre gondolhatunk), hol felvilágosodásellenes (I. Ferenc politikája), s ezekben az évtizedekben a cenzor személye a rendőrtisztától az államhivatalnokig terjedhetett (Vaderna 2013: 231–232). Bizonyára munkáinak sikertelen kiadása is szerepet játszott abban, hogy Dessewffy 1822-ben, a *Tudományos Gyűjtemény*ben rövid értekezést kívánt közreadni a cenzúra eltörlésének előnyeiről, azonban akárcsak többi munkája, ez sem jelenhetett meg (Vaderna 2013: 233). Dessewffy a cenzúrát a felvilágosodás terjedésének gátló eszközeként, a zsarnokság intézményeként fogta fel, ugyanakkor a gróf összekapcsol-

¹³ Lásd erről a *Különvélemény. Vita a sajtószabadságról* című fejezetet (231–251).

ta a személyi és vagyoni szabadságot a sajtószabadság elvével az alkotmányos jogok alapján¹⁴ (Vaderna 2013: 236–237). Meg kell említenünk, hogy Teleki László az államformák fejtegetése kapcsán hasonló álláspontot fogalmaz meg, bár némiképp mérsékeltebben. Teleki a fejlődést befolyásoló tényezők között nevezi meg az alkotmányt és a (szólás)szabadságot. Így fogalmaz: „Akármely Uralkodás formájában (!) azért, a’ hol az ember, illendő bátorsággal kinemmondhatja (!) egyenesen vélekedését, se a’ jó embernek betsülete nem lehet, se pedig a’ Nemzeti Cultura elé nem mehet” (Teleki 1806: 114). A fentebbiek értelmében tehát a fejlődés, a nemzeti kultúra előmenetele, a világosodás nem valósulhat meg anélkül, hogy az egyén ki ne fejtethné vélekedését. Ne feledjük, hogy még II. József is engedélyezte egy ideig az őt érő bírálatok megjelentetését, abban az esetben, ha a kritika konstruktív jellegű volt (Pál 2014: 302). II. József eme intézkedése nem volt hosszú életű, s a 19. század elején Ferenc császár már egészen más politikai állásponton volt, így nem meglepő, hogy sokak munkája kéziratban maradt.

A pályázat kérdése felháborítja Dessewffy Józsefet, s felháborodását meg is fogalmazza még a pályázat kiírásának évében, 1808-ban, azonban, amint már utaltunk erre, az értekezés kéziratban maradt. A Kazinczy–Dessewffy-levelezés alapján Ajkay reflektál arra, hogy kezdetben Dessewffy nem osztotta meg Kazinczyval a pályatétellel kapcsolatos vélekedését, hanem gondolatait csupán maga számára rögzítette, s ennek eredményeként született meg az *Eggy két szó*¹⁵ című írása (Ajkay 2008: 182). Miskolczy hívja fel a figyelmet arra, hogy Dessewffy a pályázati szereplést rangon alulinak tartotta, kijelentette, hogy német nyelven erre nem válaszol, inkább a magyar nyilvánosságot választja (Miskolczy 2009: 302). Az *Eggy két szó* 1808-as és 1816-os változata mellett bizonyára azon írása is kéziratban maradt, amelyet 1810-re datálhatunk. Mielőtt azonban áttérnénk Dessewffy *A’ magyar nyelv* című munkájának bemutatására, tekintsük át, mit tudunk a pályázati kiírásról, a beérkezett munkákról és azok utóéletéről.

¹⁴ Itt Vaderna Gábor a *Tripartitum* első részének 9/4 paragrafusát említi, amely kimondja, hogy a fejedelem sem háborgathat senkit személyében és vagyonában, ill. Dessewffy szerint a szólás-, ill. sajtószabadságban sem. Lásd: Vaderna 2013: 237.

¹⁵ Eredeti lelőhelye: OSzK, Kt., Quart. Hung. 21. Ajkay Alinka közli a kézirat 1808-as variánsát dolgozatának mellékletében.

A tübingai pályatétel

Heinrich Gusztáv 1916-ban közreadta Kazinczy pályaművét (Kazinczy 1916), amelyhez rövid tanulmányt is társított. Jelen esetben csak a pályázat lényegesebb és érdekesebb kérdéseire reflektálhatunk röviden, Kazinczy pályaművét is csak néhány mondat erejéig tárgyaljuk, hiszen egyrészt ez nem tartozik a dolgozat célkitűzéseéhez, másrészt ezt már megtette Heinrich Gusztáv, Fried István és Ajkay Alinka is (Kazinczy 1916, Fried 1991, Ajkay 2007). A Cotta-féle könyvkereskedés pályázati kiírása az *Allgemeine Zeitung*ban¹⁶ jelent meg 1808 márciusában, majd ugyanazon év júniusában a *Hazai Tudósításokban* is, magyar nyelven. Amint Heinrich Gusztáv bevezető tanulmányából kiderül, 21 pályamű érkezett be, ezek között Kazinczy és Döbrentei Gáboré is. A pályázók között tanárok, hivatalnokok, tisztek, orvosok, papok is előfordultak. Haager rendőrfőnök terjeszti fel javaslatait a bírálóbizottságot illetően. Néhány udvari személy mellett ennek tagja volt Teleki Sámuel kancellár, gróf Széchényi Ferenc, Schedius Lajos és Márton József is. Heinrich rámutat arra, hogy a küldemények nem a Cotta-könyvkereskedésbe, hanem a rendőrfőnök kezébe futottak be, azonban a kedvezőtlen külpolitikai helyzet miatt (napóleoni háborúk) egy ideig nem foglalkoztak a pályaművekkel. Csak 1813-ban merül fel újra a kérdés, amikor Metternich kancellár utasítást adott a rendőrfőnöknek, hogy annak adassék a jutalom, aki a német nyelv mellett foglalt állást. Amíg a bírálatok beérkeznek, újabb két év telik el, közben mások is feltűnnek a bírálóbizottságban, mint például Kopitar Bertalan cenzor. Heinrich néhány statisztikai adatot is közöl: a 21 pályamunka közül csupán öt foglal állást a magyar mellett, ill. négy munka köztes megoldást javasol: a magyart a latin és/vagy német nyelvvel együtt fogadja el. A fennmaradó tizenkét munkából 8 a latin mellett foglal állást, míg négy a német mellett. Meg kell említenünk, hogy a magyar nyelv mellett állást foglaló munkák közül Kazinczy munkáját három bíráló, köztük Teleki Sámuel is méltónak tartja a díjra (Kazinczy 1916: 20–31). Látható tehát, hogy a dolgok nem egészen úgy alakultak, ahogyan kezdetben a kormányzat elképzelte, hiszen mind a munkák, mind a bírálók véleménye sokszínű volt. Ennek az eredménye az lett, jegyzi meg Heinrich Gusztáv, hogy 1817-ben az

¹⁶ A politikai napilapot 1798-ban alapította Johann Friedrich Cotta, Tübingenben.

akkori rendőrfőnök elrendelte, hogy az iratokat tegyék félre, mivel a jutalomkérdés nincsen megoldva, ill. egyéb politikai viszonyok sürgősebb megoldást igényelnek, ezért a pályaművek feledésbe merültek (Kazinczy 1916: 31).

A munka bevezetőjéből és Kazinczy levelezéséből kiderül, hogy a széphalmi literátor magyar nyelven írja értekezését, amelyet később németre fordít. A német szöveget Rummy Károly Györggyel nézeti át, aki barátja volt. Heinrich kifejti, hogy a munkának két példányát ismeri. Egyiket a bécsi belügyminisztérium levéltárában fedezte fel (ez azóta megsemmisült), a másikat az MTA könyvtárában találta. A szövegek enyhe eltéréseket tartalmaznak (helyesírás, egy-egy eltérő szó), a közreadó viszont kifogásolja a munkát stilisztikai, nyelvi, helyesírási tekintetben egyaránt (Kazinczy 1916: 32–33). Mindezen meglátások mellett azt is hozzáteszi, hogy a pályamunkák nagyon értékesek művelődéstörténeti, kortörténeti szempontból, azonban a Kazinczy-féle művet külön kiemeli, mondván, hogy „csakis ez érdemli meg, hogy egész terjedelmében hozzáférhető legyen, nemcsak szerzőjének korszakos jelentőségénél fogva” (Kazinczy 1916: 31). Mindezek mellett azért is értékeli a munkát, mert a pályairat nagyszámú, Kazinczy köré csoportosuló tudós közönséget mozgatott meg (Kazinczy 1916: 32). Véleményem szerint a többi pályamunka kiadása legalább olyan érdekes lenne, mint a Kazinczyé, hiszen ebben az esetben állíthatnánk polemikus viszonyba a 19. század eleji nyelvi viták érvkészségét. Nem célunk bővebben szólni a Kazinczy-féle pályamunkáról, amint már fentebb említettük, erről többen is értekeztek, csupán egy-egy mondat erejéig ismertetjük a fejezetek témáját. Ajkay Alinka említi, hogy a pályamunka bevezető részében érzékelhető a meggyőzni akarás szándéka: hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv hivatalossá tétele nem számít egyedi esetnek, éppen ezért számos európai példát is felsorol. Érvelésében a történelemre is hivatkozik, a korábbi diéták nyelvi ügyeire és II. József rendeletére is. A munkát három részre osztja. Az elsőben arról értekezik, hogy az ország polgárai milyen nyelvet kívánnak hivatalossá tenni, a másodikban azt fejtegeti, hogy a nem magyar anyanyelvű lakosok érdekeivel ellentétben áll-e a magyarok törekvése, a harmadik részben pedig a magyar nyelv fejlettségi állapotát taglalja. Az arányokat tekintve a tanulmány szerzője kiemeli, hogy a harmadik rész a leghosszabb, ill. hogy ennek felét az irodalomtörténeti áttekintés teszi ki (Ajkay 2007: 527–529). Bíró Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című kötetében a nyelv és irodalom kapcsola-

tának négy változatát különbözteti meg. Ezek a következők: a nyelv az irodalom művelése szempontjából bizonyos adottságok táráként értelmezhető; a nyelv a tudományok terjesztésének eszköze; a nyelv a nemzet létezését bizonyító jel; a nyelv fejlesztése alkalmas közeg, s fokmérőjének az irodalmi alkotások tekinthetők (Bíró 1998: 133). Csetri Lajos rámutat arra, hogy Kazinczy lelkesen hangsúlyozza a magyar nyelv alkalmasságát a hivatalos nyelv funkciójának betöltésére, de erre a célra a szépirodalom nyelvének alkalmasságát hozza fel. Elgondolását az irodalmi művek révén igyekszik bizonyítani (Csetri 1990: 57). Bíró Ferenc felosztását figyelembe véve tehát Kazinczy a negyedik kategóriába sorolható. E hosszabb kitekintés után térjünk most vissza Dessewffy Józsefhez.

Dessewffy felelete

Úgy tűnik, hogy Dessewffy József nem csupán az imént említett írásában fogalmazza meg nézeteit, hanem *A' magyar nyelv* című munkájában is, amelyben kizárólag a tübingai pályatétel kérdését válaszolja meg. A kézirat nem tartalmaz dátumot, azonban a szövegben tett utalások alapján következtethetünk ennek keletkezési idejére. A kézirat első bekezdésében Dessewffy így szól:

A' Felsőleges Austriai Házból mostan kegyelmesen Uralkodó Felsőleges Királyunk örök dicsőséget érdemlő kedvezéssel ápolgatja a' Magyar Nemzetnek önnön díszére, és csinosodására törekedő igyekezeteit. Azért a köz háladatosság jeléül kell venni azon a Kérdést, mellyet *ez előtt két esztendővel* Cotta Tübingai könyvtáros Úr által egy Magyar Hazafi támasztott 100 Arany jutalom ígérete alatt. [Kiemelés tőlem: Cs. A.]

Mivel Dessewffy a két évvel korábban kiírt pályatételt említi, arra következtethetünk, hogy a megírás éve 1810-re esik. A későbbiekben a *Budai Német Újság* 1810. november 18-i tudósítását említi, amelyben közzétették, hogy a pályázati határidő lejárt, és 21 munka érkezett be. Ennek az információnak az alapján még jobban közelíteni tudunk a keletkezés dátumához: 1810. november közepe után íródhatott a munka, s bizonyára még abban az évben el is készült, hiszen az év végéig alig másfél hónap volt, s az értekezés terjedelme csupán húsz oldal. A datálást tekintve tehát *A' magyar nyelv*ről készült írás az *Eggy két szó* első (1808) és második (1816) variánsa között helyezhető el.

Érdemes egy pillantást vetnünk *A' magyar nyelv* című értekezés első mondatára, s ennek alapján néhány kérdést is megfogalmazhatunk: vajon mire gondolt Dessewffy, mivel támogatta a császár a magyar nyelv előmenetelét, amikor az 1807-es országgyűlésen elzárkózott a magyar nyelvet érintő ügyektől, s a következő országgyűlés 1811–1812-re esik? Vagy itt vajon az 1805-ös eredményekre hivatkozik? Ezekre a kérdésekre megpróbálunk választ találni az értekezés bemutatása során.

Dessewffy József megfogalmazza, hogy a pályázati kérdés már 1808-ban „kétes gondolkodásra fakasztotta az olvasókat.” Reflektál arra, hogy a pályatétel kérdése alapján („ha vallyon lehetséges, tanácsos, és az országban lakó Nemzetnek javával és szabadságaival meg-egyeztethető e, hogy a' Magyar Nyelv a' polgári, törvényes és tudós dolgokban közönséges nyelvvé választassék?”) az idegenek úgy gondolták, hogy „a Magyar Nemzet vagy már kifogyott, vagy csak most kezd még Nemzetté lenni”, figyelembe véve, hogy elvileg „egy magyar hazafi” intéz ilyen kérdést más hazafiakhoz. Dessewffy a magyarok álláspontját is kifejti: sérelmezték a kérdést, úgy érezték, hogy jogaiktól készülnek megfosztani őket, ill. úgy vélték, hogy a kérdés rosszszindulatú, s a nemzetre nézve „alacsony satyra.” Bár az értekezés szerzője a magyarság általános álláspontját fejti ki, ebbe a saját nézete is belefoglaltatik, s talán azt engedi feltételezni, hogy a „magyar hazafi” személye mögött egy monarchiapárti, hazájától elidegenedett egyént sejtettek, vagy ha nem is igazolható a feltételezés, azt azért elmondhatjuk, hogy a magyarság érzekelte a kérdésfelvetés élet. A továbbiakban azt is hozzáteszi, hogy ezek az ellenérzések el is múltak volna, azonban az újonnan megjelenő könyvek és újságok állandóan ébren tartották a közönség érdeklődését a magyar nyelv ügye iránt. Értekezését azzal a céllal írja, hogy a magyarságot megnyugtassa, s az idegeneket felvilágosítsa. Azt is hozzáteszi, hogy nem számít jutalomra, hiszen a kiírás határideje már lejárt (1808 nyarán), azonban úgy gondolja, hogy eljött az ideje annak, hogy „a' Publicum a' Feleletek eránt olly soká függőben ne tartassék.” A kijelentés alapján két dologra is következtethetünk: a szerző publikálásra szánta művét, ill. a tübingai pályázatra beérkezett munkák kiadásával nem siettek. Fentebb láttuk, hogy miért nem igyekeztek közreadni a pályázati munkákat, s úgy tűnik, hogy Dessewffynek ez a kézírata is hasonló sorsra jutott, mint az *Eggy két szó*, hiszen sem Ajkay Alinka, sem Miskolczy Amb-

rus, de még a Dessewffy-életrajzot író Ferenczy József sem szól erről, ill. a Dessewffy-kutató Vaderna Gábor sem.

A kérdést a szerző három részre osztva tárgyalja: lehetséges-e, tanácsos-e és a Magyarországon lakó nemzetek javával „megegyeztethető-e”, azaz összefértethető-e a magyar nyelv használata.

A három részre osztott kérdéscsoport megválaszolását nem nyelvi, hanem az állami keretek bemutatásával kezdi. Ebben a részben fogalmazza meg, hogy egy államban minden lehetséges, ha az állam kereken belül egység uralkodik. Konkrét példaként az osztrák császárságot említi mint politikailag független államot. Dessewffy szerint ezért tisztelet illeti meg az uralkodóházat, s a magyarságnak külön áldania kell királyának bölcsességét. Arra a következtetésre jut, hogy mivel az uralkodó és az alattvalók ilyen jó viszonyt ápolnak, semmi nem akadályozhatja meg a magyar nyelv bevezetését. Néhány példát sorol fel a hasonló jellegű törekvésekre, amelyek meg is valósultak. Ilyenképpen az olaszt említi, kiemelve, hogy amellett, hogy a közügyek olaszul folynak, még díjakat is osztanak azoknak az íróknak, akik műveiket ezen a nyelven teszik közzé. A következő példa talán még érdekesebb: a varsói hercegséget említi, amely bár a francia birodalom része, mégis a lengyel nyelv a közigazgatás nyelve, ill. a lengyel színház nemzeti színházzá válhatott. A nyelv bevezetésének esetleges gátló tényezőire kérdések révén mutat rá. Az egyik ilyen a belső erő hiányára vonatkozik. Ezt el is veti, rámutatva arra, hogy 1790-től kezdődően minden országgyűlésen előkerült a nyelv kérdése. Az 1805-ös diéta eredményeit említi, kiemelve, hogy a király mérsékelt politikája, miszerint a nyelvet nem erőszakkal kell bevezetni a közigazgatásba és a törvénykezésbe, tulajdonképpen azok lejáratását, megszegyenítését célozza, akik húsz év alatt nem voltak képesek elsajátítani a nyelvet, annak ellenére, hogy a hivatali apparátusban dolgoztak. Ezzel rámutat egyes egyének „restségére”, s nem a kormányzat, az ország belső hibáira, hiszen „a hatalmat a bölcsesség mérsékli”, állapítja meg Dessewffy. A magyar nyelv bevezetésének lehetőségére a diéták nyelvét hozza fel, ill. a Kálmán király idejéből való törvénykönyvet, amely Dessewffy szerint magyar szavakat is tartalmaz, mint például bíróság, jobbágy, megye stb. Ezeknek az érveknek alapján kijelenti, hogy semmi újdonság nincs tehát abban, hogy a magyar törvényekről anyanyelven kívánnak értekezni. A kételkedők meggyőzésére még azt is hozzáteszi

érvkészletéhez, hogy egyes vármegyék levéltáraiban, mint amilyen Zólyom vármegye is, őriznek régi magyar hivatalos írásokat.

Rátér a második kérdés megválaszolására. Az értekezés ezen részének első felében az idő tökéletesítő szerepét hangsúlyozza. Úgy véli, hogy „[a]z idő megérlel mindent. Idővel csinosúlnak ‘s tökéletesednek a’ Nemzetek is” (Dessewffy 1810: 210). Az idők során Európa egyes nemzetei a középkorral együtt maguk mögött hagyták a latin nyelvet is. Ezekben az országokban anyanyelven, vagy – ahogy Dessewffy fogalmaz – „nemzeti hangon” fogalmazódnak meg a törvények, rendeletek. Elérkezettnek látja az időt, hogy a magyarság is ezeknek a nemzeteknek a sorába lépjen. Megfogalmazza, hogy mielőtt álláspontját kifejtene, hangsúlyoznia kell, hogy senki nem óhajtja a latin elnyomását: szerinte a latin a görög mellett az „emberi elme tárháza marad”, s minden esetben kell ismernie ezt a nyelvet annak, aki orvosi, hivatali, egyházi pályára készül, s azoknak, akik a tanult emberek sorába kívánják számlálni magukat. Gondolatai teljesen egyeznek id. Teleki László gondolataival. Teleki is azt hangsúlyozza, hogy a tudományos kultúra kellő ismerete megkívánja a latin és görög nyelvek tudását, s munkájában többször kiemeli, hogy a vulgáris latin elvetését szorgalmazza, nem a klasszikusét. Azt is felhozza, hogy esetleg pályázatot is ki lehetne írni valamely klasszikus mű kapcsán, ill. felveti egy kisebb tudós társaság alapításának ötletét a klasszikus művek elemzésére (Teleki 1806: 247–255).

Dessewffy a magyar nyelv közhivatali bevezetése kapcsán úgy véli, hogy ez nemhogy veszélyes és ártalmas, hanem kifejezetten hasznos lenne. Azokat a nemzeteket sorolja példaként, amelyek hajdan a latint használták, de időközben az anyanyelvre váltottak, s nyelvük „virágzásnak indult” (olasz, francia, angol, német). Szerinte a történelmet senki nem hazudtolhatja meg, így elég csak a történelmi eseményekre reflektálni ahhoz, hogy láthatóvá váljon, az említett nemzetek az anyanyelvre való váltással semmilyen veszélybe nem keveredtek.

A nyelvet az öltözethez hasonlítja. A gróf így fogalmaz: „Külömben is a’ nyelv olyan mint az öltözet általjában, mellynek változtatásából egyenkint személyünkre nézve semmi kár nem szokott következni: sőt annál nagyobb a kedvesség, mennél inkább testünkhez (!) vagy on alkalmasztatva” (Dessewffy 1810: 211–212). Itt bizonyára arra kell gondolnunk, hogy a nyelv a nemzeti specifikum egyik jele, azonban a latin, amely a magyarságtól teljesen idegen, nem képes hangsú-

lyozni ezt az összetartó erőt. Teleki *Esdekléseiben* többször felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy milyen kényes ügy a ruházat, a nyelv váltogatása, amely sok esetben az alkotmány, s ezáltal a nemzetiség megváltoztatását is maga után vonhatja. A nyelvnek, ruházatnak illeszkednie kell a nemzeti specifikumhoz. A latin, semleges nyelvként, senkinek nem lehet illő „öltözet”, karakterének meghatározó jegye. Ismeretét azonban nem veti el teljesen. Úgy gondolja, hogy az iskolában elsajátított latin elégséges a királyi adománylevelek és törvények megértéséhez. A közönséges, „nem tiszta” latint, amelyet a magyarság használ, el kell vetni, hiszen emiatt nem egyszer kellett szégyenkeznie a hazai tudósoknak az idegenek előtt. A magyar nyelv bevezetésének előnyeként tünteti fel azt is, hogy a királyi rendeletek hamarabb elterjednek, s a rendelkezések magyar nyelven való kiadásával már az ország lakosainak fele rögtön meg is értené azokat. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy a fordítások nélkül a törvények „igaz értelme” érné el a lakosokat. Úgy tűnik, hogy Dessewffy a fordításokat bizonyos szinten elmarasztalja, nem hiszi, hogy ezek teljesen megfelelhetnek az eredeti szövegnek. Ezen kívül a latint a hivatalnokok értik, a nép azonban egyáltalán nem. Szerinte ebből az okból kerültek kiadásra 1780–1790 között két nyelven (latin és magyar) a rendelkezések. Ennek, ill. a magyar nyelv iskolai tanításának köszönhetően az ismeretek a nép körében is közismertebbé váltak, megindult a „nemzet kicsinosodása” (Dessewffy 1810: 213).

Ennek értelmében tehát az anyanyelvhasználat elengedhetetlen a régebben II. József hangsúlyozta hasznossági politikához. Éppen ezért az anyanyelv előnyeit nem csupán a magyarságra, hanem a birodalomra is vonatkoztatja, kifejtve, hogy ezáltal a monarchia nagyobb gazdasági haszonra tehet szert. Akárcsak Teleki László, Dessewffy József is összekapcsolja a kultúrát és nyelvet. Kiemeli, hogy igen csekély azoknak a száma, akiknek lehetőségük van külföldi stúdiumok folytatására, s emiatt a polgári élet jobbá tételéhez szükséges tudományok még mindig ismeretlenek. Ezek a hiányosságok a gazdaságot hátráltatják, fejletlen a hajózás, a kézművesipar, a gyárak száma elenyésző. A latin holt nyelv, így helyette vagy a magyart, vagy más idegen nyelvet kell bevezetni, azonban megjegyzi, hogy ismeretes, milyen ellenszenvet szült az idegen nyelv bevezetése, s gondolt itt bizonyára II. József reformjaira. Megjegyzi, hogy a nemzeti nyelvhez való ragaszkodás nem új keletű dolog, s itt történelmi példákra hivatkozik. A történelemből hozott példák zöme a császári ház valamikori uralkodóinak

rendelkezéseit is érinti, II. Ferdinándtól II. Józsefíg, kiemelve, hogy Mária Terézia kötelezővé tette gyermekei számára a magyar nyelv tanulását, így bizonyára nem akarta eltörölni, kiirtani azt. A császári házat érintő példák után Dessewffy mintha retorikailag is kívánna hatni majdani olvasóközönségére/hallgatóságára, de különösen a császári házra: „Micsoda örömmel örömmel (!) önti majd ki a’ tronus előtt kincseit, micsoda készséggel áldozza fel Királyáért életét, ha látja, hogy az ő nyelvét, mellyett mindenkor úgy őrzött mint szeme fényét, Felséges Urunk felmagasztalta” (Dessewffy 1810: 216). Dessewffy e mondatánál ugyanazt a hatáskeltési eszközt figyelhetjük meg, mint amelyet a rendek alkalmaztak az 1805-ös országgyűlésen:

Elő hozódtak ez után a’ Magyar Nyelv iránt az előbbeni Ország-Gyűléseinek eddig való végzései, és Ő Felségének kegyelmes Resolútiói. Ez a’ mostani Felkelésünkkel-is öszve van kapcsolva. Láttya Ő Felsege, melly készséggel fognak ő Felségéért és a’ Hazáért Fegyverhez a’ Magyarok. A’ Magyar Nyelv a’ Nemzetnek tulajdonságával, vagy-is karakterével egybe vagyon szerkesztetve, és e’ tartya fel valóban a’ Nemzetet. Erre ugyan erőltetni senkit sem kell (Naponként 1805: 57).

Láthatjuk, hogy mind Dessewffy mondataiban, mind az országgyűlési napló kijelentéseiben feltűnnek hasonló elemek: a lakosok készséggel fogják életüket, vérüket, javaikat a császári házért felajánlani, de természetesen kérnek is valamit cserébe.

A kérdés harmadik részének megválaszolása esetén szükségesnek tartja felhívni az olvasók figyelmét arra, hogy „bal vélekedés” lenne azt hinni, hogy Magyarországon egynél több nemzet van. Ennek magyarázatába bocsátkozik: kifejti, hogy több „népség” (populi) lakik az ország területén, de nemzet (natio) csupán egy van, s ez a magyar. Dessewffy ezt így magyarázza: „a’ Publicisták egyedül azt nevezik Nemzetnek, melly tulajdon neve alatt bírja az országot, tulajdon Fejedelmi alatt él, tulajdon törvényekkel bír, és így mástól nem függő jussal téssen egy különös Polgári Társaságot.” Meglepő, hogy Dessewffy a publicisták véleményével példálózik, s nem az alkotmányra hivatkozik, ahogy tette azt Teleki. A nem magyar lakosokat felosztja, s azt mondja, hogy ezek vagy a magyarság jobbágysai, vagy vendégei, vagy polgári társai, azonban konkrét népcsoportokat nem társít a kategóriákhoz. A nemzet nagyságára, bölcsességére világít rá, mikor azt mondja, hogy a magyarok soha nem üldöztek más nemzeteket azért,

mert más nyelvet beszéltek, sőt ezeket érdemeik szerint jutalmazták. Dessewffy hangsúlyozza, hogy a magyarságnak nem áll szándékában bárkit megsérteni törvényeivel, sőt a hódítások idején sem törekedett arra, hogy kiirtson másokat. Megfogalmazza, hogy a harc nem valamely nép nyelve és a magyar nyelv között folyik, hanem a magyar és a latin között, azonban a latin egyiknek sem a tulajdona. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a latin a sokszínű birodalmat egység alá vonta, így a nemzetiségek bizonyos szinten magukénak érezték azt, s így, bár többen, többször hangsúlyozták, hogy a magyar nyelvmozgalom nem ellenséges szándékú, mégis, akaratlanul is célozták a másságot, azt a másságot, amely tulajdonképpen az egység alatt különbözőség volt. A magyarországi nemzetiségek esetében csupán a szlovákokat, a horvátokat, a rácokat és a németeket említi.

Mindenekelőtt a magyarságról szól: úgy véli, hogy már a honfoglalás idején „kiformált” nemzet volt, s a fejlettség többek között a nyelv állandóságában is megragadható. Újra a régi kéziratokra, diplomákra hivatkozik, az ezekben előforduló magyar szavakra, kifejezésekre, s büszkén jelenti ki, hogy szemben a franciákkal, vandálokkal, a magyarság az évszázadok alatt megőrizte nyelvét, nevét és földjét. A fejlettség másik mérője az alkotmány állandó volta. Érdekes, hogy akárcsak Teleki László, Dessewffy is az angol alkotmánnyal állítja párhuzamba a magyart, s kifejti, hogy a magyar alkotmány annyira jó, hogy nincs mit irigyelni az angoloktól. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy az országgyűlés nyelvi vitáiban részt vevő politikusok ismerték-e Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* című munkáját, esetleg hogyan vélekedtek erről. A magyarok vitézségére is rávilágít, hangsúlyozva, hogy bár a több évszázadon át tartó harcok következtében a népesség megfogyatkozott, az ország területén a legtöbb lakos mégis magyar. Ennek alátámasztására a II. József idejében elindított népszámlálási adatokat ismerteti. Az értekezés szerzője úgy véli, hogy az ország nem magyar nyelvű lakosai örömmel használják a magyar nyelvet, büszkeség tölti el őket amiatt, hogy egy ilyen büszke, dicsőséges nemzet részét képezik. Szemléletében mindazok, akiket eltölt a büszkeség, a dicsőség és a nyelv szeretete, a magyarsághoz tartoznak. A fentebb említett népek közül csupán a szlovákokra, az ő nyelvhasználatával a „tótokra” tér ki mint agitátorokra, azonban igyekszik érveivel lefegyverezni őket: nincsenek szlovák nemesek, csak a szlovák vármegyékbe került magyar nemesek, a szlovákoknak sem anyanyelve a latin, azonban ha ezt képesek voltak elsajátítani,

akkor ugyanezt megtehetik a magyarral is. A legerősebb érvet az értekezés végére hagyja: a szlovák nyelv kiműveletlen, csupán néhány vallási és iskolai könyvük van, a tudományos munkák terén alulmaradnak, szemben a magyarral, amelynek írott grammatikája is van. Az adatok megerősítése kedvéért Landerer Mihály 1809-es katalógusát említi.¹⁷ A zárómondatban azt hangsúlyozza, hogy a szlovákok elmaradott helyzete nem válhat javukra.

Amint már említettük, az írást 1810-re datálhatjuk. Dessewffy ekkor már ismerte Kazinczy munkáját, s azt hiszem, látható, hogy értekezése nem kevés hasonlóságot mutat azzal. Mindkét literátor felosztva válaszolta meg a pályázat kérdéseit, érvkészletük is hasonló: szólnak a történelmi előzményekről, európai példákat vonultatnak fel, stb., bár Dessewffy műve nem mutat be irodalmi példákat. Kétségtelen tehát, hogy Kazinczy munkája hatott Dessewffyre, azonban mivel mindketten a magyar nyelv mellett foglaltak állást, lehetetlenné vált az értekezések megjelenése.

Dessewffy vélekedése az *Eggy két szóban*

Az értekezés első részében a gróf Teleki pályatételének egyik kérdését említi, amely arra vonatkozik, hogy egy magyar tudós társaság hogyan tudná hatékonyan terjeszteni a magyar nyelvet és irodalmat. Dessewffy úgy látja, hogy a nyelv hatékony terjesztésének eszköze nem a tudós társaság feladatköréhez kapcsolódik, hanem a kormányzókhoz és a törvényhozás szerveihez, hiszen ezeknek a törvényhozó szervezeteknek áll módjában hivatalossá tenni valamilyen nyelvet. Úgy véli, hogy csupán a legfelső hatalom döntései vezethetnének el a célhoz. Dessewffy szerint a korábbi országgyűlések magyar nyelvet illető törvényei elégtelenek, hiszen nem akar mindenki hivatalnok lenni, s a nyelvet szélesebb körben kellene ismertté tenni. Hozzáfűzi, hogy „a’

¹⁷ Landerer Mihály több évben is adott közre könyvkatalógust (*Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, civem et typographum Posoniensem penes portan piscatoriam addito pretio proximo venales prostant; Catalogus librorum, qui apud Joannem Michaelem Landerer, typographum et bibliopolam Cassoviensem...*). Dessewffy az 1809-es kiadásra gondol: *Catalogus librorum, qui apud Michaelem Landerer de Fűskút, regium privil. typographum et bibliopolam Posonii et Pestini propriis sumptibus typis excursi sunt & addito pretio proximo venales prostant*, Pozsony–Pest, 1809.

társaság egyedül regulázni s' pallérozni fogná a' nyelvet, de a' literatura' kincseit egyenesen és szükségképen sem gyarapítani s' terjeszteni, sem a' magyar nyelvet a hazában közönségessé tenni nem fogná" (Miskolczy 2009: 313). Dessewffy belátja, hogy bizonyos kérdésekben a társaság inkompetens lenne, hiszen a törvénykezés nem a tudományos világban, hanem a politikában zajlik.

Itt szembehelyezkedik Teleki elgondolásával, azonban ne feledjük, hogy biztosan nem véletlenül akarta Teleki László a felállítandó tudós társaság elnökévé az uralkodót választani. Bizonyára remélte, hogy a társaság hatására az uralkodó a törvénykezés terén is enged majd a követeléseknek, tehát már Teleki is kezdte politikai színterekhez közelíteni törekvéseit, bár azt is hangsúlyozta, hogy a társaságnak függetlennek kellene lennie az állami szervektől. Dessewffy úgy véli, hogy a tudós társaságok a nyelv és irodalom elterjedésének következményeiként foghatók fel, nem pedig okaiként. A cél az, hogy „Magyar társasággá váljék az egész haza” (Miskolczy 2009: 314). Nem csupán azokra a tényezőkre hívja fel a figyelmet, amelyek a törvényhozás szintjén gátolják a magyar nyelv hivatalossá tételét, hanem olyan dolgokra is rávilágít, amelyek a társadalom felsőbb rétegeit érintik: „A' Lutheránusok' cultúrája német kútfőből eredett és egészen annak formáját majmozza. Nagy-uraink [...] francziásan csinosodnak. A' Pá-pistáknak nagy része, kívált a Papi-Rend, mindég a' romlott deákságon rágódik [...]” (Miskolczy 2009: 314). Dessewffy itt kemény bírálatokat fogalmaz meg, ilyenekkel nem találkozunk fentebb elemzett írásában. Ilyenképpen ez az írás sokkal jobban mutatja a gróf felháborodását. Ne feledjük, hogy az első variáns 1808-ban íródott, éppen ezért ebben a szövegben sokkal jobban érzékelhető Dessewffy felháborodása és kifakadása a pályázat kiírója és a nemesség egy része ellen. Mivel *A' magyar nyelv* című szöveget publikálásra szánta, annak valamivel mérsékeltebbnek kellett lennie. A nemességet illető kritikájával talán a reformkorra mutató eszméi sejlenek fel, s a hazafiak felelősségére utal a nyelv és nemzet jövőbeli helyzetét illetően. Ilyesmit fedezhetünk fel Telekinél is, amint erre rámutatott Lukácsy Sándor (Lukácsy 1987: 51).

Szemben Teleki mérsékelt politikájával, Dessewffy a magyar nyelv erőszakos bevezetésének is híve lenne. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy 1810-es írásában ez az erőszakos politika nem tűnik fel, sőt abban azt mondja, hogy az uralkodóház bölcsességére utal a tény, hogy fokozatosan akarja bevezetni a hivatalokba a magyar

nyelvet. Ezzel az intézkedésével az uralkodó azok restségére akar rávilágítani, akik az évek során nem voltak képesek megtanulni magyarul. II. József rendeleteit idézi fel, amikor a birodalom nemzetiségiei közösen, a birodalmi érdekekkel szemben foglaltak állást. Dessewffy szerint II. József ki akarta irtani a magyar nyelvet. Értekezésében a szlovákokhoz és németekhez szól: kifejti, hogy valamikor hasznos lehetett a „divide et impera”¹⁸ elvét vallani, azonban az idők megváltoztak. Világossá vált, hogy a birodalom sokszínűsége miatt az országokat nem lehet „egybe forrasztani”, így arra kellene törekedni, hogy legalább ez egyes országok keretein belül „nemzeti egyenlőség” legyen.

Dessewffy kifejti politikai álláspontját. Értekezésében megjelenik az alkotmány, a nemzet és a nyelv hármasa, s ugyanazokat az észrevételeket teszi, mint Teleki. Teleki László *Esdekléseiben* érzékelhető a vívódás, miszerint nem erőszakos cselekedet-e a nem magyar nyelvűeket annak tanulására kötelezni. A tépelődés során arra a következtetésre jut, hogy az egyén, aki az országban „polgári just kap”, illő, hogy az ország nyelvét is ismerje. S. Varga Pál Szűcs Jenő írása alapján megkülönbözteti azokat a nemzetfogalmakat, amelyek az államközösségen, eredetközösségen és hagyományközösségen alapulnak (S. Varga 2005: 241). S. Varga az államközösségi nemzetfogalom kapcsán megjegyzi ennek problematikuságát. Ebben az esetben a nemzet az egyazon uralkodó alá tartozók közösségét jelentette, problémát azonban az osztrák császár és magyar király alattvalóinak elkülönülése okozott. Az eredetközösség esetében a hangsúly a genealógiára esett, a nemzet a hunok maradványait jelentette. A hagyományközösségi nemzetfogalom egy azonos kulturális sémán nyugszik (S. Varga 2005: 241). Kazinczynak Dessewffyéval hasonló álláspontjára Mikó Imre mutat rá. Mikó *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825* című írásában reflektál arra, hogy Kazinczy a szászokkal való vitájában, Franciaország példájának alapján, hangsúlyozza, hogy ők tulajdonképpen magyarok, mert a magyar országgyűlésen vesznek részt. Fordított esetben is érvényes e felfogás, hiszen Kazinczy azt is hozzáteszi, hogy ha a magyar nemesség egy része máshová vándorolt volna, akkor azokat már nem kellene magyarnak tekinteni (Mikó 1943: 7–8). Dessewffy és Kazinczy nézetei nagyon hasonlóak, mindkettő az állam, a magyar királyság határait veszi alapul.

¹⁸ Jelentése: Oszd meg és uralkodj.

Ennek értelmében, attól függetlenül, hogy milyen nyelvet beszél valamely népcsoport, ha a magyar királyság keretein belül lakik, magyarnak számít. A fentebbi kategóriákat alapul véve az államközösségi nemzetfogalom érvényesül, de egyértelműen érzékelhető a császári és királyi, osztrák és magyar alattvalók elkülönülése, s talán a magyar mint független állam előképe is. Ennek alapján az állam és a nyelv szorosan összetartozik. Mindemellett, különösen Teleki esetében, a nemesi nemzet fogalma is felsejlik, hiszen az alkotmányra s a nemesi alkotmányos jogokra hivatkozik. Az eredetközösségi nemzetfogalom nem igazán érvényesül itt, hiszen, amint fentebb is említettük, Dessewffyék szemléletében az is magyar, aki nem a magyar nyelvet beszéli, de a magyar királyság határain belül él. Akárcsak *A' magyar nyelvről* szóló írásában, Dessewffy itt is kifejti a nemzet és a nemzetiség fogalmak közötti különbséget.

Az értekezés alapján arra kell következtetnünk, bár ezt sehol nem mondja ki konkrétan, hogy a szlovákok is felvetették a szlovák nyelv hivatalossá tételének javaslatát, hiszen az előző értekezést azzal zárja, hogy a szlovák nyelv kiműveletlen, nincsenek tudományos munkák ezen a nyelven, míg itt, bár számos nemzetiség él az ország területén, a németeket és szlovákokat szólítja meg. Megfogalmazza, hogy „a' tót nyelv paizsúl szolgál, de a' német rejtezik ám alatta” (Miskolczy 2009: 318). Lehetséges, hogy az udvar újra a „divide et impera” elvét szerette volna alkalmazni, és rávette a szlovákokat, hogy nyelvük mellett foglaljanak állást. Itt kell utalnunk Dümmerth Dezső *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében* című tanulmányára, amelyben a szerző többnyire Kollár Ádám működésével foglalkozik. Dümmerth egy szlovák evangélikus lelkész, Plachy András munkája kapcsán, amelyet egyébként a tübingai pályázatra írt, jegyzi meg, hogy a dolgot javító Kopitarnak felkelti a figyelmét a pályamunka azon gondolata, amely Herdertől származik, s amely a magyar nyelv pusztulását jövendőli (Dümmerth 1987: 254). Dümmerth a szláv nemzeti tudat ébredését véli felfedezni ebben a példában, amelyet tulajdonképpen Kollár Ádám bécsi levéltáros működésének is tulajdonít. A tanulmány szerzője felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy Kollár már az 1770-es évek közepén elindít egy folyóiratot (*Allernädigste privilegierte Anzeigen*), amelynek szerzői névtelenségbe burkolóztak. A folyóiratban különböző nyelveket érintő cikkek is megjelentek (pl. *A szláv nyelv története Magyarországon*, *A német nyelv története Magyarországon* stb.), de a magyar nyelvről csak jóval

a fentebbiek megjelenése után esik szó. A magyar nyelvről író ismeretlen szerző megjegyzi, hogy a magyar nyelvet semmilyen közegben nem használták a magyarok, minden ügyüket latinul intézték. A folyóirat cikkei kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy a lap igazi célja annak bebizonyítása volt, hogy a nem-magyar nyelvnek fontosabb szerepe van, mint a magyarnak. Azt is megjegyzi a tanulmány szerzője, hogy ez a megállapítás a későbbi országgyűlések nyelvi vitáiban is folyton megjelenik a kormányzat érvkésztetésében (Dümmerth 1987: 237–238). Felveti a gondolatot, hogy a Habsburg-ház inkább szeretett volna a szláv eredetű népek támogatására alapozni. Ezt „ausztroszláv elgondolásnak” nevezi (Dümmerth 1987: 254). Ha elfogadjuk ezt az elgondolást, akkor érthetővé válik, miért buzdította a kormányzat a szlovákokat a szlovák nyelv bevezetésére. Természetesen ez az akció is stratégiai jellegűnek tekinthető, az uralkodóház bizonyára nem tekintette a szlovákokat annyira erősnek és politikai szempontból veszélyesnek, mint a magyarokat. Emellett az esetleg felmerülő nemzeti törekvéseket is könnyen leszerelhetőnek találhatta a kormányzat, ezért egymás ellen igyekezett kijátszani a magyarokat és szlovákokat.

Dessewffy keményen megrója a németeket, franciákat utánzó, az ő szóhasználatával „majmozó” nemeseiket, a latin mellett kardoskodó szlovákokat, s minden esetben rámutat ezek hibájára: a latint védő szlovákok esetében felhívja a figyelmet arra, hogy máskor a latin „szebb és jobb” példáit adják, sőt azt tanácsolja, hogy tanulmányozzák d’Alembert latin nyelvet érintő munkáját.¹⁹ Dessewffy tanácsából nem kevés gúny tetszik ki. A „német-magyar” tudósok figyelmét arra hívja fel, hogy munkáikat hiába próbálják német lapokban közzétenni, a recenzensek úgyis elmarasztalják azokat. Ehelyett a magyarság sorában elismerés illetné őket. Itt rögtön Batsányi János juthat eszünkbe. Batsányi Forgáts Miklóshoz intézett levelének egyik fontos kijelentése, hogy idegen nyelven egy nemzet sosem válhat tudóssá (Batsányi 1960: 201). Dessewffy a szebbik nemnek *Himfy szerelmeit* ajánlja olvasmányként, magyarul és németül, hogy eldönthessék, melyik a jobb. A horvátok figyelmét arra irányítja rá, hogy a magyar nyelvvel többen viselhetnének hivatalt, a magyar nemzettel egyesülni nem rossz politika, ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy ő maga is javasolná a német nyelv tanulását, ha Ausztria olyan fejlett és olyan nagy lenne,

¹⁹ Itt bizonyára a *Course de latinité supérieure* című munkájára gondol, amely 1806-ban jelent meg.

mint Magyarország, de nem az. A papokat a klasszikus, művelt latin használatára inti. A tübingai pályázat kiírójához külön szól, s kifejti, hogy a „jó patrióta” kérdéseire nem felel, mert nem engedi, hogy magyarul szóljon. Itt azonban a pályázatot meghirdető személy kérdéseire kérdésekkel válaszol, s a pályázat kiíróját támadja. A kérdések alapján az egyént hazafiatlannak tartja, olyannak, aki a „nyelv korcsosodását” szeretné hangsúlyozni. Úgy gondolja, hogy a nyelvbeli és nemzetbeli azonosság az egység legjobb eszköze. Meglátása szerint a magyarok a nemzetté válás szükségességét igen nehezen értik, s ez „romlottságra”, „korcsosságra” utal. Dessewffy meg is jövendöli az utókor sorsát: „őket [a hazafiakat] vagy maradékaikat inség; sanyarúság, rabság ‘s gyalázat várja” (Miskolczi 2009: 324). Látható, hogy Dessewffy elég sötét képet fest az utókor számára, s vajon ebben a jövendölésben nem a forradalom előképét kell-e sejtenünk? Álláspontja szerint az lenne az elsődleges cél, hogy a nemzetté válás gondolata gyökeret verjen, s ebből aztán következne a nyelv és irodalom előbbre lépése is. A magyar nyelvet nagyon magasra teszi, azt állítja, hogy Európában a magyar az egyetlen nyelv, „a’ melylyen egészszen a’ Görög mérték szerint, és helyhezés prozodiájánál fogva lehet versezni” (Miskolczi 2009: 324). Az értekezés záromondatában kifejti, hogy a leírtakat bárcsak úgy mondhatná, mint históriát, s nem mint óhajt, hiszen ez azt feltételezné, hogy az elmondottak, megírtak már megvalósultak.

Összevetve a két értekezés hangvételét, egyértelmű, hogy az *Eggy két szó* sokkal vehemensebb, mint *A’ magyar nyelvről* szóló értekezés. Az előző kemény bírálatokat fogalmaz meg, amelyek nem kímélik sem az egyházi, sem a világi méltóságokat, sőt az állatokról szóló példabeszéd egyaránt érinti a császári házat és a birodalom egyes népcsoportjait, így a szláv népcsoportokat is (Ajakai 2010: 46). Ezzel szemben *A’ magyar nyelvről* szóló munka mérsékelt, itt nem is tűnik fel a magyar nyelv erőszakos módon való bevezetésének gondolata, mentes a példázatoktól, azonban a tübingeni pályatévőre s annak felháborító pályázatára itt is kitér. Látható, hogy Dessewffy bizonyos mértékig a cenzúra elvárásaihoz kívánta igazítani munkáját, de ennek tartalma még így sem volt összeférthető a hatalom érdekeivel.

A korban bizonyára ismert volt Dessewffy diétai működése, s politikai színezetű írásaitól eleve elzárkóztak a kiadók. Vaderna Gábor saját munkájában hiányosságként említi, hogy nem foglalkozott Dessewffy József politikai tevékenységével, azonban azt hozzáteszi, hogy

erre vonatkozóan bőséges anyag áll a kutató rendelkezésére az MTA kéziratárában (Vaderna 2013: 44). Dessewffy politikai működésére Aranka Györgynek írt egy-két levele is rálátást nyújt. Egy 1806-os levélben Dessewffy arról panaszkodik Arankának, hogy fáj a szeme. Ugyanebben a levélben a készülő országgyűlés lehetséges tárgyait is előrevetíti. Ilyenképpen a katonai sorozást, az udvar adósságait, a nevelés kérdését említi. Dessewffy úgy látja, hogy azért nevelnek minden generációt más szellemben, hogy azok majd egymás ellen fordulhassanak. Kilátástalannak tartja a helyzetet, s ezt tapasztalva megjegyzi, hogy nem akar többé részt venni az országgyűlésen, inkább gyümölcshát nevelné, s talán még az is jobb lenne, ha megvakulna, hogy ne kelljen látnia a kilátástalan állapotokat.²⁰ Dessewffy egy másik levelében már arról értesíti Arankát, hogy Zemplén vármegye részéről országgyűlési követ, s annyi dolog akad a diétán, hogy nincs ideje részletes levelet írni.²¹ Dessewffy 1805-ben és 1807-ben volt Zemplén vármegye követe (Ferenczy 1897: 18). Az országgyűléseken a nyelvkérdés hangsúlyos volt, így bizonyára Dessewffy is kivette a részét a nyelvi vitákból.

A' magyar nyelv és az *Eggy két szó* című értekezések szövegszintű összehasonlítása kapcsán elmondható, hogy ez utóbbiba nincs pontosan beépítve *A' magyar nyelv* egyetlen részlete sem, bár bizonyos tekintetben a megfogalmazás majdnem egyező. Kétségtelen, hogy a két szöveg összekapcsolható, *A' magyar nyelv* című szöveg teljes mértékben beilleszthető a másik értekezés tübingai pályatételt tárgyaló részébe, hiszen, amint már fentebb is utaltunk rá, a pályatétel kérdésére Dessewffy ezzel a szöveggel (is) válaszolt. Miskolczy Halász Gábor állítását helytállónak ítéli meg, mikor Halász azt mondja, hogy Dessewffy mindig egy másik munkára támaszkodva tud megnyilatkozni, a Kazinczy munkáira támaszkodva, teszi hozzá Miskolczy (Miskolczy 2009: 304). Vajon tekinthetjük-e e kijelentést kizárólagosnak? Vajon esetünkben csupán Kazinczy munkái irányadóak? *A' magyar nyelv* esetében kétségtelen Kazinczy hatása. Az *Eggy két szó* esetében maga Miskolczy említi az írás kiváltó okaként Teleki értekezését a tübingai pályatétel és a bécsi *Annalen* mellett. Úgy vélem,

²⁰ Dessewffy József levele Aranka Györgyhöz, Finta, 1806. VII. 28., KÁL, Mikó-Rhédei fond VII/30.

²¹ Dessewffy József levele Aranka Györgyhöz, Pozsony. [Dátum nélkül], KÁL, Mikó-Rhédei fond VII/30.

hogy a fentiek mellett nem is annyira Teleki *Esdeklései*, mint inkább 1806-os pályatétele tekinthető az *Eggy két szó* katalizátoraként, ugyanakkor a fennálló politikai helyzetnek legalább ekkora szerep jut. Teleki és Dessewffy értekezése igen sok közös gondolatot fogalmaz meg (amelyek az alkotmányra, a görög, a latin és más idegen nyelvekre vonatkoznak, mindketten történelmi példákat vonultatnak fel, érvként használják az ország lakosainak számbeli arányát, gazdasági előnyökre mutatnak rá, stb.), ilyenképpen az *Esdeklések* hatása is azonosítható. Mindezek mellett egy lényeges kérdésben ellenkező oldalon állnak: míg Teleki a tudós társaság révén látja megvalósíthatónak a nyelv „közönségessé tételét”, addig Dessewffy a nyelv „közönségessé válásának” okaként fogja fel a tudós társaság létrejöttét, s a nyelv elterjesztésének lehetőségét politikai szintérre viszi. Igaz, Telekinél is felfedezhetők erre utaló gondolatok.

A fentebb elmondottak alapján érdekes lenne reflektálni az 1811-es országgyűlés nyelvi vitáira, megvizsgálni, hogy az országgyűlési naplóban névtelenségbe burkolózó felszólalók beszédében nem jelenik-e meg a röpiratok közvetett vagy közvetlen hatása.

Összegzőképpen elmondható, hogy a tübingai pályatétel valóban mozgósította Kazinczyt és körét, ilyenképpen gróf Dessewffy Józsefet is, aki, bár sértőnek érezte a pályatétel kérdését, mégis több ízben is válaszolt rá. A cenzúra szigora miatt azonban írásai nem láthattak napvilágot. Az *Eggy két szó* című értekezése magán viseli a felháborodás jeleit, ennek következtében állításai erősebbek, a szöveg hangvétele vehemensebb. *A' magyar nyelv* című munkáját azzal a céllal írja, hogy lezárja a tübingai pályatétel által okozott dilemmákat, s az olvasók kezébe egy olyan értekezést adjon, amelynek érvei képesek meggyőzni a hallgatóságot a magyar nyelv hivatalossá tételének szükségességéről, s arról, hogy a nyelv képes betölteni ezt a szerepet. Bár megpróbálta a cenzúra elvárásaihoz igazítani munkáját, ez mégsem láthatott napvilágot.

Dessewffy munkái, publikálási kezdeményezései, az országgyűlésen való aktív részvétele, a cenzúra ellen való állásfoglalása mindmind arra utalnak, hogy személyében a magyar nyelv ügye mellett határozottan állást foglaló, a felvilágosodást hangsúlyozó nagy tudású politikus és irodalmár képe testesül meg.

Irodalom

Primér források

BATSÁNYI János

1960 *Batsányi János Összes Művei II. Prózai művek.* (s. a. r. KERESZTURY Dezső–TARNAI Andor) Akadémiai, Budapest.

DESSEWFFY József

1810 *A' magyar nyelv*, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szemeretár I. pótk., 23, 205–224. A digitalizált változat az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre. (letölthető innen: http://deba.uni-deb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_253_o [2017. 02. 18.]

DESSEWFFY József levele Aranka Györgyhöz, Finta, 1806. VII. 28., KÁL, Mikó-Rhédei fond, VII/30.

DESSEWFFY József levele Aranka Györgyhöz, Pozsony, [dátum nélkül], KÁL, Mikó-Rhédei fond, VII/30.

MILLER Jakab Ferdinánd

1804 Jutalom Kérdés. *Magyar Kurir.* 31. sz. (1804. ápr. 17.) 482–483., http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/periodice/magyarkurir/1804_2/BCUCLUJ_FP_496181_1804_002_031.pdf [2018. 01. 15.]

NAPONKÉNT...

1805 *Naponként-való jegyzései az 1805^{dik} esztendőben felséges második Ferencz római császár, Magyar és Cseh' ország koronás királlya által Posony' szabad királyi várossában Mindszent havának 13-dik napjára rendelt Magyar ország gyűlésének, mellyek eredet képpen magyar nyelven irattattak, és az ország' gyűlésének fő vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordittattak.* Po'sonyban Belnay György Alois' betűivel.

TELEKI László

1806 *A' magyar nyelv elé mozdtításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak.* Nyomt. Trattner Mátyás betűivel, Pesten.

Szekundér források

AJKAY Alinka

2007 „Pályairásomnak egész ideája, igen is, csak a' nationalismus. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek.” *Irodalomtörténeti Közlemények* CXI. (4–5). 520–537.

- 2008 *Kazinczy Ferenc* Tübingai pályaműve és irodalmi, politikai előzményei. [Doktori dolgozat, Bp.], <http://doktori.btk.elte.hu/lit/ajkay-alinka/diss.pdf> [2017. 02. 23.]
- 2010 Dessewffy József és a Tübingai pályamű. In: DEBRECZENI Attila – GÖNCZY Mónika (szerk.): *Ragyogni és munkálni*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 42–51.
- BALLAGI Aladár
- 1891 Gróff Dessewffy József önéletrajza. *Irodalomtörténeti Közlemények* I. (4). 472–480.
- BÍRÓ Ferenc
- 1998 *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (harmadik, javított és bővített kiadás). Balassi Kiadó, Budapest.
- CSETRI Lajos
- 1990 *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÜMMERTH Dezső
- 1987 Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében (Kollár Ádám működése). In: *Uő: Írástudók küzdelmei*. Athe-naeum, Budapest. 215–274.
- EGYED Emese
- 2009 Ubi sunt?... Lóna tündöklése. *Korunk* III. (10). 47–54. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00154/index7ed8.html> [2017. 04. 05.]
- FEHÉR Katalin
- 1996 A művelődéspolitikus Teleki László. *Honismeret* 24 (3). 46–50.
- 2012 Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói – Teleki László. *Magiszter* 10 (3). 55–62.
- FERENCZY József
- 1897 *Gróf Dessewffy József életrajza*. Kiadja Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedése, Budapest.
- FRIED István
- 1991 Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (5–6). 597–605.
- LUKÁCSY Sándor
- 1987 Idősb Teleki László. In: PRAZNOVSZKY Mihály – ROZSNYÓI Ágnes (szerk.): *Teleki és kora*. Salgótarján. 48–54.
- KAZINCZY Ferenc
- 1894 *Kazinczy Ferenc levelezése V*. Kiad. VÁCZY János, MTA kiadása, Budapest.
- 1916 *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről* (s. a. r. HEINRICH Gusztáv) MTA kiadása, Budapest.
- KÓKAY György (szerk.)

- 1979 *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Akadémiai, Budapest.
- MIKÓ Imre
- 1943 *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825.* EME, Kolozsvár.
- MISKOLCZY Ambrus
- 2009 „Egy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában.” Dessewffy József (két-szer is) elutasított értekezése a magyar nyelvről (1808, 1806). *Levéltári közlemények* 80. 299–325.
- PÁL Judit
- 2014 *A Habsburg Monarchia története 1526–1848.* Mega Könyvkiadó, Kolozsvár.
- SZEKFÜ Gyula
- 1926 *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- VADERNA Gábor
- 2013 *Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében.* Ráció Kiadó, Budapest.
- 2015 Gróf Dessewffy József élete (előadás Tiszavasváriban, 2015-ben). Elérhető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=3M9coxspwzU> [2017. 03. 08.]
- S. VARGA Pál
- 2005 Mi a nemzeti irodalom? Mitől nemzeti az irodalom? In: BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika (szerk.): *Nemzet–identitás–irodalom.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen. 236–259.
- VOINOVICH Géza
- 1899 Idősebb gróf Teleki László irodalmi munkássága. *Irodalomtörténeti Közlemények* 9. (2). 129–167.

A nyelvválasztás kérdése Benkő József műveiben

Thimár Attila *Lingua et litteraria* című tanulmányában a nyelvválasztás kérdését vizsgálta a 18. század végi, 19. század eleji *historia litteraria*k vonatkozásában. A szerző nem mélyült el egyetlen ilyen tárgyú munka tanulmányozásában, hanem inkább általános vizsgálati lehetőségeket jelölt meg, példákat sorakoztatott fel, és konklúziókat fogalmazott meg. A nyelvválasztás kérdését különböző szempontokból világította meg, és felhívta a figyelmet az esetleges eredmények ellentmondásosságára. Mindezt Révai Miklós példáján keresztül mutatta be, aki 1772-ben publikálta első magyar nyelven írott versét, 1778-ban adta közre első magyar nyelvű verseskötetét, 1787-ben pedig megjelentette magyar nyelvű verseinek gyűjteményét. Később, 1792-ben latin nyelvű verseskötetet jelentetett meg, amelynek előszavában rögzítette a magyar nyelv művelésére, a hazaszeretetre vonatkozó gondolatait – latin nyelven. Thimár Attila rámutatott arra, miből fakadt ez az ellentmondásosság, a nyelvválasztásnak milyen aspektusai érvényesültek az adott esetekben (a nyelv „teljesítőképességének” próbálgatása, az eruditusság bizonyítása stb.). Megállapította, hogy a 18. század végi, 19. század eleji *historia litteraria*k nyelvi tekintetben egyáltalán nem mutatják azt a tendenciát, amely szerint a magyar nyelv fokozatosan átvenné a latin helyét, sőt, inkább a latin nyelv hangsúlyos jelenléte figyelhető meg (Thimár 2006: 78–80).

A *historia litteraria*-írók sorában említhetjük a középpajtai református lelkészt, Benkő Józsefet¹ is, azonban az ő *historia litteraria*ja nem különálló kötetben jelent meg, hanem az Erdélyt történeti, földrajzi, gazdasági, politikai szempontból bemutató munkájának egy fejezete-

¹ Benkő József (1740–1814) a 18. századi Erdély egyik legjelentősebb tudósa, akit történészként, botanikusként, barlangásként, hírlaptudósítóként és irodalomtörténet-íróként is számontarthatunk. Tanulmányait Székelyudvarhelyen és Nagyenyeden végezte. Később két évig volt az udvarhelyi gimnázium tanára, de élete jelentős részében Középpajtán, Köpecen teljesített papi szolgálatot.

ként.² Mivel ez a tudománytörténeti fejezet bennfoglalt munka, a bennfoglaló, teljes műre vonatkozó megállapításokat kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy következtetéseket vonhassunk le a nyelvválasztás kérdésére vonatkozóan.

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy összegyűjtjük Benkőnek a nyelvhasználatra, nyelvválasztásra vonatkozó reflexióit, s ezeket a 18. századi nyelvkérdés kontextusában tárgyaljuk. Azt gondolhatnánk, hogy az egyes kérdésekre válaszul szolgálnak a kötetek előszavai, tehát csak onnan kell kigyűjtenünk a vonatkozó információkat. E megoldás esetünkben nem célravezető, hiszen a szerző csak alig, vagy egyáltalán nem utal az előszavakban ezekre a problémákra. A nyelvválasztásra vonatkozó információk többnyire a levelezésből gyűjthetők ki, máskor egy-egy jegyzet ad fogódzókát. Mindezek mellett figyelembe kell vennünk a következő tényezőket: milyen megfontolásból született a munka (egyéni indíttatásról beszélhetünk, vagy esetleg felkérésről?); a szerző milyen olvasóközönségnek szánta a munkát; milyen, a nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó elszólásokkal találkozunk – és a sort még folytathatnánk. Első kérdésünk tehát arra vonatkozik, hogy milyen indítékok készítették Benkő Józsefet az Erdélyről szóló honismereti munka összeállítására.

A megírás indítékai

Az (olvasóhoz írt) előszóban Benkő így fogalmaz: „Jóllehet ugyanis a hazai történet kutatásának vágyától vezettetve több év óta mind a történészeknek Erdélyt érintő kiadott műveit, mind pedig a kéziratokat serényen gyűjtögettem...”, később pedig ezt írja: „A higgadt olvasók látni fogják, hogy Erdély történetét az írásnak ezzel a rendszeres nemével tárgyalva, túl bárkinek az irigységén, mondhatni üres helyet töltök be” (Benkő 2014: 53–54). Az idézett részletekből arra következtethetünk, hogy a honismereti mű összeállításában egyéni motiváció munkált, nem pedig egy felsőbb parancsnak óhajtott eleget tenni a szerző. Egyrészt Benkő történeti érdeklődése hívta életre a

² Benkő József honismereti munkájának első kiadása 1778-ban jelent meg, Bécsben. Címe: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus...* A teljes munka (az általános és részletes rész is) Szabó György fordításában jelent meg magyar nyelven. (Benkő József: *Erdély*. Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2014.) Dolgozatunkban a magyar nyelvű kiadást használtuk.

kötetet, másrészt motiválhatta az is, hogy hasonló tárgyú, komplex munka addig még nem született, s ezt a hiánypótlást ő akarta elvégezni. Benkőnek Kendeffy Elekhez³ címzett 1778-as levele azt bizonyítja, hogy e hatalmas munka elvégzésére szűkebb pátriájának, Erdélynek a szeretete ösztönözte. Érdemes hosszabban idéznünk a levélből annak érdekében, hogy rálátást nyerjünk arra is, mit szeretett volna elérni szerzőnk a császári udvarnál:

(...) alázatosan instállok azért, hogy Felséges Aszszonyunknak tsekély munkámról való kérdésére, melyet 20 Martii a' Felséges Királyi Guberniumhoz le bocsátott Kegyelmesen, méltóztassék Nagyságod az én megsegítesemre való kegyes gondolatját adni: mert ámbár semmi érdememet nem találok Munkámban, nem is Jutalomról való gondolatokkal kezdettem Írásomhoz, hanem Hazánkhoz való szeretetemből; de igaz, hogy a' külömb-külobb Dolgoknak sokaságokhoz képest teméntelen sok fáradságimba és házamat szegényítő költségeimben áll énnékem (Szabó–Tarnai 1988: 63).

Benkő tehát Kendeffy Elekhez fordult annak érdekében, hogy a főkormányzéki tanácsos közbenjárását kérje kérvénye pozitív elbírálásához.

Térjünk itt ki az előzményekre. A középajtai pap 1778 márciusában levelet intézett a császárnőhöz, amelyben a császári felség jóindulatára apellálva segítséget kért tevékenységének folytatásához. A levélben utalás történik honismereti munkájára és erőfeszítéseire is (Szabó–Tarnai 1988: 61). A Gubernium be is kérte a munkát véleményezés végett.

Ezután írt Benkő Kendeffy Eleknek, részint stratégiai okokból, hiszen bizonyára úgy vélte, jól jönne a támogatás annak érdekében, hogy kérése biztosan elérje célját. A levelezésből csak az derül ki, hogy Benkő elküldte a kért példányt, de az ügy végkimeneteléről nincs tudomásunk. Ennek ellenére azt kell gondolnunk, hogy a segély kiutalása valamilyen okból elmaradt, mert a honismereti munka szerzője állandó anyagi nehézségekről panaszkodott leveleiben, s pártfogói támogatását kérte mind anyagi, mind szellemi tekintetben. Kendeffy Elek másfél év után válaszolt Benkő levelére. A késés okaként hivatali elfoglaltságait és betegségét hozta fel. Amellett, hogy család-

³ Kendeffy Elek (1740 körül–1783) főkormányzéki tanácsos, Hunyad vármegye főispánja.

történeti adatokat közölt, megemlítette azt is, hogy egy megüresedett kolozsvári papi állásra Benkőt javasolta, azonban nem tudja, vállalkozna-e korábbi szolgálati helyének elhagyására. Arra kéri tehát Benkőt, hozza tudomására ebbéli szándékát (Szabó–Tarnai 1988: 89–90). Nem kizárt, hogy a kormányzséki tanácsos, tudva, hogy a segélykérés nem nyert kedvező elbírálást, segíteni szeretett volna Benkőnek életkörülményei javításában, ezért is akarta kimozdítani őt az elszigeteltségből, erre azonban később sem került sor. A fentiek alapján úgy véljük tehát, hogy az udvar egyáltalán nem támogatta az Erdélyről írott honismereti munka szerzőjét, s ebből fakadóan nem is feltételezhető az, hogy felkérést kapott volna egy ilyen tárgyú mű megírására, noha a monarchia korszerűsítéseket kívánt pénzügyi, gazdasági tekintetben egyaránt. Meg kell jegyeznünk, hogy egy ilyen jellegű munka nem kis mértékben járult volna hozzá a gazdaság előmeneteléhez. Ezekben a művekben földrajzi, természeti viszonyok ábrázolása, az általajkincsek bemutatása is előfordult, így az illetékes hatóságok feladata csak az lett volna, hogy eldöntsék, hogyan is aknázzák ki a régió nyújtotta gazdasági lehetőségeket. A Habsburg birodalom már VI. Károly uralkodásának végén anyagi nehézségekkel küzdött (Pál 2014: 222), ezek a nehézségek pedig Mária Terézia trónra lépésekor még sokrétűbbé váltak. Többek között ez vezetett a rendek megadóztatásához, a bécsi tőzsde megalapításához, és nem utolsósorban az oktatásügyi reformok bevezetéséhez is (Pál 2014: 287–298). Arra is adódott példa, hogy az udvar némiképp közreműködött abban, hogy egy-egy adatgyűjtő eredményesen végezhesse munkáját. Kosáry Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című munkájában megjegyzi, hogy Erdély leírása mellett abban a periódusban még két hasonló tárgyú munka született. Az egyik a Bánságról, amelynek szerzője Franz Grisellini⁴ volt, aki a temesvári kormányzat megbízottjaként működött. A másik munka Szlavónia leírásáról készült, a szerző pedig Friedrich Wilhelm von Taube császári-királyi tanácsos volt. Kosáry hozzáteszi, ez utóbbi művet – a szerző szókimondása miatt – hamar betiltották (Kosáry 1980: 585). Az evangélikus Bél Mátyás⁵ is szerencsebb helyzetben volt, mint Benkő. Tóth Gergely *Bél Mátyás Notitia Hungariae novae című művének keletkezéstörténete és kéziratának*

⁴ Franz (Francesco) Grisellini (1717–1787): olasz természettudós, utazó.

⁵ Bél Mátyás (1684–1749): evangélikus lelkész, tanár, a honismeret művelője.

ismertetése című doktori disszertációjában bemutatja azt a folyamatot, amelynek során az evangélikus lelkipásztor megszerezte az uralkodó támogatását. A dolgozatból az is kiderül: az uralkodói támogatás ellenére a hatóságok nem kevés alkalommal késleltették a munka előrehaladását. Tóth Gergely rámutat arra, hogy Bél elsősorban evangélikus lelkészi volta, másodsorban a vármegyék bejárására irányuló törekvései révén vált gyanússá a Pozsony vármegyei közgyűlés és az udvar szemében, azonban a meghallgatások során sikerült eloszlatni a gyanút, és megnyerni az uralkodó támogatását (Tóth 2007: 133). A következő fejezetből kiderül, hogy mindennek ellenére nem zajlottak zökkenőmentesen a dolgok, hiszen az evangélikus pap a Magyar Udvari Kancellária felügyelete alatt tevékenykedett, s adatait a vármegyénél is ellenőriztetnie kellett. A vármegyei alkalmazottak késve tettek eleget Bél kérésének, amelyet egyébként a Kancellária is támogatott, mígnem a szerző arra kényszerült, hogy a Helytartótanács segítségét kérje. Ez meg is ígérte a munka előmozdítását, azonban továbbra is akadályok léptek fel, ezért a tervezett sorozatnak csupán néhány kötete jelenhetett meg (Tóth 2007: 134–149). Kétségtelen, hogy Bélnek nem kevés problémával kellett szembenéznie, sőt, a munkát némiképpen meg is csonkították, hiszen nem volt szabad az ausztriai uralkodóházra, politikára, vallásügyekre vonatkozó kedvezőtlen megállapításokat tennie (Tóth 2007: 139), azt azonban elérte, hogy a vármegyék némelyike segítséget nyújtson az adatközlés révén, és tervezetéről az uralkodó is tudott. Munkáját Bél Mátyás az uralkodónak ajánlotta (Tóth 2007: 133).

Benkő József is megpróbálthatósági támogatást kérni Bánffy György gubernátortól és az erdélyi országgyűléstől, de ez a kérés nem a honismereti munkájához való adatgyűjtés elősegítésére irányult, hanem egyéb munkáinak kiadására. 1791 májusában levelet intézett a gubernátorhoz és külön az országgyűléshez is. Gróf Bánffy Györgyöt arra kérte, ismertesse az országgyűléssel azt a levelet, amelyet a gubernátoréval együtt küld, s amelyben segélyt kér készülő munkáihoz. A „tekintetes státusokhoz és rendekhez” címzett levélben Benkő beszámol kiadni kívánt munkáiról. Elsőként a diétai cikkelyek kiadásának szándékáról tesz említést, majd egy tervezetről. Benkő arra vállalkozna, hogy a „Felséges Királyi Gubernium ereje által” (Szabó–Tarnai 1988: 328) összegyűjtse a lóbélyegeket, s ezeket az adott települések földrajzi leírásával, a községek pecsétjeinek és címereinek leírásával adja közre. Ezeknek az azonosítóknak az összegyűjtésében

tehát az országgyűléstől várt volna gyakorlati támogatást. A munka jelentőségére is utal, hiszen így az ellopott jószágok könnyen azonosíthatók lennének. A levél további részéből kiderül, a harmadik, kiadásra szánt mű nem csak tervezet, hanem tisztázásra váró munka az erdélyi három nemzet uniójáról. A *Politica Trinitas Transsilvanica* latin nyelvű, kiadatlan kötetként tartható számon. A szerző szükségét érzi annak, hogy itt is, akárcsak a diétai cikkelyek esetében, megindokolja a nyelv választást: „(...) azért kellett deákul írnom, hogy ezen nyelven költ nevezetes Leveleket és *Unio* Formáit belé raknom elkerülhetetlenül szükséges vala. De kívánom rövidebb summában magyarul is ki-adni” (Szabó–Tarnai 1988: 328). Ez utóbbi esetben tehát a források, régi okiratok közzététele készíti a szerzőt arra, hogy a latin nyelv használatát válassza, amely magyar nyelvterületen még mindig a tudományok nyelve volt a 18. században. Mintha mentegetőzni is akart volna, felhozta, hogy rövidített formában, magyar nyelven is közreadná a tervezett művet. Bizonyára nem véletlenül tette ezt, hiszen tudta, hogy a magyar nyelv ügye már az erdélyi országgyűlés kezdetétől hangsúlyos szerepet kapott, ekkor merült fel ugyanis egy erdélyi tudós társaság felállításának terve, amelynek programját a marosvásárhelyi királyi tábla titkára, Aranka György terjesztette a Diéta tagjai elé. Benkő az országgyűlés tudomására szándékszik hozni azt is, hogy tervbe vette Erdély egykori kancellárja, Bethlen János históriájának újrakiadását. A zárlatban az elkeseredettség és reményvesztettség hangján szólt, kérte a rendeket, hogy támogassák kezdeményezéseit és készülő munkáinak kiadását, ha nem is mindegyiket, legalább egyet közülük, esetleg éppen az elsőt, a diétai cikkelyek megjelentetését, amellyel az országnak biztosan hasznára lenne. Felajánlja azt is, hogy írásait az országgyűlés rendelkezésére bocsájtja, amennyiben az igényt tartana erre.

Hogy mi történik a levél Kolozsvárra küldése után, nem tudhatjuk pontosan. Mindenesetre az biztos, az országgyűlési jegyzőkönyv nem tartalmaz arra való utalást, hogy a levél felolvasására sor került volna, sőt, a középajtai pap neve elő sem fordul a jegyzőkönyvben. Ennek ellenére azt kell gondolnunk, Benkő a gubernátor figyelmét magára irányította, azonban ez a figyelem nem az országgyűlés során vált nyilvánvalóvá, hanem a kormányzó elnöklete alatt működő Kéziratkiadó Társaság berkeiben. Bánffy György válaszlevelét nem ismerjük, de biztosan állíthatjuk, hogy létezett ilyen, ugyanis később, 1791 őszén Benkő új levelet küld Kolozsvárra, s ebben azt írja, hogy eleget

téve a gubernátor kérésének, küldi Bethlen János históriájához írott jelentését, ill. amikor elkészül az erdélyi három nemzet uniójáról szóló munkájával, azt is elküldi (Szabó–Tarnai 1988: 329). Jelen dolgozatban nem áll módunkban szólni Benkőnek a Kéziratkiadó Társasághoz fűződő viszonyáról,⁶ viszont az biztos, hogy a diétai cikkelyeket tartalmazó kiadvány még 1791-ben megjelent, noha nem valószínű, hogy ezt támogatta volna az országgyűlés, hiszen erről csak egy szűkebb réteg, a Kéziratkiadó Társaság tagjai szerezhettek tudomást, ill. a kiadvány előszavában sem olvashatjuk azt, hogy a szerző hálálkodna a rendek támogatásáért.

Még egy érvet említenénk annak alátámasztására, hogy a kötet összeállítása egyéni motiváció eredménye. Fentebb megjegyeztük, hogy Bél Mátyás az uralkodónak ajánlotta munkáját, s ugyanígy akart eljárni Benkő is. Bár a szöveg elkészült, sosem került sor megjelentetésére, így mondhatni, ismeretlen maradt a nagyközönség előtt. Érdeemes ezért megvizsgálunk tartalmát.

Benkő József ajánlása Mária Teréziának⁷

A Kemény József másolatában fennmaradt ajánlás ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.⁸ Benkő már a szöveg első mondatában megfogalmazza indítékát, mi több, a célközönségre is utal. Ezt olvashatjuk: „Tiéd a tartomány, amelynek eddig egyetlen író által sem ismertetett Leírását a valóság felvázolásával magamra vállaltam, hogy azt a művelt világnak tudomására hozzam.” Ezekben a sorokban újra a hiátus betöltéséről tesz említést, s úgy vélem, éppen ezzel a gesztussal, a munka különleges, egyedi voltával akarta felhívni magára a császárnő figyelmét. Utalás történik a munka hitelességére is, hiszen a szerző a „valóság felvázolására” tett kísérletet, és természetesen arra is, hogy művelt világgal megismertesse a monarchia tartományát. A későbbiekben kitér arra, hogy az eltelt négy évtized alatt a császári házból senki nem volt annyira „igazságos és kegyes”, mint Mária Terézia, akit akár Erdély édesanyjának is nevezhetne. A császárnő kettős sze-

⁶ Benkő Józsefnek Aranka Györgyhöz és a társaságokhoz fűződő viszonyáról lásd legújabban: Biró 2011: 102–109.

⁷ Itt köszönöm meg Gálfi Emőke tanárnőnek a latin szöveg magyarra fordítását.

⁸ Collectio Manuscriptorum C. J. Kemény, Tom. V. Mss. K. J. 13, 572–573.

repben tűnik fel, mint uralkodó és mint anya, aki jósága révén „közboldogságot” hozott a nagyfejedelemségbe. Benkő meg is különbözteti őt elődeitől. Azt mondja, Mária Terézia másképpen tekinthető uralkodónak, mint az elődök, akik természetesen dicséretre érdemesek, a császárnő kegyes védelmezőként mégis meghaladja őket, s ez alatt a „máriateréziai oltalom alatt” az alattvalók biztonságban vannak. A kétfejű sas, azaz a Habsburg Monarchia szárnyai alatt az Erdélyben dúló viszályok megszűntek, a törvénykezés igazságossá vált, így a nép haszonélvezője lett ezeknek a kedvező történeteknek. Az ajánlásban szó szerint bennefoglaltatik a jézusi kijelentés, „add meg a császárnak, ami a császáré”; Benkő eszerint jár el: Mária Teréziának ajánlja Erdély leírását, annak a tartománynak a múltját és jelenét igyekszik megismertetni, amely jog szerint a birodalomhoz tartozik. Itt sem rejti véka alá abbéli szándékát, hogy jutalmat kapjon erőfeszítése miatt, hiszen ezt írja: „Nem csupán nem félek a te legszentségesebb nevednek tulajdonítani [a művet], hanem a legfőbb bizalommal törekszem a minden korban ritka császári és királyi kegyre.” Eszerint a szerző úgy érzi, a munka újszerűsége megérdemli a viszonzást, s arra buzdítja Mária Teréziát, cselekedjen a halhatatlan istenekhez hasonlóan, ne utasítsa el hűséges híve jóindulatú ajándékát. Az ajánlás szerzője nem fukarkodik a császárnő dicséretével, s helyenként úgy tűnik, mintha valamiféle szűzanyai szerepkörrel ruházná őt fel, aki a palástjával betakarja és óvja Erdélyt.

1740-től politikai téren viszonylag nyugalmas periódus köszöntött be a Magyar Királyságba és Erdélybe, ez pedig lehetővé tette a tudományok kibontakozását. Éppen ezért nevezi ezt a periódust Benkő „aranykornak”, Mária Teréziát pedig „*Ausztriai Pallasznak*” (Benkő 2014: 344). A császárnő békefenntartó szerepére máshol is utalás történik, például a *Magyar Museum* szerkesztői is szólnak erről a lap bevezetőjében (*Magyar Museum* 2004: 10). Az uralkodó által biztosított béke tehát elengedhetetlen komponens ahhoz, hogy a tenni vágyó egyének saját kultúrájuk előmozdításán munkálkodhassanak. Emellett ebben az időszakban létesült a Tanulmányi Bizottság, amelynek feladata az oktatás korszerűsítésének kidolgozása volt, ekkor került bevezetésre az oktatásügyi rendelet, a Ratio Educationis (1777), az egyetemen új tanszékek jöttek létre, stb., tehát valóban előrelépés volt tapasztalható a korábbi állapotokhoz képest. Ezek a rendelkezések az uralkodó érdemei, így a hálaérzet természetesnek mondható. Ennél fogva az a nagyfokú dicséret sem tekinthető gyanúsnak, amellyel

szerzőnk elhalmozta a császárnőt, hiszen a bevett gyakorlatnak megfelelően járt el. Amint említettük, Bél Mátyás is az uralkodónak ajánlotta munkáját, vagy például Bessenyei György is Mária Teréziának ajánlotta *Ágis tragédiája* (1772) című drámáját. Pesti Brigitta *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* című kötetében a 17. századi szövegek mellett 16., 18. századi példákat is megemlít, munkájában felsorolja a dedikáció formáit, és vázolja ezek retorikai felépítését. A dedikáció leggyakoribb típusának az ajánlólevelet tartja, amelynek célja az értelmi és érzelmi meggyőzés. A vizsgált korpusz alapján megállapítja, hogy a dedikációnak ezen formái mindig megszólítással vagy a címzettre vonatkozó jókívánságokkal indulnak, ezt követően a megírás, kiadás indítékai kerülnek bemutatásra. Helyhez nem kötötten jelenik meg a mű felajánlásának, átadásának gesztusa, majd a címzés indoklása, a dicstoposzok és szerénységi toposzok, az áldáskérés, és természetesen a támogatás kérése. Magyarországon a dedikációs gyakorlat visszaszorulása valamivel későbbre datálható, mint más európai irodalmakban – állapítja meg Pesti Brigitta, hiszen míg az angol, francia, német irodalmakban alkalmazott, barokkos dedikációs formulák a 18. század végére teljesen átalakultak, Magyarországon a felvilágosult írók műveiben még mindig fellelhetőek voltak azok a szövegrészek, amelyeknek célja vagy a támogatás megszerzése, vagy a támogatásért nyújtott köszönetnyilvánítás volt (Pesti 2013: 50–52).

Láthatjuk, Benkő ajánlása követi az ilyen típusú szövegek retorikai felépítését, hiszen előfordul benne a megszólítás és felajánlás, a megírás miértjére való utalás, a dicsérő és szerénykedő formulák és a támogatás igénylése, azonban igyekezete nem nyert viszonzást, az ajánlás be sem került a kötetbe. Az okok ismeretlenek. Szabó György a fordításhoz írt előszavában úgy véli, ez azért maradt el, mert Benkő külön meg akarta írni Erdély történetét Mária Terézia uralkodásától kezdődően, így ez elé a munka elé jobban illett volna az ajánlás, nem is beszélve arról, hogy a dicséretektől duzzadó szöveg bizonyára ingerelte volna a protestáns kortársakat (Benkő 2014: 29). Az írás 1777 májusában kelt, a kötet előszava pedig egy héttel később. A fentebb említett feltételezések alátámasztására vagy cáfolatára nem áll rendelkezésünkre semmilyen adat, hiszen az ebben a periódusban írott levelek száma elenyésző, s ezekben sem történik utalás a fentebbi problémára, így nem tudjuk, mi készítette a szerzőt arra, hogy eltekintsen az ajánlás közreadásától. Mindenesetre biztos, hogy Benkő az előszóban

adja az olvasóközönség tudomására abbéli szándékát, hogy megírja Erdély tereziánus történetét (Benkő 2014: 53), így Szabó György feltevézése elég valószínű. Később a rossz anyagi körülmények arra késztették a középajtai papot, hogy ha nem is kötetének ajánlásával, de levelével megkíséreljen nyomást gyakorolni az uralkodóra, és támogatását kérje; amint azonban fentebb láthattuk, nem valószínű, hogy ezt meg is kapta.

A következőkben térjünk át arra, milyen olvasóközönségnek szánta munkáját Benkő József.

A potenciális olvasók

A Mária Teréziának szánt ajánlás első mondata tartalmaz arra való utalást, hogy szerzőnk a művelt világ olvasóközönségét igyekezett célba venni, kérdés azonban az, hogy a külföldi vagy hazai művelt világra, értelmiségiekre és nemesekre gondolt-e. Thimár Attila úgy véli, hogy Benkő és Horányi Elek⁹, aki összeállította három vaskos kötetben *Memoria Hungarorum* című *historia litterariáját*, nem a külföldi olvasóközönségnek írt, hanem a hazainak (Thimár 2006: 80). Úgy vélem, meglátása helyesbítésre szorul. Az előszó néhány sorában a szerző így fogalmaz: „*Paragrafusokra* pedig és azok *jegyzeteire* az egész művet azért osztottam fel, hogy ezekből az itthoniak teljesebb, amazokból a külhoniak rövidebb, bár nekik elegendő ismeretet szerezzenek” (Benkő 2014: 54). Itt máris feltűnik az itthoniak–külhoniak ellentét. Bizonyára az itthoniakon az erdélyi művelt réteg értendő, azonban kérdéses, hogy a külhoniak kifejezés mit takar, hiszen vonatkozhat a kifejezés a Magyar Királyságban lakó, ill. a külföldi értelmiségiekre is. E probléma tisztázásához a levelezés nyújt segítséget. A kiadónak, Joseph Kurzböcknek címzett levelében Benkő megfogalmazza: reméli, hogy a *Transsilvania specialist*, a benne található új adatok miatt, örömmel fogja fogadni mind a hazai, mind a külföldi olvasóközönség (Szabó–Tarnai 1988: 43–44). Úgy gondolom, jelen esetben külföldi alatt az európai literátorokat kell sejttenünk. Ezt támasztja alá az előszó egy másik részlete is. Benkő megjegyzi, hogy bizonyos szavak esetében nem az Erdélyben használatos, regionális formákat alkalmazta, hanem olyannal helyettesítette ezeket, amelyek Európa tudósai előtt ismeretesek, sőt, a magyarul íródott diétai cikkeket lefordította latinra, és rövidített formájukban beillesztette a

⁹ Horányi Elek (1736–1809) piarista szerzetes, lexikoníró.

kötetbe (Benkő 2014: 54). Ez az eljárás azt bizonyítja, a szerző úgy építette fel munkáját, hogy egyaránt érthető legyen belföldi és külföldi tudós olvasóinak, s bizonyára a külföldiekre való tekintettel fordította le az egyes települések megnevezését is latinra. Az említett példák révén tehát úgy vélem, Thimár Attila olvasóközönségre utaló meglátása kiegészítendő, hiszen a szerző nemcsak a belföldi, hanem a külföldi tudósvilágot is célozta. Annak a feltétele pedig, hogy a mű széles körben ismertté váljon, a nyelvválasztás volt.

A nyelvválasztás kérdése

A nyelvválasztás miéértjére az *Erdély* című kötet esetében egyetlen helyen történik konkrét utalás, ez pedig egy, Teleki Sámuel kancellárhoz írott levélben olvasható. Benkő így írt a kancellárnak, aki egy korábbi levelében borúsan ítélte meg a tudomány sorsát: „Sokat forog a’ Világ; bizony lesznek olyan idők, melyekben a’ Tudományok megbetsültetnek, és a’ jó Könyvek elé-kennek; még a Deákokis, kivált a’ Historicusok. Illyen értelemben, ha nem tévelygésben, lévén magam; én tsak Deákúl continuálom Erdélyről való munkámat, minthogy Németül nem tudok írni” (Szabó–Tarnai 1988: 230). Úgy tűnik, Benkő pozitívabban látja a tudományok jövőbeli helyzetét, s elismerésre is számít, ám ez az elismerés az ő esetében nem korlátozódik szűkebb pátriájának megbecsülésére. A közismertség részben a nyelvválasztáson alapult, ezért is említi a latin és a német nyelvet, a magyar még lehetőségként sem merült fel. A németet azért vetette el, mert egyszerűen nem ismerte kellőképpen, így a lehetőségek közül csak a latin maradt versenyben, amely egy szélesebb réteggel való kommunikációs csatornaként érvényesülhetett.

Csetri Lajos *Egység vagy különbözőség?* című munkájában kiemeli, hogy a latin nyelv, „holt” volta ellenére is képes volt közvetíteni Európa tudományos eredményeit (Csetri 1991: 14), s ezáltal biztosította a szerző és mű közismertségét. Hasonló álláspontot képvisel Peter Burke is a *Languages and Communities in Early Modern Europe* című kötetében, aki a latint a művelt közösség nyelveként definiálta (Burke 2004: 53), rámutatva az egyházi életben, oktatásban, közigazgatásban betöltött szerepére. Balogh Piroska *A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén* című tanulmányában a folyóiratok kapcsán mutatott rá arra, mennyire fontos szerep jutott a latin nyelvnek a 18. századi újságírás magyarországi történetében. Bár az említett példák némelyike a század elejéről való, úgy vélem, van-

nak olyan vonatkozások, amelyek a századvégen is érvényesnek tekinthetők. Az első, huzamosabb ideig kiadott magyarországi lap, a Rákóczi Ferenc idejében megjelenő *Mercurius Hungaricus* révén Balogh Piroska a nyelv diplomáciai szerepére irányította a figyelmet. A latin mellett való állásfoglalást ebben az esetben az indokolta, hogy a Magyar Királyság törvényeinek és közéletének nyelve is ez volt, azaz a nyelv a Királyság függetlenségének jeleként funkcionált, másrészt a külföld tájékoztatása is e nyelv révén vált megvalósíthatóvá (Balogh 2015: 206–207). Balogh Piroska egy másik, a Bél Mátyás alapította *Nova Pasoniensia* című lapról is említést tett. Úgy tűnik, ebben az esetben a nyelvválasztás egy komplexebb elgondolás eredménye volt. Egyrészt a latin az oktatás nyelveként szolgált, másrészt az evangélikus tanár olyan médiumként használta a lapot, amely nyelve révén volt képes biztosítani a hazai és külföldi hírek áramlását, s ez nem utolsósorban Bél Mátyás honismereti projektjéhez is kapcsolódott. Balogh Piroska felismerése szerint Bél lapja a választott nyelv révén alkalmassá vált arra, hogy közösségként szólítson meg egy soknemzetiségű országot (Balogh 2015: 208–210).

Úgy látom, a soknemzetiségű olvasóközönség megszólítása Benkő *Erdély* című kötetének kapcsán is feltételezhető, hiszen a nagyfjedelemség is multikulturális terület volt, s az a tény, hogy a szerző az erdélyi magyarság mellett szólt a szászokról és románokról is, ezt bizonyítja. Azáltal pedig, hogy az európai tudományosság *lingua francáját* választotta kötete nyelvéül, sikerült magára irányítania a figyelmet, megszólítania a *respublica litteraria* egyes tagjait. A kötet művelődéstörténeti fejezete kapcsán hadd hozzunk egy példát arra vonatkozóan, hogyan is került be a középtajpai pap *historia litterariája* a nemzetközi körforgásba.

Egy domidoctus pap munkájának nemzetközi ismertsége

Kemény Sámuel egy levele arra utal, hogy Benkő kapcsolatba került a német nyelvészszel, irodalomtörténet-íróval, Johann Christoph Adelunggal. Sajnos, nem áll rendelkezésünkre olyan információ, amely konkrét adatokkal szolgálna a kapcsolatfelvételre vonatkozóan, azonban az biztos, hogy Kemény Sámuel közvetítőként működött a német és erdélyi tudós között zajló információcserében. Annak ellenére, hogy erről a tudományos kapcsolatról keveset tudunk, Adelung gesztusa jelzésértékű, az erdélyi domidoctus pap megbecsülésére, munkájának elismerésére utal. Kemény így ír Benkő Józsefnek: „Az

Erdélyi Tudosokrol további tudositásait Tiszteletes Uram nem terhel-
tetik Szent Mihály napig hozzám egyenesen ide Lipsiában, an-
nakutánna pedig az ezután tiszteletes Uramhoz botsátando Leveleim-
ben meg-nevezett helyre utasítani” (Szabó–Tarnai 1988: 125). Esze-
rint azt feltételezhetjük, hogy Adelung erdélyi tudósokról kért
anyagot, amelyet Benkő Kemény Sámuel révén juttatott el hozzá. Itt
kell megjegyeznünk, hogy J. C. Adelung pótlásokat írt Christian Gott-
lieb Jöchers *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb-
Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon* című munkájához. Az első
kötet 1784-ben, a második 1787-ben jelent meg. Adelung nemegyszer
hivatkozik Benkő kötetére, neve Horányi Elekével együtt többször
előfordul lexikonjában. A Benkőtől átvett szócikkek az A betűs ne-
vektől a G betűsökhöz terjednek, ami arra enged következtetni, hogy a
német tudós biztosan felhasználta Benkő honismereti kötetét vagy az
általa küldött kéziratos anyagot. Arra vonatkozóan, hogy a későbbiek-
ben miért nem tűnik fel Benkő neve, nincs adatunk. Adelung nem
vette át teljesen Benkő vagy Horányi szócikkeit, hanem ötvözte azo-
kat, s a hiányzó információkat egyik-másik szerző munkájából pótolta.
Alig akad olyan, ahol csupán egyikük munkája jelent meg forrásként.
Ilyenre példa a Cserei Mihályról szóló szócikk, hiszen itt csak Benkő
neve jelenik meg, azonban ez Adelungnál jóval rövidebb, mint Ben-
kőnél. A német szerző nem fektetett hangsúlyt a genealógia vázolásá-
ra, a betöltött funkciók ismertetésére, hanem Cserei történetírói tevé-
kenységét emelte ki, munkásságának azt a vonulatát, amely jobban
érdekelhette a közönséget.

Feltehetjük a kérdést, Johann Cristoph Adelung miért éppen Benkő
segítségét kérte lexikonja összeállításához, s miért éppen az ő, ill. a
Horányi kötetét használta fel. Válaszunkban több lehetőséget is meg-
jelölhetünk. Szerzőnk szűkebb pátriájáról, Erdélyről írt, az erdélyi
tudósokat gyűjtötte össze, s azokról bővebb információkat közölt,
szemben Horányival, aki háromkötetes, *Memoria Hungarorum* című
lexikonjában nem szabott földrajzi határokat, a tudósok számát tekint-
ve nagyobb kört fogott át, de azokról kevesebb információt közölt.
Azt, hogy munkájában Horányi nem törekedett a teljességre, az is
bizonyítja, hogy *Nova Memoria Hungarorum*-ának (1792) első és
egyetlen kötete jóval gazdagabb adatokban, hiszen ebben csupán azok
a tudósok kaptak helyet, akik családneve A, B és C betűvel kezdődött,
a kiadvány mégis több mint 750 oldalra terjed. Adelung tehát bizonyá-
ra úgy vélte, hogy akkor nyújthat teljesebb képet a Magyar Királyság-

ban élő és az erdélyi tudósokról, ha a fehér foltokat a Benkő és Horányi munkái alapján kiegészíti, de az sem kizárt, hogy úgy gondolta, Benkőnek jobbak lehetnek erdélyi kapcsolatai, s ezért az általa gyűjtött és közreadott anyag pontosabb információkat tartalmazhat. Arra vonatkozóan, honnan szerezhetett tudomást a német tudós az erdélyi honismereti munkáról, több lehetőség is kínálkozik. Egyrészt tudhatott ennek meglétéről az erdélyi peregrinus diákoktól; másrészt olvashatta a kötetről írt ismertetőket. A honismereti munkáról latin és német nyelven is született recenzió. A *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ben megjelent német nyelvű írás névtelen szerzője az utolsó részben éppen az erdélyi művelődéstörténeti viszonyokról szólt (Szabó–Tarnai 1988: 376–380). Munkájának választott nyelve révén tehát Benkő elérte, hogy a *respublica litteraria* tagjai felhasználhassák kötetét saját munkáik forrásaként, s ezáltal sikerült biztosítania belépését a nemzetközi tudományos körökbe.

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós...”

Benkő munkájának nemzetközi elismertségétől eltekintve akadtak olyanok is, akik megrótták a szerzőt a nyelvválasztás miatt. A kortársak közül ezt tette az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkára, Aranka György, aki a társaságról írott újabb elmélkedésében (Jancsó 1955: 106–120) szinte hazafiatlanságnak tekintette a nem magyar nyelven közreadott tudást, s ezért meg is róttá például Pray Györgyöt, Kovachich Márton Györgyöt és Benkőt is (Egyed 1998: 97). Sokszor az utókor is ilyen álláspontot képviselt. Kövály László *Erdély nevezetesebb családai* című kötetében így vall Benkő nyelvválasztásáról: „Ha magyarul s nem latinul írja munkáit, tólla (!) olly kiható befolyást nyert volna Erdélyre, minőt ő előtte senkié. Akkor hihetően nem maradt volna annyi kézirat, melyek aztán 1848-ban az enyedi ref. kolégyom könyvtárában lángok martalékává levének (Kövály 1854: 35). Kövály László tehát nemcsak az *Erdély* című kötet nyelve miatt rója meg a szerzőt, hanem egyéb munkáinak választott nyelve miatt is. Ha Benkő József publikált és kéziratban maradt műveinek Szabó György által rögzített lajstromát áttekintjük, valóban azt látjuk, hogy munkáinak zöme latin nyelvű, különösen azok, amelyek aktív periódusára tehetők. A magyar nyelvű kiadványok is feltűnnek ugyan, de ezek a tudós pályájának kezdeti szakaszát jellemzik, s többnyire még diákkorára datálhatók. Jellemzőek erre a periódusra a vallásos tárgyú munkák, ill. az egyháztörténeti vonatkozású problémákat fejtegető

írások. Benkő életpályájának végén ugyancsak feltűnik néhány magyar nyelvű munka, vagy annak szándéka, hogy a latin nyelvűeket magyarul is közreadja. A *Közép-Ajtai Szkumpia* című kiadvány már munkásságának záró szakaszára tehető; ez magyar és német nyelven is megjelent 1796-ban (Benkő 2014: 42). Jelen esetben a német kiadás a munka jellegéből, gazdasági hasznából fakad, ugyanis ebben a műben a szerző egy haszonnövény helyi termesztésének fontosságára hívta fel a figyelmet, amelynek alkalmazása által a monarchia jelentős, korábban a növény behozatalára fordított összeget takarított meg, s ezért jutalmat is kapott (Szabó–Tarnai 1988: 357). A közbeeső periódusban a prédikációk magyar nyelvűek, ill. a *Magyar Kurirban*, *Magyar Hírmondóban* közölt cikkek is, azonban azok a történelmi és botanikai vonatkozású művek, amelyekkel Benkő ismertté vált, s amelyek komoly kutatómunkát igényeltek, latinul íródtak. Ilyen az *Erdély* című kötet mellett a *Milkovia* (1781) című egyháztörténeti munka, a *Dietae, sive rectius comitia Transsilvanica, eorumque decreta, quae vulgo adpellantur articuli diaetales* (1791), ill. az *Imago inclitae in Transylvania nationis Siculicae, historico-politica* (1791) című kiadványok, akárcsak a növénytannal foglalkozó írások: *Nomenclatura Botanica*, *Nomina vegetabilium*. Ez utóbbi kettőnek keletkezési ideje bizonytalan, nyomtatásban nem jelentek meg. Úgy véljük, a túlnyomórészt latinnyelvű munkák révén szerzőnk az európai tudományosságba való integrálódást szerette volna biztosítani. Kókay György *A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban. (Anyanyelvűség, műveltségközvetítés, elszigetelődés)* című tanulmányában konstatálja, hogy kevésbé kapott szerepet a magyar nyelv ügyének hangsúlyozása mellett a probléma egy másik vetülete, amelyet Kókay negatívként említ. Ez a negatívum pedig abban rejlik, hogy a magyar nyelv csak Magyarországon volt ismert, tehát nem volt alkalmas arra, hogy a külföld irányába közvetítse a hazai kulturális és tudományos eredményeket, sőt, a külföldiek magyarok iránti érdeklődésének is gátat szabott, elszigetelve ezáltal a magyarság szellemi életét az európai tudományosságtól (Kókay 1996: 243–244). Meglátásom szerint Benkő a nyelvválasztás révén ezt az elszigetelődést próbálja megakadályozni, még akkor is, ha ebben a periódusban már feltűntek azok a röpiratok, amelyek a tudományok magyar nyelven való művelésére ösztönözték a literátorokat. Ennek a nyelvi átállásnak a hosszú folyamatára és problémáira Margócsy István is utalt *A felvilágosodás határai és határtalansága* (Kétélyek és

tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően) című tanulmányában (Margócsy 2007). Európai viszonylatban a kérdést Peter Burke tárgyalta fentebb már említett kötetében. A szerző a 15. századtól kezdődően végigkövette a latin nyelv megerősödésének és meggyengülésének szakaszait, és felhívta a figyelmet arra, hogy a *respublica litteraria* tagjai által használt nyelv esetében a 17. és 18. század közepére datálható egy-egy olyan periódus, amikor a latin esetben visszaesés volt tapasztalható, hiszen előtérbe kerültek a vernakuláris nyelvek. Az általános tendenciákkal szemben a Magyar és Dán Királyság kivételt képezett, hiszen ezek a népcsoportok nem az anyanyelv, hanem a közigazgatásban évtizedeken keresztül használt latin mellett foglaltak állást a némettel szemben (Burke 2004: 58–60). A nyelvválasztás problémájára utal Bessenyei György is *Magyarság* című röpiratában, amelyben megfogalmazta azon elgondolását, miszerint „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenén soha” (Bessenyei 1778: 6). Bessenyei külföldi nemzetek (angol, francia) példáit vonultatja fel, rámutatva arra, hogy az említett népcsoportok a latin nyelv feladása és az anyanyelv fokozatos művelése révén érték el azt a kulturális szintet, amellyel éppen rendelkeznek. A magyar nyelv állapotára és teljesítőképességére vonatkozóan kérdéseket tesz fel, és meg is válaszolja azokat. Úgy véli, hogy maga a nyelv igazi kincsesbánya, csak azoknak a száma kevés, akik ezeket a kincseket ki tudják aknázni (Bessenyei 1778: 4). A nyelv teljesítőképességét saját munkáival támasztja alá, majd azok számára, akik a nyelv szegényességét hangsúlyozzák, megoldást javasol. Buzdítja a kétkedőket a latin eredetű szavak használatára, hiszen más nemzet is hasonlóképpen járt el. Úgy tűnik, Bessenyei mérsékelt állásponton helyezkedik el a nyelvújítást tekintve, nem híve a latinból eredt szavak kigyomlálásának és ezek teljesen új elemekkel való pótlásának. Itt kell megjegyeznünk, hogy Benkő József hasonló véleményt képviselt e téren. Az *Erdélyi Kézírásban lévő Történet Iroknak Estendő szám szerint való Laistroma*¹⁰ című írásának egyik lábjegyzetében utal arra, hogy szívesen használ „népszókat”, azaz regionalizmusokat és „igaz magyar igéket”, ahol csak teheti, de az idegen eredetű szavak erőszakos magyarításának nem híve. Meglátása szerint ebben az esetben fennáll a veszély, hogy az értelem csorbul. A lajstromhoz kapcsolt lábjegyzetben Kazinczy

¹⁰ Benkő József: *Erdélyi Kézírásban lévő Történet Iroknak Estendő szám szerint való Laistroma*. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 598.

Ferenc Gessner *Idylliumi* fordításának előszavát ajánlja olvasásra, rámutatva a Kazinczy álláspontjával egyező nézetére. A széphalmi literátor fordításának előszavában megfogalmazza azokat a nehézségeket, amelyekkel szembetalálta magát a német szöveg magyarra való átültetése során, s megjegyezte: „erőlködve akarunk mindent magyar szóval kitenni, s elfelejtjük megfontolni, ha ezen új elnevezés által nem veszti-e az értelem...” (Kazinczy 1979: 147). A későbbiekben Kazinczy kifejti, addig használja az idegen eredetű szavakat, amíg olyanok nem találhatók a magyar nyelvben, amelyek teljesen visszaadják az idegenből jövő kifejezés értelmét. Benkő József egyszerre neológus voltára és a régi szavakhoz való ragaszkodására Egyed Emese is felhívta a figyelmet *Gyökerészes Erdélyi Társaságunk 200 éves évfordulóján* című tanulmányában, ahol a tanulmány szerző rámutatott arra is, Benkő még Révai Miklósnak is felhívta a figyelmét az értelemzavaró újításokra (Egyed 1998: 94). Jelen dolgozatban nem célunk szólni Kazinczy nyelvművelői, fordítói nézeteiről, csupán arra szeretnénk volna röviden reflektálni, hogy Benkő ismerte az említett nyelvújítói tevékenységét, s a szóhasználat tekintetében egyet is értett vele. Mindez a református literátor jártasságát bizonyítja e téren is.¹¹

Visszatérve a magyar nyelv ügyére, Kókay György rámutatott, hogy bár röpiratában Bessenyei a magyar nyelv mellett foglalt állást, írásainak nyelvét aszerint váltogatta, hogy kiket célt meg velük (Kókay 1996: 249). A nyelvhasználat különféle szerepeire, amint fentebb említettük, Thimár Attila is utalt Révai Miklós kapcsán, de ilyesmit felfedezhetünk Benkő József esetében is. Egyed Emese *Ecetfa és ezüst* című írásában felvetette, hogy érdemes lenne vizsgálni azt a kérdést, miért is írta Benkő József Mária Teréziához és a Guberniumhoz címzett leveleit latin nyelven, a II. Józsefhez intézettet már németül, az egyházi főtanácsához, ill. az egyetlen, 1790–1791-es diétára indított levelét magyarul (Egyed 1993: 144).

Véleményem szerint a levelek nyelvválasztása ebben az esetben is attól függött, hogy ki a megszólított, kire akart hatni a levélíró. Az uralkodóház tagjai esetében Benkő mindig a hivatalos nyelvet használja, Mária Terézia esetében a latint, II. József esetében már a néme-

¹¹ Benkő József nyelvészeti munkásságának Éder Zoltán szentelt egy kötetet *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* (1978) címmel, ill. e sorok írója is szót ejtett erről *Egy interdiszciplináris prédikáció: Benkő József Téli bokrétája* című tanulmányában (2019).

tet, hiszen a hozzá intézett levél 1784 decemberében kelt, a császár nyelvrendeletének kihirdetése után. Akárcsak néhány évvel korábban a császár–királynőhöz, Benkő II. Józsefhez is támogatáskérés céljával fordult, ezúttal botanikai műveinek kiadását tekintve (Szabó–Tarnai 1988: 240). A válasz nem személyesen a császártól, hanem a Guberniumtól érkezett, amely felvilágosításokat kért arra vonatkozóan, mit is szeretne valójában a középajtai pap. Erre ő válaszolt is, latin nyelven, de a kért anyagi támogatást, amint ezt Szabó György kifejti a kötet elé szánt előszóban, nem kapta meg (Benkő 2014: 37). Nem tudjuk, milyen nyelvű volt a Gubernium által küldött leirat, de valószínűnek tartjuk, hogy latin, mivel a válasz is ezen a nyelven íródott, ill. ez még belefért abba a türelmi időbe, amelyet II. József a német nyelvre való átállásig engedélyezett, noha ennek letelte után is a rendelet gyakorlati érvénybe léptetése folytonos akadályokba ütközött (Soós 2005: 266 és 301). Ami az Egyházi Főtanácsnak szánt levelek magyar nyelvét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Benkő nem hivatalos iratokat küldött a Konzisztóriumnak, hanem az egyházi hatósághoz intézett leveleiben többnyire személyes problémáiról számolt be, és kért tanácsot. Ebből fakadóan a levelek egy közvetlenebb viszonyt feltételeznek, s nagyrészt ebből adódik az anyanyelvhasználat. Az erdélyi országgyűlésnek küldött egyetlen levél pedig abba az „ünnepi hangulatba” ágyazódik, amelyet II. József rendeleteinek, s így a nyelvrendeletnek a visszavonása generált, és amelyet Benkő Aranka Györgyhoz címzett levelében is megfogalmazott: „mert ma (áldassanak az egek!) tisztán magyarul kíván szólni az Haza” (Szabó–Tarnai 1988: 299).

E hosszabb exkurzus után térjünk vissza Benkő József kiadott vagy kiadásra szánt munkáinak nyelvéhez. Fentebb utaltunk rá, hogy kiadandó munkái között szerepelt Bethlen János históriája, és erről a Kéziratkiadó Társaságot is informálta. Benkő úgy vélte, hogy Bethlen történeti munkáját bővített formában kellene kiadni, ugyanis egyes eseményekről a szerző igen röviden szólt. Ezeket a hiányosságokat például kéziratos naplókából (Enyedi István, Rhédei László, Haller Gábor, Bánffy György írásaiból) vagy más történeti munkákból pótolta volna. A magyar nyelvű történeti naplók kapcsán megjegyzi, jobb, ha ezeket csak a hazai közönség ismeri, idegen nyelvre való fordításukra nem valószínű, hogy valaha is sor kerülne. Ennek ellenére a külföldi olvasóközönséget is igyekszik megszólítani. Úgy véli, hogy Bethlen históriájához jegyzéseket kellene fűzni az említett kiadványok

alapján, mi több, azt sem tartaná rossznak, ha ezekből a naplókbl megjelenne egy válogatás „(...) mindöszve belölök deákul edgy Munkát készíteni, főként az Idegenekért; kiknek fejekből sok vélekedéseket ki-vetni igen szükséges volna, melyekkel tele vagyunk Hazánk, Nemzeteink, és kiváltképpen Nemesseinknek Jussaik aránt” (Szabó–Tarnai 1988: 338). Amellett, hogy cáfolni kívánja a külföld meg-látásait, az anyagi vonatkozás is tetten érhető: „(...) mind a’ két Magyar Hazában, mind külső Országokban nagyobb kelete lenne [Bethlen munkájának], kellene válogatott ritka Adnotatiókkal, és a’ végén Auctorium vagy más név alatt, eddig setétben hevert Instrumentumokkal, melyek betsessé tennék a’ Könyvet” ellátni.¹² Benkő tehát igényesen összeállított, hiteles forrásokra épülő, magyarázatokkal ellátott, különleges munkát kívánt az olvasó kezébe adni. A példák alapján látható: sosem egy csekélyebb számú magyar tudósréteget célzott munkáival, hanem mindig szélesebb körre tekintett, bár az indítékok különböztek, hiszen hol az anyagi érdek került előtérbe, hol az ország tudományos, kulturális presztízisének bizonyítása, hol pedig, kimondatlanul, hírének öregbítése.

Felmerül a kérdés, miből fakad azon ellentmondásosság, amely a kéziratnaplók kiadására és fordítására vonatkozik, kell-e ismernie a külföldnek a magyar nyelvű történeti írásokat vagy nem. Meglátásunk szerint Benkő nem minden információval értett egyet, amelyek ezekben a művekben előfordultak, így történészként történeti hűségre és hitelességre törekedve gondolt csak ezekre az anyagokra úgy, mint amelyeknek bizonyos részei alkalmasak arra, hogy kiegészítő információként szolgáljanak. Meglátása szerint a történeti anyagot tartalmazó naplók kiadására csakis az anyag szelekciója révén kerülhetett sor, hiszen a torzult információk közreadása nem vetett volna kedvező fényt a tudósokra, mi több, a magyar történelem és a történetírók presztízse is csorbult volna.

Visszatérve a közreadásra, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelven írott naplók latin nyelvre fordítása révén a külföldi vádatokat igyekezett volna ellensúlyozni, s még a fordítás veszélyességét is képes lett volna vállalni annak érdekében, hogy a külföld vindikatív megnyilatkozásaira replikával szolgáljon. Eszerint nem elegendő az, ha a magyarság tudatában van a vádak hamisságának, hanem a cáfolatot

¹² Benkő József: *Jelentés Bethlen János kiadás-hibáiról*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 1678.

felszínre is kell hozni, ez pedig egy olyan nyelvhasználatot feltételez, amely által képes párbeszédbe lépni az ellentáborral, ám ebben az esetben a magyar nyelv lehetőségként sem merülhet fel.

A nyelvhasználatra vonatkozóan még később sem figyelhetünk meg egységes álláspontot. Soós István *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország* című tanulmányában hosszan részletezi a magyarországi vármegyék álláspontját II. József német nyelvrendelete ellen, ám 1784-ben a vármegyék csak második opcióként szorgalmazták a magyar nyelv használatát a német helyett, az elsődleges cél a latin nyelv megtartása maradt. A nyelvi egységesítés ellen argumentumok tárházát hozták fel Jézus Krisztus prédikációinak nyelvétől kezdve Szent István *Intelmei*ig, előírányozva azokat a következményeket, amellyel ez az intézkedés járhat: az ország függetlenségének megsértése, a nemesi előjogok megnyirbálása, a németet nem ismerő hivatalnokok állásvesztése, a közös kommunikációs csatorna megszűnése stb. (Soós 2005: 279–281). Nem csupán II. József idejében nem sikerült egységes álláspontot létrehozni a hivatali nyelvet illetően, hanem a császár halála után sem. Margócsy István mutatott rá *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében* című tanulmányában arra a tarkaságra, amely a korszakot jellemezte a nyelv helyzetét illetően. A tanulmány szerzője a hiányosságokra irányítja a figyelmet, a szövegek újraolvasására, egyes területek alaposabb feltárására buzdít, mint például az iskolában gyakorolt nyelvhasználat jobb megvilágítása, a korabeli olvasáskultúra elemzése stb.¹³ Visszatérve arra a tarkaságra, amelyet a tanulmány szerzője is említ, hozunk egy olyan példát, amely esetében egy szövegen belül különféle álláspontok feszülnek egymásnak. 1790-ben jelent meg Báróczi Sándor *A védelmezett magyar nyelv* című röpirata, amelyet a szerző a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapban megjelent pályázati felhívásra készített, s amelynek kérdése arra vonatkozott, mennyire szükséges a magyarságnak ismernie a latin nyelvet (*Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1780. 02. 15.: 280). Az értekezés bevezetővel indul, majd annak a 16 pontnak a felsorolása következik, amelyben a latin nyelv ismeretének szükségessége fogalmazódik meg. Ezek cáfolata egy kétszereplős dialógusból bontakozik ki. A latin nyelv ismerete és használata

¹³Az előírányozott feladatok egy részét Margócsy el is végezte, hiszen tíz év után terjedelmes tanulmányt közölt *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban* címmel.

mellett Aloisius által felhozott érveket az István név alatt rejtőző, magyar nyelvet védelmező Báróczi Sándor cáfolja. A pontok felsorolása után rövid összefoglaló áll az olvasó rendelkezésére, amelyben a szerző rögzíti, melyek is azok a területek, amelyeket átfogott Aloisius. Ezek a következőket érintik: hit, tudomány, törvénykezés és jog, ill. közigazgatás (Báróczi 1790: 16). A szerző saját álláspontját ismerteti ugyan, de a nyelvet illető döntéshozást az olvasóra bízta. A továbbiakban emeljük ki egyet a 16 pontból, amely a honismereti kötet latinnyelvűsége szempontjából is fontos lehet. A 11. pontban fogalmazódik meg az a megállapítás, miszerint nem lehet elvárni, hogy bizonyos iratok, kiváltságlevelek, nemességet igazoló dokumentumok magyar vagy bármilyen más nyelvre lefordíttassanak, hiszen így az iratok hitelessége megkérdőjeleződne (Báróczi 1790: 14). Nem hiszszük, hogy Benkő úgy gondolta volna, a lefordított dokumentumok révén csorbulna az iratok hitelessége, hanem esetében egy hatalmas anyagmennyiségről beszélhetünk, amelynek zöme latin nyelvű volt. A másolás, rendezés nem tette lehetővé azt, hogy a rengeteg okirat magyarítására vállalkozzék, hiszen igen időigényes feladat lett volna ez a számára, s bizonyára a munka kiadását is késleltette volna. Ezért saját munkája megkönnyítése érdekében is célszerű volt a felhasznált dokumentumok eredeti nyelvét választania a közreadás nyelveként is.

A nyelvválasztás problémája 1790 körül

Érdemes megfigyelnünk, hogy az előző évekhez képest 1790 körül többször előfordul Benkő József leveleiben az az elgondolás, miszerint latin nyelvű műveinek némelyikét magyarul is közreadná. Ebben a periódusban az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárával, Aranka Györggyel levelezett intenzíven, s ilyen irányú elgondolásait elsősorban vele osztotta meg. Tekintsünk meg néhány példát. 1790 októberében arról értesíti Arankát, hogy a *Székelyek Törvénye* című munkáját előkészítette kiadásra magyar nyelven, továbbá az erdélyi főispánok, szász királybírók katalógusát is magyarul állította össze. Az országgyűléseket bemutató munkájáról így nyilatkozik:

Van a' Diaetáról is valami sok ritkaságokkal megtömött Munkám deákul (...). Ebből egy kis Compendiumot Magyarul írok (a' Diaeták Catalogussával együtt) és szándékozom az imminéáló Diaetára kiküldeni Kolosvárra (...). Azt bizonynyal tudom, hogy a' Diaetákról való Munkáimnak, melyeket senki

censurájától nem féltek, keletek léssen. Jó volna sietve ki-nyomtatni, 's a' Diaeta folyása alatt jó pénzt kapni belőle. Ha ez a töv-szomszédos okom nem volna, hogy t. i. a Diaeta mellett nyomtatódjék, elég helyen találok prelumot (Szabó-Tarnai 1988: 298–299).

Mielőtt rátérnénk az idézett részlet kommentálására, meg kell említenünk még egy példát. 1791 tavaszán így ír Arankának:

Ugyantsak a' *Dietákról* való Munkámon, és a' *Székelv Nemzet Képén* kívül, melyet deákul is, magyarul is elég bővön kidolgoztam, és Kolosvárra által-adtam, még küldöttem Hochmeister Uram kezébe a' Diétához alkalmaztatott edj Munkátskám, *Közép Ajtai Dohány* név-alatt, mintha a' Kolosvári piatzra a' mostani alkalmatossággal eladni vittem volna. Négy rendbéli *Dietalis Articulus*t tettem belé, mellyek Erdélyből a' Dohányt kitiltották, most pedig Hazánk állapotját szépen világosítják (...) (Szabó-Tarnai 1988: 305–306).

Példáinkból látható, hogy Benkő József 1790 körül keletkezett munkáiban nem csupán tartalmi, hanem nyelvi szempontból is az országgyűléshez akart igazodni, hiszen, amint fentebb is utaltunk rá, ujjongott Aranka Györgyhöz írott levelében annak okán, hogy a német nyelvrendelet eltöröltetett, és az országgyűlés magyarul fog folyni (Szabó-Tarnai 1988: 299). Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1790–1791-es országgyűlés első ülésén jegyzőkönyvbe került a döntés, miszerint a diétai jegyzőkönyvet is magyarul fogják kiadni (Jegyzőkönyv 1832: 32). Mindezeket figyelembe véve tehát bizonyára úgy gondolta a középajtai pap, illő, ha munkáival tiszteleg a magyar nyelv térnyerése előtt, s ezért munkáit ezen a nyelven is közre kívánta adni. Ennek ellenére a jelentősebbek (*Imago...* és *Dietae...*) esetében nem mondott le a latin nyelvről sem. Mivel a célközönség maga az országgyűlés volt, nem jelentett gondot a résztvevőknek a hivatali életben, törvénykezésben évszázadokon át használt latin nyelv. Az említett munkák között 1791-ben csupán a *Közép-Ajtai Dohány* jelent meg magyarul, amely az előzőekhez képest kevésbé fajsúlyos, mondhatni humoros jellegű írás. A *Székelv nemzetnek képe* csak jóval később, 1806-ban jelent meg magyar nyelven, azonban a fordítás nem Benkő munkája, hanem egy L. S. K. iniciáléjú fordító-átdolgozóé.

A levélrészletekből érzékelhető, a szerző számára sürgössé válik a kötetek megjelentetése, hiszen azt szeretné, ha ezek már kijönnének a

nyomdából, mire az országgyűlés kezdetét veszi. Egyet kell értenünk Éder Zoltán kijelentésével, miszerint a munkák rövid terjedelmét, ill. a mihamarabbi megjelentetést Benkő azon reménye indokolta, hogy több példány keljen el ezekből, mint általában (Éder 1978: 99), s így némi anyagi haszonra is szert tegyen. Éder azon kijelentésével viszont, miszerint ezekkel a kiadványokkal Benkő a magyar nyelv ügyét kívánta szolgálni, ill. hogy szélesebb közönséghez kívánt szólni, nem értünk teljesen egyet. A levelezésből is látható, a művek esetében elsőként mindig a latin nyelv jelenik meg, a magyar nyelven való kiadás a fajsúlyosabb kötetek esetében megmarad a tervezet szintjén, bár az sem kizárt, hogy a kiadó, Hochmeister Márton a túlterheltség miatt nem vállalta a magyar nyelven való közreadást is. Az viszont, hogy a lehetőségek közül a latin nyelven való kiadás kerülhetett az olvasó kezébe, Benkő prioritására is utal: ezen a nyelven állította össze először a munkát, fontosabbnak tartotta az ezen a nyelven való megjelentetést. A szerző tehát a magyar nyelv ügyét legfeljebb írásainak tartalma, és nem nyelve révén szolgálhatta.

Ami a közönséget illeti, Benkő az *Imagó*val és a *Diétai cikkelyek*kel elsősorban az országgyűlésen résztvevőket célozta. Ezek a rétegek, amint fentebb is utaltunk rá, jártasak voltak a latin nyelvben, tehát meglátásunk szerint cáfolható Éder Zoltán kijelentése a széleskörű tudománynépszerűsítésre és a vegyes közönségre vonatkozóan. Éder úgy véli, e kiadványok közönsége a *Magyar Hirmondó*ban közölt cikkek és a *Téli bokréta* (1781) című halotti oráció célközönségével azonos (Éder 1978: 99), azonban, ne feledjük, ezeknek a latin nyelvű kiadványoknak teljesen más jellegük van, mondhatni specifikusak, egy bizonyos területre fókuszálnak, s egyáltalán nem tekinthetők vegyes tárgyú, vegyes közönségnek szánt publikációknak. Margócsy István megállapította, a korszakban a magyar nyelv csak „népszerűsítő” funkcióban működött, az igazán jelentős műveket azonban még mindig nem írták magyarul (Margócsy 1996: 253). Egyet kell értenünk a meglátással, hiszen ezt jól alátámasztja Benkő *Téli bokréta* című prédikációja is, ahol a magyar nyelv valóban tudománynépszerűsítő, jelesül a növénytant népszerűsítő kommunikációs csatornaként tűnik fel.

Az eddigiekből remélhetőleg láthatóvá vált, mikor, milyen céllal használta Benkő József a latin nyelvet, az azonban nem vált világossá, milyen szerepet szánt a magyar nyelvnek. Azt kell mondanunk, hogy Benkő munkáiban és levelezésében igen kevés azon utalások száma,

amelyek a magyar nyelv szerepére vonatkoznak. Éppen a tudományos munkák megítélése során találkozunk egy olyan kijelentéssel, amely látszólag ellentétben áll Benkő felfogásával. A *Magyar Hirmondó*ban közreadott egyik cikkében Benkő így fogalmaz Balog József botanikus növényteni munkásságát illetően:

Noha ugyan kevés számmal vagynak még a könyvekben gyönyörködő magyarok; még-is nemzetünknek nagyobb betűletére nézve óhajtani bátorkodom, hogy a miket azon földnek mivolta [Amerika] és maga leleményjei felől, levelekben vagy egyébként írni fog ő Kegyelme, avagy tsak edj részént Magyarúl írná inkább, hogy-sem más nyelvonn. Mert úgy az eránt-is lehetne reménységünk, hogy írásai Magyarból más nyelvekre fordíttatni fognának. Én ugyan edj könyvetskénél többet Magyarból Németre fordíttatottat soha életemben nem láttam (Szabó–Tarnai 1988: 101).

Benkő tehát elvárná, hogy Balog József magyar nyelven adja közre amerikai gyűjtésének eredményeit, ugyanis ezzel öregbítené a haza becsületét, noha ez az elvárás és szándék saját munkásságát illetően elmarad. Feltehetjük a kérdést, miből fakad ez az ellentét és megosztottság. Azt kell gondolnunk, hogy itt újra a magyar tudományosság elmaradottságára vonatkozó megállapítások munkálnak a háttérben. Ha munkáit Balog magyar nyelven adná közre, bizonyítaná, hogy a nyelv rendelkezik megfelelő terminusokkal, kifejezőereje megvan, sőt, azt is láthatóvá tenné, hogy hozzáértő művelője is van a tudományterületnek, s ezzel persze azt is bizonyítaná, hogy a nemzet nem marad alul más nemzetekkel szemben. Ami a fordítást illeti, Benkő maga utal arra, mennyire ritka a magyarból más nyelvre való átültetés, ugyanakkor a fordítás feltételezné a fordító magyar nyelvismeretét, botanikai jártasságát is, azaz ennek elvégzésére pont olyan személy lenne alkalmas, mint Benkő. Az, hogy e meglátás saját műveit tekintve miért nem jut érvényre, azt hiszem, Balog kutatásainak egzotikus jellegéből fakad. Véleményem szerint Benkő azért is kívánta az amerikai tapasztalatok magyar nyelven való rögzítését, hogy azok az egzotikumok, amelyeket Balog József felfedezett, minél szélesebb körben, elsősorban hazai körökben ismertté váljanak, hiszen nem minősült megszokott tetteknek, hogy egy erdélyi tudósna alkalma nyílt egy másik kontinens vizsgálatára, s ezek az információk, újszerűségüknel fogva, nagy közönségre számíthattak volna. Másrészt az is fontos volt, hogy egy magyar tudós ebbéli tapasztalatai a nagyközönség előtt is

ismertté váljanak. Benkő növénytani munkái esetében másként állt a helyzet, az általa gyűjtött adatoknak nem volt akkora kuriózumjellegük, ezért elég volt, ha az érdekesebb dolgokat beépítette az olyan közleményekbe, mint a halotti oráció, amely nyelve révén szélesebb olvasóközönséget ért el.

A tudományos munkák magyar nyelvűségére vonatkozóan nem lelünk fel különösen érdekes egyéb információkat. Benkő József, többnyire a *Magyar Hirmondóban* közölt cikkekben, egyaránt dicséri az újonnan megjelenő magyar vonatkozású könyveket, de nyelvtől függetlenül, egyformán értékesnek tartja mind a magyarul, mind a más nyelven írott munkákat, s emellett dicséri a könyvgyűjtői tevékenységet. Ezt teszi Teleki Sámuel, Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna vagy gróf Bethlen Gergelyné Kendeffy Rákhel esetében is. A könyvtárakról, könyvgyűjtésről szóló írásainak vizsgálata azonban szétfeszítené tanulmányunk kereteit, s nem is ezt tűztük ki célul dolgozatunkban, hiszen, amint említettük, nem találunk olyan kijelentéseket a könyvtárak emlegetése során, amelyek a magyar nyelvű kiadványoknak elsőbbséget adnának, s ezáltal jobban megvilágítanák Benkő álláspontját.

Összegzőképpen elmondható, hogy Benkő József munkáinak jelentős részét latinul adta közre, hiszen a 18. században még mindig ez a nyelv volt az európai tudományosság *lingua francája*. Annak ellenére, hogy a korszakban olyan röpiratok jelentek meg, amelyek a tudományok magyar nyelven való művelését népszerűsítették, Benkő József nem óhajtotta megbontani a latin nyelven való írás hagyományát. Döntésének okát abban látjuk, hogy egy szélesebb körű olvasóközönséget céltzott meg, nemzetközi elismertségre vágyott, s ennek feltétele a latin vagy német nyelvhasználat volt, azonban, mivel számára ez utóbbi kevésbé volt ismert, elvetette azt. Domidoctus volta ellenére műveinek latinnyelvűsége révén valóban sikerült bekerülnie a nemzetközi körforgásba és hírnevet szereznie, noha a hírnév nem jelentett anyagi fellendülést számára. Úgy véljük, a magyar nyelv az ő esetében „népszerűsítő” funkcióval bírt, az igazán jelentős munkák nyelvének pedig a latint tartotta, amelynek révén képes volt dialógusba lépni azokkal, akik a magyarság elmaradott szellemi, kulturális állapotát hangsúlyozták, s akik meggyőzésére vállalkozott munkái, ill. más történeti vonatkozású munkák fordítása és kiadása révén, ezáltal biztosítva hírének öregbítését és a magyar tudományosság színvonalát.

Irodalom

Kézírtos források

BENKŐ József

Ajánlás Mária Teréziához. Collectio Manuscriptorum C. J. Kemény, Tom. V. Mss. K. J. 13. 572–573.

Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak Estendő szám szerint való Laistroma, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 598.

Jelentés Bethlen János kiadás-hibáiról, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms. 1678.

Nyomtatott források

ADELUNG Johann Cristoph

1784–1787 *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon.* Lipcse.

BALOGH Piroska

2015 *A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén.* In: Uő: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül.* Argumentum Kiadó, Budapest. 204–230.

BÁRÓCZI Sándor

1790 *A védelmezett magyar nyelv vagyis A' Deákság mennyire szükség voltáról való Kettős-Beszélgetés.* Bétsbenn Hummel Dávidnál.

BENKŐ József

1781 *Téli bokréta.* Nyomtatott Hochmeister Mártonnál, Szebenben.

1791 *Dietae, sive rectius comitia Transsilvanica, eorumque decreta, quae vulgo adpellantur articuli diaetales.* Typis Sumptibusque Martin Hochmeister, Cibinii&Clavdiopoli.

1791 *Imago inclytae in Transylvania nationis Siculicae, historico-politica.* Typis Martin Hochmeister, Cibinii&Clavdiopoli.

1791 *Közép-Ajtai Dohány.* Nyomtatott Hochmeister Mártonnál Szebenben és Kolo'svárat.

2014 *Erdély.* (ford. Szabó György) Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót.

BESSENYEI György

1778 *Magyarság.* [h. n.].

BIRÓ Annamária

2011 *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

BÍRÓ Ferenc

1998 *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Harmadik, javított és bővített kiadás). Balassi Kiadó, Budapest.

BURKE Peter

2004 *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, New York.

CSETRI Lajos

1990 *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

EGYED Emese

1993 Ecetfa és ezüst. *Erdélyi Múzeum* LV. (3–4). 143–145.

1998 *Gyökerészes Erdélyi Társaságunk 200 éves évfordulóján. Próbamunkák kései darabja*. In: Uő: *Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*. Osiris, Budapest. 88–101.

ÉDER Zoltán

1978 *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HADI ÉS MÁS NEVEZETES TÖRTÉNETEK

2. szakasz, 15. füzet (1790. március 2.). 279–281. https://dea.lib.uni-deb.hu/dea/bitstream/handle/2437/98062/HMNT_1790_2_15.pdf [2018. 02. 21.]

HORÁNYI Alexius

1775–1777 *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notarum*. Viennae.

1792 *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis*. Pestini.

JEGYZŐKÖNYV

1832 *Az Erdélyi Három Nemzetekből Álló Rendeeknek 1790^{dik} Esztendőben Karátson Havának 12^{dik} napjára Szabad Királyi Városba Kollo'svárra hirdetett, és több következő napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végezéseknek és foglalatosságoknak Jegyző Könyve*. Nyomtatott a' Királyi Lyceum' betűivel, Kollo'sváronn.

KAZINCZY Ferenc

1979 *Kazinczy Ferenc művei I.* (s. a. r. SZAUDER Mária) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

KÓKAY György

1996 A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban. (Anyanyelvűség, műveltségközvetítés, elszigetelődés). In: DEBRECZENI Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 243–250.

KOSÁRY Domokos

1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÖVÁRY László

1854 *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár.

MAGYAR MUSEUM

2004 *Első folyóirataink: Magyar Museum*. (s. a. r. DEBRECZENI Attila) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

MARGÓCSY István

1996 A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: DEBRECZENI Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 251–259.

2005 A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: BÍRÓ Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum, Budapest. 71–151.

2007 A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját tekintve). *Erdélyi Múzeum* LXVIII. (3–4). 4–12.

PÁL Judit

2014 *A Habsburg Monarchia története 1526–1848*. Mega Könyvkiadó, Kolozsvár.

PESTI Brigitta

2013 *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger.

SZABÓ György – TARNAI Andor (szerk.)

1988 *Benkő József levelezése*. (Magyarországi tudósok levelezése I.) MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest.

SOÓS István

2005 II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In: BÍRÓ Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum, Budapest. 261–301.

THIMÁR Attila

2006 *Lingua et litteraria*. In: CSÖRSZ Rumen István – HEGEDÜS Béla – TÜSKÉS Gábor (szerk.): *Historia litteraria a XVIII. században*. Universitas, Budapest. 68–85.

TÓTH Gergely

2007 *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae” című művének keletkezés-története és kézíratainak ismertetése*. [Doktori értekezés] Budapest.

Intézményteremtés – A csernátoni Haszmann Pál Múzeum kapcsolathálója 1973-tól 1993-ig levelezések tükrében

Bevezető

Jelen elemzés egy nagyobb kutatás része, amely a csernátoni Haszmann Pál Múzeum történetével foglalkozik. Megelőzte ezt három, szervesen kapcsolódó tanulmány, melyek más-más szemszögből, de szintén különféle írott forrásokat felhasználva vizsgálják rá a múzeum intézményesülésére, a gyűjtemény szerveződésére. Mindezen tanulmányok a múzeum története megírásának egy-egy szeletét képezik. Elsőként a múzeum első 35 évének vendégkönyvi bejegyzéseit vizsgáltam (D. Haszmann 2009: 65–84), a második tanulmány, melyre reflektál, és adott ponton hivatkozik is a jelen dolgozat, a médiarecepció tükrében vizsgálja az intézménynek szintén az első évtizedét (D. Haszmann 2014: 65–85). Harmadikként a méhészeti kiállítás létrejöttének háttértörténetét mutattam be (D. Haszmann 2014–2015: 737–746). Ez utóbbi összekapcsolja a jelen dolgozat anyagát és a médiarecepció vizsgálatát, hiszen az előbbieken jelzett két dolgozat által használt források mindkét szegmensét hasznosítja, újságcikkeket és a témakörhöz kapcsolódó levelezéseket is vizsgál.

A múzeum történetének megírásához másodlagos forrásként kezelem a múzeumról megjelent újságcikkeket, rádió-, televíziófelvételeket, filmeket, a múzeum vendégkönyveit (D. Haszmann 2009: 65–84), illetve a múzeumalapító Haszmann Pál születésének 110. évfordulójára készített filmben elhangzó visszaemlékezéseket.¹ Egy másik forrást a Haszmann Pál Péterrel készített interjúk és a múzeum/a Haszmann család levelezésének vizsgálata képezi.

Mind a család-, mind az intézménytörténet vizsgálata szempontjából fontosnak tartottam a sajtóanyagok elemzését, arra nézve, hogy miképpen zajlik az intézményépítés a sajtó tükrében. Az elemzésem

¹ A film 22 személy visszaemlékezéseit mutatja be, illetve archív felvételeket tartalmaz, a felvett 8 órás anyagból 1 órás vágott változat készült. (D. Haszmann Orsolya: *Szelíd mosolyod immáron örök...* 2012. május 20.)

tehát kétirányú, család- és intézménytörténetbe beillesztett fejtegetés. Összesen 27 olyan sajtóorgánium van a vizsgált időszakban, amelyben szerepel Haszmann Pál és a Haszmann család, ezek közül 3 román nyelvű, 10 magyarországi és 14 romániai magyar sajtótermék. Az elemzés során világossá vált, hogy a Kovászna megyei, regionális lap, a *Megeyi Tükör* az általa közölt 123 vonatkozó írással az élen áll. A vizsgált kiadványokban összesen közel 80 szerző közölt e kutatási témára vonatkozó írást, a legtöbbet Sylvester Lajos (18-at), Magyar Lajos (10-et) és Bogdán László (9-et) (D. Haszmann 2014: 66–67).

A fent jelzett tanulmányok, ha nem is kizárólag csupán erre fókuszálva, szintén érintik a kapcsolatháló kérdését. Míg a vendégkönyvek, a sajtómegjelenések külső szem által, kívülről forgalmazott képet tárnak elénk, addig a jelen vizsgálat iratanyaga belülről mutat rá a múzeum körül végzett gyűjtő, rendszerező munkára.

Az intézmény eddig eltelt 44 esztendejének történetét tekintve mindig is kulcsfontossággal bírtak az intézményteremtés alappilléreit képező személyes kapcsolatok. Ezek az egyén önértékelésében, identitásának kialakulásában, a társas szerepek elsajátításában – egyszóval személyiségfejlődésében – is fontos szerepet játszanak (Albert–Dávid 2016: 23).

Ezen források mellett az újságokhoz/újságcikkekhez hasonló szándékkal megőrzött családi levelezés szintén rávilágít arra a kapcsolathálóra, amely a múzeum körül kialakult. Azt gondolom, ezek vizsgálata is szervesen kapcsolódik a már jelzett elemzésekhez, hiszen sok értékes, akár rejtett információt is tartalmaznak az intézmény születésével és ez esetben első két évtizedével kapcsolatosan. Az anyag mennyisége miatt jelen tanulmány csupán egy keresztmetszetet kíván adni ezekből, hiszen csak az 1973–1993 közötti időszakból ezer fölötti levélről beszélünk. Így e vizsgálat két kulcsfontosságú évet emel ki, az alapítás utáni 10., valamint 20. évet, azaz az 1983-as és az 1993-as év levelezését vizsgálja a hálózatkutatás elméleti, módszertani szempontjait figyelembe véve. Az alapítás időszakára a visszaemlékezésekkel világítok rá.

Elméleti felvetések

A társadalmi kapcsolatrendszerek kutatása eredendően a szociálpszichológia, szociológia, szociálintropológia egyik kutatási területe, egyben módszere, amely az elmúlt évtizedekben felerősödött társada-

lom-, sőt természettudományi érdeklődés és értelmezés során igen sokrétű és önálló kutatási módszerré, a hálózatelemzéssé fejlődött. A hálózatkutatás elméleti gyökerei sokrétűek, a kézikönyvek tucatnyi forrásról számolnak be. A legközvetlenebb előzmény a Moreno által fémjelzett szociometriai iskola. A network-elemzések számos mutatóját és a grafikus ábrázolás különböző formáit elsősorban a szociometria felől érkező kutatók honosították meg és fejlesztették tovább. A szociális, illetve strukturális antropológia az olyan formális szerveződések leírásához adott ösztönzéseket, mint a rokonsági viszonylatok rendszere vagy a cserekapcsolatok elemi formái. Radcliffe-Brown, Nadel és Lévi-Strauss munkássága emelhető ki ebben a tekintetben. Szintén szociálpszichológiai előzményként tartják számon Kurt Lewin csoportdinamikai kutatásait, a nevéhez fűződő mezőelmélet alapján.² Az elméleti jellegű előzményeket az 1970-es évektől kezdték követni konkrét kutatások és módszertani munkák. A hálózatok etnográfiai kutatásának módszerét Elisabeth Bott dolgozta ki. Robert T. Trotter az etnográfiai hálózatkutatásban a kulturális hálózat értelmezésének két alapvető megközelítéséről ír: egyik a rokonsági rendszerek vizsgálata, másik a társadalmi hálózatok etnográfiai kutatása. A hálózatkutató módszereket a beavatkozás hatékony eszközének tekinti, hiszen ha általuk leírható egy hálózat, akkor az így szerzett ismeretek birtokában irányíthatóvá is válik az (összefoglalja Könczei 2009: 17–19, 38). Trotter az etnográfiai hálózat feltérképezését olyan típusú hálózatkutatásnak tekinti, mely segítségével leírhatók a családi, rokonsági, barátsági stb. kapcsolatok, elemezhető bármilyen típusú társadalmi csoport. A különféle kapcsolattípusok más-más funkciót képesek betölteni, például a szoros, sok esetben családi kapcsolatokat nagyfokú intimitás, érzelmi és anyagi jellegű támogató potenciál jellemezheti, míg a gyengébb, kevésbé szoros kapcsolatokon keresztül többek között széleskörű információkhoz juthatunk (Albert–Dávid 2016: 23). Mind-egyikünk egy nagy csoport része, a világméretű ismeretségi hálóa, amelyből senki nem marad ki. Nem ismerünk mindenkit a Földön, de az garantált, hogy bármelyik két személy között az embereknek e hálójában létezik elérési út (Barabási 2003: 32).

² Minden emberi csoport önszabályozást alkalmazó rendszert alkot, mely által az egyensúlyt meg tudja teremteni tagjai között.

A múzeum kapcsolathálója

Jelen elemzés alapját, ahogyan már a bevezetőben is jeleztem, a múzeum levelezésének vizsgálata képezi, de felhasználok háttéranyagként néhány interjúrészletet, amelyek a vizsgált időszakra való visszaemlékezések, és releváns adatokat tartalmaznak az intézmény kapcsolathálójának feltérképezése szempontjából.

Szelíd mosolyod immáron örök... címmel idős Haszmann Pál születésének 110. évfordulójára készült egy dokumentumfilm 2012-ben. A filmhez 23 személlyel készült interjú, jelen dolgozathoz ezekből válogattam ki hat személy visszaemlékezésének témába vágó gondolatait. Ha az interjúkat, visszaemlékezéseket, majd a vendégkönyvi bejegyzéseket és a médiarecepciót áttekintjük, szépen kirajzolódik az az egyre szélesedő háló, mely szövetében felépülhetett, vagy, másként fogalmazva, melynek szövetéből kinőtt maga az intézmény. A beszélgetésekből kiderül, hogy már a múzeum megnyitása előtti években/évtizedekben komoly és tudatos gyűjtőmunka folyt, mely magával hozta elsősorban a jó szakmai és baráti kapcsolatokat, később pedig az érdeklődő szakmabeli és nem szakmabeli látogatók ezreit.³ Nagyon sokan megfordultak már az intézmény megnyitása előtti évtizedekben is a mai múzeum szomszédságában lévő családi Cseh-kúriában: történészek, néprajzosok, irodalmárok, újságírók.⁴ Hogy csak kiemeljek, a teljesség igénye nélkül, néhány gyakoribb vendéget: *...annyi híres ember jár, fordul meg az udvarban. Most nagyot ugrok 1973-ig, éppen egy kicsivel megelőzően szólítja meg [id. Haszmann Pál] rokonai alapján is Cseh Gusztávot, Gergely Istvánt és másokat.*⁵ Itt van Sylvester

³ A 44 éves múltra visszatekintő múzeum évi látogatottsága mintegy 13 000 fő.

⁴ Arra vonatkozóan, hogy már az intézmény 1973-as megnyitása előtt komoly kutatómunka folyt, megalapozva, előkészítve a múzeumnyitást, két levelet mellékelek. Egyiket Molnár István székelykeresztúri néprajzkutató írta 1963-ban, a másikat dr. Balassa Iván, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója írta 1972-ben. (Ld. 1. sz. kép.)

⁵ A múzeum első vendégkönyvének egyik bejegyzéséből szerzünk tudomást a Csernátóni Művésztelep 1973-as megalapításáról, melyet akkor itt táborozó képzőművészek hoztak létre: Cseh Gusztáv, Gergely István, Árkossy István, Plugor Sándor, Baróthy Ádám, Diénes Attila, Diénes Csaba, Tornai Endre, Bodó Levente, Simon Endre. *Jövőre folytatjuk! Minden a legjobb volt s köszönet érte* – jegyezték be többek között a vendégkönyvbe. (Ld. 3-4. sz. kép.)

Lajos, aki az ügy mellett végig, támogatja, ő már, mint művelődési főfelügyelő főfeladatul is kapja, de jó szívvel, lélekkel mozgatja a múzeum ügyét. Így kapcsolódik be annyi híres ember, de édesapámhoz már azelőtt is annyi híres ember járt, csak sorolhatnám;⁶ (...) de írók, költők, emlékszem, ott ismertem meg Cseh Gusztávot, ugye, megajándékozott a metszeteivel, festők, írók, költők, Magyarit is ott ismertem meg, az egész írói társaságot tudnám sorolni, jeles emberek, olyanok is, aki már elmentek, Magyarországról is, Egerből is, Budapestről;⁷ Csiki Laci, jómagam, Bogdán, Dali Sándor, a főszerkesztőnk, aki elment tavalyelőtt a körünkből, úgy mentünk haza, mint a rokonokhoz, mintha egy szerető családba érkeznének meg.⁸

Ezek az interjúk azért is fontosak, mert betekintést engednek a kommunizmus évtizedeibe, az 1970-es, 1980-as évekbe, amikor annyi nehézséggel kellett megküzdenie annak, aki exponáltabb helyzetbe került szakmája, hivatása révén. 1972-ben még nagyon más világ volt Európában, Magyarországon meg Erdélyben is nagyon lábujjhegyen kellett közlekedni.⁹ Szépen kirajzolódik már csak ebből a néhány beszélgetésből is az, hogy milyen védekező mechanizmusok alakultak ki az egyénben, hogyan próbálta áthidalni a kényes helyzeteket. Ceaușescu hozott egy rendeletet és abban az volt, hogy csak elsőfokú rokont lehetett elszállásolni. És így az ő kertjében, a múzeumkertben mindig elsőfokú hű rokonok voltak a Kárpát-medencéből, Európából, az Óperenciás-tengeren túlról is, mindig elsőfokú vérrokonok voltak¹⁰ – meséli Pozsony Ferenc, visszaemlékezve azokra az évtizedekre, a múzeumalapítóval való nagyon jó kapcsolatára. Az idézett részben említettekhez hasonlóan gyakran találkozunk a tudatosan felépített, leleményes megoldások sorával, egyszóval ezeket az írott dokumentumokat olvasva rálátásunk nyílik az adott korszakra, segítenek annak megértésében is.

Ezen a ponton pedig összekapcsolom a jelen dolgozat fókuszában álló levelezést a visszaemlékezésekkel, interjúkkal. A levelesláda, mely jelen esetben több nagyméretű kartondoboz, évek szerint rendszerezett leveleket tartalmaz, helyenként jegyzetlapokat, kis jegyzet-

⁶ Haszmann Pál Péter visszaemlékezése, lásd Szöveg melléklet.

⁷ Bodó Imre visszaemlékezése, lásd Szöveg melléklet.

⁸ Magyar Lajos visszaemlékezése, lásd Szöveg melléklet.

⁹ Szilágyi Péter visszaemlékezése, lásd. Szöveg melléklet.

¹⁰ Pozsony Ferenc visszaemlékezése, lásd. Szöveg melléklet.

füzeteket, melyekbe fontos címeket, elérhetőségeket vagy éppen aktuális teendőket jegyeztek fel. Ezeket már Haszmann Pál Péter jegyzi, jelen dolgozat szempontjából az 1980–1990-es évek anyagáról beszélünk. A jegyzetfüzetekben vagy éppen külön borítékban találunk számos névjegykártyát, melyek szintén fontos információhordozók, jelezve azokat a személyeket, akik megfordultak a család portáján vagy éppen az intézményben. Együtt említem ezt a két helyszínt, hiszen egyetlen nagy tér két sarkán, szabad átjárással foglalnak helyet, ami sajátos arculatot, hangulatot kölcsönzött már a kezdetektől az intézménynek. Amiatt, hogy a család gyakorlatilag az udvar „része”, soha sincs zárva a múzeum. Számolva azzal a ténnyel, hogy abban az időben nem mindenki készített/készít névjegykártyát magának, hogy az valójában egy presztízsjelző, bizonyos munkakörök, nagyrészt értelmiségi pályán tevékenykedők, művészeti vagy más, speciális szakmai ágazat szakembereinek a velejárója, fontosnak tartom ezt a kérdést is beemelni az elemzésembe. A felgyűlt kártyák a hetvenes évek elejétől, de inkább az 1980–1990-es évek elején kerültek a levelesládába, tehát akkori látogatások alkalmával adták át őket, ezért pontosan a dolgozatban vizsgált időszakra vonatkozóan hordoznak fontos adatokat. A névjegykártyákat vizsgálva az alábbi szakterületekkel találkozunk, melyek egyúttal körvonalazzák az érdeklődők körét is, mindazokat, akik valamilyen indíttatásból¹¹ felkeresték a múzeumot vagy éppen a Haszmann családot: attasé, állatorvos, általános igazgató, cégvezető, egyetemi tanár, előadóművész, építész, értékesítési gazdasági igazgató, etnográfus, gyermekgyógyász, fafaragó népi iparművész, filmrendező, fotóriporter, főgyártásvezető, főorvos, főszerkesztő, gépész–művezető, gyermekkönyvtáros, gyermekgyógyász, gyógyszerész, igazgató, író, grafikus- és festőművész, MMSZ Határon túli szervezetének vezetője, irodalomtörténész–kritikus, keramikus–népi iparművész, kiadóvezető, közjegyző, menedzser, mezőgazdasági mérnök, mérnök-tanár, műszaki főigazgató-helyettes, műszaki ügyintéző, ügyvéd, múzeumvezető, műszaki tanár–magasépítő üzemmérnök, művészeti vezető, néprajzkutató muzeológus, múzeumigazgató, művészettörténész, okleveles mérnök, okleveles bányamérnök, oktatási főmunkatárs, országgyűlési képviselő, orvos, osztályvezető, polgármester, politikai államtitkár, politikai tanácsadó, református lelkész, rendkívüli megha-

¹¹ Rokoni kapcsolatok, barátok barátai, olyanok, akik ismerőseiktől hallottak a helyről, és ellátogattak Csernátonba.

talmazott nagykövet, restaurátor, sajtófőnök, szerkesztő, szerkesztő-riporter, belföldön és külföldön személyszállítással foglalkozó, szobrászművész, szobrászművész–festő, tanár–nyelvjáráskutató, tudósító, újságíró, újságíró–felelős szerkesztő, utazásiiroda-vezető, ügyvezető, ügyvezető igazgató, ügyvéd, üzletkötő vállalkozó, vendéglátóipari főszakelődő–gazdasági vezető. A szakterületek sokszínűségéből látható, hogy elég széles körű ismertséggel rendelkezett a múzeum. Mintegy 80 százalékot tesz ki azok száma, akik valamilyen területen vezető pozíciót töltenek be, ezt követik a média- és néprajzos szakemberek.¹² Ebben a tekintetben érvényes a szakirodalmi megállapítás, miszerint minél heterogénebb valakinek a hálózata, annál valószínűbb, hogy hozzáfér számára hasznos erőforrásokhoz is. Nem elég az, hogy valakinek nagyon széles a kapcsolatrendszere, az is fontos, hogy minél sokrétűbb legyen. Ugyanakkor a kapcsolathálózatok fontos jellemzője, hogy az emberek általában magukhoz hasonló emberekkel vesznek körül magukat. Ezt nevezik a szakirodalomban homofiliának¹³ (Kmetty–Koltai 2015: 37).

Ide kapcsolódik a múzeum hatósugarát illető, a vendégkönyv vizsgálatánál érintett kérdés. Adott elemzésben az első tíz évet néztem meg évenkénti lebontásban is, és arra a következtetésre jutottam, hogy a vendégkönyvben hangsúlyosan nagyobb százalékban fel van tüntetve a bejegyzők származási helye. Az első 12 évben az alábbi helynevek fordulnak elő. 1973: Albis, Barót, Bélafalva, Bihar megye, Boston, Brassó, Budapest, Bukarest, Csernáton, Érmihályfalva, Foksány, Futásfalva, Gelence, Gyergyószentmiklós, Ikafalva, Inaktelke, Kézdivásárhely, Kézdiszentlélek, Kolozsvár, Marosvásárhely, Mákófalva, Nagyvárád, Órszentmiklós, Sepsiszentgyörgy, Szeged, Szentes, Tamásfalva, Torja, Vargyas, Veszprém, Zabola; 1974: Blackbury – Virginia, Csíkszereda, Dicsőszentmárton, East Brunswick, Eger, New York, Toledo – Ohio; 1979: Nagykászon; 1980: Dunakeszi, Hollandia; 1981: Kővágóörs, Norvégia, Salt Lake City – Utah, Székelyszent-erzsebet, Tokió; 1982: Pécs; 1985: Ajka, Gyergyóremete, Győr, Debrecen, Hajdúszoboszló, Szatmárnémeti. Évről évre mindig újabb helységnévvel egészül ki a sor, ez bepillantást enged a látogatói kör

¹² Ld. 8. számú kép – Képmellékletek.

¹³ A homofília egyrésztől strukturális hatások miatt jön létre (lakókörnyezet, iskola, munkahely), másrésztől szociálpszichológiai mechanizmusok is alakítják.

bővülésébe, mely a környező településektől New Yorkig és Tokióig szélesedett (D. Haszmann 2009: 70).

Könczei Csongor teszi fel a kérdést, hogy vajon lehetséges-e a társadalmi hálózatkutatást a történetiség dimenziójában alkalmazni. Az elméleti felvezetőben idézett Trotter megállapítása és Könczei következtetése, mely szerint a történelmi antropológiai módszer bizonyos ismérvei fellelhetők a társadalmi hálózatkutatás etnográfiai módszertanában is, megfelelő alapot kínál a hálózatelemzés történeti forrásanyagokon végzendő gyakorlati alkalmazása tekintetében (Könczei 2009: 38, Könczei 2011: 43).

Jelen dolgozat elemzése szempontjából a fenti megfogalmazást veszem alapul, hiszen az általam vizsgált anyagok is több mint negyven éves távlatot felölelő írott dokumentumok. 1983-ból 32+2 levél,¹⁴ 1993-ból ennek négyszerese, 128 levél őrződött meg a családi levéltárban. Ez utóbbinak mintegy 30 százalékát karácsonyi, húsvéti üdvözlőlapok teszik ki, de esetenként azokhoz is mellékelnek az üdvözlő sorokon túl még más üzenetet vagy éppen levelet. Összesen tehát a vizsgált két évből 162 levélről beszélhetünk. Ez a hálózati elemzésen túl más, hogy csak egyet emeljek ki, társadalmi kérdésekre is választ ad. Tudjuk, hogy a diktatúra évei alatt korlátozott volt a levélváltás, főként a külföldi levelezésre gondolok, számos esetben találunk utalást arra, hogy nem érnek célba a küldött levelek, vagy nehézkes a levelezés. A kilencvenes évek utáni, „szabadabb” életre is utal az, hogy lényegesen intenzívebbé válik ez a kommunikációs mód. Gyakran találkozunk azzal is, hogy nem postán, hanem Erdélybe utazótól küldenek levelet külföldről, leggyakrabban Magyarországról. Ez is szemléletes példa a kapcsolatháló működési mechanizmusára nézve. A vendégkönyvek vizsgálata nyomán ugyanez elmondható a múzeum látogatói körének a szélesedésével kapcsolatosan is ezekből az évekből. A kezdeti időszakban, az 1970-es években nagyobb arányban érkeztek a határon belüli látogatók, ám ez az arány kiegyenlítődött, sőt át is fordult az 1990-es évektől, a határok megnyitásától kezdve a

¹⁴ Az elemzett anyagba beemelek még két levelet, amelyek nem ezek között a levelek közt őrződtek meg, de 1983-ból származnak. A méhészeti gyűjtemény létrejöttével foglalkozó dolgozatomban (D. Haszmann 2014–2015: 737–746) egy kompakt anyagot vizsgáltam, mely az adott témához kapcsolódó dokumentumokat egy külön dossziében őrizte, de azt gondolom, ezek szervesen összekapcsolódnak, így ezeket is bevonom a jelen kutatásba.

külföldiek, hangsúlyosan az anyaországbeli látogatók javára. Annak ellenére, hogy az 1980-as években a külföldiek Erdélybe, Romániába való látogatása szigorú ellenőrzés alatt állt, a vendégkönyvek tanúsága szerint meglehetősen sok külföldi, magyarországi látogató fordult meg a múzeumban (D. Haszmann 2009: 67).

A levelezéseket, ahogy már fentebb említettem, Haszmann Pál bonyolította. Ő is rendszerezte, mindig aszerint, hogy írt-e már választ rájuk, vagy még nem. Gyakran találunk a borítékra ráírt megjegyzést, hogy *válasz*, vagy *válasz ment*, olykor a dátum is rájegyezve, hogy mikor.¹⁵ Az anyag rövid bemutatásához még hozzátartozik az is, hogy legtöbb esetben a kapott levelekről beszélhetünk, de olykor a borítékban benne találjuk a válaszlevél piszkozatát is, mely szintén fontos adatokat tartalmazhat az anyag tartalmi elemzésének szempontjából.

A levelek címzése is beszédes, és utal arra a korábbi megjegyzésekre, mely szerint a múzeum és a család élete a kezdetektől szorosan összefonódott. Az alábbi címzéseket találjuk a jelzett két év borítékait átforgatva: *Haszmann Pál; a Haszmann család; Haszmann Pál elnök úrnak – Bod Péter Közművelődési Egyesület; Haszmann Pál Múzeum; Haszmann Pál, József, Lajos és családja; Haszmann Pál igazgató úrnak; Redacția Csernátoni Füzetek; Haszmann József, Bod Péter Közművelődési Egyesület; Haszmann Pál múzeumigazgató úrnak; Către Muzeul Etnografic Cernat; Haszmann Pálné; Haszmann testvérek; Tájmuzeum Vezetősége részére*. 1983-ban tizenkét különböző helységről érkeztek a levelek, van eset itt és a következő vizsgált évnél is, hogy egy helységről többször is jön levél ugyanattól vagy teljesen eltérő személytől. Hangsúlyosan kimutatható ez az olyan nagyobb városok esetében, mint Kolozsvár, Marosvásárhely vagy éppen Budapest. 1983-ból tehát az alábbi településekről kap levelet a múzeum/a Haszmann család: Arad, Budapest, Bukarest, Csernáton, Futásfalva, Gyulafehérvár, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Sepsiszentgyörgy, Turc. Legtöbb, azaz 10 levél Sepsiszentgyörgyről érkezett.¹⁶ 1993-ból, ahogy a levelek száma négyeszeresére

¹⁵ Itt fontosnak tartok leírni egy teljesen személyes emléket, mely a gyermekkoromba visz, éspedig azt, hogy édesapám íróasztalán mindig levélhalmok voltak, ez egy érdekes, különös és izgalmas világ volt, tele titokkal. Az is élesen él bennem, hogy egyéb teendőinek a végeztével szinte naponta leült a nagy karosszékbe, és válaszokat írt a sűrűn érkező levelekre.

¹⁶ 5-ös és 7-es kép – Képmelléletek.

emelkedett, a feladók származási helye ötszörösére, 54 helynevet találunk: Arad, Ausztrália, Bárdudvarnok, Brassó, Budapest, Csolnok, Debrecen, East Millstone – New Jersey, Eger, Esztelnek, Erdőkertes, Futásfalva, Fogaras, Gödöllő, Gönc, Hejce, Hollandia, Homoród-szentpál, Kézdivásárhely, Kecskemét, Kisújszállás, Kolozsvár, Kovászna, Kötcse, Maksa, Málnás, Malmö, Marosvásárhely, Mezőkövesd, Nagyenyed, Nagyvárad, New York, Nyíregyháza, Pécs, Ploiești, Pocsaj, Párizs, Pilisvörösvár, Salgótarján, Sepsiszentgyörgy, San José, Szacsva, Szászrégen, Szeben, Szecsele, Szeged, Szigetszentmiklós, Szirmabesenyő, Temesvár, Tolna, Torja, Vargyas, Vásárosnamény, Veszprém.¹⁷

Az 1983-as év levelezését áttekintve nyolc nagyobb témakör bontakozik ki. A múzeum alapításától kezdve alkotótáborokat szerveztek a nyári időszakban,¹⁸ a levelek jelentős része ezzel kapcsolatos: érdeklődők írnak, részt szeretnének venni, vagy éppen az előző évi részvételt köszönik, arra emlékeznek. A másik hangsúlyos csoport a gyűjteménnyel, gyűjtéssel, tárgyvásárlással, kiállításokkal kapcsolatos levelezés. Ezen túl találunk olyan leveleket, amelyekben valaki tanácsért fordul a múzeum közösségéhez; ezt szakmai konzultáció gyűjtőnévvel foglaltam össze. A skála széles, de leggyakrabban faragással kapcsolatos kérdések merülnek fel. Levelezést folytattak újságírókkal is, így a levelek esetenként kérdéseket, egyeztetéseket, valamint elküldött újságcikkeket is tartalmaznak. Gyakran szembesülünk azzal, hogy valaki jelentkezik, aki az elmúlt tíz évben már meglátogatta az intézményt, el szeretné hozni barátait, ismerőseinek is ajánlja. Emellett ünnepekre, kiállításokra való meghívókat és a tizedik évfordulóhoz gratuláló leveleket is olvashatunk. A levelek tartalmi vizsgálatából körvonalazódik a múzeumban zajló élet, a gyűjtő-, rendszerező-, kutatómunka, és az is, hogy az intézmény milyen szerepet tölt be az adott közösség életében. Ha a kapcsolathálót tekintjük, csillagszerű alakzatot kapunk, melyhez több másik csillag kapcsolódik. Középpontja maga az intézmény, az onnan kiinduló, valamint oda befutó szálak

¹⁷ 6-os számú kép – Képmelléletek.

¹⁸ Az alkotótáborok valójában már a múzeumalapítás előtti években is működtek, sőt, visszatekinthetünk az 1940-es évekig, amikor a későbbi múzeumalapító, Haszmann Pál tanárként az iskolai órák után a gyerekeket elvitte a Cseh-kúria udvarára, ott faragni tanította őket, kézimunkáztak, de nem hiányzott ezekről a délutáni foglalkozásokról a magyar történelem, a magyar irodalom tanítása sem.

alkotják a csillagot, melynek minden pontjához kapcsolódnak további hálók, azok ismeretségi körével. Nagyon gyakran ezek nem csak áttételesen, hanem közvetlenül is hozzákapcsolódnak a középponthoz. A fent említett témakörök, melyekre ráépül ennek az évnek a levelezése, az alábbiak: **alkotótáborok:** *Levelünket küldjük Marosvásárhelyről, ahova szerencsésen megérkeztünk. Az expedíciónk nagyon jól sikerült, sokan megdicsérték minket. Ezt mind Pali bácsinak köszönhetjük...* (Oláh Anna – marosvásárhelyi táborozó diákok, 1983. aug. 4.); **érdeklődés, látogatás egyeztetése:** *... néhány éve volt találkozásunkkor ott nálatok igen erősen megmaradtál emlékezetemben. Csilla húgom azóta is többször járt Csernátonban, azt hiszem, legutóbb a Mikes-biciklitúra alkalmával. Jelenleg tanítok egy általános iskolában itt, Pesten (történelmet). És kollégáim – kik még nem jártak Erdélyben – lelkes várakozása közepette úgy tervezem, hogy húsvét után újra arrafelé vesszük utunkat. Okvetlen szeretnénk egy fél napot Csernátonban tölteni, megnézni a gyarapodó múzeumot...* (Foki Tamás, Budapest, 1983. márc. 16.); **újságcikkek:** *Kedves Pali és Jóska! A kolozsvári Igazság hírrovatából vágtam ki a hírfejet és a képet. Pillich barátunk adta le, ő még fog írni bővebben e hasznos munkáról. Sikerral rendezték meg a Kovászna megyei Csernátonban a népi faragók kéthetes augusztusi táborát. Az id. Haszmann Pál alapította tájmúzeum fennállásának 10. évfordulóját is köszöntötte a 15 faragó táborozása...* (Kádár Gyula, 1983. szept. 12.); **gratulálás a fennállás első tíz évéhez:** *Az Új Életnek készített nagyobb munkámat befejeztem, most már több szabad időm lesz. Örömmel olvastam, hogy sikerül megünnepelni gazdag tevékenységük eredményének 10 éves évfordulóját. Ha sor kerül rá, igyekszünk kedves meghívásuknak eleget tenni...* (Adamovits Sándor, Marosvásárhely, 1983. ápr. 25.), *Kedves Haszmann Család! Ottlétem alkalmával örömmel győződtem meg, hogy a sok és lelkes ambícióval meglétesített intézmény, terebélyes, köztisztelőnek örvendő kultur várrá fejlődött a működésének kezdete óta.* (Török Sándor, Sepsiszentgyörgy, 1983. aug. 7.); **gyűjtés/gyűjtemény:** *Értesíteni kívánom, hogy a leányom jelenleg itthon van, vele lehet megbeszélni az eladó tárgyakat...* (Teleki N. Ferencné, Kézdivásárhely, 1983. jún. 6.), *Kedves Haszmann Testvérek! Igéretemhez híven elküldtem a kaptárt, remélem szerencsésen Önökhöz ért. Nem tudom, szükséges-e, de gondoltam, mégis megírom, hogy a kaptár készítője Finta Árpád kézdialmási asztalos volt 1920–30 közötti időszakban (vagyis édesapám).* (Finta Etelka, Futásfalva, 1983. szept. 2.), *Pár nappal ezelőtt egy leve-*

let küldtem a címére, melyben egy circa 100 éves íróasztalról közöltem ismertetőt, ami még a tulajdonomban van, és szeretném azt annak megfelelő helyre eljuttatni, ha meg tudunk egyezni... (Török Sándor, Sepsiszentgyörgy, 1983. szept. 9.); fafaragás: *Kedves Haszmann testvérek, szomorúságomban vigasztaló örömet jelentett kedves, megtisztelő levelük, hogy készül a kopjafa. Reménykedem most, hogy Halottak napjára fel is tudjuk állítani...* (Holló Ernőné, Sepsiszentgyörgy, 1983. szept. 12.), *A leányomék hazahozták a kopjafát. Gyönyörű! Nem talállok szavakat, hogy megköszönjem. Isten áldja meg érte Mindnyájukat! Olyan szép, olyan pontos munka, látszik, hogy szeretettel csinálták... Szívből-szívből köszönöm – és semmit, de semmit nem fogadtak el érte.* (Holló Ernőné, Ilonka néni, Sepsiszentgyörgy, 1983. okt. 6.); **szakmai konzultáció:** *Köszönettel visszaküldöm az Édesapámnak kölcsönzött kopjafa felvételeket és ugyanakkor elnézést kérek a késésért.* (Bölöni Vilmos, Nagyvárad, 1983. jún. 29.); **meghívók:** *Szeretettel meghívjuk Haszmann József kedves családjával együtt 1983. VI. 26-án délután 1-kor tartandó hagyományos Tanítók napi ünnepségre, mely az 1-es számú általános iskola helyiségében lesz.* (Igazgatóság: Bartók, Csernáton, 1983. jún. 26.) *Az RSZK Képzőművészeti Szövetség Kolozsvár-Napocai fiókja tisztelettel meghívja Cseh Gusztáv Londoni Útirajzok című grafikai kiállításának megnyitójára, 1983. július 26-án, 18 órára, a Március 6 utcai kiállító terembe. Hátoldalán: Sok szeretettel gondolok Rátok Guszti* (Cseh Gusztáv, Kolozsvár, 1983. júl. 7.).

2014-ben szintén a levelezések tükrében vizsgáltam a múzeum méhészeti kiállításának létrejöttét (D. Haszmann 2014–2015: 737–746). A 71 tételt (leveleket, jegyzőkönyveket, leltáríveket, fotókat, okleveleket, önéletírás-jellegű feljegyzést, újságcikkeket) tartalmazó dosszié anyagát áttekintve kirajzolódott egy kiállítás tervezésének, születésének minden apró mozzanata. Habár az anyag csupán a múzeum egyik kiállítása, gyűjteménycsoportja létrejöttének körülményeit szemlélteti, azt gondolom, általános képet rajzol az adott időszak gyűjtő, rendszerező munkájáról, legalábbis ami a vizsgált intézményt illeti (D. Haszmann 2014–2015: 738). A dosszié tartalmát vizsgálva a benne lefűzött levelekkel, iratokkal, lezárt, egységes egészet látunk. 1978-ból, 1979-ből és 1980-ból négy-négy levelet találunk az iratok közt, 1981-ből három darab, majd 1983-ból két és 1984-ből ismét három levél van a lefűzött dokumentumok között. Összesen húsz levél őrződött meg ezekből az évekből, melyek a méhészeti anyag gyűjté-

sét, a méhészmúzeum tervezését, az akörüli előrelépéseket és akadályokat tükrözik (D. Haszmann 2014–2015: 742). Ebből az anyagból kiemelem az 1983-as évhez kapcsolódó leveleket, hiszen szerves részei az intézmény levelezésének.

1983. február 18-i keltezéssel Nagy Jenő baróti méhész szakmai levelét olvashatjuk, melyben régi méhészeti irat iránt érdeklődik. A levélből kiderül, hogy ő kutatómunkát is végez, és keserű hangon állapítja meg, hogy a sepsiszentgyörgyi méhésztársaktól nem kapott segítséget. Az 1983. december 18-i levél Gyergyai Károly községi propaganda-titkárnak és Haszmann Pál múzeumi gondnoknak van címezve. Ez a múzeumügy akkori állását foglalja össze, megtudjuk belőle, hogy a felhívások ellenére sem indult be a remélt gyűjtőmunka. Ezt látva később bevonták a megyei tanfelügyelőséget, iskolákat, de, mint kiderül a levélből: *A terv ebben a formában sem valósulhatott meg az illetékesek érdektelensége miatt.* Balogh Jenő levele második felében két javaslatot fogalmaz meg arra vonatkozóan, milyen lépést kellene tennie a levél két címzettjének, hogy az elakadt munka valamerre kimozduljon. A két javaslatból az derül ki, hogy Balogh Jenő a Megyei Méhész Egyesületet is „felelősnek” tartja azért, hogy a múzeumügy megrekedt, elakadt. A dossziében e levél után van lefűzve egy Haszmann Pálnak címzett rövidebb levél, keltezés nélkül. Tartalmát illetően hajlok arra, hogy a fenti levél kísérlője lehetett. *Sokat gondolkodtam, míg megírtam a csatolt levelet* – kezdi sorait Balogh Jenő, majd néhány megjegyzést, tanácsot fogalmaz meg az elkészítendő átiratokkal kapcsolatosan, addig elmenően, hogy milyen módon juttassák el azokat a Megyei Méhész Egyesülethez.

A dossziében sorban ezután következik Haszmann Pál kézírásával két levélterv a Megyei Méhész Egyesület vezetőségéhez: *Csernáton Község pártbizottsága és a múzeum vezetősége az alábbi kéréssel fordul a Megyei Méhész Egyesület vezetőségéhez, hogy szíveskedjenek az alábbi dolgokban segítségünkre lenni. A 1979. szeptember 11-én felvett alapító jegyzőkönyv szerint, a csernátoni múzeum külön részeként megalapítottuk a méhészeti múltunk emléket megőrizni hivatott méhészeti részleget. Az alapító jegyzőkönyv értelmében a Megyei Méhész Egyesület vezetősége ígéretet tett a megyénkben fellelhető méhészeti emlékek összegyűjtésére. A múzeum vezetősége helyet biztosított a kiállítási anyagnak. Anyagiakkal segített egy nagyméretű méhszín előkészítésében. A meglévő (a múzeum által összegyűjtött) anyagot szakszerűen kiállította. Ugyanakkor felhívja a levél írója az illetékesek*

figyelmét, hogy az anyag napról napra pusztul és kallódik, ha nem kerül begyűjtésre (D. Haszmann 2014–2015: 741). Ezt a részt több szempontból is fontosnak tartottam beemelni jelen dolgozatba, hiszen éppen a kapcsolatháló működésére szolgáltat szemléletes példát. A lokális és globális tulajdonságok között félúton találjuk a hálózatok egyik legegyszerűbb, de egyben legtitokzatosabb és talán legnehezebben tanulmányozható aspektusát: a csoportok (clusterek, kupacok) megjelenését. Emberi kapcsolataink gyakran alakulnak ki társaságokban, ahol egyszerre számos ember teremt egymással kapcsolatot: ilyenek például a munkahelyi, iskolai, sportklubban kötött kapcsolatok. Különböző kupacok között hidak feszülhetnek. Granovetter amerikai szociológus figyelte meg azt, hogy ezeknek a hidaknak mennyire fontos szerepük van az információterjedésben (idézi Csányi – Szendrői 2004: 133–139).

A Haszmann Pál Múzeum köré szerveződő kapcsolatháló ennek mintájára írható le, a csoport mozgatórugója maga az intézmény/a Haszmann család, az általa képviselt értékrenddel, arculattal, ehhez kapcsolódnak a hasonló érdeklődési körű egyének/csoportok. A méhészeti kiállítás gondolatának megfogalmazásakor 1979. november 11-én jegyzőkönyvet írtak, melyből kirajzolódik az a kapcsolatháló, amely e téren működtetni tudta a múzeumi gyűjtőmunkát. A kor elvárásaihoz mérten láthatjuk, hogy első helyen szerepel a helyi pártbizottság és néptanács megbízottja, Gyergyai Károly, aki a hivatal részéről az ügy helyi képviselője. Ő a kapocs a megyei kultúrbizottság és a helyi múzeumi intézmény között. Másodikként szerepel a múzeum szervezője, Balogh Jenő központilag kitüntetett, érdemes méhészt. Ebből is látható, mennyire fontos volt a rang, az adott témában elért eredmények hangsúlyozása. Ez is a téma sokszor emlegetett komolyságát hivatott aláhúzni, mintegy biztosítékként arra vonatkozóan, hogy a kezdeményezés nem csak egy hirtelen fellángolás, hanem jól megalapozott és komoly szakmai háttérrel rendelkező *ötlet*. A harmadik a befogadó múzeum képviselője, Haszmann Pál *múzeumi gondnok*, majd őt követi sorban öt méhészt, elsőként a Megyei Méhészt Egyesület alelnöke, Gál Jenő, titkára, Székely László, majd a kézdivásárhelyi Méhészkör elnöke, Csavar István, a baróti Méhészkör elnöke, Nagy Ferenc és a sepsiszentgyörgyi Méhészkör elnöke, Jakab Sándor. Ők azok, akik név szerint fel vannak tüntetve a jegyzőkönyv elején, de megjegyzésként olvashatjuk, hogy jelen voltak a jegyzőkönyv mellék-

letét képező alapító okirat aláíróiként a felsorolt méhészegyesületek tagjai is (D. Haszmann 2014–2015: 743).

Az 1993-as év levelezése tartalmi szempontból az 1983-as levelezés kapcsán felvázolt témakörökbe illeszthető, ez is rávilágít arra, hogy már az intézmény első tíz évében kialakult egy tudatos/szilárd koncepció, amely lényeges elemei stabilan megmaradtak az évtizedek során. Az alkotótáborok sora folytatódott, fontos megjegyezni, hogy 1990-től megnőtt a magyarországi csoportok/táborozók száma. Míg egyénileg, kisebb csoportokban addig is sok külföldi felkereste az intézményt, 1990 után láthatjuk, hogy szervezettebb keretek között, immár iskolák, tanárok is hoznak csoportokat nyári táborba: *Mellékelem a növendékeknek küldött levelem másolatát, s egyúttal azt jelzem, hogy a hét diák nemek szerinti megoszlása: négy leány és három fiú. Remélem, hogy a 19-i határátkelésünk sikeres lesz, s így még 19-én este találkozunk!* (Chikán Bálint tanár, Pilisvörösvár, 1993. júl. 6.); *Gyermekeink idén is pompásan érezték magukat, s nem győznek mesélni, milyen szép helyen voltak, mennyi mindent csinálhattak, milyen finomakat ettek...* (Fantoly Pál, Pocsaj, 1993. aug. 19.); *A múlt nyáron nagyon megtetszett nekünk a csernátoni tábor. Szeretnénk idén egy csoportot elkísérni a táborba. A csoportban mindenféle korosztály lenne, kezdve egészen a 10 éves korúakkal. Úgy gondoltuk, hogy mintegy 10–15 embert vinnénk. Sátorral készülünk, tehát a szállást megoldjuk* (Berzi István, Debrecen, 1993. febr. 22.). A levelezésekből azt láthatjuk, hogy a média részéről is megnőtt az érdeklődés a múzeum iránt, újság-, televíziós és rádiós megjelenésekről is olvashatunk. Ez az 1990 utáni szabadabb véleményformálásra is utal, a határok kinyílására: *Kedves Pali! Miután beszéltem az Erdélyi Napló főszerk. helyettesével, Szántó Sanyival, elhatároztam, hogy megpróbálok riportot közölni Csernátonról. Úgyis elég kevés anyag jelenik meg a lapban a két székely megyéről. A Bihari Naplóban már elkezdtem egy-más dologról írni, a kirándulási élmények alapján. Éppen tegnap fénymásoltam a ref. püspökségen s főtiszteletű T. L. éppen kifejezte örömét, hogy elindult a sorozat.* (Dr. Jósza Piroska, Nagyvárad, 1993. aug. 5.); *Kedves Barátom! Vári Attila tévéműsora tegnap elért hozzátok. Így azután „Orbán Balázs nyomában” tegnap láthattam a ti gyűjteményeteknek egy részét. Jó volt ott lenni. Így is.* (Ilia Mihály, Szeged, 1993. június 9.); *Remélem, hallgattátok a riportomat. Klárika receptjét szept. 8-án szerdán délelőtt a „Terefere” műsorban közvetítjük! Sajnálom, hogy oly keveset lehettem nálatok, de remélem (talán még idén ősszel) 1–2*

napra lefuthatok! Jól esett érezni, hogy nálatok csendben, rendben zajlik az igazi Erdély élete! (Kelemen Ferenc, Marosvásárhely, 1993. szept. 6.)

Szakmai téren továbbra is többen fordulnak az intézmény szakembereihez, akár faragással kapcsolatos kérdéssel, vagy épp történelmi, családtörténeti vonatkozású információért, de ide soroltam az olyan leveleket is, amelyekben Haszmann Pált előadást tartani hívják egy-egy konferenciára: *Remélem, emlékszik rám, nyáron a pocsaji gyerekekkel voltam önöknél. Vesza Erzsébet vagyok. Egy kérésem van, ami remélem, megoldható. A debreceni Tanítóképző Főiskolán tanulok, és 1994 júniusában fogok államvizsgázni. [...] Én egyik témának a csernátoni Alkotótábort választottam. Ehhez azonban anyagot kell gyűjtenem.* (Vesza Erzsébet, Pocsaj, 1993. ápr. 6.); *Nagyon szeretném, ha vállalnál te is egy bemutatkozást munkásságodról. Szeretném, ha tartanál egy előadást magáról a székelykapu építéséről. Nálunk ugyanis sokan próbálják csinálni, de sok fals dolog születik.* (Schmidt Sándor, Vásárosnamény, 1993. okt. 19.) A tizedik évfordulóra való emlékezéshez hasonló gratuláló leveleket nem találunk itt, amelyek az intézmény 20. évére utalnának, de tudjuk azt, hogy pár évre rá, 1999-ben emlékeztek meg nagy ünnepség keretében a múzeum negyedszázadáról, akkor vette fel alapítója, Haszmann Pál nevét. Az 1983-as levelek kategorizálásához még hozzátevéődik 1993-ból két kategória, melyekbe több levél is illeszthető: ezek a kapcsolatépítés és a *Csernátoni Füzetek*. A rendszerváltás után szabadabban lehetett levelet küldeni külföldre is, lényegesen megnőtt ebben az időszakban a külföldi levelek száma, de még itt is találunk megjegyzést arra vonatkozóan, hogy bizonyos levelek nem értek célba. A levelekből azt látjuk, hogy folyamatosan fenntartanak bennük évtizedes kapcsolatokat, de mindig kerülnek be új szereplők is, akik ismerősök révén vagy újságból, televízió- és rádióinterjúkból értesültek az 1993-ban 20 éves múzeumról. Szintén ide kapcsolódik, hogy azok a jó baráti és szakmai kapcsolatok, melyek a hetvenes vagy korábbi években fogantak, jórészt napjainkig megmaradtak.

Az intézmény szempontjából elsődlegesek a szakmai kapcsolatok, a levelezésekben ezekre is eredményesen működő példákat találunk. Azt látjuk, hogy elsősorban néprajzosokkal, történészekkel, de újságírókkal, képzőművészekkel, tanárokkal is tartanak fenn kapcsolatot. Az 1990-es évek után, a határok megnyílásával, az intézmény külhoni támogatása is egyszerűbbé válik: *Én mint német, francia, olasz tol-*

mács és idegenvezető járom Európát, és tudnék Önökről tájékoztatást adni, hogy ha valami anyag állana a rendelkezésemre. [...] Amire gondolnék, talán az lenne helyes, hogyha a székely kapuk készítésével, a kis iskolával kapcsolatban lenne valami képes anyag, amit lefordíthatnék és tovább terjesztenék, ez nekem nagyon tetszik!... (dr. Dóczy Ádám idegenvezető, Veszprém, 1993. jan. 12.); Valamennyiünk nevében hálás köszönetet mondok azért a testvéri fogadtatásért, nagyszerű vendéglátásért, amelyben Nálatok részünk volt. Köszönjük a gyűjtemény és kiállítások bemutatását, amely mindenki számára rendkívül hasznos volt. Köszönjük a kiadványokat és a testi táplálékot, amelyik mindig meglepetés, számomra immáron 20 esztendeje. Nagyszerű, amit és ahogy csináljátok, s reméljük, az együttműködés keretein belül mi is adhatunk szerény segítséget munkátokhoz... (Laczkovics Emőke, Veszprém, 1993. okt. 20.) Tanúi vagyunk annak, hogy, immár formális keretek között, alapítványok is támogatják a múzeum tevékenységét, leggyakrabban a *Csernátoni Füzetek* című, a rendszerváltás után, 1991-ben újraindult időszakos kiadvány költségeit. Kedves Pali, örömmel tudatom, hogy az alapítványtól most kapott hír szerint a pénzt előreláthatólag március 20. körül tudom fölvenni valutában. Ha azután jön a küldötted, át tudom neki adni. ... Még egyszer kívánok minden jót, a lassan kezdődő újuláshoz kedvet, erőt, Isten áldását. (Mohay Tamás, Budapest, 1993. márc. 15.) Az 1983-as levelezéshez viszonyítva ez egy új elem, nagyon sokan hivatkoznak a lapra, köszönik, elő szeretnének fizetni rá, igénylik az addigi lapszámokat: *Március 24-én pársoros, de annál közvetlenebb meleg hangú soraikat és azzal együtt a Csernátoni Lapokat megkaptam. ... A lapok célba jutottak, Párisban élő mérnök fiam és családja nagy szeretettel vette, gimnazista unokám pedig kimondottan boldog volt, hogy olvashatja a szép és tiszta magyarsággal írott, szerkesztett lapot.* (Zsigmond László, Málnás, 1993. ápr. 23.)

A kiadványnak 1993-ban három száma jelent meg, a 6-os, a 7-es, a 8-as lapszám. A 7. lapszámot kiemelem, hiszen abban olvashatunk a 20. évfordulóra utaló írást, Sylvester Lajos tollából.¹⁹ (Amint jeleztem, az évfordulóra való utalást ez év levelezésében nem találtam.)

Mark Granovetter figyelt fel az információk megszerzésének és terjedésének módozataira, megkülönböztetve az információáramlás-

¹⁹ Sylvester Lajos: Címerünkben holló károg. *Csernátoni Füzetek*, 1993. augusztus. 7. sz. 1. 10.

ban a *gyenge* és *erős* kötéseket, azok időbeli tartósságát, megalkotva a *gyenge* *kötések erejének* elméletét. Azt állapította meg, hogy az információáramlásban a gyenge kötéseknek van hangsúlyos szerepük, változatosabb információkat eredményeznek a hálózat tagjai között, mivel többféle csoporttal teremtenek interakciót (Granovetter 1991: 371–400). Azt gondolom, hogy a múzeum kapcsolathálójának alakulásában az *erős* *kötések* mellett hangsúlyos szerepe volt a *gyenge* *kötéseknek*, hiszen ha csak arra gondolunk, hogy egy autóbusznyi látogatócsoportból akár csak egy ember meséli is el egy ismerősenek az élményeit, lehet, hogy ez egy újabb majdani látogatót eredményez. Erre az információátadásra szemléletes példákat találunk a levelezésekben is, hiszen gyakori az arra történő utalás, hogy járt a múzeumban évekket ezelőtt, visszajönne egy csoporttal, vagy elhozza barátait. Ez a gyakorlat is szépen nyomon követhető napjainkig. Van olyan eset is, hogy valaki levélben jelzi, ő maga nem tud eljönni, de kéri, kalauzolja végig az általa küldött személyt. Egyfajta ajánlás ez, biztosítéka annak, hogy ismerősként fogják kezelni az általa beajánlott személyt.

A gyűjtemény szempontjából is számos fontos információt találunk a levelekben; hogy csak egyet idézzek: 1993. május 24-i keltezéssel az egyik sepsiszentgyörgyi vállalkozó levelét olvashatjuk, aki két gőzka-zánnal gazdagítja a mezőgazdasági szerszám- és gépgyűjteményt, ő maga szállíttatja azokat a múzeumba. Ez pecséttel ellátott, román nyelvű, hivatalos levél, nagyon fontos a két muzeális értékű tárgy adatlapja szempontjából: *Ca răspuns la solicitarea Dvs., prin prezenta vă facem cunoscut că în ședința Comitetului de Direcție din data de 11 mai 1993 am analizat problema ridicată de Dvs.; în baza discuțiilor purtate avem onoarea să vă comunicăm, că pentru îmbogățirea valoroasei colecții al Dvs. sîntem de acord cu predarea spre păstrare a celor 2 bucăți locomobile tip vechi, din dotarea noastră.*²⁰ (Tulit Attila igazgató, Consic Rt., Sepsiszentgyörgy, 1993. máj. 24.) A gyűjteménygyarapítás terén gyakran találkozunk olyan gyakorlattal is, hogy a valamikori múzeumi táborozók vagy látogatók tárgyakat adományoznak a múzeumnak. De arra is volt példa, hogy egy-egy látoga-

²⁰ Válaszként igénylésükre, jelen dokumentum révén tudomásukra hozzuk, hogy a vezetőtanács 1993. május 11-i gyűlésén megvitatta az Önök által felvetett problémát, és a beszélgetés nyomán tisztelettel közöljük, hogy értékes gyűjteményük gyarapítása érdekében, megőrzés céljából átadjuk Önöknek a tulajdonunkban lévő két régi típusú gőzgépet.

tócsoport tagjai, a látottak nyomán, megőrzés céljából saját tulajdonukban őrzött régi tárgyakat küldtek el a múzeumba.

Az 1993-ban kelt leveleket a feladó és címzett közti kapcsolat alapján három nagyobb kategóriába soroltam: baráti/rokoni, munkatársi, ismerősi levelezés. Ez alapján elmondható, hogy legtöbb az ismerősséggel váltott levél, ezt követik a baráti/rokoni, majd a munkatársi levelek.²¹

Összegzés

A dolgozat célkitűzése az volt, hogy levelezések tükrében feltérképezze a csernátони Haszmann Pál Múzeum kapcsolathálóját, felhasználva háttéranyagként más írott dokumentumokat – vendégkönyvek, újságcikkek, jegyzőkönyvek, jegyzetek – és az adott korra való visszaemlékezéseket. Az emberi kapcsolatok társadalmi tőkeként is felfoghatók, hiszen mozgatórugói cselekvéseinknek, általuk működik minden, ami körülvesz. A kapcsolatok felderítését különböző nyilvántartások, korábbi feljegyzések is segíthetik: naplók, újságok, levéltári anyagok, klubok tagsági listája (Kürtösi 2011: 666). Ebbe a megközelítési módba illeszkedik jelen elemzés is, miszerint a történelmi antropológiai módszer bizonyos ismérvei fellelhetők a társadalmi hálózatkutatás etnográfiai módszertanában is, megfelelő alapot kínálva a hálózatelemzés történeti forrásanyagokra való alkalmazásához –, hiszen 162 levelet vizsgált 1983-ból és 1993-ból, melyeket a Haszmann család/a csernátони múzeum kapott. Nem véletlen az előbbi kettősség (család/múzeum): az intézmény tevékenységének biztosítása, működésének hatékonysága tekintetében érzékeny egyensúly tapasztalható a vizsgált időszakban a funkcionális erőforrások (anyagi keret, eszközellátottság stb.) és a személyes, kisközösségi hozzájárulás, az intenzív családi-intézményi kommunikáció révén is létrejövő és erősödő társadalmi tőke között, amelynek szerepe az adott korban, a mából nézve, annál is nagyobb, hogy működésében nem léteztek a mai szociális-közösségi interakciót megkönnyítő és fokozó digitális eszközök, ezért a hagyományos módszerekkel folytatott interperszonális kommunikáció – és ebben a személyes karizma – hatása jelentősen felértékelődik.

A vizsgált anyag egészét tekintve elmondható, hogy az 1983-as levelezés legtávolabbi pontjai Budapest, Bukarest, legközelebbi pontjai

²¹ 9-es számú kép – Képmellékletek.

Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely. A levélváltások intenzitását tekintve Sepsiszentgyörgy áll az élen 10 levéllel, legtávolabb pedig Arad, Bukarest, Futásfalva, Gyulafehérvár, Turc 1–1 levéllel. 1993-ra ez a kapcsolatháló lényegesen kiszélesedett, távolabbi pontjai Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok, Hollandia, Svédország. Ugyanakkor megállapítható az is, hogy a rendszerváltás után hangsúlyossá vált a Magyarországgal való kapcsolattartás. Az 1993-as év levelezését a címzett és feladó közti kapcsolat szerint három nagyobb csoportba soroltam. 55 levél ismerősöktől érkezett, ez egy szélesebb körű csoport, ide soroltam azokat is, akikkel először váltanak levelet, azokat is, akik már többször írtak, jártak is a múzeumban, de nem szoros barátság, csupán ismerősi viszony körvonalazódik a levelek tartalma alapján. Ez a viszony az adott időszakra biztosít partnerséget, közösséget akár, de a továbbiakban szoros kapcsolatot nem tartanak fenn. A következő nagyobb kategória a baráti/rokoni hangvételű levelekből áll. Kevesebb a rokon levél, inkább a barátokkal zajló levelezés hangsúlyos, 45 ilyenről beszélhetünk. Ezekkel a személyekkel folyamatos kapcsolatot tartanak fenn, gyakran találunk utalást arra, hogy már húszéves barátságról beszélhetünk. A munkatársi hangvételű 28 levél közé olyanokat válogattam, amelyek konkrét szakmai kérdéseket vitatnak meg, a gyűjteménnyel, gyűjtéssel, szakmai tanácsadással, faragással kapcsolatosan. A három kategória között vannak átfedések, van olyan levél, amely szakmai és baráti is egyben, ez esetben ahhoz a kérdéskörhöz soroltam, amelyik az adott levélben hangsúlyosabb. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez olyan kontextusban történt akkor, amelyben a kézzel írt, postán továbbított levél, képeslap stb., egyszerűen üzenet még az úgymond hivatalos vagy szakmai kapcsolattartást is bizonyos mértékben kevésbé formálissá tette, a személyre szóló fogalmazásmód és a levelenként egyedi tartalom révén. Ez ugyanígy már nem áll fenn napjaink elektronikus levelezése, annak sietősebb, tehát – általában – személytelenebb, lakonikusabb kifejezőmódja esetében, ahol a feladó és a címzett közti üzenetváltás leggyakrabban konkrét, és csupán a tájékoztatást célzó információcserére vonatkozik.

Az a következtetés is levonható, hogy a múzeum folyamatos szakmai kapcsolatokat ápol hasonló jellegű kulturális intézményekkel, legyen az múzeum, egyesület vagy akár oktatási intézmény, egyetem vagy iskola. Ugyanakkor bizonyítottnak vélem dolgozatomban, hogy a Mark Granovetter által a hálózatkutatásba bevezetett gyenge és erős kötések fogalma, ezek működése szorosan vonatkoztatható a cserná-

toni múzeum kapcsolathálójának tanulmányozására, arra érvényes elemzési módozatként, szempontként, az információáramlás mint hálózaterősítő folyamat tekintetében. Erre vonatkozóan fontos jelezni, itt csupán a megállapítás szintjén, hiszen külön elemzést igényelne, a múzeum létrejöttének és több évtizedes működésének ma is aktuális sajátosságát, nevezetesen azt, hogy az intézményes jelleg és tevékenység szervesen összefonódott mindig az ezeket meghatározó, illetve ellátó család életével. Más szóval, a hivatalos, intézményi szféra részlegesen, nem kis mértékben átfedésben van a privát, személyes szférával, oly módon, hogy a kettő nem ütközik, hanem egymást erősíti, főleg utóbbi az előbbit, a családi élettérnek a szokottnál nagyobb mértékben publikus mivolta a múzeumlátogató számára bensőséges ottlét-élményt biztosít, még vonzóbbá téve a gyűjteményt, maradandóbbá az azzal való találkozást, ismerkedést.

Külön részelemzést szenteltem a múzeum méhészeti gyűjteményével kapcsolatos egykori kérdéskörnek, amely értelmezésemben a hálózatkutatásban használt kupac- és hídfogalomnak a témámra alkalmazható működését szépen illusztrálja.

Irodalom

ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta

2016 A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *socio.hu* 6. (3). 22–47.

BARABÁSI Albert-László

2003 *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest.

CSÁNYI Gábor – SZENDRŐI Balázs

2004 Szociális hálózatok. *Beszélő* 9. (7–8). 133–139.

D. HASZMANN Orsolya

2009 Mit üzennek a múzeumi vendégkönyvek? *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. 65–84.

2014 A csernátони Haszmann Pál Múzeum első évei (1973–1978): intézmény- és gyűjteményépítés a médiarecepció tükrében. In: KESZEG Vilmos (szerk.) *Folyamatok, szövegek, események* [Egyetemi Füzetek 21.] Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. 65–85.

2014–2015 A Haszmann Pál Múzeum méhészeti kiállításának háttértörténete – Gyűjtés, kiállításrendezés az 1970–80-as években. *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy. 737–746.

GRANOVETTER, Mark

1991 A gyenge kötések ereje: A hálózatelmélet felülvizsgálata. In: ANGELUSZ Róbert –TARDOS Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest. 371–400.

KÖNCZEI Csongor

2011 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálózatáról*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 15–46.

KMETTY Zoltán – KOLTAI Júlia

2015 Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *socio.hu*. 4. 34–49.

KÜRTÖSI Zsófia

2004 A társadalmi kapcsolatháló-elemzés módszertani alapjai. In: LETENYEI László (szerk.): *Településkutatás*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 663–684.

Szövegmelléklet

Szelíd mosolyod immáron örök... címmel idős Haszmann Pál születésének 110. évfordulójára készült egy 1 óra 11 perces dokumentumfilm 2012-ben.

Válogatás a filmhez készült interjúkból/visszaemlékezésből:

Haszmann Pál nagyon szerette a nagycsaládot, a rokoni kapcsolatok ápolását, az ő családja, az ő portája, a múzeumkert mindig tele volt úgymond rokonokkal. Én, aki nyelvészetet is kezdtem tanulni, vagy nyelvészet iránt is érdeklődtem, közben-közben felfedeztem azt, hogy az a rokon az ugye éppen dunántúli vagy alföldi dialektusban beszél. [...] Azokra az évekre az volt a jellemző, hogy Ceaușescu hozott egy rendeletet és abban az volt, hogy csak elsőfokú rokont lehetett elszállásolni. És így az ő kertjében, a múzeumkertben mindig elsőfokú hű rokonok voltak a Kárpát-medencéből, Európából, az Óperenciás tengeren túlról is, mindig elsőfokú vérrokonok voltak, s ez nagyon bájos volt, ahogy ezt irányította, hiszen egy olyan sziget volt, ahol el lehetett bújni, ahol meg lehetett tanulni a bútorfestésnek, a faragászatnak a csínja-bínját. ... (Pozsony Ferenc néprajzkutató, a BBTE professzora)

Volt, amikor barátaimmal, népes társaságként kerestük fel. Ilyenkor nyilván, hogy megvendégelték, és mindig látszott rajta, hogy ör-

vend a vendégeknek, nem is szólította soha másként a vendégeit, a fiatalokat, mi akkor fiataloknak számítottunk, újságíróként is kezdők voltunk, mint ezzel a páratlan, általam addig soha nem hallott megszólítással, hogy: lelkecskéim. De ezt olyan őszintén, olyan mélyről jövően mondta valamennyiszer, hogy az embernek egy pillanat kétsége sem lehetett afelől, hogy ez a szív mélyéből jön. Aztán az ő jósága párosult azért egyébbel is, hatalmas tudással, a népe iránti nagy-nagy szeretettel. És mindannak az ismeretével, amit ismerni kellett Felsőháromszék világáról. Nem véletlen, hogy nem korlátozódott a gyűjtőmunkája, a kutatómunkája mindössze a néprajzra, a népművészetre, de utánanézett ő a vidék történelmének, szellemtörténetének is, s mindehhez komoly dokumentációt gyűjtött össze. Ez lett a múzeum alapja, amely ma már, fontosságát, gazdagságát tekintve, nem egy falumúzeum, nem mindössze egy tájmúzeum, hanem Háromszék múzeuma, méltó része a Székely Nemzeti Múzeumnak. (Magyar Lajos író, költő)

Mint kincshez, mint talált tárgyhoz, úgy közelítettek a népi kultúra megfogható darabjaihoz. Ehhez még tegyem hozzá azt csak, valóban baráti alapon, mintha testvérekké váltunk volna: Csiki Laci, jómagam, Bogdán [László], Dali Sándor, a főszerkesztőnk, aki elment tavalyelőtt a körünkből, úgy mentünk haza, mint a rokonokhoz, mintha egy szerető családba érkeznénk meg. Mikor vendég jött Magyarországról vagy máshonnan Nyugatról, Keletről, azt csináltuk, hogy megmutattuk a gelencei templomot, Bálványost, Ika várát és Haszmannékat, a Cseh-kúriát és a múzeumot. Ez program volt, aztán Incze Laci megalapította Kézdivásárhelyen a céhmúzeumot. Könnyű volt őket megszeretni, tisztelni és fejtegetni is.

Olyan embereket is vittünk oda, például Kántor Lajost, akinek vajmi kevés köze volt a székely kultúrához, ő író, irodalomkritikus, irodalomtörténész, és bámult, úgy, ahogy sokan bámulnak most is. Értékteremtő, ami a múzeumot illeti, az a hatalmas udvar berakva mezőgazdasági gépekkel, szerszámokkal, hinto meg minden. Értéket teremtettek egy épületben, a kúriában, kezdve a kerámiától a gőz hajtotta gépekig, úgy teremtettek értéket, múzeumot, hogy mindent felkutatottak padlástól pincéig, na, ez az, ami nemesíti az embert, hogy másokért, a közösségért, a nemzetközösségért teremteni valamit. Hadd tegyem hozzá, hogy olyan szakkönyveket fedeztem ott fel, magyar művelődéstörténeti könyveket, amelyet nem láttam máshol, csak majd

Budapesten, a Széchényi könyvtárban. Nem egy spontán szerveződés volt ez a múzeum, tudatosan felszedték a kerámiától a guzsalyig, a székelő ruhákig, takarították, mosták, csiszolták, újrafestették, ott minden helyet kapott. Sok dicséret mellé tegyek hozzá valamennyi humort... Nagyon sokan megfordultak Csernátonban. Egyszer Herédi Gusztáv, a *Korunk* szerkesztője, prózaíró, vele ott találkoztam először. Aki eljött Kolozsvárról, hogy megnézzék, kik azok, akik ezt a lapot szerkesztik, öten voltunk költők, egy lapnál öt költő, ki ez a társaság, akik ezt a lapot szerkesztik, és: mutassátok meg nekem Csernáton. (Czegő Zoltán író, költő)

Megismertük az ő egész történetét, óbudai sváb család leszármazottaként, azt hiszem, a nagyapja költözött Háromszékre, s lett ő itt kántor-tanító, s Kommandórol nősült Alsócsernátonba, aztán megismertük az Ica nénit, feleségét, a Cseh családnak az ismertebb tagjait, Kolozsváron Cseh Gusztai testvérét, Attilát, a zenészt. Nagyon sokszor jártam, rokonként, a második szülött lányomat itt kereszteltük, és nagyon sok barátomat, munkatársamat, évfolyamtársamat hoztam el az évek során, akik nagyon sokat töltöttek ebből a hangulatból, ami itt, Alsócsernátonban volt, aminek a megteremtője Haszmann Pali bácsi volt. És abból az egész fantasztikus tárgyi gyűjteményből, ami mai napig látszik, amely később az alsócsernátoni múzeum alapja lett.

1972-ben még nagyon más világ volt Európában, Magyarországon meg Erdélyben is nagyon lábujjhegyen kellett közlekedni. A gyűjtemény egy része már megvolt, a múzeum még nem volt meg, de emlékszem a pincéjére, ahol most a kályhák vannak kiállítva, ott esténként hegedűszó, valami itóka mellett mulattunk. Akkor éppen egy szobrásztábor volt, emlékszem, hogy, azóta meghalt, Tornai Endre volt itt. És itt volt Dienes Attila és Dienes Csaba, mindenki a maga dolgát végezte napközben, Endre követ faragott, a fiúk szobrokat, aztán este a pincében mulatoztunk.

Emlékszem, egy alkalommal Sylvester Lajos jött ki autóval, és egy nagyon szép hangú, úgy tudom, hogy a testvére operaénekes, az ki lehetett, aki énekelt, és máig emlékezetes székelő ősi népdalokat tanultunk tőle. Ez talán 1972 volt. (Szilágyi Péter építészmérnök)

És főképpen rengeteg jeles ember megfordult ott, a kulturális életnek központja volt az, nemcsak Csernátonban, de azt hiszem, Háromszéken is akkor. A múzeumtól, de írók, költők, emlékszem, ott ismer-

tem meg Cseh Gusztávot, ugye, megajándékozott a metszeteivel, festők, írók, költők, Magyarit [Magyari Lajos] is ott ismertem meg, az egész írói társaságot tudnám sorolni, jeles emberek, olyanok is, aki már elmentek, Magyarországról is, Egerből is, Budapestről. Úgy volt, hogy jöttek, ott, akinek szállás [volt], mások nálam is. Mi ezt meg-egyeztük Palikáékkal. Mentem fel, faragattam is, vésőt vettem a kezembe. ... Nagyon méltatták, volt, akit. Háromszék kultúrájának ez volt a szíve, a csernátoni múzeum, ezt senki nem tagadta, s ma sem meri letagadni. (Bodó Imre plébános)

Még egy pár dolgot csak elmondok a múzeum kapcsán, a család történetéhez is hozzátartozik. Lázas készülődés van, 1968, megfogalmazódik a múzeum létesítése, helyet keresnek, itt van a Damokos-udvarház ebek harmincadjára hagyva, disznóhizlalda van benne. Ekkor Király Károlyék fogalmazzák meg, hogy bizony ide művelődési intézményt kell behozni, nem traktorállomást. Az édesapám és édesanyám gyűjteményét ismerve kijelölik a helyet, mert az állami gazdagság bitorolja, könnyű volt kivenni a kezükből, parancsra. Napról napra világosodik a helyzet, hogy ez megszületik, édesapám mindenkit mozgósít, el Kolozsvárig, Budapestig, segítsen, hozzon levéltári anyagot, ki fizikai munkával, mivel tud, segítsen. Annyi híres ember jár, fordul meg az udvarban. Most nagyot ugrok 1973-ig, éppen egy kicsivel megelőzően szólítja meg rokonai alapon is Cseh Gusztávot, Gergely Istvánt és másokat. Itt van Sylvester Lajos, aki az ügy mellett végig támogatja, ő már mint művelődési főfelügyelő főfeladatul is kapja, de jó szívvel, lélekkel mozgatja a múzeum ügyét. Így kapcsolódik be annyi híres ember, de édesapámhoz már azelőtt is annyi híres ember járt, csak sorolhatnám. Varga Nándor Lajost, a leghíresebb európai fametszőt, művészembert, idekerülnek színészek, énekesek, olyan szépen emlékszem, amikor éppen Koncz Zsuzsa tette látogatását, s tisztelte meg a házat, Sepsiszentgyörgyről hozták el. Nagyszerűen társalog vele, édeském, foglaljon helyet, van-e családja, gyermeke, igitkezni kell, gyermekre van szükség. Valamit nem eszik, egy csepp-pecskét kellene egyen, meg kéne hízzon, az a híres lányka úgy örvendett ennek a közvetlen megszólításnak, énekelt is ebben a házban. Ezeken már jelen voltam, cselekvő részese... s így sorolhatnám a híres embereket, Amerikából s mindenhonnan, akik jöttek, segítettek... (Haszmann Pál nyugalmazott muzeológus)

Képek

MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM
BUDAPEST, XIV, VÁROSLIGET
VAJDAHUNYAD-VÁR

Budapest 1972.IX.13.

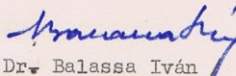
Kedves Pali Bátyám!

Ha emlékezetem nem csal, ottlétem alatt pertu szólitottál és nagyon kérelk, hogy ezt a megtisztelő bizalmat irsában se vonjad meg tőlem.

Egy kis türelmet kérek Bod Péter szobával kapcsolatban. Megkértem ugyanis egy irodalomtörténész barátomat, aki a kiállítás vázlatát kidolgozza. Akkor majd a fényképeket is összeállítjuk, olyan formán, hogy az a szoba berendezésére elegendő legyen. Erre azonban idő kell, így csak az év végére tudok valami tényleges anyaggal jelentkezni.

Gondolkoztam a csernátóni szoba berendezésén is. Arra vonatkozóan rövidesen összeállítok majd egy alaprajzot és el fogom küldeni, hogy annak alapján meg lehessen rendezni.

Addig is sok sikert kívánok a gyűjtőmunkában és mindig készséggel állok rendelkezésedre, őszinte barátsággal

/ Dr. Balassa Iván

1837 - F. Ny. V. 9. t. (B)

1. dr. Balassa Iván, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója levele. 1972. szept. 13.

Kedves Pál! !

A napokban kaptam Kolozsvárról dr. Kóde Károlytól, szintén etnografus egy levelet, amelyben arra kér, hogy készülő bivalytanulmányához a mi vidékünk adataival is járuljak hozzá. - Sajnos a mi vidékünkön nem tartanak bivalyt és a múltban is csak elvétve tarott egy-egy szegény ember. Így érdeemben nem tudok neki adatokat juttatni. - Arra gondoltam, hogy jó lenne, ha a ti vidékeitekről is kaphatna valamit és így ha nem vennéd rossz néven az általa küldött kérdőpontokat lemacsolva elküldöm hozzád azzal a kéréssel, hogy ezekre valamelyes választ gyűjts össze Csernátonból és küldd el a megadott címre. - Igen hálás lennék érte. - Ha mindenkire nem is tudnál kimerítő választ adni, de gondolom amire tudsz az is összehasonlító anyagnak szolgálhatna számára.

Természetesen nem kötelező ezt a kérést teljesíteni. Ha ennek elháríthatatlan akadálya lenne, akkor tekintsd kérésemet tárgyatlannak. - Még csak az lenne a kérésem ezzel kapcsolatban, hogy ő a válaszokat április végére kéri, illetve, hogy május elején álljon rendelkezésére, mivel ~~xxxx~~ ekkor kezd tanulmánya összeállításához. - Ha teheted kériek, légy olyan jó ezt a tényt vedd figyelembe. -

Sikerült-e valamit megtudnod még a malom kérdéséről? Igen várom már, hogy beletanulmányozhassam a feldolgozásba. - Még nem tudom mikor, de valahogy eljön az az idő is.

Lehet, hogy e hónap végén és a jövő elején Szentgyörgyön lesznek. Ha valami lehetőség akad, akkor meglatogatom rövid időre a malom völgyét és ugyanezen és elsősorban titeket. - Ez azonban nagyon kérdéses. - Hamilem mindannyian jól vagytok. Kedves feleségednek sok köszönetet küldve téged baráti szeretettel üdvözlök.

Sz. Keresztúr, 1963. április 20. -án.

A. Pál

2. Molnár István székelykeresztúri néprajzkutató levele. 1963. április 20.

Dr. Kóde Károlytól kaptam levelet, jó hír,
jól megírt, részletesen és pontosan
írtam meg a kérdéseket és a válaszokat.
A TELLER GÉLJA :
CERNÁTON
TISZTELETE
MUNKÁINKKAL
Főnökre folytatjuk!
minden a legjobbra
szándékkal
Andor István Tóth Endre
Mindenkinek az alábbi
munka bejegyzésével megköszönöm
Legyen jó kezdet! Gergely

3. A Csernátoni Művésztelep tagjainak bejegyzése a múzeum vendégkönyvébe

CSERNÁTONI MŰVÉSZTELEP
1973. AUGUSZTUS

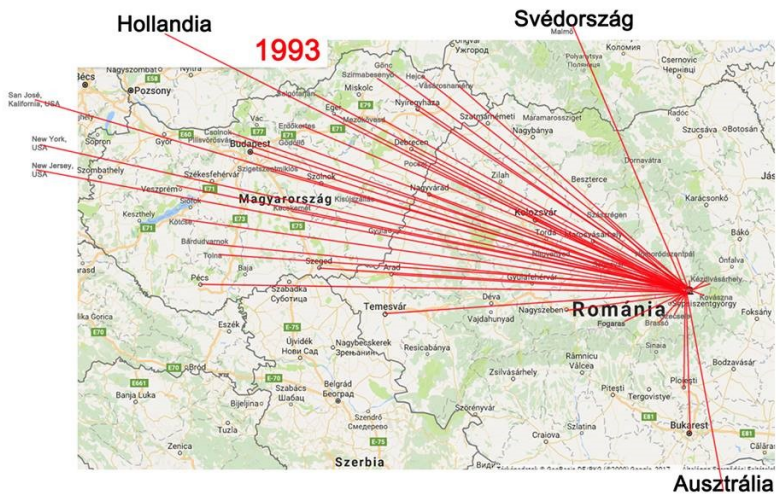
ALAPÍTÓ TAGOK:

CSÉRI GUSZTÁV - KOLONYVÁR
 CSEHÉLY ISTVÁN.
 HAKOSSY ISTVÁN.
 ILLOSI SZANDOR - SÁRSZENTTÓTHY,
 BARÓTY LÁDÁK - SZÁSZKÉSEN
 DIENES ATTILA - MÁRÓZSÁRHELY
 DIENES SZABÓ - EGÁSZ
 TORMAI ANDRÉ - ZETTELÁKA
 BOBÓ LEVENTE - ZENTBOGÁNYLÓ
 SIMON ANDRÉ - MÁRÓZSÁRHELY

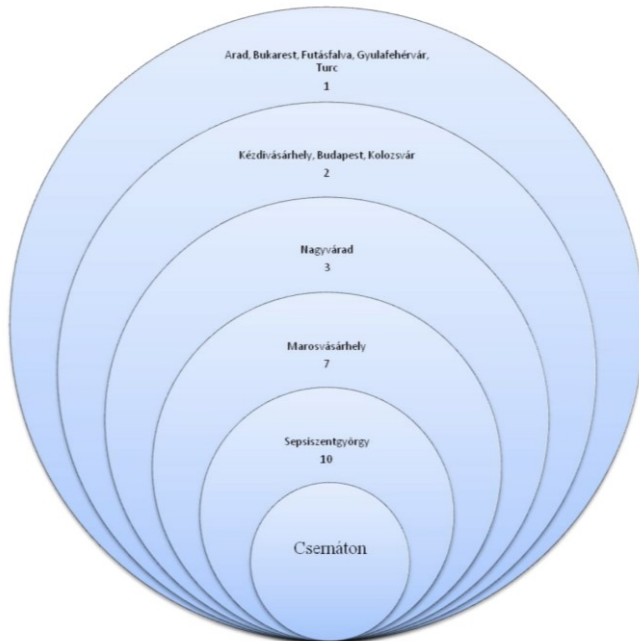
4. A Csernátoni Művésztelep tagjainak bejegyzése

5. A csernátoni Haszmann Pál Múzeum kapcsolathálója a levelezések tükrében, 1983-ból

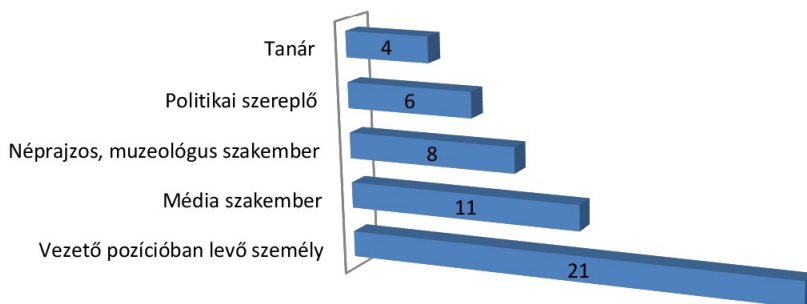

6. A csernátói Haszmann Pál Múzeum kapcsolathálója a levelezések tükrében, 1993-ból

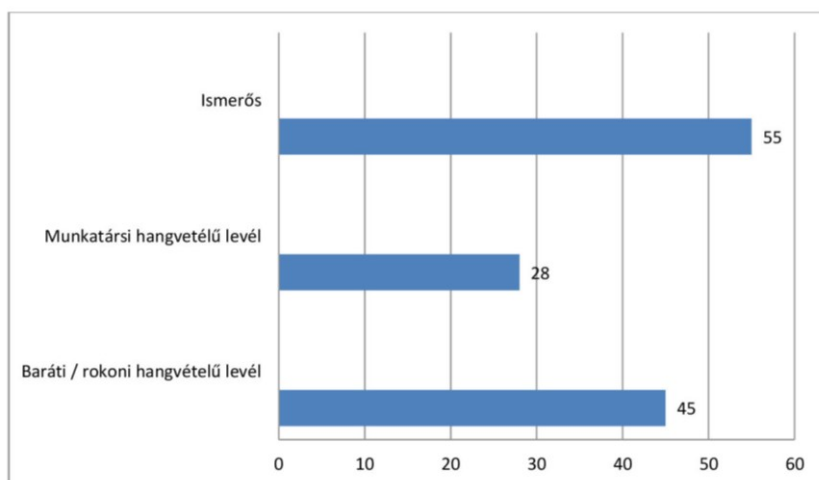
7. Az 1983-as levelek helységek szerinti eloszlása (összesen 32 levél)

Névjegykártyák szakmák szerinti eloszlása

8. A levelesládában megőrződött névjegykártyák szakmák szerinti eloszlása

Az 1993-ban kelt levelek eloszlása címzett és feladó közti kapcsolat szerint

9. Az 1993-ban kelt levelek eloszlása címzett és feladó közti kapcsolat szerint

A 17. század kegyességi fordításirodalmának egyik jellegzetes példája: Pápai Páriz Ferenc *Pax*-sorozata

A *Pax*-sorozat köteteinek forrásai

Amint dolgozatom címe is mutatja, munkám vizsgálati alapját Pápai Páriz Ferenc (Dés, 1649. május 10. – Nagyenyed, 1716. szeptember 10.) életművének egy jól körülhatárolt szelete képezi, a *Pax*-sorozat kötetei: *Pax Animae* (Pápai 1680), *Pax Corporis* (Pápai 1690), *Pax Aulae* (Pápai 1696), *Pax Sepulcri* (Pápai 1698), *Pax Crucis* (Pápai 1710). Léteznek ugyan tudománypszerűsítő forráskiadások, illetve korábbi irodalomelméleti irányzatok jegyében született életrajzközpontú értelmezések, melyek Pápai munkásságának teljes feldolgozását tűzték ki célul, és ezzel lemondtak az egyes szövegek alaposabb vizsgálatáról, azt azonban kétségek nélkül kijelenthetem, hogy az általam körülhatárolt korpusz egységes vizsgálatára eddig nem került sor. A sorozat egyes darabjai tematikájuk, műfajiságuk, forrásaik révén különálló szövegekként tételezhetők, egymáshoz való viszonyuk, sorozatként való működésük tanulmányozása is figyelemreméltó eredményekhez vezethet. Ugyanakkor kiindulópontként használva az irodalomtörténetben fordításokként való kanonizáltságukat, a burke-i (Burke 2007:11) értelemben vett kulturális átvitel jegyében születő alkotások rekontextualizációjára törekedve jelen dolgozatban egyetlen alapvető kérdésre keresem a választ: hogyan jellemezhető Pápai fordítótechnikája, illetve hogyan illeszkedik a korabeli fordítói gyakorlatba az általa képviselt módszer az öt *Pax*-kötet alapján?

1680-hoz és Kolozsvárhoz köthető Pápai sorozatának első darabja, a *Pax Animae*. A mű forrásául szolgáló munka ifjabb Pierre du Moulin (Peter du Moulin, Molinaeus Péter, Pierre du Moulin le Filis, 1601–1684) tollából származik. 1657-ben, Londonban jelent meg a forrásszöveg *A Treatise of Peace and Contentment of the Soul* címen, majd 1660-ban franciául Sedanban, a *Traité de la paix de l'Âme et du contentement de l'Esprit* (Du Moulin 1661). A szerzőt a 17. századi hugenotta du Moulin család neves tagjai között kell keresnünk. Apja, szintén Pierre du Moulin (1568–1658), francia református teológus,

akadémikus és író volt, aki I. Jakab meghívására a protestáns egyház egyesítési tervén dolgozott Angliában. Az idősebb du Moulin elsősorban polemikus jellegű művei miatt vált híressé: a katolicizmus ellen: *Défense de la confession de l'Église réformée de France* (Charenton 1617); az arminianusok¹ ellenében: *Anatomie de l'Arminianisme* (Leiden, 1619). A fiatal du Moulin, forrásszövegünk szerzője, második generációs hugenottaként buzgó anglikán és lelkes királypárti teológus volt (Labrousse 1987:155). Ismertebb szövegei közül kiemelném az 1652-ben név nélkül megjelentetett *Regii sanguinis clamor ad coelum adversus paricidas* királypárti művét, de ugyancsak az ő nevéhez kötődik a pápai egyház, illetve a jezsuiták ellen felszólaló, 1679-ben jegyzett *A vindication of sincerity of the protestant religion in the point of obidience to sovereigns*. Külföldi tanulmányútja során Pápai már találkozhatott a szerző műveivel, mivel neve szerepel korabeli olvasmányjegyzékében (Nagy 1977: 660).

Ami az eredeti szöveg kiadásait illeti, kisebb kavarodást tapasztaltam a szakirodalomban. Az első kiadás valóban angol nyelvű, hiszen a fiatalabb Pierre du Moulin életének jelentős részét Angliában töltötte, vagyis az eredeti szöveg az angol kiadás. Amikor Pápai a maga fordításának címlapján a forrása franciaságát megjelöli, pusztán arra utal, hogy ő maga egy francia változatból dolgozott. A forrásszövegnek már a 17. században is több kiadása létezett. Számolhatunk az első, angol anyanyelvű kiadással 1657-ből, melyet időben szorosan több francia variáns követ: Sedan 1660, Párizs 1661, Amszterdam 1662, Párizs 1663, és folytathatnám a sort. Nagy Géza mutat rá arra, hogy

¹ Jacobus Arminius (1560–1609) leideni hittanár után kapta a nevét a hollandiai református egyház keretein belül kibontakozó mozgalom, majd külön felekezet. Képviselői, akiket a 1610-ben *Remonstrantia* címen a hollandiai rendeknek beadott öt cikkelyben megfogalmazott hitvallásuk, kérvényük után remonstránsoknak neveztek, a szigorúan vett kálvinizmussal szemben léptek fel, az emberi üdvösséget nem kizárólag az isteni eleve elrendeltségtől tették függővé, hanem az emberi akarattól is, azaz az isteni kegyelemnek ember általi elfogadásától. A velük szemben fellépő gomaristákkal (Franciscus Gomarus, Arminius ellenlábasá után) vagy kontraremonstránsokkal folytatott viták fokozatosan politikai színezetet kaptak az egyik vagy másik fél mellé álló tisztviselők és világi méltóságok révén, majd az 1618-as dordrechti zsinat összehívásához vezettek. *Catholic Encyclopeida*, internetes változat, *Arminianism* szócikk, <http://www.newadvent.org/cathen/01740c.htm> 2015.04.16. 11.45

Pápai az 1662-es amszterdami utánnomásból dolgozhatott, hiszen könyvtárában ezzel a példánnyal találkozhatunk (Nagy 1977: 660). Az 1660-as években egymás után kiadott francia variánsok nem különböznek egymástól lényegesen. Azt minden esetre megállapíthatjuk, hogy Pápai nem véletlenszerűen választotta ki Pierre du Moulin elmélkedésgyűjteményét. A könyv sikeressége, már ha csak a gyakori kiadásokat nézzük is, mindenképpen indokolta a téma iránt komoly érdeklődést mutató Pápai választását. Ugyanakkor az elmélkedések célja, vagyis a belső béke megtalálása még háborús viszonyok között is, szintén igazolja Pápai választásának helyénvalóságát, hiszen az 1680-as évek Erdélyére sem a béke, sem a politikai-történelmi kiengesúlyozottság nem volt jellemző.

Pápai Páriz Ferenc 1690-ben adja ki a *Pax*-sorozat legsikeresebb darabját, az eredeti szöveggént nyilvántartott, a „szegények patikája” (*medicina pauperum, pharmacopoea pauperum, thesaurus pauperum, armen pharmacopie*) műfajában születő *Pax Corporist*. A *medicina pauperum* mint műfaj és könyvtípus középkori gyökerekre nyúlik vissza. E művek a 16. századi Európában a valamilyen szintű műveltséggel bíró (sok esetben ez csak az olvasni tudást takarja), de orvosi tudományokban képzetlen olvasók számára készültek, akik a maguk rendjén aztán gondoskodhattak családjuk, esetleg cselédségük egészségéről (Grabarits 2010: 82).

A *Pax Aulae* 1696-ban jelent meg szintén Kolozsváron. A kötetnek két forrása van: egy francia és egy ismeretlen mű. A franciáról Pápai annyit árult el, hogy név nélkül, és körülbelül tíz évvel saját fordítása előtt jelent meg. Tarnai Andor ezen információk alapján azonosította a francia forrást: Michel Boutauld (1607–1688) francia jezsuita *Les conseils de la Sagesse, ou le recueil des maximes de Salamon, les plus nécessaires à l'homme pour se conduire sagement avec des reflexions sur ces Maximes* című, 1677-ben megjelent munkája, valamint *La Suite des Conseils de la Sagesse* című, 1683-as előszóval ellátott folytatása (Tarnai 1968: 274–275).

Michel Boutauld (1604–1689) a 17. században nagy elismerésnek örvendő jezsuita szerző volt. Sikere nem az általa jegyzett munkák számán mérhető le, hanem a megírt szövegek kiadásának gyakoriságán. Egyetlen példával szeretném ezt alátámasztani: a *Les conseils* 1677 és 1683 között szinte minden évben megjelent, majd ettől az évtől kezdve bővített variánsok is napvilágot láttak. Angol, olasz, latin, spanyol, német nyelven jelentek meg fordítások. Magyar vonat-

kozásban még figyelemre méltóbb a szöveg kedveltsége, hiszen a Pápai-féle magyar, protestáns szemléletű átíráson kívül még ismerünk két 18. századi hazai katolikus latin fordítást (1703 – Nagyszombat, 1758 – Kassa) is (Tarnai 1968: 276–277). A fent említett *Le conseiles de la Sagesse...*, illetve a *La Suite des Conseils* mellett még egy Boutauld által jegyzett, illetve egy általa gondozott és kiadásra előkészített szöveggel kell számolnunk. 1683-ban Boutauld gondozásában adják ki Pierre Coton *Le Théologien dans les conversation avec les sages et les grands du monde* című értekezését, illetve 1684-ben az ő neve alatt jelent meg a *La Méthode pour Converser avec Dieu* című munkája, mely 1723-ban indexre került a poszthumusz kiadások janzenista² vonatkozásai miatt (McConvery 1999: 271).

Ami Pápai variánsát illeti, a cím, „az udvar békéje”, a fejedelmi sarjnak intézett ajánlás ténye és bevezetője alapján sokáig a politikai irodalom termékei között tartották számon (Hargittay 2001: 11–13, Lukácsy 1998/3: 301–337). Azonban nem a valamikori fejedelmük-rök (*speculum*) azon variánsával állunk szemben, mely az akkori olvasó számára már elvesztette referencialitását. A szöveg már nem tükörként funkcionál, nem politikai tanácsadás, nem udvari erkölcskatalógus szerepe van. Véleményem szerint valójában egy, a hétköznapi emberek számára is hozzáférhető, pragmatikus elmélkedésgyűjteménnyel állunk szemben.³

1698 a következő *Pax* kötet megjelenésének éve: *Pax Sepulcri*.⁴ A szöveg eredetije német nyelvű, a német nemzetiségű Martin Moller

² 17. századi teológiai irányzat, mely Cornelius Jansenius (1585–1638) nevéhez kapcsolódik. A katolikus egyházon belüli, a kálvinizmussal rokonságot mutató, a jezsuitizmussal élesen szemben álló megújulási mozgalom. Szent Ágoston teológiájának értelmezésén alapszik, alapvetően „az emberi természetnek a bűnbeesés következtében eredendően bűnös voltát, a szabadság belső korlátozottságát és az isteni kegyelem feltétlenül ható erejét” hirdette. Egyszerre volt tömegmozgalom és személyes vallásgyakorlási modell, mely talán leginkább a szentségek vételéhez kapcsolódó szigorú szabályokban nyilvánult meg (Berecz 2012: 384).

³ A műfaji besorolhatóság árnyalásával doktori szakdolgozatomban külön fejezetben foglalkozom.

⁴ Pápai előtt 1614-ben Zólyomi Perinna Boldizsár is lefordítja a görblitzi főpap munkáját (RMK. I. 450). Thienemann Tivadar összehasonlító olvasata eredményeképpen megállapítja, hogy ugyanannak a szövegnek a magyar nyelvű fordításáról van szó, hiszen a két fordítás szinte mondatról mondatra meg-

Manuale de praeparatione ad mortem című *ars moriendi*-je 1593-ban jelent meg, és a 16. század egyik legsikeresebb könyve lett a maga műfajában. Martin Moller (1547–1606) lutheránus misztikus költő és énekszerző. Egyetemi teológiai képzettségre soha nem tett szert, mégis egyike a német evangélikus kegyességi irodalom megalapozóinak. Műveiben a protestáns elméleti teológia tanait igyekezett gyakorlati szinten átvinni, és kézzelfogható tanácsok mentén megvalósítani a mindennapi kegyességgyakorlásban (Axmacher 1989).

Az *ars moriendi* rendszerébe tartozó, kimondottan a „meghalás művészetével” foglalkozó kiadványok a 15-18. században igen nagy népszerűsége tettek szert. Az *ars moriendi* terminus a használati irodalom felé viszi el a kutatót, mögötte bonyolult kulturális-antropológiai fogalmi rendszer van, mely nem csak az ilyen tematikájú kiadványokból tevődik össze, hanem képzetekből, gyakorlatokból, azaz viselkedési, érték- és gondolatrendszerekből, valamint a már fentebb említett materiális, írott termékekből (Deák 2013: 1–15).

Végül 1710-ből való a *Pax Crucis*, szintén franciából készült fordítás. Pápai prózai, imáságos elmélkedésgyűjteményt készít Clement Marot (1495–1544) és Théodore de Bèze (Béza, 1519–1605) verses pszalteriumából.⁵ Clement Marot a 15–16. század derekán élő francia költő, dalokat, balladákat, elégiákat, epigrammákat és alkalmi költeményeket egyaránt szerzett, de nevét elsősorban zsoltárfordításai őrizték meg. Théodore de Bèze francia reformátor, svájci teológus professzor, Kálvin hivataltársa és utóda a genfi egyházban, illetőleg a francia reformátusok történelmének egyik rendkívüli műveltségű alakja. Zsoltárfordításai és az Ótestamentum történeteinek drámai feldolgozása révén írta be nevét nem csak a kor meghatározó teológusai és egyházvezetői közé, hanem a világirodalom történetébe is. Béza folytatta Clement Marot (1495–1544) munkáját, aki az 1540-es években ötven zsoltár francia verses variánsát készítette el. 1562-ben, több részleges kiadás után került sor a százötven zsoltár verses, kottával ellátott, énekelhető kiadására *Les Pseaumes mis en rime Francoise* címen. 1607-ben német közvetítéssel ezeket ültette át magyar nyelvre Szenci Molnár Albert. Pápai Páriz ezeknek a francia nyelvű verses zsoltároknak készítette el a magyar prózai adaptációját.

egyezik. Ez támasztja alá azt a feltételezést, hogy Pápai is az első kiadás, azaz az 1593-a görblitzi kiadás alapján dolgozott (Thienemann 1922: 83–84).

⁵ Zsoltároskönyv.

Az öt *Pax*-kötet első látásra különböző szellemi környezetből származik. Pápai legalább négy különböző szerzővel dolgozott, s ha a *Pax corporist* sem tekintjük mai értelemben vett eredeti műként, akkor ez a szám sokszorosára nő.

Fordítói kultúra a kora újkori Európában – a fordítói gyakorlat keretei Pápai *Pax*-sorozatában

A *Pax*-sorozat köteteit az irodalomtörténeti köztudat fordításokként tartja számon. Az öt kötet közül egyedül a *Pax Corporis* vonult be az irodalmi kánonba az első magyar nyelvű eredeti orvosi könyvként. Ez az állítás, a Pápainak kijáró teljes tisztelettel, több szempontból is árnyalásra szorul. Először is a *Pax Corporis* nem az első teljes orvosi könyv, hiszen bár nem közvetlen előzményként, de mindenképpen korábbi, azaz 1577-ből maradt fent Lencsés György *Ars medica* című,⁶ a teljes emberi szervezetet tárgyaló orvosi munkája, s itt akkor még nem vettük számításba a kéziratos formában terjedő hasonló karakterű szövegeket, mint például Gellen Gergely orvosságos könyvét. Másrészt, modern értelemben véve nem tekinthetjük eredeti szövegnek sem, hiszen már a szöveg címlapja is kompiláció voltát támasztja alá, bár ez semmit sem von le irodalom- és kultúrtörténeti értékéből. Amint látni fogjuk, a *Pax Animae* és a *Pax Sepulcri* esetében Pápai alapvetően híven követte forrásszövegét, de a *Pax Aulae* már nem tekinthető szöveghű fordításnak, s hasonlóképpen a *Pax Crucis* is messze többet jelent, mint egy egyszerű fordítást.

Az eredetiség problémája azonban csak a mára már meghaladott posztromantikus irodalomtörténetírás felől tételezhető, a modern szakirodalom egészen másként viszonyul (a korabeli elvárásrendszerhez igazodva) a fordítás, átírás fogalomköréhez 16-17. századi kontextusban.

...ítéletalkotás közben azonban számolnunk kell a középkori és kora újkori írásbeliségnek, tudományosságnak a mai gondolkodásunkhoz, elvárásainkhoz viszonyítva erőteljes differenciálatlanságával. (...) Előjáróban szükséges még emlé-

⁶ 1943-ban Varjas Béla adta ki szerző nélkül a később Farczády Elek és Szabó T. Attila által Lencsés Györgynek tulajdonított orvosi szöveget: *16. századi magyar orvosi könyv*, s. a. r Varjas Béla, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, Monumenta Transsilvanica, 1943.

keztetnünk arra, hogy a régiség fordítás-fogalma jelentősen eltér attól, amit ma gondolunk róla: akárcsak az irodalmi és kulturális tevékenység bármely részéhez, ehhez is funkcionális, gyakorlati megfontolások mentén viszonyul. Iskolapéldája a megközelítési módnak, hogy míg a bibliai és liturgikus szövegek hűséges, mondhatni tiszteletteljes visszaadásához akár a nyelvi »helyesség« feláldozása árán is ragaszkodik, addig a másfajta forrásnyelvi szövegeket szabad prédának tekintve átírja, újraszerkeszti és saját neve alatt, olykor az eredeti szerzőt elhallgatva adja közre (Gábor 2009:45).

A témához kapcsolódó szakirodalom (Bartók 1993: 451–469; Bartók 1998: 283–297; Gábor 2009: 44–52; Gábor 2004: 21–30; Vincze 2012: 1–21; Burke–Hsia 2007) többszörösen rámutat arra, hogy kora újkori viszonylatban a fordítások, illetve a fordított művek legalább akkora elismertségre tarthattak igényt, mint az eredeti szövegek. Modern kutatási szempontokat kínál Peter Burke, aki a kora újkori európai fordításkultúra kapcsán a *negotiation* (üzletelés, kompromisszumkeresés) fogalmát használja, mondván, hogy minden egyes fordítói tranzakció nem csak szavak átültetését feltételezi egyik nyelvből a másikba, hanem egyben kultúrák „lefordítását” is jelentheti. Vagyis tudományos szempontból a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg sokrétű viszonya a fontos, az, hogy milyen funkcióváltáson, a használat miféle változásán megy át a szöveg a fordítás, a más kontextusba, másik kultúrába kerülés révén. A fordítás egyszerre „dekontextualizáció” és „rekontextualizáció” (Burke 2007: 9).

Ugyanezt az elgondolást támasztja alá az a modern fordításelméleti terminológia, amely a tervezett célnyelvi közönség elvárásaihoz, tudásszintjéhez, körülményeihez igazodó, illetve a forrásnyelv és a célnyelv kulturális különbségeinek áthidalását célul kitűző szövegeket már nem is egyszerűen fordításoknak nevezi, hanem pragmatikai adaptációknak, kulturális áthelyezéseknek, kulturális átültetéseknek (Bart 1981: 237–269; Benő 2011: 137–182). Ez a terminus azt a fajta pejoratív értelmet is sikeresen leépíti, ami a fordításhoz mint az eredetihez képest kevésbé értékes szövegváltozathoz tapad, hiszen önmagában hordozza a pragmatikai adaptációhoz szükséges alkotási folyamat, adaptációs műveletek ígértétét is. És a *Pax*-sorozat esetén éppen ez válik érdekessé, hogy hogyan illeszkedik egy esetlegesen idegen mentalitást közvetítő szöveg Pápai világába, sorozatának koncepciójába vagy az általa képviselt olvasói kultúrába.

Magyar nyelvterületen a fordítói munka értékességére, jogosságára, valamint a fordítói öntudat megmutatkozására számos példát sorolhatunk fel a 17. század második feléből. Nagyari Benedek református lelkész 1651-ben a következőképpen vall: „Máséval való dicsekedéssel, léssen talán olyan is, aki kárhoztasson: mivel az én magam neve alatt, nagy részre más munkáját bocsátattam ki szem eleiben: De ki írt még olyat, aki valamely részben másé ne volt volna?” (Nagyari 1651: C7r).

Köleséri Sámuel református lelkész, egyházi író, a 17. század nagy szónoka is hasonló elveket követ, a fordítás értéke nem eredetiségével mérhető, hanem tartalma, haszna szerint: „Ne ítélj úgy, mintha magamnak tulajdonítanám egészben a mások Munkáit, mert én a Világ előtt nem szégyenlem megvallani, hogy ez munkának a dereka egy Matthaeus Medus nevű Anglus Authoré, némely részét Antonius Burgessius és Thomas Hookerus munkáiból szedegettem” (Köleséri 1677: 3v).

Pápai a *Pax Animae* ajánló levelében a fordítás jogosságához kapcsolódva szerénységi toposszal él, a szöveg mecénásával érvel, mondván, hogy a saját munka helyett a külföldi, főleg a francia nyelvű talán kedvesebb a fiatal fejedelem számára. „Hogy nem magamét hanem másét ajánlom, oka, mert ezt bátrabban commendálhatom, a messzönnen jött mindenkor kedvesebb, e pedig éppen Párisi ajándék, idegen nyelvű volt és Nagyságoddal hogy beszélhessen, ez elmúlt két esztendőök alatt tanulta” (Pápai Páriz 1680: Ajánló levél, jelöletlen oldal).

A *Pax Aulae* ajánló levelében szembeállítja a maga francia nyelvből készült fordítását más szövegekkel, „ama haszontalan, koczkodó, mocskos írásokról, melyeknek sem az Írói, sem az Olvasói, soha semmi hasznát, sem idvességekre, sem becsületekre, nem vötték” (Pápai Páriz 1680: Ajánló levél, a6).

Tehát Pápai fordítói szemléletében a kérdés nem az eredetiség, még csak nem is a forrás felekezeti hovatartozása, hanem sokkal inkább a 17. századi protestantizmus alap gondolata értelmében a hasznosság, az *usus* felől tevődik fel (Bartók 1998: 266). Peter Burke értekezik arról (Burke 2007: 20), hogy kora újkori viszonylatban a fordításoknak két célja lehet. A gazdakultúrában az adott témával kapcsolatban fellépő hiány pótlása céljából születnek (ebbe a kategóriába sorolnám műfajiságát is, figyelembe véve Pápai *Pax Corporis*-át), vagy pedig az előbbivel éppen ellentétesen az adott kultúrában már meglévő ismeretek, tudás, gyakorlat igazolása, alátámasztása

érdekében készülnek (erre kiváló példa a *Pax Animae* elmélkedésgyűjteménye). Amennyiben a kiválasztott forrásszövegek nem simulnak teljes mértékben a célkultúrában már létező elvekhez, elképzelésekhez, ebben az esetben a fordítás során ezek módosítására, átírására kerül sor (erre kiváló példa a *Pax Aulæ*, melynek fordítása során Pápai egyszerűen kihagyja a protestáns szemléletétől erősen eltérő katolikus részeket, regulákat), s logikus módon sokszor az, ami kimarad egy szövegből, többet elárul a fordításról magáról, mint maga a szövegű rész.⁷

A mű címe	A forrás nyelve	A forrás szerzője, címe
<i>Pax Animæ</i> (1680)	francia	Pierre Du Moulin, <i>Traité de la paix de l'Âme et du contentement de l'Esprit</i>
<i>Pax Corporis</i> (1690)	?	?
<i>Pax Aulæ</i> (1696)	francia	Michel Boutauld, <i>La suite des Conseils de la sagesse + ismeretlen mű/saját eredeti</i>
<i>Pax Sepulcri</i> (1698)	német	Martin Moller, <i>Manuale de praeparatione ad mortem</i>
<i>Pax Crucis</i> (1710)	francia	Clement Marot, Theodore de Bèze, <i>Les pseumes mis en rime françoise</i>

Pápai francia és német nyelvből fordított, s ezzel is a 17. század második felének fordítói stratégiáihoz igazodott, hiszen a korabeli európai gyakorlatot figyelembe véve megállapításra került, hogy a század végére egyre gyakoribbak a vernakuláris nyelvek közötti átmenetek. Érdemes átgondolnunk azonban azt is, hogy a német kultúrkörben inkább jártas Pápai hogyan választhatott mégis francia nyelvű szövegeket fordítás céljából. Tanulmányai helyszínei (Lipcse, Heidelberg, Bázeli) felől vonva le következtetéseket, Pápai inkább a latin és német nyelvet tehetette magáévá. Fennmaradt könyvtárjegyzéke is arról tanúskodik, hogy olvasmányainak több mint a felét német nyelvű szö-

⁷ „... from the point of view of a cultural historian what is not translated into a given language may be as significant and as revealing as what is translated” (Kowalska 2007: 52).

vegek tették ki (Petróczi 2014: 287–288). Ugyanakkor köztudott, hogy a 17. század második felében a németalföldi egyetemeket bejáró peregrinusok a klasszikus nyelvek mellett a francia nyelvet is tanulták, mégpedig azért, mivel a portugál mellett éppen a francia volt a kor diplomáciai világnyelve, s a világi pályára készülők számára a nyelv ismerete a hivatásgyakorlás előfeltételének minősült. Az is tény, hogy a 17. század második felére a francia nyelvű munkák presztízse jócskán megnőtt, olyannyira, hogy a francia gyakran közvetítő nyelvként működött például angol nyelvű szövegek más, vulgáris nyelvekre való fordításában.⁸ A magyarázat talán abban rejlik, hogy Pápainak (udvari orvosdoktori hivatása, később pedig kollégiumi professzori tisztsége, a peregrinációból hazaérkező diákok révén) nem csak azok a könyvek, szövegek járhattak a kezében, amelyek megtalálhatók nagyon precízen vezetett könyvtárjegyzékében, hanem gyakran kölcsönkapott munkákat is forgathatott, különösen, ha a korabeli Európában nagy sikernek örvendő, sokszor pontosan franciául való megszövegezettségük által promovált szövegekről volt szó.

Pápai kortárs szövegekkel dolgozott: a *Pax Animae* forrása 1662-es; a *Pax Corporis* forrásait nem sikerült felderíteni, de nyilvánvaló, hogy a legmodernebb elméleti és gyakorlati kortárs orvosi munkákból kompilált vagy inspirálódott (gondoljunk csak a pestisre vonatkozó fejezet leíró és a kezelését taglaló részére); a *Pax Aulae* eredetije legkorábban 1683-as; a *Pax Sepulcri* és a *Pax Crucis* forrásai 16. századiak. Összességében ki lehet jelteni, hogy Pápai *Pax*-sorozata esetében nem érvényes az elmaradás tudományos toposza, mely szerint magyar közegbe a 17. században évszázados késéssel jutottak el a szövegek. Valószínű, hogy mindez Pápai társadalmi pozíciójával magyarázható, hiszen 1675-től tért vissza Erdélybe, 1677-től a fejedelemszony orvosa volt, azaz bejáratos volt a fejedelmi udvarba. 1680-tól a Bethlen-kollégium megbecsült tanára volt, vagyis a peregrinációból hazatérő diákok segítségével könnyebben hozzájuthatott a kortárs szövegekhez.

Ami a források felekezeti megosztottságát illeti, láthattuk, hogy ebből a szempontból sem beszélhetünk Pápainál egyneműségről. Pierre Du Moulin hugenotta volt, Michel Boutauld közkedvelt, rendkívül

⁸ „The growing prestige of French is revealed by its use as an intermediary, for English books to be translated into German, for instance, and sometimes into Spanish, Italian or Russian” (Burke 2007: 22).

sikeres jezsuita szerző, Martin Moller lutheránus, Theodore de Bèze kálvinista, Pápai fordításai azonban szépen csengő, könnyen olvasható kálvinista szövegek. Tarnai Andor úgy vélte, hogy a *Pax*-sorozat legjellemzőbb tulajdonsága és sikerének titka az interkonfesszionális kegyességben és modern tudományosságban ragadható meg (Tarnai 1968: 281). Árnyalnunk szükséges ezt a kijelentést is.

Ez a fajta fordítói gyakorlat, vagyis az egyes nyelvek közötti gyors átmenet, illetve a felekezetek közötti átjárhatóság egyáltalán nem számított különlegességgnek a kora újkorban. A 17. század végére a hitviták korszaka lezárult abban az értelemben, hogy Európa-szerte terjedőfélben voltak olyan eltérő felekezeti vonzású teológiai mozgalmak, melyek átfedéseket mutattak (pl. janzenizmus, pietizmus), vagy amelyek igyekeztek felülemelkedni a konfesszionális különbségeken. Gábor Csilla Giovanni Bona (1609–1674) ciszterci szerzetes *Manuductio ad coelum* című, 1658-ban megjelent munkája kapcsán írt arról, hogyan kerülhetett sor egyetlen szöveg két eltérő felekezetű magyar fordítására, ráadásul mindkét esetben gondos szövegűhűséggel elkészített átültetésről lévén szó. Az első variáns 1675-ben született a jezsuita Tarnóczi Istvánnak köszönhetően *Mennyben vezető kalauz*, a protestáns fordítás pedig 1705-ből származik, Huszti István tollából *Az égre kézen fogva vezető Kalauz* címmel. Huszti István is csak az olyan, nem túl gyakori katolikus utalásokat hagyta ki, amilyenre a címekben is példát láthatunk, „*A’ Romai Anyaszentegyháznak Méltóságos Kardinállya által, Deáku*” helyett „*Német országban Bona János nevű Nagy Tudós Ember által szerzettetett*”. Mi lehetett az oka annak, hogy eltérő felekezetű fordítók is szívesen nyúltak Bona munkájához? Gábor Csilla szerint Giovanni Bona szövegének értékrendjében és beszédmódjában van a kulcs, hiszen nem rendtársait kívánta megszólítani, hanem elsősorban világi embereket szeretett volna bevezetni a lelki életbe. Nem a hitvita volt a célja, hanem sokkal inkább egyetemes, az élet helyes vitelének felekezetek feletti rendszabályait megfogalmazó munkát adott az olvasók kezébe, és ezzel nem egyedülálló példa volt a felekezetek közötti polémia felfüggesztésére, szüneteltetésére (Gábor 2004: 395–396).

Erdélyi viszonylatban egy további példaként emelném ki S. Pataki István fordítását: *Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége; mellyet száz jeles regulák, és azoknak minden ez életbéli alkalmatosságokra hathatós ki-terjesztése által a deáki nyelvnek nagy ékességével adott-ki nem régen egy austriai németh grof ur* (S. Pataki 1681).

Szintén Kolozsváron jelent meg 1681-ben, a forrásáról pedig csak annyit tudunk meg a szöveg címlapjának köszönhetően, hogy egy „Austriai Németh Grof” „nem régen” megjelent latin nyelvű munkájának átdolgozása. Az előszóból az is kikövetkeztethető, hogy az eredeti munka a Habsburg császárnak, azaz I. Lipótnak volt ajánlva (Pataki 1681: a2b). Pataki regulái nem fejedelemszolgaként működtek, a fordítást inkább udvari etikának, eszményi magatartási szabályok gyűjteményének tekinthetjük. Az eredeti szöveg egyelőre nem került elő, de azt megállapíthatjuk, hogy a 17. század második felében nem Pápai volt az egyetlen, aki más felekezetű szövegek fordítására szánta el magát. Katolikus, vagy más, protestáns szellemű műveket ideológiai ellentétek nélkül vettek át a református fordítók (Hargittay 2001: 140).

Pápai is bátran válogatott az eltérő felekezetű szerzők munkái között. Ha megnézzük a források tematikáját, tartalmát, azt kell megállapítanunk, hogy nem csak Pápai tolmácsolásának köszönhetően interkonfesszionálisak, hanem önmagukban is többnyire bármilyen felekezethez tartozó 17. századi olvasó számára elfogadhatóak. Amikor Pápai olyan részekkel találkozott, amelyek ezt a fajta „felekezetek felettséget” sértették, akkor bátran belenyúlt a szövegbe. Kivágta például a *Pax Aulæ* jezsuita forrásából a jellegzetesen katolikus részeket, a predestináció tanát tárgyaló XVI. regulát a megfelelő feleség érényeit taglalóval pótolta. Ugyancsak az ilyen jellegű változtatások sorában említeném azt is, hogy Pápai a *Pax Aulæ*-ban „az Olvasóhoz” szólt, elhagyta az eredeti francia nyelvű előszóban használt Theotim megszólítást, amely jellegzetesen jezsuita gesztus.⁹ A Theotimus (Timót) név görög eredetű, jelentése ‘istent tisztelő’. Ha világirodalmi viszonylatban keresünk, több lehetőségre is bukkanhatunk: 1. Teotimus (4–5. század fordulóján) püspök, görög műveltségű hittérítő volt, ő a bölcsesek védőszentje. 2. Szent Pál kedves tanítványa Timót vértanú (1. század vége) volt. Szent Pál Timóthoz írt levelei a példás életre készítene fel. 3. Szalézi Szent Ferenchez köthető a Theotimot

⁹ „Ma réponse, Theotime, fut que la plus grande félicité de l’homme durant cette vie mortelle, consistoit à vivre sagement...” Michel BOUTAULD, *La suite des Conseils de la sagesse*, 1683, az előljáró beszéd első számozatlan oldala. Ezzel szemben Pápai szavai: „Imé látunk embereket, a kiknek jó egészségek, gazdagságok, becsületek, méltóságok...” PÁPAI PÁRIZ 1696, Ala.

megszólító gesztus, aki *Értekezés az istenszeretetről* vagy *Teotimus* (1615) című misztikus munkájában a kontemplatív élet megélésével foglalkozik, figyelembe véve ebben egyaránt az akarat és az értelem szerepét is. A Teotimus, Theotim katolikus kötöttsége tehát egyértelmű, a megszólítás elhagyása még a 17. században sem egyedülálló a fordítói berkekben.

A korszak fordításirodamát nézve a fordítás okaként a leggyakrabban a vallási szükséglet, a hiány pótlásának, vagy régi szövegek megújításának, „az igaz értelem” visszaállításának szükségessége fogalmazódott meg a szövegekhez kapcsolt ajánlólevelekben, előszavakban (Bartók 1998: 288–290).¹⁰ Hasonlóképpen gyakran találkozik azonban a testiekben erős, de lelkiekben gyenge magyar nemzet toposzát variáló, a szellemi felemelkedést megcélzó érvelésekkel is (Bartók 1993: 454). Iratosi T. János református lelkész a következőképpen nyilatkozik. „Hogy mint az előtt az egész Keresztyén világon az Magyar nemzetnek az vitézségért mind ismereti s mind híre, neve nagy vala. Az lelki vitézségnek kapuját sem tövé bé Isten az mi nemzetünk előtt [...]” (Iratosi 1637: A10r).

Pápai céljait beszédesen tükrözik a minden egyes kötet elején megjelenő közös mottók: „*Fiacskáim, ne szóval szeressünk, se nyelvvel; hanem cselekedettel és valósággal*”(1 János 3:18): a nyelv, a szöveg Pápai számára nem önmagáért való, hanem a cél eszköze. A *Pax Animae* lapjain két alapvető okot, illetve egyben célt is meghatározott: ezek az Igazság és a Szeretet.

... óh vajha az én Istenem e munkát, avagy csak édes házamban tenné oly hathatós eszközzé, hogy ha a mezőben nőtt, abban gyönyörködő és soha békességet ne kívánható Farkas vitézek között nem is, avagy csak azok között kik az Évangéliumi fényes naphoz közelebb melegednek, lenne meg az egymáshoz való szeretet, Szeretet szerint való Ítélet, elmét megnyugtató Gyönyörűség, amaz két bujdosó Szűz, az *Igazság* és *Szeretet* tartana valaha már későre állandó szállást közöttünk, melyből Testi *Békesség*önknek is nyújtódnék jobb reménysége (Pápai 1680: *Ajánló levél*, o. n.).

¹⁰ „Ez mostani nyomtatás pedig megjobbított és öregbítettett a Belgiumi nyelven valo ezen Catechesis szerint, mind sok szent irási bizonyságokkal, és némelly szükséges magyarázatokkal [...]” A Heidelbergi Káté 4. kiadása, Sárospatak, 1658, RMK I. 938, *A keresztyén olvasóhoz*, 3r.

A *Pax Sepulcri* ajánlásában a vigasz motívuma jelenik meg:

Adja Isten, Asszonyom, a Kegyelmed buzgósa által,
mely által mehetett elő ez régi jó szándékom, e munkácska,
kiváltképpen e siralmas időben, sok akadályos köveket hárít-
hasson el a kétséges szívekről, sok siralmokat törölhessen el,
sok könnyező szemekről; és sok bűneik miatt megijesztett lel-
keket örömmel bocsásson a koporsóba (Pápai 1696: A3b).

A gondolatmenet másik szerves összetevője a célközönség. Nem Pápai volt az egyetlen, aki sort kerített arra, hogy kihangsúlyozza, a fordítások célja nem tudós könyvek írása volt, hiszen a sorozat darab-
jai (az ő megfogalmazásában a „kincsek”¹¹) nem csak a vájt fülűek,
hanem az egyszerű, legalább a nyomtatott szöveget olvasni tudó „egy-
ügyű”, „igyegefogyott szegények”, a „házi cselédes gazdák és gazdasz-
szonyok”, a nemesi rendeken túli nemzet számára készültek. Sok
esetben toposzként működik az egyszerű emberekre való hivatkozás, a
szerénység jegyében megszülető szabadkozás azonban nagyon is át-
gondolt, pontosan megfogalmazott szöveget takar.¹²

¹¹„Vegye azért Nagyságod a mit sokszor kívánt vidám orcával, mely több
kincsei között *Nagyságodnak*, ha felső helyet nem, bizony közép helyet meg-
érdemel” (Pápai Páriz 1680: *A fordítónak ajánló levele*, jelöletlen oldal).

¹²„fenn járó, nagy elméjű emberek”/ „a nagyok, tudósok”/ „forgottabbak”
szemben a „gyengébb, alacsonyabb elméjűekkel”/ „az együgyű gyengék, az
aprókkal” (Bartók 1998: 263–265).

Pápaiktól: „Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmét megfogni, nem
is azoknak írom, hanem az házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és
az igyegefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében
értelmes orvos...” (Pápai Páriz 1690: ¶8b).

„Ilyen ez is az együgyűeknek számokra íratott könyvecske, melyet mind-
azonáltal remélek olyan munkának, mely Istennek dicsőségére, a véle élők-
nek hasznokra s vigasztalásokra, kiváltképpen pedig az együgyű lelkeknek jó
életekre és boldog kimúlásokra fog szolgálni. A tudósokat kérem, hogy az
együgyű beszédet jóra magyarázzák, úgymint, mely a gyengéknek szól, kik
ama mély tanításokat nem foghatnak meg. A gyengébbeket pedig, hogy e
munkácskával szorgalmasan éljenek, és ebben gyakorolják magokat elhívén
azt, hogy nem léssen haszontalan ebbéli munkájok” (Pápai Páriz 1698: B3b).

„Szoktasd magadhoz Isten a magyar nemzetet;

A szent oltár tüzevel illesd meg nyelveket;

Lágyítsad kemény kőhöz hasonló szíveket,

Tölts bé szeretettel hozzád elméjeket” (Pápai Páriz 1710: 10).

Pápai fordítói tevékenységének talán legérdekesebb és legszemélyesebb oldala az, ahogyan a stílus és a fordítás relációját kezeli. Bartók István a 17. század második felének magyar vonatkozású szövegeit vizsgálva logikailag három relációt különít el: egyenrangú stílus és tartalom; amikor a stílust fontosabbnak tartja a fordító, mint a tartalmat; illetve a harmadik lehetőség, mely egyben a legnépszerűbb, a tartalom prioritást élvez a stílus rovására (Bartók 1998: 260–263).

Pápai gyakorlatát elég nehéz ezeknek az elméleti elhatárolásoknak a mentén behatárolni, ő maga nem jelezte semmilyen módon ebbéli nézeteit. Ugyanakkor a stílus és a tartalom elkülönítése csak a tanulmányozhatóság, a logikus vizsgálat kedvéért történik. Nyilvánvaló például, hogy a szövegek beosztását vagy a műfajt érintő változtatások nem teljesen függetlenek a tartalmi jegyeitől.

Pápai stílusát egyszerre jellemezi tudós odafigyelés, pontosságra, de ugyanakkor egyszerűségre, valamint közérthetőségre, „használhatóságra” való törekvés. A stílári változtatások között tárgyalom a műfaji változtatásokat is. A *Pax*-sorozat köteteinek tartalmi módosításai esetén különböző típusú megoldásokkal találkozhatunk. A változtatás néha csak szavak, szófordulatok betoldásában merül ki, de az is előfordul, hogy a kötet célközönségének érdeklődési körét vagy a sorozat koncepcióját, esetleg felekezeti szempontokat szem előtt tartva a fordító elhagyott vagy kicserélt egész fejezeteket.

Ami a beszédet illeti akár élő nyelvvel, akár írással légyen, bizonyos dolog, hogy a szelídség abban leginkább megkívántatik, akármicsoda haszonra fogják, akár közönségesen, akár külön, akár eklézsiái vagy belső, akár politikai vagy külső dolgokban. Sőt még a munkás elmélkedéssel írott vagy gondolt beszédek is, minéműek a prédikációk s orációk, melyekben megkívántatik az ékesség, nem lehetnek rendese a szelídség nélkül. Mert a stílusnak az ő gyönyörködtető kedvessége, íze és ereje, melyben áll az ékesen szólásnak mestersége, nem egyéb ennél a természeti őszinte való szelídségnél, mely öszveköttetett a kimondásban való boldogsággal. Akik ezt nem követik, és akik homályosítják beszédeket, hogy mély dolognak lássék, bolond szokatlan terminusokkal, szólásnak formáival és képtelen elmélkedésekkel gőgösködnek, amiben leginkább, és amikor az ékességet vadásszák, abban s akkor veszítik el; mivel nincsen semmi a díszességnek oly halálos ellensége,

mint annak erővel s természeti felett való keresése, mind a beszédben, mind a maga viselésben (Pápai 1680: 546–547).

A továbbiakban konkrét példák mentén igyekszem szemléltetni azt a fordítástechnikai apparátust, amely Pápainak a *Pax*-sorozat esetén alkalmazott módszerét/módszereit jellemzi.

A szövegek tartalmát érintő változtatások

A *Pax Animae* lapjain találkozunk a szemléletesség jegyében megvalósított betoldásokkal, azokban az esetekben, amikor a fordító a forrásszöveget orvosi terminusokkal egészíti ki. Pápai nem tudta megtagadni orvos mivoltát, de azt is el kell ismernünk, hogy az általa eszközölt módosítások, bár néhol egyetlen szó, kifejezés erejéig terjednek, nagy valószínűséggel közelebb vitték a szöveget a korabeli olvasóhoz, vagy éppen a felolvasás hallgatóihoz.

Du Moulin 1661: 95.	Pápai Páriz 1680: 98.
„...comme une medecine qui donne des tanchées, & dont il ne user que pour recouurer la santé.”	„Mert a penitenciatatásnak töreldemessége csak akkor jó, mikor gonosz lakozik bennünk, <i>mint a hastekerő orvosság</i> , melyel nem kell élni, hanem csak megbontakozott egészség építésére.”

Néhol a mezőösszefüggések mentén, a szöveg hangzását, esztétikai szempontjait, esetleg a szavak konnotatív asszociációit tartva szem előtt változtatott, és ékszer, azaz *joyau* helyett gyöngyszemnek nevezte az egészséget.

Du Moulin 1661: 570.	Pápai Páriz 1680: 629.
„La santé est le <i>joyau</i> le plus exquis de tous les tresors de la terre.”	„Az egészség oly drága <i>gyöngyszem</i> , mely minden földi kincsek felett való.”

Bizonyos esetekben tényleg csak a közérthetőség vezérelte az átírási folyamatát, például akkor, amikor az olvasó számára talán ismeretlen kémiai vegyületek magyar megfelelője mellett, közismertebb, hétköznapi elnevezését is megadta.

Du Moulin 1661:95.	Pápai Páriz 1680: 100.
„...par la piété est aussi dangereuse que le <i>Reagal & le Mercure</i> non préparé.”	„mert a kegyesség által meg nem szenteltetett okosság szintén oly veszedelmes, mint a meg nem készített <i>Antimónium</i> (<i>Piskóltz</i>) vagy <i>Mercurium</i> .”

A *Pax Aulae* kapcsán figyelhetjük meg, hogy Pápai egészen más szinten is belenyúlt a szövegekbe. Pápai fordítása viszonylag híven követi a katolikus eredeti forrásszöveget, csak ott módosított vagy toldott bele az eredeti szövegbe, ahol erősebben érződött a forrásszöveg katolikus volta. Mint korábban már említettem, felekezeti megfontolásból Pápai teljesen kicserélte például a XVI. regulát, mely a predestinációtant katolikus szemszögből értelmezi.

Boutauld 1683	Pápai Páriz 1696: 175
„XVI. MAXIME Facta sum coram, coquasi pacem reperiens. Cant.8”	„XVI. Régula: Példab. 31:10 Erős Asszonyi állapot kicsoda találhat: mert ennek árra sokkal fejül haladja a kárbunkulusokat”

Ugyanakkor kicserélte a XXI–XXIII. részeket, melyek esetén a csere mögött nem felekezeti megfontolás rejlik, hiszen az eredetiben a társalgást, a lelki nyugalom megtalálását taglalta a francia szerző, hanem Tarnai Andor szerint az új szövegek aktualitásában, sőt személyes állásfoglalás jellegében keresendő a változtatás oka.

Pápai minden esetben magyarul adja meg a regulák mottóját a francia eredetiben szereplő latin mottókkal szemben, illetve elhagyja a fő olvasási kép mentén megjelenő referenciákat, idézeteket. Tarnai Andor állapította meg, hogy a fordító Pápai szabadon bánt az egyes részeket megelőző idézetekkel, legnagyobb részt megőrizte a *Példabeszédekből* és az *Énekek énekéből* vett részeket, de előfordult, hogy újabbakat tett az eredetihez (ez történik az I. regula esetén is, de hasonlóképpen járt el az V. vagy a VIII. esetén is), vagy egyszerűen lecserélte teljes mértékben az eredetit (VII., XVIII. regula, nyilvánvaló, hogy a teljesen kicserélt részek esetén a bibliai idézet is egészen új) (Tarnai 1968: 275). A „magyarosítás” mögött újfent a célközönség figyelembevételé bújik meg, akik gyakran éppen csak olvasni tudó egyszerű emberek voltak.

Ide kapcsolható a még nem azonosított második forrás, amennyiben forrásról beszélhetünk, hiszen az elhagyott lapokat, azaz a dogmatikailag kifogásolható bekezdéseket, részeket pótolnia kellett „másunnan szaporítottak”-kal. Az egyik hipotézis szerint ezek a pótlások is írott szövegből származnak. Pápai szavai sem teljesen egyértelműek a „másunnan” vett szövegek eredetével kapcsolatban. A forrásra vonatkozó szavai – „Írta pedig e Régulákat nem régen, úgy mint ez előtt tíz esztendőekkel, Franciai nyelven: melyeket én nyelvünkre fordítottam, és azokról példát vévén több Régulákkal másunnan szaporítottam” (Pápai Páriz 1696: a5b) – azt a lehetőséget is nyitva hagyják, hogy a pótolts részeket maga Pápai írta meg az eredeti francia modell mintájára.

A tartalmi jellegű változtatások érdekes változatai azok, amelyeknek a *Pax Sepulcri* kapcsán lehetünk tanúi. Már a peritextus esetén sajátosan járt el Pápai. A német eredeti előljáró beszédből elhagyta a mecénásnak kijáró megszólítást, a forrásszöveg szerzőjének nagyon személyes élményeit, a könyv készítésével kapcsolatos megjegyzéseit. Hasonlóképpen a tartalomjegyzéket is lerövidítette, de semmiképpen nem a közérthetőség rovására, talán az áttekinthetőség érdekében.

Ami szintén kimaradt a Pápai-féle *ars moriendiből*, az az eredetiben szereplő embléma és a Gregorius Richter által jegyzett pár soros latin nyelvű szöveg, mely az emberi boldogságot a megfelelő élettől és ennek révén a megfelelő haláltól teszi függővé. Az embléma egyetlen nagy groteszk halálfej, melynek szem-, száj- és orrüregeiből növények nőnek ki, mely egyszerre jelképezheti az elmúlást, de ugyanakkor az élet körforgását is. Az embléma nyilvánvalóan már nem azt a funkciót tölti be, mint a korai *ars moriendik* tizenegy fametszete,¹³ nem szolgál kísérőként a szöveghez. Talán ezzel, illetve a nyomda-technikai és anyagi lehetőségeinek korlátozottságával magyarázható, hogy Pápai miért nem tartotta fontosnak átvenni a halál ábrázolását. Egy másik lehetséges magyarázat az *ars moriendik* felekezeti vonatkozású funkcióváltásában ragadható meg (Kovács 2010, o. n.), a protestáns szövegnek magának nem az a célja, hogy elborzassza az olvasót, hogy félelmet keltsen benne, hanem sokkal inkább megnyugvást,

¹³ A korai *ars moriendik*nek szerves részei voltak a fametszetek is, melyek 11 képi illusztrációt feltételeztek: öt metszet az öt kísértésnek, öt metszet az öt erénynek, és végül az utolsó, mely a meztelen emberi lélek angyalok általi elragadását jelenítette meg (Kovács 2010, online folyóirat).

vigaszt, az üdvösség elnyerésében való reményt, bizonyosságot, vagy hogy Pápai végső céljával foglaljuk össze, a lelki békét tűzi ki céljául.

A szövegek szerkezetét, műfaját érintő változtatások

A szövegek intencionális használata felől érthetők meg azok a szerkezeti, illetve műfaji módosítások, melyeket Pápai a *Pax Sepulcrin* és a *Pax Crucison* eszközölt.

A *Pax Sepulcri* esetén a peritextusok elmélkedéseket ígérnek, a törzsszöveg azonban nem határozható meg egyszerűen tematikus logika szerint szervezett elmélkedések gyűjteményeként. A katekizmusok kérdés–felelet retorikája keveredik az elmélkedések narratív formáival, ugyanakkor külön egységként, minden kérdés–felelet után, a szöveg szerves részeként, a felvetett kérdés–válaszhoz szorosan kapcsolódó imádságokat találunk. Ez a szerkezet az eredeti, Martin Moller által jegyzett *Manuale de praeparatione ad mortem* című szövegnek is sajátja: kérdés, kérdéstől függően rövidebb vagy hosszabb válasz, majd imádság.¹⁴ Pápai azonban kiegészítette ezt a szerkezetet, a német eredetiben teljes mértékben hiányoznak a minden egyes felelethez bejegyzett megfelelő bibliai hivatkozások vagy olvasandó bibliai passzusok. Gyakran ugyanígy járt el az imádságok esetén is. A kiegészítés változtat a szöveg használati lehetőségein. A szöveg célja nem egyszerűen a törzsszöveg olvasása, hanem annak az Isten felé elmozduló elmélkedő töprengésnek az elősegítése, mely az embert a hétköznapi életben is, a puritanizmus jegyében a gyakori, magányos vallásgyakorlás felé tereli.

Az előszóban a szerző maga, nyilván a kötelező szerénység jegyében, saját munkájának lebecsülésével biztatja olvasóját a legfőbb könyv, az Istenhez vezető legfőbb eszköz, vagyis a Biblia forgatására. Ezt hivatottak elősegíteni a Pápai által kiválogatott javaslatok.

Lám Isten kegyelméből kezünk között vagyunk az Istennek könyve, a Szent Biblia, melyet valaki akar, szabadon olvashat. Vannak bővön egyén sok szép Írások, mind a régieké, mind az

¹⁴ „I. rész I.

Mondd meg nekem egy summában, mit kell nekem az Istennek Ígéből s annak hirdetéséből megtanulnom, megtartanom és követnem?

Ezt, hogy keresztyenül élj, s boldogul halj meg. Zsolt. 90. Préd. 12.

Segélj erre engemet, én Istenem, hogy tanuljak úgy élni itt e földön, hogy örök életem lehessen az egekben, Ámen. Jelen 2. és 3.” (Pápai Páriz 1698, 1).

újaké, mind idegen, mind pedig született nyelvünkön valók, melyekből szép istenes tanításokat, vigasztalásokat és intéseket vehet az ember a jó életre, és a boldog meghalásra használandókat” (Pápai Páriz 1696: a5b).

Ugyancsak ennek a kötetnek kapcsán tapasztaljuk, hogy Pápai odafigyelt az esetleges nyomtatási hibákra, és a számozásban esett tévedéseket nagyvonalúan kijavította. Így járt el például a *Pax Sepulcri* IV. részében, az 51–52. oldalon lévő felsorolással. A felsorolásban 9 tétel van, az eredeti szövegben a 9. alpont szintén 8-as számmal van jelölve, ezért Pápai átváltoztatta a számozást.

Az utolsó változtatás, amire szeretném felhívni a figyelmet, a *Pax Crucis* kapcsán merül fel. Kétszeres váltásról van itt szó, hiszen Dávid zsoldárainak Clement Marot és Théodore de Bèze által verses, dallammal ellátott átültetésének/szövegének prózai, elmélkedésszerű, imádságos fordítását készítette el Pápai.

Gyakorlatilag mindhárom műfaj (zsoltár, imádság, elmélkedés) ugyanazt hivatott szolgálni, vagyis az individuális istenkeresést, vallásgyakorlást. A műfajváltás háttérében sokféle ok húzódhat meg. A közösségi hitélmény megtapasztalását célul kitűző zsoltár a személyes vallásosságnak más árnyalatát képviseli, mint például az elmélkedés. A zsoltárok az énekelt imádság mechanizmusát tételvezetik, az éneklő részéről az Istenhez való odafordulás gesztusát feltételezik. A cél a párbeszéd, még akkor is, ha egyoldalú monológnek tűnik, sőt egyfajta elfogadó, passzív magatartást is feltételez az éneklő részéről. Az elmélkedést sokkal nagyobb mérvű individualitás jellemzi, hiszen intellektuális cselekvést feltételez mind az olvasó, mind esetleg a hallgató részéről. A *Pax Crucis* imádság, az elmélkedés színes, változatos variációit kínálja. Ebben a műfajkombinációban ugyanakkor sokkal jobban alkalmazkodik ahhoz a latens koncepcióhoz, mely a teljes *Pax*-sorozatot jellemzi: az olvasásnak, az elmélkedésnek nem csak lelkiekben kell kifejteniük hatásukat, hanem az olvasó/hallgató hétköznapi életére kell elemi és feltétlenül egyedi módon hatást gyakorolniuk. Innen nézve logikus, hogy a többi három/négy kötethez képest, melyek formája eleve a fenti elképzelés szolgálatában áll, a zsoldárátiratok prózai imádság, elmélkedés formáját öltik.

Összegzés

Következtetésképpen azt állapíthatjuk meg, hogy Pápai fordítás-technikai gyakorlata – mely a fentiek tükrében egyszerre jelent szövegű fordítást, illetve a forrásszövegek legmélyebb rétegeit érintő változtatásokat egyaránt – tökéletesen illeszkedik a 17. századi fordítói gyakorlatba. A fordítás jogossága, értéke semmiképpen nem kérdőjeleződik meg. A kiválasztott forrásszövegek, a fordítás mikéntje viszont már alárendelődik a sorozat időben kialakuló koncepciójának: az emberi élet öt szegmensének elmélekdedések, imádságok, életvezetési útmutatók formájában történő *átgondolásának* a béke jegyében.

Irodalom

BART István

1981 A mérce. In: BART István – RÁKOSI Sándor (szerk.): *A műfordítás ma*. Gondolat Kiadó, Budapest. 237–269.

BARTÓK István

1993 „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”: Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez. *Irodalomtudományi Közlemények* 97. (4). 451–469.

1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, Budapest.

BENŐ Attila

2011. Fordítás és pragmatikai adaptáció. In: Uő: *A dolgok másik neve*, Korunk, Komp-Press Kiadó, Kolozsvár. 137–182.

BERECZ Ágnes

2012 Janzenizmus. In: KÖSZEGHY Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon XIII. Középkor és kora újkor*. Balassi Kiadó, Budapest. 384.

BOUTAULD, Michel

1683 *La Suite des Conseils de la Sagesse : ou du recueil des Maximes de Salomon les plus nécessaires a l'homme pour se conduire sagement ; Avec des réflexions sur ces Maximes*, Párizs.

BURKE, Peter

2007 Cultures of translation in early modern Europe. In: BURKE Peter – HSIA R. Po-Chia (eds.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, New York. 7–39.

DEÁK Zsuzsanna

2013. Desperatio: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban. *Erdélyi Múzeum* LXXV. (1). 1–15.

DU MOULIN, Pierre

1661 *Traité de la paix de l'âme et du contentement de l'esprit*, ed. L. Vendosme.

GÁBOR Csilla

2004 Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa. In: BITSKEY István – OLÁH Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 384–400.

2009 A szőnyeg színe és fonákja: Fordítói elvek és gyakorlatok a régi magyar irodalomban. *Literatura* 35. (1). 44–52.

GRABARITS István

2010. A (késő középkori) kolostori receptektől a modern gyógyszerkönyvekig. In: *Jubileumi emlékkönyv. Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszin Dénes és Szállási Árpád tiszteletére*. Johan Béla Alapítvány, Magyar Orvostörténelmi Társaság, Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Magyar Tudománytörténelmi Intézet, Budapest. 75–89.

GULYÁS Pál

1944 A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVII. században (1527–1773). *Magyar Könyvszemle* 68. (II–IV). 100–133.

HARGITTAY Emil

2001 *Gloria, fama, literatura*. Universitas Kiadó, Budapest.

HUSZTI István

1705 *Az égre kézen fogva vezető Kalauz, Melly A' Szent Atyáknak és a Böltéségnek régi szeretőinek Reguláinak velejét foglalja-bé: Ez előtt Német országban Bona János nevű Nagy Tudós Ember által szerzetetett: Mostan Nemzete hasznáért Magyar nyelven M. D. H. I. által, maga költségén közönséggé tétetett*. Debrecen, RMK I. 1701.

IRATOSI T. János

1637 *Az ember életének, boldogul valo igazgatásának modgyáról*. Lőcse, RMK I. 670.

KOVÁCS Dénes

2010 Az „ars moriendi” táblák üzenete. *Kharón. Thanatológiai Szemle*. Elektronikus folyóirat. XIV. (4).

KOWALSKA, Eva

- 2007 Language as a means of transfer of cultural values. In: BURKE Peter – HSIA R. Po-Chia (ed.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, New York, 52–64.
- KÖLESÉRI Sámuel
- 1677 *Szent Iras Ramaiaara Vonatott Fel-Keresztyen [...] Mellyet, rész szerint Anglus Authorokból, rész szerint maga Elmélkedésiből össze szedegetvén [...] ki-bocsátott KÖLESÉRI Samuel*, Debrecen.
- LUKÁCSY Sándor
- 1998 Az állam lelke. Machiavelli és egyházi irodalmunk. *Irodalomtudományi Közlemények* 102. (3). 301–337.
- MAROT, Clément – BÈZE, Théodore
- 1563 *Les pseumes mis en rime françoise par Clement Marot & Theodore de Beze*, Genève, Par Jean Bonnefoy pour Antoine Vincent.
- MCCONVERY, Brendan
- 1999 A Way of Conversing Continually with God as with a Friend. In: JONES, Frederick M. (ed.): *Alphonsus de Ligouri. Selected Writings*. Paulist Press, New York-Mahwah. 273–293.
- MOLLER, Martin
- 1593 *Manuale de praeparatione ad mortem*, Görlitz.
- NAGY Géza
- 1977 Pápai Páriz Ferenc (1649–1716). In: NAGY Géza (s.a.r.): *Pápai Páriz Ferenc. Békességet magamnak, másoknak*. Kriterion Kiadó, Bukarest. 5–135.
- NAGYARI Benedek
- 1651 *Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen [...] Melly, egy néhány Anglus és Deák Authorokból össze-szedegettetett [...] NAGY-ARI Benedek [...] által. Várad.*
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
- 1680 *Pax Animae, Az az, A' lélek bekessegeröl, es az elme gyönyörűsegeröl való Tracta, Francia Nyelven irattatott Molinaeus Peter által. Ugyan azon Nyelvből Magyarra fordittatott....* Kolozsvár.
- 1690 *Pax Corporis, azaz az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól, fészkeiről, s azoknak orvoslásának modgyáról való tracta. Mellyet mind élő tudós tanítóinak szájokból, mind a régieknek tudós írásokból, mind pedig maga sok betegek körül való tapasztalásiból summáson özveszedett, és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire értelmesen, világosan magyar nyelven kiadott.* Kolozsvár.
- 1696 *Pax Aulae, azaz a bölcs Salamon egynéhány válogatott reguláinak röviden való előadása. Rész szerint francia nyelven való írásból, rész szerint másunnan szedegettetek és magyar nyelven kiadattat-*

tak. Kolozsvár. 1698. Pax Sepulcri, azaz idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképpen kellessék embernek mind élni, mind pedig meghalni. Német írásból szedegettetett és e kisdéd hordozható formában szorítottatott, az áhétatos együgyű magyar keresztények számára. Kolozsvár.

- 1710 *Pax Crucis, azaz Szent Dávid királynak és prófétának százötven soltári. Mellyek azokat a Szent Léleknek célja és értelme szerint rövideden megmagyarázó százötven könyörgésekbe, a Soltároknak rendit megtartván, befoglaltattak: és a lélekkel és értelemmel éneklő s könyörgő magyar hiveknek lelki hasznokra kiadattak. Kolozsvár.*

S. PATAKI István

- 1681 *Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége; mellyet százezer regulák, és azoknak minden ez életbéli alkalmatosságokra hathatós ki-terjesztése által a deáki nyelvnek nagy ékességével adott-ki nem régen egy austriai németh grof ur. Kolozsvár, 1681, RMK I. 1263.*

TARNAI Andor

- 1968 *Pax Aulæ. Irodalomtudományi Közlemények 72. (3). 273–284.*

TARNÓCZI István

- 1675 *Mennyben vezető kalauz, Melly magában foglalja, a' Szent Atyáknak és a' régi Philosophusok tetczésének veleit. Elsűben Bona János, A' Romai Anyaszentegyháznak Méltóságos Kardinállya által, Deákul irattatott. Most pedig A' régi buzgó ájítatosságot szomjuzó Magyar Nemzetnek vigasztalására ki-bocsáttatott P. Tarnóczi István A' Jesus Társaságból való Theologus által. Nagyszombat, RMK I. 1185.*

THIENEMANN Tivadar

- 1922 *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtudományi Közlemények 32. (1). 83–84.*

Allegóriajátékok Aranka György költészetében. Az alkalmi verstől a bölcséleti- moralizáló hazafias tankölteményig¹

Bevezetés helyett

Aranka Györgynek, az erdélyi felvilágosodási mozgalom kiemelkedő egyéniségének egyetlen verseskötönyve megkésve, 1806-ban jelent meg *Elme játékjai*² címmel. A kötet versei egy öntudatos költőt tárnak elénk, aki, bár szerénykedik, „apróságoknak” nevezi munkáit az „előljáró-beszéd”-ben, verseit mégis bátran vállalja az irodalmi nyilvánosság előtt, hiszen célja – mint maga vallja – nem a hírnév vadászása, hanem gyakorlatias, haszonelvű: „a’ Magyar Elmesség virágjainak gyarapítása, az Elme mezejénn” (Aranka 1806: XVI). A kötet címe, peritextusa már önmagában allegóriajátékként definiálható, amennyiben ars poeticáját a szerző e két fogalom, „*elme*” és „*játék*” köré szervezte. A játék szó használata nem elítélendő, hanem megengedő gesztusként értelmezhető, voltaképpen nem a téma és tárgy komoly vagy komolytalan voltára utal elsősorban (bár kétségkívül céloz a könnyed, játékos dalokra is, az „elmés fantáziajátékokra”), hanem a kísérletezésre, változatosságra, amely egyaránt vonatkozik versformára és -hangzásra (verseléssel, új strófaépletekkel és rímelési technikával való kísérletezés), illetve tartalomra (a versek kompozíciója, tartalmi felütései, műfajok határai).

A kötet kompozíciója szintén a játékos változatosságot hangsúlyozza; Onder Csaba az *Elme játékjai* kötet szerkezetének vizsgálata kapcsán állapítja meg:

Az elegyes játékos rendet jelent – a varietas könnyűt és nehezet vegyítő figuráját, amit maga a kötet [*Elme játékjai*] szerkezete is visszaad: külön csoportokban a fordítások, a disztichonok, a lantos versek és a levelek. [...] A mintaszer-

¹ A dolgozat alapját képező kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica ösztöndíjprogramja keretében valósulhatott meg.

² A verset tartalmazó kötet elérhető elektronikus formátumban is: <http://mek.oszk.hu/13800/13879/13879.pdf> (2018. február 5-i elérés)

kesztői stratégia a vadon növvő virágok (pejoratív) elegyességét rendezett elegyességgé változtatja. Aranka gyűjteménye arról árulkodik, hogy a különféle műfajú szövegek így is jól elkülöníthetők egymástól. [...] A variabilitás rendjét követő hagyomány itt [...] az elme játékaire ad módot, elegyessége ellenére is a rendezettség érzetét kelti (Onder 2003: 162–163).

Onder Csaba megállapítását, Aranka tudatos szerkesztői megoldását hangsúlyozandó, azzal egészíthetjük ki, hogy kötetében barátjának, Fekete János grófnak ajánlott alkotások – a kötetet nyitó első három vers –, illetve ugyancsak neki, különböző levelekben elküldött, vegyes tartalmú versek alkotják az első verstömböt. A Fekete Jánosnak ajánlott, illetve küldött verseket egyéb vármegyei és más (névnap, születési, házavatási stb.) alkalmakra szánt szövegek csoportja követi, így a műfaji-tartalmi, sőt prozódiai elegyesség a játékos változatosság érzetét kelti.

A képzelet szabad játéka. Allegóriajátékok Aranka költészetében

Aranka György számára a – címben is említett – játék szívesen váltalt szerepjátékot jelent, a versszerzés nem görcsös póz, megállapodott, statikus költői pozíció, hanem a világ menetével, változásával lépést tartó, állandó mozgásban, átalakulásban lévő szerep. Verseiben többször láthatjuk enyelgő, udvarló pózban, alkalmi versszerzőként, tanító bölcs szerepében, a világ igazságaiba és azok fejtegetésébe befáradt, kételkedő filozófusként, vátesz-költőként vagy hazájáért tenni akaró buzgó hazafiként. Aranka György allegóriajátékait úgy értelmezzük, mint gondolatelrejtés–gondolatmegfejtés kettősségén alapuló költői játékokat, mint valóság és fikció szimultaneitását, szabad játékát.

A *Sándor' Napjára* című alkalmi verse – amint Varga Zsuzsa is megállapítja (Varga 1998: 46) – a felnőtté válás, a tudatra ébredés, az ártatlanság elvesztésének allegóriajátéka: „Az ártatlan Ifjú’ ideje folyása, / Fris, tiszta, pásintos, mint vizek’ forrása. / Majd későre, ‘s akkor vészi csak eszébe, / Ha befolyt keserű Élet’ Tengerébe, / Az Idő’, és Világ’ csalárd tünderségít: A’ midőnn érzeni kezdi dühösségít” (Aranka 1806: 95). Aranka az élet különböző szakaszait a víz folyásával – tulajdonképpen az élet folyamatával – azonosítja. Az élet és idő medrében az ifjúkori „lágy pásint” simogatása helyett a víz

felnőttkorban már „kemény kösziklák”-nak csapódik, a megpróbáltatások pedig „csendes hátát ásvánn, Evedzők fordítják, / És a’ sebes Gályák kevélyen hasítják” (Aranka 1806: 95). A tehetetlen, a megpróbáltatások elől elmenekülni, az adott helyzetből kitörni, a múltba visszamenekülni nem tudó ember képét látjuk; az idő múlása nem visszafordítható, a múltat csak felidézni lehet, visszahozni már nem: „Nézi part’ fővényét, által nem hághatja. / A’ múlt kedvesb Időt szomorán forgatja. / Képzelvén előbbi tiszta örömeit, / ‘S Számlálván mostani újjúló sebeit” (Aranka 1806: 95). A vers egyben felkészítés is az élet harcára, küzdelmeire, hiszen az ember sorsa folyamatosan leküzdeni az akadályokat és bátran felvenni a harcot az élet harcmezéjén, vallja az erdélyi poéta: „Ez az Élet Sorsa! Erre kell készülni, / De nem illik rajta mély buba merülni” (Aranka 1806: 95). Az idő antropomorfizálására jó példa *Boriskához* című verse, e költeményében a szerző az időt emberi tulajdonságokkal ruházza fel, kézzelfoghatóvá teszi, tárgyiasítja: „Múltat vissza nem húzhatjuk, / Bémerült a’ semmibe. / Jövőt elé nem ránthatjuk, / Még van idő’ méhibe” (Aranka 1806: 71). A vers poétikai értéke leginkább abban áll, ahogyan az egyszerű, közhelyszerűnek tűnő gondolatot Aranka egyéni eljárásával, innovatív poétikai eljárásokkal tölti fel és teszi elevenné.

Arankának *A’ veréb* című verse Kazinczy Ferenc szépirodalmi lapjában, az *Orpheus*ban jelent meg 1790-ben. A fabulaszerű verset eredetileg a gazdag, tehetősebb emberek – legyen az gazda, polgár vagy nemes – „szűkmarkú”, önző magatartására írta a „szürke, egyszerű” veréb képében megjelenő szegényekkel szemben, a verset záró tanulság egyfajta társadalomkritikaként is értelmezhető: „Ha a’ fogát mind ki szednék, ki-máséból lopott, / Magunk közt-is alig kapnánk fogast száz közt hatot” (Debreczeni 2001: 18). Figyelmet érdemel az a mód, ahogyan Aranka az antikvitásban a civakodást, falánkságot jelképező verebet antropomorfizálja, ábrázolja. A költemény egy másik, merészebb értelmezési lehetősége, hogy Aranka voltaképpen a veréb képében megjelenített Magyarországnak a Habsburg Birodalomban betöltött gyarmatpozícióját, státuszát allegorizálja.³ Aranka verse sikert aratott az irodalmárok körében; maga a verset kiadó Kazinczy, amikor értesíti Arankát versének megjelenéséről, úgy nyilatkozik róla, hogy a:

³ „Eggy két szemmel el-nem fogynál, enyhítném éhségem / Én is, és néked-is jutna; Ne légy ellenségem. / Ha elég van, ’s el-nem fogyna, engedd részesülni / A’ Szegényt-is; irigységből ne kívánd megölni” (Debreczeni 2001: 18).

„Hess madár hess [ez a vers incipitje] bé ment az első darabomba.⁴ Ezt azért írom, mert tegnap meg írni elfelejtém. Szép darab az, és olly istentelen ártatlansággal van írva, hogy a’ legifjabb Leánynak is kezébe lehetne adni.”⁵

Az értekező verstől a filozófiai (hazafias) alkalmi tankölteményig: Egy jó ifjú Ferencz’ Napjára

A századforduló Aranka költészetében fontos fordulópont. Aranka figyelme lassan a filozófia tanulmányozása, később pedig művelése fele fordul, amire ösztönzőleg hatott Immanuel Kant nem sokkal korábban megjelent fő művének (*A tiszta ész kritikája*, 1781) olvasása,⁶ valamint a volterriánus Fekete János gróffal való megismerkedése és levelezése. Az 1798-ban induló levélváltások egészen 1803-ig, Fekete haláláig tartanak, ez az az új korszak költészetében, írói tevékenységében, amely Arankának, a költőnek egy másik, filozofikusabb arcát mutatja.⁷ A századforduló tájkán született alkotásaiban a nagy francia

⁴ Értsd: a kiadvány első számába. (Megj. tőlem: K. J.)

⁵ Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, Kassán, 1789. december 21. In: KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Harmadik osztály, Levelezés*, I., 273. sz., 571. (A továbbiakban: KazLev.)

⁶ Erről így számol be Aranka, 1801. szeptember 12-én, Marosvásárhelyen keltezett levelében Fekete Jánosnak: „[...] September elé jövén és a’ mi Colegyomunkban a’ közönséges Tanulás bé állván, én is bé állék a’ vén fjemmel az Ifiak sorjába. Egyigen jo ember vagyon itt, Professor [Sipos Pál filozófiaprofesszor], a’ ki a’ Kánt ujj Philosophiáját kezdette tanítani, és igen dicséretesen, tiszta gondolatu, fejű és nyelvű ember lévén; ennek a’ Leczkéjit kezdettem mindjárt eleinten jární, ’s az oltais járom, csak Vasárnap nincsen Orám. Mit mondoszsz erre a’ bolondságra? Kételen voltam véle. A’ Kánt Munkáji olyanok mellyeknek értésekben hanemha igen sok és hoszszu időre, és nagy erőlködéssel, vezér nélkül semmire nem megyen az ember. Azomban az a’ Philosophia igen közönséges kezdett lenni az ujj Tudosoknak mind beszédekbenn, mind munkájokban” (Aranka 1801–1802: 78b).

⁷ Az Aranka által rajongva tisztelt és szeretett Fekete Jánostól nemcsak rímjateket tanult el, hanem Fekete Aranka költészet-, világ- és természetszemléletére is nagy hatással volt. Aranka számos költeményét, sőt filozófiai munkáit is elküldte véleményezésre Feketének. Barátjához és mentorához, 1802. március 9-én Marosvásárhelyről írott levelében így kéri Feketét, hogy legyen továbbra is mestere: „Nem felejtettem el Barátom! és a’ mint eddigis mindek előtt megvallottam, ugy ezután is megfogom vallani: hogy a’ vers szer-

enciklopédisták (Voltaire, Diderot) hatása, világszemlélete és eszmarendszere is jobban tetten érhető, mint korábbi alkotásaiban. Az antropológiai (*Mi az ember?*), létfilozófiai (*Miért vagyunk a világon? Mi a célunk?*)⁸ és erkölcsi-moralizáló (*Mit szabad és mit kell tenni?*) kérdések jobban foglalkoztatják az öregedő Arankát, mint valaha. Fekete Jánoshoz írt egyik levelében⁹ lelkesen számol be az új utak kereséséről, a különböző tudományterületeken elért „felfedezéseiről”: „[...] decouverteket¹⁰ teszek a’ Történetekben, a’ Diplomatikában, a’ Nyelv Mesterségeiben, a’ Philosophiában, a’ Morálban; és a’ Nagy Természetnek végére mehettem és mintegy circulusba, egymásba került bölcs utait nyomozva, azokat csudálom” (Enyedi 1990: 475). E korszak versei olyan költőt tárnak elénk, aki fáradhatatlanul próbálja megérteni a természet jelenségeit és benne az ember működését, rendeltetését, illetve a kettő kapcsolatát.

Aranka költészetének bölcséleti oldalát egy nagyobb kompozíciójú, allegóriajátékká alakított költeményén keresztül mutatjuk be, rámutatva a költemény lehetséges filozófiai, eszmei forrásaira. Továbbá komparatív módszerrel összevetjük gondolatait más kortárs (és nem csak) költők alkotásaival is.

A költemény címválasztása (*Egy jó ifjú Ferencz’ Napjára*) és az azt követő szöveg eltérése a várt műfaji tartalomhoz képest (névnapi köszöntő, alkalmi vers) tudatos szerzői eljárás, hiszen a címmel szemben támasztott előzetes befogadói elvárásokat kijátszva – az alkalmi költemények tartalmi kereteiből kilépve – az alkotást bölcséleti jelentéstartalommal ruházza fel, így Aranka számára az alkalmi költemény lehetőséget ad erkölcsi-moralizáló, filozófiai, valamint nyelvpolitikai

zésben Te voltál Mesterem. Már légy még egyszer a’ Philosophiábanis. Erre vigasztalással tellyes reménséget nyújt nékem Leveled. Az a’ Levél egy Nagy, Tudos, méjjenbé láto, bölcs Philosophusra mutat Benned” (Aranka 1801–1802: 91a–91b).

⁸ Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához Fekete János segítségét kéri 1801. szeptember 12-i, Marosvásárhelyről postázott levelében: „Miért élünk Barátom! mi a’ mi Bestimungunk, és az Emberé? Kérlek fejtsd meg nékem azta’ Kérdést, mellyenn régen hányom fejemet. Azt tartom hogy egy házi Bölcs, egy Philosophus se tudta még megfejtetni, ’s megse fejtheti. Egy nagy világba élt, pallérozott tiszta értelmű, és gyakorlott pennájú embert vár ez a’ Kérdés; mint Te vagy” (Aranka 1801–1802: 79a).

⁹ Marosvásárhely, 1799. szeptember 17.

¹⁰ *Découverte* (fr.) = felfedezések, feltárások.

nézeteinek kifejtésére. Ez az eljárás több alkotására is jellemző, alkalmi költeményei sok esetben életbölcsessel, filozófiai eszmefuttatásokkal, elmélkedésekkel telítődnek.

Aranka számára a versírás némelyik változata a játék szerepét tölti be, s ugyanígy a legfennköltebb téma is allegória-játékká válhat az adott (vers-)helyzetben. Ami csak illusztrációnak készült az alkalmi tankölteményhez, szinte észrevétlenül önállósodik és lesz parányi életmodellé – írja Egyed Emese (Egyed 1994: 31).

A költemény hármas tagolású: a szentenciózus nyitány („Vetve változások alá, / Sok változások alá! / Vagyon Ferencz e’ Világ.”)¹¹ különböző filozófiai nézetek summázata (a mechanikus világkép, a lélekvándorlás, a fajok átalakulásának tana, a természetben való feloldódás elkerülhetetlensége stb.); ezt követi a középső, tárgyaló rész (az ország és a nemzet helyzete a múlthoz és a jelen állapotához viszonyítva, a magyar társadalom, nyelv és kultúra helyzete stb.), majd a zárlat, a címzetthez való odafordulás, a tanulság levonása.

Első pillantásra úgy vélhetnénk, hogy egy propozíciós költeménnyel van dolgunk: adott egy téma: „a világ változik”, ezt kell az iskola klasszicizmus poétikai eljárásai-útmutatói alapján az alkotónak kifejtenie. A szentencia kifejtését egy természeti vízió, a makrokozmosz képe indítja: „Hiu Egek’ feneketlen, / Ezer örvénnyekbenn, / A’ felettünk és alattunk / Úszkáló roppant Testeknek, / ‘S Ragyogó tűz Tengereknek / Nyílt ‘s titkos kebelekbenn, / ‘S Kebeleknek rétek-benn, / Jobbra balra körülöttünk / Változások alá vetve / Vagyon az egész Világ!” (Aranka 1806: 28) A „roppant testek” emberi szemmel nézve lassú mozgását emfázissal, az „úszkálnak” igével fejezi ki, amely nemcsak a mozgás módját érzékelteti, hanem gyakoriságát is, az állandó mozgást. A reduplikáció („kebelekben” és „kebeleknek”) kicsinyítés is egyben, hiszen – mintha egy távcsövön keresztül tekintenénk le fentről a mikrovilágra – rögtön perspektívát vált, az emberre fókuszál, annak parányiságára a „roppant testekhez képest”. Ezzel a

¹¹ Ezt a gondolatot Fekete Jánosnak is kifejti 1799. szeptember 17-i levelében: „Az emberi nemből és Igazgatások rendjében való változásokat [úgy nézem]: mint a’ Természet folyásában lévő változásokat. A’ Nagy Természet Rendjének folyása változásoknak alá vagyunk vetetve, egy olyan törvénnyel, mellyben a’ Nap és éjj: a’ Nyár és Tél, Ősz és Tavasz meg nem szűnnek” (Enyedi 1990: 475.)

költői eszközzel Aranka kijelöli a teret, ahol az idő folyik, ahol minden élő helyet foglal. Az élet „bölc és bolond” bölcsőjéből a kifürkészhetetlen „élet mezejére” siet, „se meg nem áll”, nem nyugszik, miként fáradt nap estére, „sírja vermére siet”. Egy pillanat az élet, a születés és halál állandó, nem változik, közöttük az élet, a „köz pont” az, ami változik.

Ezt a gondolatot Aranka a *Boriskához* című versében is kifejti: „Mert csak egy pillantat Élünk; / Ez a’ szüntelen múlt; / És változó együtt velünk, / A’ mányi jelenvaló” (Aranka 1806: 71). Aranka verse gondolatiságában nagyon közel áll Csokonai Vitéz Mihály *Új-esztendei gondolatok* című nagy verséhez. Ebben Csokonai az idővel néz szembe, Bíró Ferenc értelmezése szerint „a vers első fele egy nagy ívű szemle keretei között azt mutatja meg, hogy a világ minden szegmentuma, a kozmosz, a föld, a társadalom és az egyéni élet egyaránt alá van vetve a változásnak és a mulandóságnak” (Bíró 2013: 404). Az embert az elmúláshoz közeledve a „vég pont”-nál a „könnyörületlen” „Vámos-Legény”, a mitológiai Kharon fogadja (Aranka itt eufemizál, nem mondja ki, hogy a halál) – aki „levetkeztet és megfoszt”, így „[a]z örökkévalóságba / Nem visz semmit magaddal, / Csak eme’ kisded részetskét, [voltaképpen a test] / Melyet tisztán ‘s ártatlanul / Onnann elébb vettél volt; / E’ tér Eredetéhez” – mondja Aranka (Aranka 1806: 29).

Ez a kép Aranka természetfelfogását közvetíti, miszerint fizikai létezésünknek a természettel koherens, a természetben való teljes feloldódása elkerülhetetlen. Emellett Ovidius szellemében Aranka a lélek-vándorlás tanát vallja: „De a’ kedvesb semmiségek, / Éltednek Bálványai, [értelmezésünk szerint: a lélek] / Elébb hátrább elbúcsúznak, / ‘S Más Gazdához szegődnek: / Vagy megtérnek nemekhez” (Aranka 1806: 29). Fentebb idézett sorainak forrása minden bizonnyal Ovidius *Átváltozások* című művének XV. könyve. A lélek halhatatlanságáról és a lélek-vándorlás tanáról Pithagorasz alapján így ír Ovidius említett művében: „Testeteket, ha tűzével a máglya, korával a vénség / már elemészti, ne higgyétek, hogy több baj is éri. / Él, sose hal meg a lélek; mert odahagyja korábbi / házat, újba kel át, ott él: új háza lakója [...] Változik, el nem enyészik azonban semmi. Amonnan / jó ide, innen odébb lelkünk; új s új alakokban / vándorol: állatból átköltözik emberi testbe, / emberi testünkől állatba: de el nem enyészik” (Ovidius 1982: 298). Bár némi módosítással, de ugyanezt a tant vallja Besenyei György is *Az elméről* című költeményében: „Semmi nem múl-

hat-el e' nagy természetbe / tsak változik; de meg marad az Istenbe" (Bessenyei 1991: 102).

Vörös Imre hívja fel a figyelmet Aranka verseinek eszmei-filozófiai forrásai kapcsán arra, hogy:

Az a felfogás, amely az élőlényekben egyetlen világlélek működését tételezi fel, s amely felfogásnak előzményei között a sztoicizmus éppúgy megemlíthető, mint az újplatonizmus, mindenekelőtt Aranka György költészetében van jelen. Többször visszatérő témája „Az a' lélek, mely mozgatja / Világ roppant testeit, / Egybeköti és fenntartja Nagyobb kisebb részeit”¹² – vagyis az „élet lelke”, amely *Élet* című verse szerint mindenben benne van, s amelynek köszönhetően a világnak „nincs holt része az egészre nézve”.¹³ Amit mi halottnak nevezünk, az csupán visszatért a kisebb lényből a világ egészének élő testébe. Ez utóbbi gondolat már kifejezetten Platóné, aki a *Timaios*-ban (69.c) azt írja, hogy a mindenséget annak alkotója „egyetlen élőlény”-nyé [...] formálta meg (Vörös 1985: 156).

Aranka elemzett költeményének sorai igazolják Vörös Imre meglátását, miszerint az életet alkotó részek nem enyésznek el, csupán visszatérnek egy nagyobb részbe.¹⁴

Denis Diderot természetfelfogásában fontos szerepet játszott a transzformáció, a fajok átalakulásának gondolata, ezt a változást végtelen folyamatnak tartotta. Ezt metaforikus térbe helyezve ábrázolja Aranka: „Így az Élet' Játéknéző / Színe [a színház] tündér piatzánn / A' Van, hogy van mindjárt siet, / 'S Jön helyébe a' nem vólt. / Ez is mindjárt, hogy vólt tűnik; / 'S Tűnt' nyománn jó új nem vólt” (Aranka 1806: 30).

A világ változatossága a felvilágosodás magyar irodalmának is állandó témája; a részei között inkább egyre kommunikáló világ nem más, mint fajok és nemek, vallások, életren-

¹² Az idézet *Panasz (Egy szépség kínjainak látására)* című verséből származik (Aranka 1806: 107).

¹³ Aranka 1806: 97.

¹⁴ „De a' kedvesb semmiségek, / Éltednek Bálványai, / Előbb hátrább elbúcsúznak, / 'S Más Gazdához szegődnek: / Vagy megtérnek nemekhez; / 'S Mint méjj Tengerbenn a' csepp víz, / Vágynák, de elmerülve” (Aranka 1806: 29).

dek, államformák szimultán sokfélesége. Változatosság és változandóság együtt jellemzi e világot Aranka versjátékaiban; mindenki részt vesz bennük; egyedül a szerző válik néha szemlélővé – a tudatkettőzés újabb játékával

– állapítja meg elemzett versünk kapcsán Egyed Emese (Egyed 1994: 31).

Egy jó ifjú Ferencz' Napjára írott költemény következő képsorai-
ban a Newton nyomán kialakult mechanikus gondolkodásmódot,
természetszemléletet ábrázolja Aranka, az égi és a földi mozgás, va-
lamint kölcsönhatás törvényeit: „Minden a' nagy Természetbenn /
Játszik egymás' kezére, / 'S Játszodtatik Játszódva. / Mint Te Ferencz
a' Széllaptát / Kivered, 's ha sors hozza, / Más vervén Te kapdosod, /
'S Ketten játszódtak azt véled: / És a' Lapta is veletek, / Nem kevés-
bé játszódik. / Nagy és kicsiny kerékbe jár, / Hajtja egymást meg nem
áll” (Aranka 1806: 30). E szemlélet szerint a világ egy géphez hason-
latos: anyagi testek, tárgyak összefüggő rendszere, amely a mecha-
nika törvénye szerint mozog térben és időben. Voltaire, deista szellem-
ben, a világot műalkotásként fogta fel, egy csodálatos órához hasonlí-
totta, amelyben minden a helyén van, és pontosan jár, ha jól meg van
szerkesztve.¹⁵ Aranka mintha Voltaire és a deizmus világszemléletét
vonná kétségbe egy másik, *Panasz (Egy szépség kínjainak látására)*
címet viselő versében. Az ember, véli Aranka: „Szép okosonn önnön
magát / Mintegy önként megcsalja. / Midőn Világ' alkotványát / 'S
Erejét úgy gondolja: / Miként egy ember' munkáját, / Mely mester-
ség' gyermeke. / Vagy egy óra' rugótskáját, / Melynek nincsen élete”
(Aranka 1806: 110). Aranka kételkedése nem új keletű, előzményé-
nek megemlítendő Alexander Pope *Essay on Man* című értekező köl-
teménye, melynek gondolatait Aranka is ismerhette. Bessenyei
György *Az Ember Poemában. Az anglus Pópnak elméje szerint*
(1803) című Pope-fordításának, átdolgozásának első levelében meg-
fogalmazott gondolata, amely a természet működésének kifürkészhe-

¹⁵ Bessenyei György *Az elméről* című értekező versének soraiban Voltaire
nyomán próbálja a világ működésének rejtelseit felfedni: „Mitsoda kerek-
ek azok a' mélységbe, / A' mellyek forognak olly nagy serénységbe? / Ez mint
egy óra lántz fel nem húzzattatik / Szüntelenül forog, még sem bomolhatik”
(Bessenyei 1991: 101).

tetlen titkait kutatja és hirdeti, szintén a mechanikus világkép hitelességét kérdőjelezi meg.¹⁶

A mechanikus világképet egy történelmi tabló, katalógus követi, mely a nemzet jelen helyzetét hivatott ábrázolni, múlt és jelen mérlegelése: „Az a’ Nemzet a’ mely hajdann, / Az a’ fényes Magyar Nemzet! / Oly’ híres volt Árpádbann; / Szent István László nagy Lajos, / ‘S Hunyadiak Százakbann; / Az a’ Ditső Magyar Nemzet / Mire jutott? Hol vagyon? / Nevét is csak nem vesztette / Más Nemzetek hágtak fel. / Te szép Magyar! le szállottál; / Nem Sírodba de közel” (Aranka 1806: 30). A világ változásának, az ember mulandóságának filozófiai dimenzióban megfogalmazott, allegóriajátékká alakított gondolatát a nemzet létének a mulandóságával köti össze Aranka. Értékvesztettséget sugalló költői kérdése voltaképpen a szakirodalomban *ubi sunt*-nak (Hol van? Hova lett? Hová tűnt?) nevezett formula, amely a középkortól kezdve igen elterjedt az európai irodalomban. Az *ubi sunt* nem műfaji alosztály, mint amilyen a haláltánc, hanem egy olyan formula, mely sok műfajnak lehet tartozéka (Lukácsy 1989: 217). A teljes képlet, mint Lukácsy Sándor írja, négy elemből áll (Lukácsy 1989: 220). Az első a megszólítás (Aranka költeményében megszólításként is értelmezhető az idézett sor: „Az a’ fényes Magyar Nemzet!”), a második rész a kérdés („Mire jutott? Hol vagyon?”), a harmadik elem a kérdések alanyainak hosszabb-rövidebb sora, katalógus vagy történelmi tabló („Oly’ híres volt Árpádbann; / Szent István László nagy Lajos, / ‘S Hunyadiak Százakbann”; elemzett költeményünkben megfordul a sorrend, a felsorolást követően teszi fel a kérdést a költő) és végül a negyedik elem, a válasz a kérdésre („Te szép Magyar! le szállottál; / Nem Sírodba de közel”). A formula legegyszerűbb alakjában kéttagú, a kérdésből és az azt követő felsorolásból áll; a megszólítás és a válasz nem állandó eleme, ugyanis a formula lényege, hogy szónoki kérdés, megindítani akar. Lukácsy szerint az *ubi sunt* „minden műfajban az emberi lét, a condition humaine legfőbb ismérvét, a mulandóságot mutatja fel, minden szövegbe költői elemet visz bele, és mindig filozofikus” (Lukácsy 1989: 221). Mint Lukácsy írja, az *ubi sunt* formula a korábban használatos – főképpen bibliai és antik – elemek után a XVII. században magyar elemekkel bővült. A hagyományosan Nyé-

¹⁶ „Ki lát a teremtés belső részeibe / Ki nyomja rugóját titkos kerekibe. / Talán e dologban Neuton is vakság / Pompás megtévedés, és méj tudatlanság” (Bessenyei 1991: 326).

ki Vörös Mátyásnak tulajdonított *Tintinnabulum* című könyvben találni példáját (magyar) személynév-katalógusos versnek, ez pedig ösztönzően hatott a kor költőire (Lukácsy 1989: 226).

Ebben a korban az időszemlélet határozottabb és differenciáltabb:

A múltidéző szemlélet alapja, kiindulópontja nem az időtlen-örökvényű általánosságok világa, hanem a konkrét, lírai jelen időé. Konkrét, mert adott helyzet, adott állapot légkörében fordulnak példákért a múlthoz; lírai, mert vonásai elsősorban az érzelmek terén rajzolódnak ki: nosztalgia, kétségbeesés, harag, önvád, lelkesedés és könnyes ellágyulás színezik át. Líránk fejlődésének sajátos vonása, hogy az időszemlélet ebben az összetett, párhuzamos formában jelentkezik: a lírai reagálás konkrét jelenidejűsége határozott múltszemléletet teremt, összehasonlítást, mérlegelést múlt és jelen között, azaz változó idősíkokat egy-egy alkotáson belül

– írja Mezei Márta (Mezei 1974: 207–208).

Aranka soraiban a múltidézésnek, a múlthoz fűződő viszonynak csoportidentitás-teremtő szerepe is van. Nosztalgiával, büszkeséggel fordul a királyok kora felé, amikor még a magyar nemzet Európa meghatározó hatalma volt, majd szomorú hangon, tényszerűen vonja le a következtetést, hogy a jelenben a nemzet „nevét is csak nem vesztette”.

A sír szélén álló nemzet képe ismerősen csenghet Berzsenyi Dániel *A tizennyolcadik század* című költeményéből: „Már sírba szállott hajdani nagy nevünk, / Már-már lecsüggött győzni szokott karunk, / Mikor hatalmas szárnyaiddal / Béfedezed lebegő vitorlánk” (Berzsenyi 1970: 66). Csokonai Vitéz Mihály *Újesztendei gondolatok* című művében mintha természetes folyamatnak látná ezt a változást, az idő önkényes ténykedésének: „Így teszel te, óh idő! / A nemzetek forgó enyészetével: / Most az egyik nagyra nő, / S a másik elmúlik saját nevével” (Csokonai 1973: 405). A hazáért érzett felelősségtudat áthatja és némiképp át is alakítja a költői magatartást. Mezei Márta szerint nemzeti múltunk idézgetése jelentős eredményt hoz a lírai kifejezés terén:

A közélet változásaiból fakadó kétségek és remények átszínezik a múltszemléletet is. Múlt és jelen között lírai-hangulati kapcsolatot teremtenek, amelyben már nemcsak a tanulság kiemelése a fontos. A hazafias aggodalom idézi meg

őseinket tanúnak és példának, vádló és intő biztatásnak (Mezei 1974: 207).

Aranka nem számol le a nemzettel, nem a tragikus nemzethalál toposzát hangoztatja, hanem a társadalmi változásokra reflektál. Múlt és jelen idő mérlegelésében a békés jelen felé billenti a mérleg nyelvét. A „magyar nép országa”: „ma is meg van; vagyon pedig / leg-nagyobb virágjábann / A' Békesség Karjai közt”, a múlt idő „Ferencz arany idejével / Ehezképest csak éjjel; / Vas idő vólt: Ez arany” (Aranka 1806: 31). I. Ferenc osztrák császár uralkodásának „arany, békés ideje”-től, az optimista jövőképtől lelkesedik Berzsenyi Dániel is imént idézett, nemesi-idillikus felfogással átszőtt versében: „Dicső szabadság temploma lett hazánk, / Nem dúltak ádáz pártot ütő hadak / A szent rokonvér nem kiáltott / A babonák tüze közt az égre” (Berzsenyi 1970: 66). A hősi erények, az önfeláldozó hazafiság retorizált magasztalása a reformkori nemesi költészet hangjait vetítik előre.

A feudális gazdaság látszólagosan idealizált képsorozata („itt hasznos, ott pompás Kertek / Városokonn falukonn / Egymással vetélkednek” – Aranka 1806: 32) után a magyar felvilágosodás korának egyik legtöbbet vitatott, legkényesebb kérdése, a nyelvkérdés kerül előtérbe: „hozzá jő egy idegen, / Vagy ahoz megy: annak nyelvén, / Fogadjja és köszönti. / Urával az Ura Nyelvén, / Szolgájával Szolgájáén, / Szebbnél szebbenn udvarisonn, / Ékesenn tud szólni, / 'S A' magáén megakad” – írja Aranka keserűséggel (Aranka 1806: 32). Aranka soraiból Bessenyei György *Magvarság* című röpiratának sokat idézett, szállóigévé vált mondata köszön vissza – „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen sohasem” –, a gondolat szinte önmagában is jelzi, hogy a nyelv nem pusztán a nemzet szilárdságának, hanem a gazdasági-erkölcsi szilárdság talpköve is.¹⁷

Aranka hangjába keserű ironia vegyül, egy közelmúltbeli angol példához fordul, hogy szemléltesse az anyanyelv használatához való ragaszkodást, még magasabb nyelvi regiszterekben is: „'S A' Böl-

¹⁷ Kölcsey Ferenc *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* című intelmében nemzet és nyelv szintén kongruensek: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válthatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog. [...] soha ne feledd, miképpen idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig mívelni kötelesség” (Kölcsey 1960).

cseknek füleket / Ki arany lánczra fűzed, / Győzedelmes nyelvű Pitt!¹⁸
 / Hogy vagyon, hogy nem szégyenled, / Menydörgő Beszédidet, /
 Anglus nyelvenn tartani? / Az Anyai nyelvedenn; / Melyenn a' Lon-
 doni hitván / Kúfárné, 's hajós beszéll" (Aranka 1806: 33). A dicső
 ősök emlékét a nyelvápolás hagyományával köti össze a Magyar
 Nyelvmívelő Társaság egykori titoknoka: élő példaként a német, fran-
 cia nemzeteket hozza fel, akik, bár a Német-római Birodalom „járma
 alá” kényszerültek, „czímeresebb bilincset” lerázva, nyelvüket meg-
 őrizték.¹⁹ Az ész igaz mérője a beszédben az anyanyelv – vallja Aran-
 ka –, amelyen a szép gondolatok születnek, csak így „szélesíthető” az
 elme, ezáltal bővíthető a szókincs, s ad idővel „[h]írt, nevet, fényessé-
 get, / Pallérozás 's Elme által” a nyelv „az hozzá hív Nemzetnek”
 (Aranka 1806: 35).

Aranka szerint azonban a két „magyar haza”, Erdély és Magyaror-
 szág, „[h]a Anyai nyelvet keressz; süket is, és Néma is” (Aranka
 1806: 36). Erős társadalomkritikájában elősorolja mindazon nyelvi és
 kulturális eszközöket, programokat, intézményeket, amelyeket az álta-
 la alapított Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság létre akart hozni,
 meg akart valósítani: nyelvművelés és -pallérozás, irodalmi fórumok
 (szépirodalmi és tudományos lapok, színház) létrehozása, tudományos
 élet fellendítése. Kritikáját a „tudósok” sem kerülik el, akik a nyereség
 reményében megvetik anyanyelvüket, s „elpártoltak” vagy egyre ke-
 vesebben vannak, s bár nem mondja ki, a magyar nyelv helyett a latint
 vagy más idegen nyelvet preferálnak tudós munkáik közlésére. A sok-
 nemzetiségű Magyarországon mindegyik kisebbség igyekszik „nem-
 zete” díszét, létit fenn tartani, jobban, mint valaha”, a „Vitéz Magyar
 Nemzet” vigyáz csak „a' Köz-Jóra” (Aranka 1806: 38), azaz az ország
 polgárainak jólétére van gondja, a nemzetfenntartáson már nem fára-
 dozik. A vers ellentétébe fordul át, itt már nyoma sincs az optimizmus
 hangjának, egyre erősebb fokozásokkal, képleírásokkal festi le a ma-
 gyar nemzet sorsát, majd állapítja meg, hogy „majd oda lesz lassan-
 lassann, / Észre vehetetlenül!” (Aranka 1806: 39). A nemzet silány
 kulturális-nyelvi állapotának realisztikus, sőt drámai ábrázolása után
 hirtelen fordulat, ismét az optimizmus hangja sejlik fel: „De fordulhat
 nem későre, / Felderülhet jövőndőre, / A' Magyar nyelv' szép napja: /

¹⁸ Id. William Pitt (1708–1778), angol jogász, államférfi, híres szónok.

¹⁹ „Eleitek' dicsősségit / Tartjátok fenn Elmével / 'S Nemzetetek' Nyelvével”
 (Aranka 1806: 34).

Most sincs telyes homálybann! / Mint az Idő mérő csöbenn, / A' kéneső alá, 's felhág, / Egy ponthoz nem köttetik: / Így a' módi, és a' szokás, / És a' Nevelés' módja, / Most balra, majd jobb oldalra / Fordulni igyekezik; / És szünetlen változik" (Aranka 1806: 41). Aranka mintha a romantika költői magatartását vetítené előre, Vörösmarty Mihály *Szózatának* szavait előlegezi meg („Még jöni kell, még jöni fog / Egy jobb kor”), 33 évvel (!) korábban. „Vagyon egy két Nemes szikra / Még a' Magyar jó Vérbenn; / [...] Egynéhány jó Magyar Fi” – vallja Aranka (Aranka 1806: 41), akik a nemzet ügyét előmozdították, vagy igyekeznek „[a]' jövőnek ágyot vetni”. Az eposzi seregszemle mintájára veszi számba azokat a tudós hazafiakat, akik a haza ügyét valamilyen formában előremozdították: „A' csak minap élt Battyáni / Most Teleki, és Szécsényi, / És Festetics Ilyenek, / A' nagy Lelkü Magyar szívű / Mai igaz Hérosok! / 'S Például elől mennek” (Aranka 1806: 42). A nevek között csupa kultúrapártoló, könyv- vagy levéltáralapító főurat találunk. Ezek enumerációja után alkotószemlét tart, s a múlt (királyok) és jelen (főurak) „héroszainak” seregéhez csatlakoznak „emez Dicséretet, / És Borostyánt nyert Elmék: / Báróczi, Virág, Kazinczi, / Révai, Görög, Bacsányi, / 'S A' több munkás Tudós Sereg, / Nagy sűrűenn, mint a' felleg. / Emez mai korcsosodott / Névvel Magyar Lelkek ellen. / És előre már ő benne / Fajúlt ártatlan nyom ellen, / Nemesül viaskodnak” (Aranka 1806: 42–43). A jövő „héroszait” Aranka a tudós hazafiakban, azaz az írókban látja, a nemzet léte tőlük (is) függ, ők fognak vívni pennával „Nemzeti nyelvek' fényére / Készítgetvénn útokat”.

Noha nem túl gyakori megoldás a XVIII. század második felének verseiben a művek, szerzők sorba rendezése, értékelése, az eljárás mégis ismert volt a korban. Csak alkalmazni kellett a már meglevő, szentek, hadvezérek, történeti nagyságok sorát bemutató műfajokat az irodalom szereplőire. Az írói névjegyzékek, erénykatalógusok versebe szedése az iskolás hagyomány módszerét követné, amennyiben lett volna már ekkor magyar nyelvű irodalomdiszciplína; így az iskolán kívüli, az informális kultúrképzés céljait szolgálja

– írja Egyed Emese (Egyed 2006: 419).

A magyar nyelvért és kultúráért folytatott eposzi harc után fordul Aranka ismét a költemény címzettjéhez, az ifjú Ferenchez, és buzdítja a nemzet ügyének a felkarolására: „Ezer változások között / Így, Fe-

rencz! Ha ébrenn vagy, / És egy jó célra dolgozol, / Ez a' Munka, 's csak ez jó. / A' többi a' Természetnek / Csak gyermeki Játéka; / 'S Az oly' munka ámbár dolog: / Nem emberi okos dolog; / Csak a' Játshi Természetnek / Dícséretlen Játéka" (Aranka 1806: 43).

Az egész poéma költemény szerkezetére jellemző a határozott sorrendű kifejtés: hasonlatok, fokozások, ellentétek, majd a nyugvópont és eszmény, az ideális magatartás hirdetése: „[ha] egy jó célra dolgozol, / Ez a' Munka, 's csak ez jó.” Aranka nagy allegóriajátékával tűzbe akarta hozni a címzettet, hatni akart az ifjú Ferencre, hogy ne adja fel nyelvét, magyarságát, tulajdonképpen ez a költemény tétje, ezt tölti fel eszmei tartalommal. Az egész költemény időábrázolása idősíkok hierarchikus és lineáris egymásutánisága. Aranka időszemléletében az *állandó* nem a fizikai idősíkot jelöli, hanem sokkalta inkább egy időtlen, metafizikai kategóriát, az idő ehhez képest osztható fel múltra, jelenre és jövőre. Csokonai időszemléletében is helyet kapott ez a kategória, gyönyörűen szemlélteti *Újesztendei gondolatok* című versében: „Óh idő, te egy egész! / Nincsen neked sem kezdeted, se véged; És csupán a véges ész / Szabdalt fel apró részeidre téged. // Téged szült-é a világ? / Vagy a világot is te szülted éppen? / mert ha csak nincs napvilág, / Nem mérhetünk időt mi semmiképpen” (Csokonai 1973: 404). Az *állandó*hoz képest változik a világ, kultúrák, nyelvek, szokások átalakulnak és cserélődnek, nem tudunk tenni ellene, de nem is ez a cél, hanem az, hogy a jelenben jót cselekedjünk, egy „jó cél”-ért dolgozzunk. A jó cél nem más, mint tenni a nemzetért, a nyelvért, a nemzet sorsán javítani, ez az igazi, jó munka, Vörösmarty Mihály szavaival, „férfi munka”,²⁰ ennek a munkának a helyességét és hasznosságát állítja a középpontba Aranka tanítása.

Exkurzus. Kazinczy Ferenc „krízise”

Az *Elme játékjai* című kötetben megjelent tankölteményből nem derül ki, hogy Aranka pontosan melyik, általa ismert Ferencnek cí-

²⁰ Aranka versének záróakkordja emlékeztet Vörösmarty Mihály nagy költeményének – *Gondolatok a könyvtárban* – zárósoraira: „Mi dolgozunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért. / Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. / Ha azt kivittuk a mély sülyedésből / S a szellemharcok tiszta sugaránál / Olyan magasra tettük, mint lehet, / Mondhatjuk, tévén őseink porához: / Köszönjük élet! áldomásodat, / Ez jó multság, férfi munka volt!” (Vörösmarty 2002: 456–457).

mezte alkotását. Erre a filológiai rejtélyre adtak választ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában (a továbbiakban: MTAK Kt.) és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (a továbbiakban: OSZK Kt.) őrzött kéziratok. Az MTAK Kt. őrzi azt a gyűjteményt, amely a kor irodalmi „ízlésdiktátorához”, Kazinczy Ferenchez írott leveleket foglalja magába. E gyűjtemény tartalmazza azt a levelet is, amelyet Kozma Gergely unitárius esperes, író küldött Kazinczynak (Kazinczy 1805).²¹ Kozma levelében Aranka barátságos tiszteletét közvetíti Kazinczy felé, és hozzáteszi, hogy Aranka „[e] mellett egy Versezetjét is adá által a’ lemásolás ‘s a’ T.[iszte]lt] Urnak léjendő küldés végett, mellyet ezennel ide is zártam” (Kazinczy 1805).

A leveléhez csatolt Aranka-vers, imént elemzett költeményünknek egy korábbi, rövidebb változata, itt az *1803beli Ferencz Napja* címet viseli. A kéziratos vers peritextusa tartalmazza az alkotás létrejöttének évszámát, a pontos címzett neve azonban továbbra is ismeretlen. Váczy János, a Kazinczy-levelezés sajtó alá rendezője arra hivatkozva nem közli a verset, hogy megjelent Aranka verseskötetében,²² a kötet jegyzetapparátusában azonban azt fűzi hozzá, hogy Kazinczy Ferenc névnapjára készült. Az adat minden kétséget kizáróan téves, hiszen egyrészt semmi utalás nem történik erre vonatkozóan a levelezésekben sem Aranka, sem Kazinczy részéről, másrészt az OSZK Kt.-ban sikerült nyomára bukkanni annak a kéziratnak, amely ugyanezt az – apró, központosítási eltérésekkel, azonban lexikai és szintaktikai szinten megegyező – verset tartalmazza, és amely a pontos címzett nevét és az alkotás születésének időpontját is jelöli: *Oct. 4dik Napján 1803. If Gr. Teleki Ferencz Urffi Neve napján* (Aranka 1803).²³

²¹ Szentgerice, 1805. január 28.

²² Az Aranka verseskötetében megjelent változat jelentősen eltér a kéziratos másolattól, hiszen nemcsak bizonyos szavak módosultak, hanem ki is egészült újabb sorokkal.

²³ Itt jegyezzük meg, hogy Aranka a kéziratos, Kozmának átadott másolatban, valamint a nyomtatott, kötetben megjelent változatban tudatosan törölte a címzett vezetéknévét. Tette ezt azért, mert a poéma a kéziratos, illetve később, a kötet megjelenése után a nyomtatott nyilvánosság terébe került, így meg akarta kímélni a címzettet az esetleges későbbi kellemetlenségektől. Aranka ilyenén eljárása korábban sem volt ismeretlen, számos alkalmi költeményének címében törölte utólag a címzett vezetéknévét. Másrészt, úgy vélem, e gesztus mögött az a poétikai szándék is meghúzódhatott, hogy nem a címzett nevét, személyét tartotta fontosnak (talán éppen emiatt használt

Kazinczy következő, 1805. március 1-jén datált, Kozma Gergelynek írott levelében a dicsérő szavak mellett szigorú ítéletet is mond Aranka alkotásáról. A költeményt megdicséri hazafias hangneme és fantáziadús képszerűsége miatt, de verselését elmarasztalja:

Aranka Úrnak meg küldött verse sok poétái szépségeket foglal magában, 's hazafiúi lélek által lelkesítetett. [...] A' fantáziának is igen szép játéka van a' versben. De azon felyül, hogy a' Vers neme nem az, a' minek a' regula szerint lennie kellett volna – trochéusi! – azon felyül, hogy sok kicsúcsosodásokat látok benne, mellyeket le lehetne, 's talán kellene is, csonkázni, a' Magyar Országi fül itt is felakad holmin (Kaz-Lev III, 727. sz., 274).

Kazinczy az Aranka által használt – vagy inkább nem használt – versmértéket, vershangzást, sőt a tartalmat is szigorú „krízis” alá veti. Aranka választott versmértéke tudatos szerzői döntés volt. Kötete előszavában nemcsak a költészetről vallott nézeteit közvetíti, hanem meg is indokolja, hogy egy-egy versének miért választotta az adott versformát vagy versmértéket.

Tankölteményének verselése ütemesen is értelmezhető, 8/7-es osztású, kétsoros periódusú vers, de nem minden esetben, hiszen találni 8/8-as osztású periódusokat is, nem teljesen szabályos trochaikus lejtésű. Arankát, kísérletező kedvének eleget téve – mint kötetének előszavában megvallja, a római költők, köztük Phaedrus versei nyomán, „melyek se syllabák' igaz mértékére [időmértékes], se Kádentziára [rím] nem vóltanak írva” (Aranka 1806: XV) – foglalkoztatni kezdte az a gondolat, hogy magyar nyelvre átültetve „nem lehetne-e valami új mezejére akadni a' szépnék Anyai nyelvünkönn?” (Aranka 1806: XV) Saját bevallása szerint Szalkai Antal²⁴ „próbáját adta benne” és őt is „unszolta”, hogy hasonlóan tegyen, de a 12 szótagú sorok „megbotránkoztaták” és „elírtoztatták, mert azon rosszul jó ki”, így egy ideig felhagyott a kísérletezéssel. Egy idő után ismét „előjött a gondolat benne” és kísérletet tett, ezúttal 8/7-es tagolású periódusokban. Ennek példája „a' Ferentz napjára írott vers. Melyet, mint a' többit is, nem

határozatlan névelőt a címben), hanem az eszmei mondanivalót. Másképpen fogalmazva: az intelem és a tanulság megfogalmazása bármelyik Ferencnek szólhat; nem adott személynek, hanem általában az embernek, a magyar nemzet ifjainak szánta mondanivalóját Aranka.

²⁴ Szalkai Antal (1753–1804) nemesi származású katonatiszt, fordító.

mint remeket mustrául; hanem mint gyenge példát ösztönül és tisztelettel az Érdemes Közönség' eleibe bocsátok" (Aranka 1806: XV–XVI) – írja verseskötete előszavában Aranka, a rá jellemző szerénységgel.

Visszatérve Kazinczy Kozma Gergelyhez írt leveléhez, a büszke széphalmi mestert érzékenyen érintette saját nevének pozíciója a költemény írósorolójában.²⁵ Aranka alaposan megfontolhatta Kazinczy ítéletét, hiszen a kötetbeli változatban Kazinczy neve már nem „meszsze vetve” található Báróczi Sándor és Virág Benedek nevétől, hanem közvetlenül e két név után következik. Aranka a „könyvgyártók” nevét is törölte, csupán Révai Miklóst, Görög Demetert és Batsányi Jánost tartotta érdemesnek név szerint is kiemelni. A sorrendet illetően Kazinczynak igazat kell abban adnunk, hogy a nevek a kéziratban különösebb elrendezés nélkül vannak, azonban azt is látnunk kell, hogy Aranka nem törekedett egy tudatos írói-költői hierarchia felállítására. Egyetlen, voltaképpen „mesterkedő”-játékos célja az volt, hogy oly módon sorolja fel a neveket, hogy az írósoroló (kéziratossoroló) első kilenc sora nyolc szótagos legyen, az utolsó kettő pedig hét szótagos.

Dessewffy József gróf jóval elnézőbb volt Aranka verséről tett reflexióinak megírásakor. A gróffal ápolt, hosszú évekre visszatekintő baráti kapcsolatnak is szerepe lehetett abban, hogy Dessewffy elragadtatással és már-már pátosszal telített hangon nyilatkozik a költeményéről szeptember 9-i, évszám nélküli (tartalma alapján feltehetően 1804-, esetleg 1805-ből származó), Arankához intézett levelében. Dessewffy, Kazinczytól eltérően, nem marasztalja el a költemény verselésének

²⁵ „Osztán az írók' nevei, jók és rosszak egyvelgestt, még pedig úgy, mintha a' szerencse fazekában volnának egyyüvé rázva. Kis János, quo nemo fatur dulcius, Gyöngyösi mellett – hát ha ez a' Gyöngyösi nem a' Gömöri Vice Ispán, hanem a' Tordai Leoninus verseket író talál lenni! – 's Kisfaludi hátul a' sok nyavalyás könyvgyártók megett! – Ez vétek az érdem ellen! – Ugy hiszem, hogy Mélt. Aranka Úr és az Úr is ezen megjegyzésemet nem arra magyarázzák, hogy nevemet Báróczinak és Virágnak neveitől messze vetve látom (e' kettőnek magam is ezt a' helyet fogtam volna adni), hanem annak az egyenességnek, a' melly bízik magához, és a' vádtól, mellyet nem érdemel, nem tart. Ezt itt annál szükségesebbnek láttam megjegyezem, mert már egy Gruber nevű Német-Magyar Poétáinkat úgy classificálta, hogy Batsányit tette elsőnek, 's Virágról azt mondta, hogy az nagy erővel igyekszik Batsányi után" (KazLev III, 727. sz., 274–275).

szabálytalan voltát, hanem éppen ellenkezőleg, kiemeli a versbeli gondolat és versritmus párhuzamosságát, a gondolatsorok dinamikáját. Kazinczyhoz hasonlóan méltatja a költemény eleven képszerűségét, mély ideáit, a „nemzetébresztő” gondolatsorok („szól magyarul nints füle, felelni kell nints nyelve, ha anyai nyelvet keressz süketis és néma-is; Egy játék szín alig áll, hogy fenn álhasson sétál”) felidézése után pedig fejtegeti az Aranka által megfogalmazott gondolatok előtt.²⁶

A vers vélhető címzettje: (paszmosi) Teleki Ferenc gróf, a buzgó hazafi

Nem egyszerű annak a kérdésnek a tisztázása, hogy Aranka a környezetében élő Teleki Ferenc nevet viselő grófok melyikének is címezhetette a költeményt, hiszen ezen a néven többen is éltek egyszerre a grófi családban, ráadásul mindkét Ferenc hasonló korú volt a költemény születésének időpontjában.

Az egyik lehetséges címzett a könyvtáralapító Teleki Sámuel Ferenc nevű fia (1787–1861), akit Aranka jól ismerhetett, hiszen apja, az akkori erdélyi kancellár nemcsak az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak volt támogatója, hanem Arankának közeli barátja. A rendelkezésünkre álló kiadások forrásból (l. Deé 1997, főképpen: 85; 89; 95) a természettudományok iránt élénk érdeklődést mutató Ferenc – fiatalon elhunyt bátyjához, Teleki Domokoshoz hasonlóan – érett, a dolgok lényegét kereső fiatalembernek látszik, aki hazája előmenetelén fáradozott már egészen fiatalon, így nehezen hihető, hogy ilyen téren Arankának további impulzusokat kellett volna adnia számára.

²⁶ „A’ világi, és emberi dolgoknak hiúsága igen helyyessen van elő adva ama versekben vetve változások alá; a’ nintsen mint substantivum *le neant*. igen tetszik, szeretem a’ hiúságnak képzetét szökő versekben; ami mulandó szinte úgy siett mint ezen ugró sorok. Te szép Magyar le szálottál, nem sírodba, de közel. Ezt az egygyűgyű gondolatot, az érzés szülte az érzés teszi felejtethetlenné. Lehetetlen ezen költeménynek minden szépségeit meg jegyezmem, tele van mély ideákkal, fényes képekkel, mint a’ nap sűgári tűzzel, es világossággal, szól magyarul nints füle, felelni kell nints nyelve, ha anyai nyelvet keressz süketis és néma-is. *be igaz*. egy játék szín alig áll, hogy fenn álhasson sétál, ha ki ennél elmésebbet gondol le térdepelek előtte (Dessewffy 1804 (?): 105a-b). [Kiemelések az eredetiben. Megj. tőlem: K. J.]

A másik lehetséges címzett a besztercei születésű Teleki Ferenc,²⁷ aki rokonsági viszonyban volt Teleki Sámuel fiával, s aki egy másik, szintén Teleki Ferenc (1790–1853) nevet viselő rokonának nővérét, Karolinát (1780–1867)²⁸ vette 1808-ban feleségül. A Telekiekhez bejáratos Aranka a Teleki Sámuel fiánál két évvel idősebb Ferencet ismerhette személyesen is, hiszen az ifjú, mielőtt külföldi tanulmányait megkezdte volna, Marosvásárhelyt is tanult. Az életút eseményeit, valamint a költemény tartalmát, mondanivalóját figyelembe véve úgy tűnik, hogy Aranka az oktató célzatú költeményt inkább a paszmosi Teleki Ferencnek címezhetette.²⁹ Ezért, hogy állításunkat indokoljuk, és hogy teljesen érthetővé váljon számunkra Aranka hatalmas allegóriajátéka, ismernünk kell Teleki Ferenc élettörténetét. Amint ő maga írja Döbrentei Gábornak egy 1818. november 15-én Paszmoson kelt levelében, 14 éves korától (1799-től) a bécsi Theresianumban tanult (itt tanultak egyébként testőríróink is), ahol „németes” lett két esztendő alatt, ugyanis sokkal több német pajtása volt, mint magyar. Atyját nagyon korán, mindössze hétévesen, 1792-ben vesztette el, nagybátyja, gróf Teleki Ferenc ezredes vette gondviselésébe. Nagybátyja volt az, aki 1805-ben végül visszavitte Kolozsvárra jogot hallgatni, hogy a fiú, saját elmondása szerint, „visszamagyarosodjon” (Teleki 1834: 216). Ferencet nagybátyja többször megfeddte magyartalanságáért, egy alkalommal pedig bántalmazta is, ami az ifjút még makacsabbá tette.³⁰ Döbrentei Gáborral egy álarcosbál alkalmával ismerkedett meg 1816-ban. Ezen eseményen Döbrentei szemrehányása³¹ vitájuk hevé-

²⁷ Teleki Ferenc (Beszterce, 1785 – Paszmos, 1831) költő, a MTA tiszteletbeli tagja.

²⁸ Aranka egyik Kolozsvárt őrzött kézíratos gyűjteményében található egy *Károlina napjára* című alkalmi vers 1812-es datálással, amelyről könnyen elképzelhető, hogy éppen (paszmosi) Teleki Ferenc feleségének címezte.

²⁹ Az a tény, hogy a vers a kötetben a címzett vezetéknév nélkül szerepel, talán Aranka aktualizáló szándékát is mutatja a korábban felsorolt indokok mellett, hiszen, ha eredetileg nem is a paszmosi Teleki Ferencnek szánta, az újráírás, az aktualizálás őt is éppúgy megcélozza, mint Teleki Sámuel fiát.

³⁰ Erről az esetről így számol be az ifjabbik Ferenc Döbrentei Gábornak írt levelében: „Társaság van egyszer este nála. Én a’ kisasszonyokkal csak németül szólék. Bátyám hozzám jó játékasztaltól ’s ezért pofon felejt. ’S én a’ magyarra már most haragudtam is” (Teleki 1834: 217–218).

³¹ Teleki Ferenc szavaival: „[...] hogy mű urak vagyunk okai nyelvünk süllyedésének, gonoszul gyötört” (Teleki 1834: 220).

ben mélyen megérintette az ifjabbik Ferencet. Nemzeti érzületében radikális fordulat következett be, nemsokára elkészítette értekezését (*Hogy' kell a' haza iránti vonzódást tekinteni, 's miért szükséges a' végett buzgóságot ébreszteni?*), amelyet a következő szavak kíséretében adott át Döbrentének: „Itt a' kezem, ezután nemzetemé vagyok, csak a' nyelv csinajait lesz bajos kikapnom” (Teleki 1834: 221).

Ez volt az a pillanat, amely után ifjabbik Teleki Ferenc nemcsak a magyar színjátszás előmenetelén kezdett dolgozni, hanem elkezdett – egészen fiatal kora óta első ízben – újra magyarul verselni. Egy, szintén Döbrentének címzett, 1821. február 4-i levelében fejezi ki háláját „mentorának”, amiért a magyar literatúra útjára terelte: „Ha valaha valami jó fogna kifolyni pennámból, egyenesen neked köszönje a' haza, mert nálad nélkül soha, tán eszembe sem jutott volna írnom” (Teleki 1834: 225). Költeményeit, versfordításait, valamint barátjához intézett leveleit – a szerzői utasításokat felülírva³² – némileg „kozmetikázva”³³ bocsátotta közre Döbrentei Gábor 1834-ben. E kötet az olvasóhoz intézett előszavában Teleki Ferenc gróf Himfytől, azaz Kisfaludy Sándortól kölcsönzött sorok által vezérelve³⁴ helyezi „csekély költői tehetségem' szüleményeit, szeretett hazám oltárára” (Teleki 1834: XII).

Teleki Ferenc kötetében a versek és levelek mellett prózai értekezések is találhatóak. A *Hogy' kell a' haza iránti vonzódást tekinteni, 's miért szükséges a' végett buzgóságot ébreszteni?* című, 1817-ben jegyzett rövid észrevétele már jelzi megváltozott nemzetszemléletét, valamint anyanyelvéhez való viszonyát: „Nincs annak soha nemes magyar szíve, ki a' magyar öltözetet, nyelvet megveti 's ereje szerint emelni nem kívánja. Szégyen és örökös gyalázat az ilyennek fején. A' nemesen érző hazafi szeme nem állhat meg azon” (Teleki 1834: 201); továbbá: „[...] hogy szólalsz fel, te, hazádnak elfajult fija, magyar

³² Teleki Ferenc 1822. április 22-i, Döbrenteihez intézett levelében így rendelkezik szellemi hagyatékáról: „Feleségemnek meg hagyom, hogy, ha hirtelen el mennék, a' te segítségével adják ki. – A' te felvigyázásod alatt. De ne változtassatok benne, avagy rajta semmit, mert aztán nem az én gondolatom lenne. Adjátok a' publikumnak úgy, a' hogy' én érzettem 's irogattam” (Vaderna 2016: 257).

³³ Erről lásd: Vaderna 2016: 236.

³⁴ „Ideje, hogy hazájáért, nemzetéért, nyelvéért minden hazafi, kivált a' nemes, tegyen, a' mit tehet. Kiki áldozzon, a' mivel tud. A' jó hazafiság első virtusa, első kötelesség” (Teleki 1834: XI).

törvény, és magyar királyi dicsőség mellett idegen nyelven? hazádtól annak szokásaitól, öltözetétől, nyelvétől elidegenedett szíveddel. [...] Ti ástátok hát a' nemzeti megszűnés' sirját. Mik lesznek maradékaitok? Semmik" (Teleki 1834: 202–203). Teleki Ferenc éppen azokra a problémákra reflektál és helyezi a súlypontot, amelyekre Aranka György is reflektált korábban, neki címzett költeményében. Évekkel később, kiadott versei után az Akadémia az erdélyi költők közül őt választja tiszteletbeli tagjává. Nem sokkal halála előtt, a megváltozott körülményektől fellelkesülve írja 1831. augusztus 20-i levelében barátjának, hogy: „Ah! élj te még, és munkálódjál. Én megyek, érzem megyek. Csakhogy nemzetemnek felnyílt szemére vethetem, hűnyó szememet. El nem enyészhetik már a' magyar, nyelvével. És előre kell neki menni, – előre. *Használt a' sok serkentés*”³⁵ (Teleki 1834: 245–246).

„Egy jó célra dolgozni.” Konklúzió

Aranka György költői „fantáziájátékainak” célja életbölcsséget, viselkedésmódokat közvetíteni, és általuk tanítani. Kisebb allegóriájátékaiban, mint a fentebb elemzett *Sándor' Napjára, Boriskához* vagy *A' veréb* című költeményekben egy-egy bölcséleti vagy társadalmi problémát ragad meg és fejt ki allegorikus formában. Az eredetileg ifjú Teleki Ferencnek ajánlott tankölteménye a magyar felvilágosodás eszméinek összegzése. Hazafias költeménye nyelvművelési és kultúrpolitikai programjának verssorokba tördelése. A magyar nyelv ügye kiemelkedő fontosságú szerepet kapott a versben, voltaképpen a nyelvkérdés, nyelvhasználat köré épül a nagy allegóriajáték. A világ (nyelvek, kultúrák) állandó változásának, az ember mulandóságának, a természet önkényes működésének („a' Játszi Természetnek Dícséretlen Játéka”) való kiszolgáltatottság különböző filozófiai nézetekben megfogalmazott, allegóriajátékká alakított gondolatát Aranka a nemzet létének és implicite nyelvének a mulandóságával köti össze. Az allegóriajáték segítségével az elvont gondolatok, értékrend képszerűen jelennek meg, célja a költemény, elevenségének és hatásának növelése. A nemzet fennmaradása, örök léte nyelvétől függ, mint ahogyan az ember lelke is halhatatlan, vallja Aranka. A nemzet ismertetőjeleként, szimbólumaként felfogott nyelv fogalma az 1780 utáni szellemi életben fogalmazódott meg. Aranka költeményével azt üzeni, hogy a

³⁵ Kiemelés tőlem: K. J.

nyelv legfontosabb tulajdonsága az, hogy egy nemzet létének elsőrendű, semmi mással nem helyettesíthető ismérve, létének bizonyítéka és fennmaradásának biztosítéka (vö. Bíró 1984: 562). Aranka a 18. század végén, a 19. század elején Marosvásárhelyen és környékén élő magyar nemesek körében forog, akik számára fontos a nemzeti kultúra sorsa és a magyar nyelv ügye. A marosvásárhelyi tudományszervező a középnemeseekben – bár ők nem voltak a hatalom közelében – és a főrendben látja azt a mozgatóerőt, amely képes arra, hogy a magyar nyelv és kultúra ügyét felkarolja, a nemzet fejlődését elősegítse, hogy ezáltal a nemzet a nagy európai nemzetek rangjára emelkedhessen. Aranka ezért fordul a nemzete nyelvétől eltávolodott ifjú Teleki Ferenchez (egyáltalán a magyar ifjakhoz), fogalmazza meg intelmét (a nemzet és nyelve mindenekelőtt), és szólítja fel a felvilágosodás haszonelvű gondolkodásának jegyében a hazafias munkálkodásra, a nemzet nyelvének ápolására, a magyar kultúra megőrzésére. Bár nem tudjuk, hogy az ifjú Teleki Ferenc hogyan reagált Aranka költeményére, azonban a költemény hatása bizonyára nem maradt el, hiszen a Döbrenteitől is származó „sok serkentés” hasznát vélhetően Aranka intelme is elősegítette.

Irodalom

Primer források

ARANKA György

1801–1802 *Fekete János grófhoz*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tár, Levelestár.

1803 *Ifj. gr. Teleky Ferencz úrfi neve napjára*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Oct. Hung. 442.

1806 *Elme játékjai*. Nyomtat: Szigethy Mihály' betűivel, Nagy-Váradonn.

BESSENYEI György

1991 *Költemények: Kisebb költemények, Az embernek próbája, Az ember*. (Kiad.) GERGYE László. Akadémiai Kiadó, Budapest (Bessenyei György *Összes művei*).

BERZSENYI Dániel

1970 *Költemények*. (Vál. és összeáll.) ROHONYI Zoltán – (előszó) JANCsó Elemér. Albatros Könyvkiadó, Bukarest (Tanulók Könyvtára 80.).

CSOKONAI Vitéz Mihály

1973 *Minden munkája* II. (Összegyűjt., szöv. gond. és jegyz.) VARGHA Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest (Magyar Remekírók).

- DEBRECZENI Attila (forráskiad. és s. a. r.)
 2001 *Első folyóirataink: Orpheus*. KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen (Csokonai könyvtár. Források: régi kortársaink 7.).
- DESSEWFFY József
 1804 (?) Aranka Györgynek. Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Mikó–Rhédei hagyaték, VII. 30./103a-b.
- ENYEDI Sándor
 1990 Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben. *Irodalomtörténet* LXXI. (2–4). 435–498.
- KOZMA Gergely
 1805 *Kozma Gergely levele Kazinczy Ferenchez*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4-r. 27. sz. II.
- KAZINCZY Ferenc
 1890–1911 *Összes művei: Harmadik osztály, Levelezés I–XXI*. VÁCZY János (s. a. r.). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KÖLCSEY Ferenc
 1960 *Összes művei I*. (S. a. r. és jegyz.) SZAUDER Józsefné – SZAUDER József. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. Hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/06000/06028/html/gmkolcsey0002.html> (2017. április 23-i elérés)
- OVIDIUS Publius Naso
 1982 *Átváltozások (Metamorphoses)*. (Ford. DEVECSERI Gábor – jegyz. SZEPESY Tibor.) Európa Könyvkiadó, Budapest. Hálózati változat: <http://mek.oszk.hu/03600/03690/03690.pdf> (2018. február 5-i elérés)
- TELEKI Ferenc
 1834 *Versei, 's néhány leveléből töredékek*. (Kiad.) DÖBRENTÉI Gábor. A' Magyar Királyi Egyetem Nyomtatása, Budán.
- VADERNA Gábor
 2016 Gróf Teleki Ferenc (1785–1831) levelei. *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, Budapest. 235–274.
- VÖRÖSMARTY Mihály
 2002 *Összes költeményei*. (Szöv. gond. és összeáll.) HORVÁTH Károly. Osiris Kiadó, Budapest (Osiris Klasszikusok).

Szekunder források

BÍRÓ Ferenc

1984 Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához). *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXVIII. (5-6). 558–577.

2013 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó, Budapest. Digitális változat: <http://www.szakkonyv.hu/BB/NET/Biro/Biro.pdf> (2018. február 5-i elérés)

DEÉ NAGY Anikó

1997 *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. Digitális változat: <http://www.bjmures.ro/bd/D/001/05/D00105.pdf> (2018. február 5-i elérés)

EGYED Emese

1994 Poéta volt-e Aranka György? In: DÁVID Gyula (szerk.): *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Erdélyi Tudományos Füzetek 218.). 27–34.

2006 Ihletmodellek, verses írósorolók. In: CSÖRSZ Rumen István – HEGEDÜS Béla – TÜSKÉS Gábor (szerk.) – BRETZ Annamária (munkatárs): *Historia litteraria a XVIII. században*. Universitas Kiadó, Budapest (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok). 405–429.

LUKÁCSY Sándor

1989 Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza. *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII. (3). 217–241.

MEZEI Márta

1974 *Felvilágosodás kori líráink Csokonai előtt*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Irodalomtörténeti Könyvtár 30.).

ONDER Csaba

2003 *A klasszika virágai*. Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, Debrecen (Csokonai Könyvtár 28.).

VARGA Zsuzsa

1998 Elme és játék – Aranka György poétikus filozófiája. *Erdélyi Múzeum* LX. (1-2). 41–49.

VÖRÖS Imre

1985 Állat-jelképek a felvilágosodás magyar irodalmában. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXIX. (2). 147–159.

Keresztúri Bíró Pál katekizmusa (pedagógiája, illetve a történeti kontextus szempontjából)

Bevezetés

A hitviták kutatása, vizsgálata hosszú ideig apologetikus megközelítésben történt, az olvasók témához való viszonyulására pedig a negatív, elutasító, elítélő magatartás volt jellemző. Gábor Csilla a *Laus et polemia* c. kötetben rávilágít arra, hogy utóbbi években paradigmaváltás történt a hitviták elemzését illetően. Úgy véli, a polemikus szövegek kutatásának áttekintése nem csupán azért bizonyul hasznosnak, mert ezáltal új információk birtokában juthatunk, „hanem a változó megközelítési szempontok és az elemzést nagyban befolyásoló előfeltevések okán is” (Gábor 2015: 233).

E dolgozat célja a Hajnal Mátyással (Esterházy Miklós nádor udvari papja, jezsuita) vitázó Keresztúri Bíró Pál katekizmusának elemzése, pedagógiája felől megközelítve a témát. Hipotézisem az, hogy Keresztúri Bíró Pál hitoktatói mivolta befolyásolta a szövegtörzset alakulását. Maga Keresztúri is megjegyzi, hogy a tanítványai számára megírt katekizmust „majdszintén az Heidelbergi Catechismushoz rendi szerént” (Keresztúri 1638: 1) állította össze, ám a káté szövegében az eredeti törzshez képest többlettartalmak kapnak helyet. Feltételezzük, hogy ezen tartalmak nagyrészt pedagógiai megfontolásból kerültek a szövegbe.

A teljes hitvita folyamatában fontos szerepet játszott az említett katekizmus, hiszen ez az írás volt a polémia kiváltó oka. Válaszként ezzel értekezett 1640-ben egy Pozsonyban kiadott, névtelen vitairat *Ki-tett czégér [...]* címmel, amelyre Keresztúri viszontválaszt írt. Vitájuk addig fajul, míg végül diplomáciai botrányba fullad. Heltai János szerint Keresztúri és Hajnal hitvitájának tétje nem csupán valamely teológiai kérdés eldöntése, hanem történelmi-politikai okok is voltak, hiszen Hajnal a nádor udvari lelkészeként a Keresztúriról írott bírálat által valójában a fejedelmi udvar hiteltelenítésére törekedett (Heltai 2005: 137).

Keresztúri bevallása szerint katekizmusra szánt mű volt, amely a polemizálás szándékával íródott volna, hanem didaktikai célt szolgált, csupán a Rákóczi-fiúk konfirmációi előkészítése végett született meg. A mű kiadását a fejedelem szorgalmazta. Keresztúri a Hajnalhoz címzett válaszában így ír erről:

[...] soha csak gondolkodásom is arról nem volt, hogy valaha e kis írásomnak szem eleiben kelletnék érkezni, hanem minekutána a mi kegyelmes Urunknak, Fejedelmünknek jóra indult méltatlan oktatásomra bízattatott szerelmes két fiának az igaz vallásban való szép életüket közhelyen megpróbáltam volna. Tetszék az ő nagyságának csakhamar, hogy a meghalt próbát minden rendi szerént leíratván, ő nagyságának beadnám. Kedvetlen valék e dologhoz jó ideig [...] Annak utána az ő nagysága effelől való fejedelmi bölcs végezését illetlen ellenkezésémmel késleltetni lehetetlen vala (Keresztúri 1641: 3).

Keresztúri Pál I. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvarában az udvari iskola vezetőjeként, illetve udvari papként tevékenykedett. Nem csupán a Rákóczi-fiúknak (Györgynek és Zsigmondnak) volt a nevelője, hanem erdélyi nemesek fiait is tanította. A nyugati példa alapján a fejedelem a főnemesség gyerekeivel együtt taníttatta gyerekeit. „Az udvari iskolában nemeseket neveltek, akik nem egyházi, hanem politikai pályára készültek. A tananyag mégsem különbözött attól, amit a lelkészi hivatást választóknak kellett elsajátítani” (Dienes 2001: 76). Tanítói tevékenységét nem a Rákócziak szolgálatában állva kezdte el, hiszen már Bethlen Gábor fejedelem idejében is látott el hasonló feladatot: a gyulafehérvári református kollégium tanáráként munkálkodott.

Az udvari iskola neves diákjai közé tartozott Bethlen János kancellár fia, Bethlen Miklós. Bethlen Miklós önéletírásának nyolcadik és kilencedik fejezete (*Tanulásomról és Keresztúri Pál methodusáról*, illetve *Tanulásom continuátiója Keresztúri Pál haláláig, anno 1655*) Keresztúri pedagógiáját dicsérő szavakkal méltatja (Bethlen 1955: 141–156). Bethlen Miklós leírása szerint Keresztúri pedagógusként nem folyamodott testi fenytetéshez, gondot fordított arra, hogy a diákok figyelmét folyamatosan fenntartsa, és sokat adott az elméleti ismeretek gyakorlatba ültetésére. Azonban némi fenntartással kell kezelnünk ezeket az említett emlékiratból szerzett információkat, hiszen Bethlen Miklós csupán emlékeire hagyatkozva jegyzi le az eseménye-

ket, mivel elveszítette gyerekkori jegyzeteit (Gál 2013: 151). „Bár Bethlen szubjektív szempontok alapján, saját történetébe ágyazza mesterének addigra a köztudatban elmosódott alakját, mégis tudatosan, krónikás jelleggel teszi ezt, ugyanis tisztában van vele, hogy az első összefoglalót készíti Keresztúri pedagógiájáról” (Varga 2013: 8).

Keresztúri Bíró Pál, a hitoktató

Keresztúri azt tartotta szem előtt, hogy diákjainak a gyakorlatban is hasznosítható tudást adjon át. Nem csupán tanítványai klasszikus műveltségbe való beavatásához ragaszkodott, hanem az adott társadalmi-politikai viszonyok közötti érvényesüléshez szükséges ismeret átadásához is.

A latin mellett modern nyelveket is tanított, elsősorban a magyarok környezetében élő népeket. „Tanította a magyarság környezetében élők nyelvét: románt, valamelyik szláv nyelvet, németet. Ide sorolhatnánk a törököt is, ennél azonban inkább arra kell gondolnunk, hogy a politikai szempont érvényesült ebben a választásban, különösen egy potenciálisan politikai pályafutás előtt álló erdélyi nemes számára volt ez kiemelkedően fontos” (Dienes 2001: 91). Az elsők közé tartozott, aki magyar nyelvterületen modern nyelveket tanított. Pedagógiája ebben a tekintetben hasonlóságot mutat a Comeniuséval, hiszen a cseh pedagógus is fontosnak vélte a szomszéd népek nyelvének elsajátítását (Kézi 2014: 111). Továbbá Comeniushoz hasonlóan Keresztúri a nyelvre mint a műveltség megszerzésének és a másokkal való interakciónak az eszközére tekintett (Kézi 2014: 110).

Comenius az anyanyelven való tanulás jelentőségét is hangsúlyozta. Keresztúri előbb magyarul tanított olvasni és írni, még mielőtt idegen nyelveket oktatott volna. A középkori szokásoktól eltérően e kettőt egyszerre tanította, nem pedig úgy, hogy az olvasás elsajátítása követi az írás elsajátítását. „Keresztúri tehát válogathatott az előző nemzedék haladó nézeteiből és a kortárs törekvések gyakorlatából. S talán nem felesleges megjegyeznünk azt sem, hogy saját személyiségén átszűrve alkalmazta a didaktikai elveket, azaz nem túlzás Keresztúri Pál pedagógiájáról beszélni” (Dienes 2001: 99).

Rákóczi Zsigmond az apjának szóló *dedicatió*ban (amely a nyomtatásban kiadott változat egyik paratextusa) a következőképpen értékeli Keresztúri pedagógiai tevékenységét:

Keresztúri Pál uram [...] azon igyekezett, hogy az mi gyermeki tudatlanságunkat elűzvé szorgalmatos tanítása által az déaki tudománynak édessége minket serénségünkben az nagyobb dolgokra való indulatban inkább felgerjesztett, felindított, hogy nem mint annak előtte, mely szüntelen való tanítás az mi megvadult tudatlanságunkat lassan-lassan oly szelidségre hozta, hogy nálunknál mind üdvösebbeket meg haladni, mind tudósbakat tudományunkkal elérni láttatánk (Keresztúri 1638: 3).

Fontos megjegyeznünk, hogy jelzésértékű az, hogy Keresztúri a *Heidelbergi Káté* tanai alapján írja meg saját katekizmusát, hiszen a korban zajlott a különféle protestáns irányzatok közötti, leginkább a puritanizmus és protestáns ortodoxia közötti versengés: „Az evangélikus egyházi életben inkább Francke Ágost nyomán kialakult pietizmus ösztönzött a megújulásra, a reformátusokat viszont kevésbé érintette a pietizmusnak ez a szárnya, a magyar református ortodoxiát a puritanizmus áramlatai frissítették újra és újra” (Ágoston 1997: 101). A két irányzat közül az idők során a puritanizmusnak sikerült teret hódítani, hiszen „sokkal hatásosabb volt a puritánusok mozgalma, mert komolyan vette az ortodoxiát, és azt csak kiegészíteni akarta” (Ágoston 1997: 66).

Keresztúri nem csupán azt tartotta fontosnak, hogy diákjai a hittételek szövegét megtanulják, hanem azt is, hogy megértsék ezeket, bővítsék általános műveltségüket, illetve tudják megérteni a dogmák közötti összefüggéseket. A *Csecsemő keresztény* [...] főszövege két nagy részből áll: a hittételek taglalásából, illetve a katolikus Roberto Bellarminóval polemizáló részből.¹ A következőkben e két nagyobb szövegrész rövid elemzését olvashatjuk.

Keresztúri Bíró Pál katekizmusa

A *Heidelbergi Káté* III. Frigyes kezdeményezésére született meg. Heidelbergben a káté megjelenésének korában, pár évtizeddel a reformáció után még igen nagy ellentétek voltak a reformátusok és a lutheránusok között. A legnagyobb eltérés, amely mindmáig elválasztja a két felekezetet egymástól, az úrvacsora tana. Míg a lutheránusok hitték, hogy az úrvacsora során valóban Krisztus testét és vérének veszik

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a Bellarminóval való polemizálás gyakori jelenség volt a protestáns tanítók körében.

magukhoz a hívek, a reformátusok ezt szimbolikus gesztusként értelmezték.

1562-ben III. Frigyes fejedelem elhatározta, hogy országa számára egy megfelelő kátét készített, hogy a felmerült ellentétes nézeteket a bibliai igazságok alapján megszüntesse és hogy úgy a gyermekek, mint a felnőttek kezébe a keresztyén vallás igazságainak világos és hit erősítő összefoglalását adhassa, és amely könyv a más vallásúakkal szemben a református egyház hit és erkölcstani elveit világosan felmutassa és igazolja (Szentjóbby Szabó: 1948).

Ami a magyar földön való befogadását és használatát illeti, a debreceni zsinat már 1567-ben elrendelte, hogy a lelkipásztorok vasárnap a templomokban ismertessék és magyarázzák. „A debreceni zsinat után tíz évre, 1577-ben már nyomtatásban is megjelent magyar nyelven Huszár Dávid nyomdájában Pápán. Ez a *Heidelbergi Káté* első magyar nyelvű fordítása” (Szentjóbby Szabó: 1948).

Keresztúri szövegét első ízben egy, az 1658-as évben kiadott kátével vetjük össze, amelyet *Katekizmus, azaz keresztyéni hitnek ágazataira való rövid tanítás kérdések és feleletek által* címmel név nélkül Sárospatakon adtak ki Rosnyai János nyomtatásában. Azon tartalmak elemzésére törekszünk, amelyek csupán Keresztúri művében jelennek meg. A két katekizmus megjelenésének időbeli közelsége indokolta ezt a választást, illetve az a tény, hogy az említett 1658-as szöveget éppen ott adták ki, ahol Keresztúri teológiai hallgató volt.

A név nélkül megjelent katekizmus is tartalmaz egy dedikációt, de ezúttal ezt nem valamilyen világi vagy egyházi méltósághoz intézik, hanem a közembernek, az olvasónak, akit a szerző teológiai tudás elsajátítására buzdít, hiszen „azok az ekleziák virágoznak legjobban mind az igaz tudományban, mind a kegyes tudomány szerint való szent életben, amelyekben ez szent tanítás és tanolás legnagyobb sérénységgel és szorgalmassággal gyakoroltatik [...]” (n. n.: 1658: 2. számozatlan lap). A *Heidelbergi Káté* ezen változata tartalmilag (a kérdéseket és a válaszokat illetően) azonos a napjainkban használt kátével.

Míg az akkori és a napjainkban használatos káté az alapján van felosztva, hogy mely úrnapiján mely kérdéseket kell megtárgyalni, Keresztúri azt jegyzi le az egyes témakörök mellé, hogy a két fiú kö-

zül azokra melyik ad választ, melyiküknek kell azt alaposan megtanulnia.

Mind a sárospataki kiadásban, mind pedig Keresztúri művében megnyilvánul az a törekvés, hogy a káté tanításait könnyebben elsajátíthatóvá és megérthetővé tegyék. A sárospataki szövegben a kérdésekre adott válaszokat gondolati egységekre osztják, további kérdésekben megfogalmazódik az, hogy ezek a választöredékek mikre adnak magyarázatot. A részkérdések a lap szélén vannak megszámozva, az egyes gondolati egységeket is megszámozva osztják fel, a mondatok logikai egységeit pedig az ábécé betűivel különítik el egymástól. Mindjárt a legelső kérdéstől megfigyelhető ez a taglalás:

Első kérdés: Micsoda tenéked életedben és halálodban egyetlen vigasztalásod? Felelet: Ez, hogy (1) mind testestül lelkestül a. vagy élek vagy halok, b. nem énmagamé, c. hanem az én Uramnak és megváltó Jézus Krisztusomnak tulajdona vagyok d., (2) ki az ő drágalátos vérével mindennemű bűneimért teljességgel eleget tévén e., engemet az ördögnek minden hatalmából megszabadított f., és úgy megőriz g., (3) hogy az én mennyei Szent Atyámnak akarátja nélkül még csak egy hajszál sem eshetik le fejemről h., de sőt inkább szükség, hogy mindenek az én idvességemre szolgáljanak i. Minekokaért (4) engemet az Ő Szentlelkével bizonyossá téssen az örök élet felől k., és arra indít, hogy ezután örömet és készen az Ő kedves akarátja szerént életemet rendelni igyekezzem.

Miképpen vagy a Krisztusnak tulajdona?

Miképpen tölt tégedet magának a tulajdonává Krisztus?

Miképpen tart meg tégedet?

Miképpen téssen téged bizonyossá e vigasztalás felől? (n. n.: 1658: 1)

Keresztúri a vallás hittételeit átveszi a *Heidelbergi Kátéből*, de hozzátesz olyan kérdéseket, amelyeket a diákok szövegértésének elősegítésére válaszol meg. Pedagógusként nem csak azt várja el a jövődöbéli fejedelmektől és magyar főemberektől, hogy tárgyi tudásuk legyen a vallás dolgait illetően, hanem azt is, hogy ezeket a hittételeket értelmezni tudják. Az értelmezés és a továbbgondolás tovább segíti a lelki és szellemi gyarapodást. A *Heidelbergi Kátében* is szereplő hittételek kifejtésekor bibliai idézeteket emel be a kérdésre adott válaszba, ezek bibliai helyét is feltünteti. A többletként szereplő magyarázatok esetén valójában Keresztúri értelmezéseit, saját meglátásait

olvashatjuk, nem találunk utalásokat és hivatkozásokat sem. Hajnal Mátyásnak is éppen az az egyik kifogása a mű ellen, hogy Keresztúri nem mindenik tanításának hitelességét tudja (Hajnal szerint nem is lehetne) bibliai idézettel igazolni: „Azon okból, az Írás locusának előtámogatását is el kellett hadni: mert felette sokra terjedt volna a dolog, ha mind meg kellett volna mutatni, mely helytelenül, mely illetlenül, mely oktalan csigázással húzzattanak, vonyattanak hol imide, hol amoda a Szentírás helyei” (Hajnal 1640: 2–3).

Keresztúri a válaszokat általában néhány szóban, röviden fogalmazza meg, ezt követi a Bibliából vett szövegrész idézése. A kérdésekre adott válaszban a pedagógus pontosítja azt is, hogy az adott bibliai idézet kinek a szájából hangzik. Ez az információ nem csak akkor van jelen a válaszokban, ha az adott idézet elmondója egybeesik a bibliai rész szerzőjével.

Az alábbi idézet második kérdése János evangéliumából származik, ám Tamás szavai hangzanak el, aki elismeri azt, hogy Jézus isteni személy, mi több, kifejezi a belé vetett hitet is. Ez az elvárás fogalmazódik meg Györggyel és Zsigmonddal szemben is: ne csak az elmének a tudása nyilvánuljon meg, hanem az Isten lélek szerinti tisztelete és követése is.

Eléggé tudni az állatjában egy, személyben három?

Nem elég, mert ezt az ördögök is tudják, de kíváncsiak, hogy ismérjem az én Istenemnek lenni, én Atyámnak, hogy a Fiú énérettem született, ez a Szentlélek énbennem lakozik. – Mk. 1:24.

Én Istenemnek lenni?

Amint Szent Tamás mondja: Én Uram, és én Istenem. – Ján. 20: 28. (Keresztúri 1638: 3)

A vallás és a keresztyén egyik legfontosabb kérdését, a hitet tárgyalva is kiegészítő magyarázatokat ad, például olyan szövegértelmezési kérdést tesz hozzá a tanításokhoz, amelyben utal a reménység és a hit különbségére. Nem csupán azt várja el diákjaitól, hogy a török nyelvet ismerjék, hanem azt is, hogy tisztában legyenek a protestáns keresztyén hit és a törökök hite közötti eltérésekkel is.

Ugyanakkor, a *Heidelbergi Káté* szövegétől eltérően, nem fejt ki az Apostoli hitvallás szövegét. Ez azzal az előfeltevéssel vagy biztos információval magyarázható, amelynek értelmében a Rákóczi-fiúk már ismerték a hitvallás szövegét, csupán csak meg kellett ezt nevez-

ni, hogy tudják, hogy ez az a bizonyos ima, amely a keresztyén hittételeket röviden összegzi.

Az igaz hitről szóló fejezetben a következő kiegészítéseket olvashatjuk:

Hány féle az igaz hit?

Négy féle: történelmi, csudákat cselekedő, ideig való és üdvözítő.

Mit különbözik a reménység és a hit?

A reménység az jövőbeli dolgokra néz, a hit pedig a jelenvalókra.

Micsoda szerző oka a hitnek?

Az Isten és az Isten ígérete, mert a hit Istennek ajándéka, és hallásból vagy. – Fil.1:29, Róm 10:17

Micsoda az hitnek haszna?

Békesség. Megigazulván azért a hitnek általa békességünk vagy Istennél. – Róm 5: 1

Kiknek adatik a hit?

A választottaknak. Mert nem mindenkié a hit. Az Isten választottinak hitek szerint. – 2.Thes.3:2, Fil.1:1. (Keresztúri 1638: 8)

A kérdések még folytatódnak e témakörben. Amint már jeleztük, az udvari prédikátor próbálja párhuzamba állítani a protestáns hittételeket az iszlámmal. A kérdések sorrendje nem véletlen, hiszen az ifjúnak előbb saját vallását kell megismernie ahhoz, hogy ezt viszonyítani tudja a többi vallás tanításához. Az összehasonlítás a saját hitben való megerősítés célját is szolgálja, hiszen megerősíti a diákokat abban, hogy a törökök hite pogányság. Az általános műveltség kibővítése mellett a törökök hitéről beszélve a mi-ök szembenállás kiélezése is megtörténik, áttételesen a keresztyén vallást igaznak, a törökökét hamisnak nevezve.

Az Istenről

A Pogányok tudták-e az Istent?

Tudták, hogy Isten légyen, de hogy ki volna az az igaz Isten nem tudták. Ezért nem dicsőítették Őtet mint Istent, hanem pedig néki hálákat nem adtak, hanem az ő okoskodásoknak hiábavalókká lettenek, és az ő balgatag szívek megsötétedett. –Róm.1: 21.

A törökök ismerik az igaz Istent?

Nem, mert az igaz Isten Atya, Fiú és Szentlélek. – 1 Ján: 57.

A törökök ismerik-é az Atyát?

Nem, mert az Atyát senki nem ismeri, hanem az Fiú, és akinek a Fiú meg akarja jelenteni. És az, ki tagadja az Fiút az Atya is nincsen annak. – 1.Ján: 2, 23, 1. Ján: 2., 23 (Keresztúri 1638: 8)

A református prédikátor kitér a protestantizmus katolikus gyökereinek az ismertetésére is. Ez attól válik érdekessé, ahogyan Keresztúri a katolikusokkal való szembenállást is kiemeli. Valójában igyekszik azt kimagyarázni, hogy, habár a reformáció előtt kifele egységes nyugati keresztény egyházzól beszélhetünk, mindig is voltak belső ellentétek az igazak közt (akiknek követői a mai protestánsok) és az igaztalan katolikusok között. Láthatjuk, hogy ezeket a belső viszonyokat nem tudja bibliai részekkel alátámasztani, saját meglátását fogalmazza meg: a katolikus közösségből való kiválást nem csupán egy új állapotként értelmezi, hanem az igaz hit nyilvánosságra kerüléseként is.

Az anyaszentegyházról

Hol volt azelőtt a mi anyaszentegyházunk?

A pápaságban avagy a pusztaságban. –Jel.13: 6.

Miképpen volt az pápaságban?

El volt rejtezve, mint a búza a polyva között.

Vallották-é azok az igaz hitet?

Vallották egymás között tudniillik, de nem mindenek előtt.

Volt-é egységek a pápistákkal?

Volt a külső társaságra nézve, de nem volt belső avagy lelki egységek.

A pápisták hány jelét mondják lenni az anyaszentegyházak?

Tizenötöt, mi pedig kettőt, az Isten ígétének igazán való prédikálását, tudniillik és a sákrámentomokkal való jól éleést. – Mt. 28: 9, 19-20 (Keresztúri 1638: 44-45)

A kérdések során a keresztség sákramentumának kapcsán felmerül a zsidóság körülmetélkedése. Nem csupán a katolikus gyökerekig nyúl vissza, hanem a judaizmusból származó vallásos szertartásokig. Így a református tanokat nem csak önmagukban adja át, hanem esetenként a dogmák kialakulásának a folyamatára is rávilágít. Fontos az, hogy a keresztelkedést és a körülmetélkedést a vallás szempontjából egyenértékűnek tartja, a kettő közötti lényeges különbség abban áll, hogy a

keresztség által a nők életében is bekövetkezik a Krisztusért való kegyelem ígéretének megpecsételődése. Arra a kérdésre, hogy kiket kell megkeresztelni, válaszként a missziói parancs szövegét idézi, pontosabban annak csak az elejét. Valószínű, hogy ebben az esetben is, ahogyan az Apostoli Hitvallás esetében, előzetes feltevése vagy ismerete volt arról, hogy a tanítványai már ismerik ennek szövegét, így nem kell ezt teljes egészében idéznie.

Kiket kell megkeresztelni?

Minden népeket. Elmenvén tanításokat minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak...- Mt. 28: 19

Micsoda helyében állhatott a keresztség?

A környülmételkedés helyén.

Egyez-e a keresztség a körülmetélkedéssel?

Egyez, mert mind az kettőben megpecsételtetik Krisztusért való kegyelemnek ígéreti, de különböz, mert csak az férfiak metélkedtenek környül, mégpenig az eljövendő Krisztusba. – Kor.1: 11-12., 1Móz 10: 11, Róm 4: 11. (Keresztúri 1638: 60)

A keresztség és a körülmetélkedés összevetését követően Keresztúri egy rövid fejezetet szán ez utóbbi fogalom tisztázására. A következő kérdésekre ad ezzel kapcsolatban választ: *Mi volt a környülmételkedés? Miért szereztetett volt az környülmételkedés? Mivel tétetett, hogy az környülmételkedés? Az Krisztus miért metélkedett környül? Miért keresztelkedett meg az Krisztus?* (Keresztúri 1638: 60-61)

A katekizmus struktúrája nem véletlenszerű. Ha alaposan megvizsgáljuk azokat a kérdéseket, amelyek többletként vannak a szövegben a *Heidelbergi Kátéhoz* képest, ezek olyan magyarázatok, amelyek a lap alján, megjegyzésként is megjelenhettek volna, ám Keresztúri ezeket a főszövegbe építi be. Ez is feltehetően didaktikai okokra vezethető vissza, hiszen a lineáris olvasás a figyelem lankadását hivatott elkerülni.

Az vallás dolgában való vetélkedő kérdések

A 97. oldalon vége a katekizmusnak, ahogyan ezt a szerző is jelzi. A következő fejezet is kérdés–felelet formájában folytatódik, ám célja nem a református tanok önmagukban való továbbadása, hanem olyan kérdésekben való református állásfoglalás, amely kapcsán eltérések voltak és vannak a felekezetek között. Mivel ez a rész Bellarmino

írása ellenében került kifejtésre, már nem csak didaktikai célt szolgált, hanem vitairatnak is tekinthető. A mögötte rejlő tanítói szándék abban nyilvánul meg, hogy felkészíti és eligazgatja a tanulókat azokban a kérdésekben, amelyek kapcsán saját vallásuk hittételeit, ezek helyes értelmezését alaposan ismerniük kell. Ez mind a saját hitbéli megerősödésüket szolgálja, mind pedig felkészíti őket arra, hogy az eltérő véleményeket saját tudásuk alapján kizárják, s ne kerüljenek ezek befolyása alá.

A fejezet a vallásos nevelés szerves részeként tekinthető, ebből a szempontból a katekizmussal egyenlő súllyal bír. Struktúrája nagyon érdekes. Talán az átláthatóság kedvéért Keresztúri előbb felsorolja az adott kérdéseket, amelyeket a továbbiakban fejtegetni fog, hozzáfűzi az ezekre adott rövid válaszokat is (a szövegtörzset e része valójában a tartalomjegyzék funkcióját tölti be). Ezt követően a feltüntetett sorrendben megismétli a kérdést, de ezúttal már a rövid válaszokat ki is fejt. Ahogyan az előző szövegegységben, ebben az esetben is hivatkozik a Bibliára, ám nagyobb terjedelemben egészíti ezt ki saját magyarázataival. A *vetélkedő kérdések* közül kettőre térünk ki a következőben: a Purgatórium kérdésére és a kereszt tisztelésének kérdésére. Tudjuk azt, hogy míg a katolikusok hisznek a Tisztítótűz létezésében, a reformátusok tagadják azt, hogy egy ilyen hely a maga valóságában létezne. Míg a katolikusok mindmáig keresztet vetnek és különös tisztelettel viszonyulnak a kereszthez, a reformátusok számára legfeljebb Krisztus halálát, egyszerű és tökéletes áldozatát szimbolizálja.

Az Purgatóriumról

Vagyon-é Purgatórium? Vagyon s nincsen.

Vagyon-é limbusok² a kis gyermekeknek és a régi atyáknak? Nincsen. (Keresztúri 1638: 106)

Az Purgatóriumról

Vagyon-é Purgatórium? Vagyon s nincsen.

Az Jézus Krisztusnak, az Ő Fiának vére tisztít meg minket minden bűnünktől. – 1. Ján 1:7.

Megtisztítván azoknak szíveket hit által. – Ap. Csel. 15: 9.

²Egyes vallási felfogások szerint itt lakoznak azoknak a halottaknak a lelkei, akik nem jutottak a Pokolra, de azért nem érdemesek arra sem, hogy a Mennybe kerüljenek, mondhatni a Pokol és Menny közötti térben vannak.

Az Isten ígéje is tisztít minket: Immár ti tiszták vattok az beszédért, az melyet szóltam tinéktek. – Ján.15: 3.

Az Szentlélek úgy tisztít minket, mint víz és az tűz. – Mt.3:11.

Az nyomorúságok is tisztítanak minket: Miképpen ül az ezüstnek olvasztója és tisztítója, úgy megtisztítja az Lévi fiait. – Ján. 3: 5., Malak. 3: 3.

De nincsen olyan, aminémű felől a pápisták álmadoznak.

Boldogok lesznek ezután az halottak, kik az Úrban halnak meg, mert megnyugosznak az ő fáradtságuktól. –Jel. 14: 3.

Eljő az békesség, nyugosznak az ő ágyas házokban az ki járánd öelötte. – Ézs. 57: 2.

Mert tudjuk mi, hogy ha ez mi földi házunknak hajléka el-bomol, épülésük leszen Istentől, nem kézzel csinált házunk, hanem örökkévaló mennyben. – 1.Kor. 5,1.

Csak két helyről vagyon emlékezet a Szentírásban, az örökéletről tudniillik és a gehennáról, az mint Krisztus mondja: Jertek el én Atyámnak áldottai. Átkozottak menjetek el én-tülem. –Mát. 25: 25., 41.

Vagyon-é limbusok az kis gyermekeknek és az régi atyáknak? Nincsen.

Mert csak két helyről vagyon emlékezet az Szentírásban... (Keresztúri 1638: 153-154)

A református és katolikus vallás között eltérés van a kereszt tisztelésének a kérdésében. Az első kérdésre adott válaszokban, amelyek a kereszt Sátánt elűző hatalmáról szólnak, bibliai szövegrészekre hivatkozik, míg azt, hogy a keresztet kell-e tisztelni, a személyes meggyőződésével próbálja alátámasztani. Érzelmi ráhatással, nem pedig hivatkozásokkal vagy objektív tényekkel törekszik elrettenteni tanítványait a kereszt tisztelésétől.

Az keresztről

Az kereszt elűzi-é az Sátánt? Nem.

Kell-é az keresztnek képét tisztelni? Nem (Keresztúri 1638: 107).

Az keresztről

Az kereszt elűzi-é az Sátánt? Nem.

Kinek ellene álljatok erősek lévén a hitben. – 1.Pét. 5: 9

Álljatok ellene az ördögnek és elfut tielőletek. – Jak: 4-7.

Ez az diadalom, mely meggyőzte és világot, tudniillik az ti hitőtök. – Ján. 5: 4.

Az hívek hit által űzhetik el a Sátánt, az hitetlenek semmimű keresztekkel el nem űzhetik. – 1.Pét:5., 9.

Kell-e a keresztnak képét tisztelni? Nem.

Az kereszt fájdalmat és gyalázatot hozott az Krisztusnak. Hát nem kell tisztelni.

Az fiúnak nem kell szeretni azt az akasztófát, az melyre az ő atyját akasztották fel. Azért nekünk is nem kell a fát szeretnünk, melyre az mi Krisztusunkat feszítették.

Ha az keresztet azért imádjátok, hogy Krisztus rajta függött, hát minden koporsót imádjatok, mert koporsóban is feküdt.

Semmit sem cselekedhetik az kereszt, hát babonasággal imádjátok (Keresztúri 1638: 158).

Az idézetek alapján elmondhatjuk, hogy Keresztúri arra törekedett, hogy a dogmák valóságos megértését szorgalmazza. Olyan tudást igyekezett átadni a fejedelem fiainak, amely alapján ők a felsorakoztatott hittételeket kialakulásuknak folyamatában is meglássák, és ezeket tudják viszonyítani és elkülöníteni más felekezetek tanításaitól.

Összegzés

Keresztúri pedagógiai módszerei, illetve a kor történeti-politikai háttere befolyással voltak a katekizmusa szövegkorpuszának a kibővítésére. A szövegértést elősegítő magyarázatok betoldása mögött az a meggyőződés állhatott, hogy a jövődöbéli erdélyi fejedelmeknek a vallás dolgaiban jártasnak kell lenniük. A katekizmus szövegét tehát pontosan kell elsajátítaniuk, helyesen kell értelmezniük. A fejedelem fiainak, illetve a velük együtt nevelkedő főúri családból származó ifjaknak azért is volt rendkívül fontos az alapos vallásos ismeret, mert a korban a vallás gyakran eszköz is volt a politikum kezében.

Ugyanakkor nem véletlen az sem, hogy Keresztúri beemeli, a főszöveg részévé teszi a magyarázatokat. A szövegkorpusz ilyen jellegű felépítésének következtében eltűnt annak a kockázata, hogy a tanulók figyelme lankadjon a főszöveg és esetlegesen a lap valamely szélén/alján található magyarázat közötti oda-vissza csatolás során.

Nincsen egyértelmű szakmai álláspont arra vonatkozóan, hogy Comenius meg Keresztúri ismerték-e személyesen egymást, viszont láthattuk, hogy Keresztúri pedagógiai felfogásában visszaköszön a

Comenius-féle didaktika. Habár Bethlen Miklós szavai, illetve az udvari tanítóját hivatalos körülmények között méltató Rákóczi Zsigmond felszólalása szubjektív megnyilvánulások, nem pedig tárgyilagos állítások, megerősítik Keresztúri személye, illetve oktatói tevékenységének pozitív megítélését.

Keresztúri a *Heidelbergi Káté* tanai alapján írja meg saját katekizmusát, fontosnak tartja megjelölni a mű forrását. Talán állásfoglalásként is értelmezhető e gesztus a korban lezajló különféle protestáns tanok/irányzatok közötti versengés világában. Habár (saját bevallása szerint) nem polemikus szándékkal íródott a mű, mégis kiadásra került, és egy hitvita-folyamat kiváltójává vált.

Irodalom

Primér források:

BETHLEN Miklós

1955 *Önéletírása*, I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 141–156.

HAJNAL Mátyás

1640 *Ki-tett Czégér. Melly-Alatt Fel-Talállya akárki is, Minémű Poshatt és mérges Tejet fejt Kereszt-úri Pál Erdélyben egy Catechismus-nak Tömlőjébe, neminémű Hajdelberga-táján nőtt és hizlalt Tehe-
neknek Tölgyéből, a nem régen született Chechemő Keresztyénnek szoptatására. Melly meg-orvosoltatik Egy Keresztyén Orvos-
Doctor által*, Pozsony, Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1841.

KERESZTÚRI Pál

1638 *Csecsemő Keresztyen Mellyet Az Tekintetes és Nagyságos Vrak Az Rákóczi György és Sigmond Istennek segítségével, az egész jelen valóknak nagy örvendezésekkel, dicséretesen és igen boldogul el mondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épületekről abban az próbában bizonságot tennének, mellyet az Erdély Országnak Kegyelmes Fejedelme az Ur Vacsorája előtt kívánt hallani (...)* Gyulafehérvár, Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1721.

KERESZTÚRI Pál

1641 *Fel-sördült keresztyen, ki tsetsemő korátul fogván az Isten beszédének ama tiszta tején, a mennyei titkoknac tanulásában ditsiretessen nevedék, es az Istennec minden fegyverét fel-öltöztvén ama Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doctornak pokoli orvossággal meg-büszödött patikáját elrontá, és magát vastagon megostorozá (...)* Nagyvárad, Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1924.

1658 *Katekizmus, azaz keresztyéni hitnek ágazataira való rövid tanítás kérdések és feleletek által*, Sárospatak.

Szekunder irodalom:

ÁGOSTON István

1997 *A magyarországi puritanizmus gyökerei*. Kálvin János Kiadó, Budapest. 66–88; 101–105.

DIENES Dénes

2001 *Keresztúri Bíró Pál*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Sárospatak.

GÁBOR Csilla (szerk.)

2015 *Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés közé- és kora újkori szövegtípusokban*. Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Debrecen – Kolozsvár.

GÁL Judit

2013 „Ez a Keresztúri Pál gyermek-tanítási ritka és példa nélkül való ember volt...”. *Keresztúri Bíró Pál tanítási módszerei*. In: KÖLLŐ Zsófia (szerk.): „Irtam a `magam Tanulo-házatskámban.” *A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*. Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár. 149–174.

HELTAI János

2005 *A nyomtatott vallási iratok Magyarországon a 17. század első felében (1601-1655)* In: HELTAI János –TASI Réka: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc. 115–174.

KÉZI Erzsébet

2014 *A korai nyelvoktatás történeti aspektusai*. In: KOVÁTS Dániel (szerk.): *Comenius és a jövő*. Kiadja a Magyar Comenius Társaság és a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány, Sárospatak. 109–115.

SZENTJÓBY SZABÓ Zoltán

1948 *Heidelbergi Káté története*. Református Traktatus Vállalat kiadása, Budapest, <http://gorzsonyi-eklezsia.shp.hu/hpc/web.php?a=gorzsonyi-eklezsia&o=1168246306> (letöltve: 2016. 04. 15.)

VARGA Bernadett

2013 „Én pedig mint a sziv nélkül való tsak bolygok” *Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei társalkodás*. Doktori értekezés. Miskolci Egyetem BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szövegtudomány Program, Miskolc.

Komlóssy Ferenc színigazgató kolozsvári évei. A színházalakítás és közönségnevelés kérdései

1842. október 30-tól 1843 februárjáig, valamint 1843. december 18-tól az 1844. év húsvétjáig működött Kolozsvárott vándortársulatával Komlóssy Ferenc. Dolgozatomban működésük modellértékét, annak összetevőit, az akkor már jelentős kolozsvári színházi élet hagyományaira gyakorolt hatását vizsgálom.

Vizsgálatom alapanyagát elsődlegesen a társulat előadásairól hírt adó, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött színlapok és egy 1844-ből származó zsebkönyv szolgáltatták, valamint néhány korabeli sajtótermék, főleg a *Mult és Jelen*, a *Regélő* vonatkozó cikkei.¹ Felhasználok a magyar színjátszás korabeli állapotára vonatkozó anyaggyűjtéseket: Ferenczi Zoltánnak a kolozsvári hivatásos színjátszás évfordulójára készült monográfiáját, a Schöpflin Aladár által szerkesztett színművészeti lexikont, a Kerényi Ferenc által szerkesztett színházkritikai antológiát; az értelmezésben főként Kerényi Ferenc, Enyedi Sándor, Imre Zoltán írásait.

A színészcsalád

A Komlóssy család története rendkívül szerteágazó; számos jeles személyiséget adtak a világnak.² Minket most a 19. századi magyar színháztörténet szempontjából kiemelkedő személy, Komlóssy Ferenc és társulata kolozsvári tartózkodása érdekel közelebbről.

A család egyes tagjainak rövid bemutatását elsősorban a Schöpflin Aladár-féle lexikonra alapozom, a továbbiakban ehhez kívánok kiegészítéseket fűzni.

Komlóssy Ferenc Dániel (1797–1860) vidéki színész és színigazgató. 14 évesen már a pesti Rondellában játszott; gyermekszerepekben léphetett fel. 1814-től megszakítás nélkül működött a vidék különböző színpadjain. 1838-ban kinevezték a pesti Nemzeti Színház főrendező-

¹ A címeket, műfajneveket és kritikai szövegeket korabeli írásmóddal idézem.

² A családról külön internetes felületről is lehet tájékozódni: www.komlos-sy.hu (2018. március 2.)

jévé, később könyvtárosa és gondnoka is volt az intézménynek. Rendkívül termékeny fordító és átdolgozó volt: műsoron szerepelt darabja-
inak száma meghaladja a kétszázat. Munkássága Magyarország és
Erdély több jelentős városához kapcsolja: Pest, Székesfehérvár, Mis-
kolc, Veszprém, Szabadka, Baja, Pozsony, Szeged, Győr, Komárom,
Szombathely, Kassa, Kolozsvár. (Ez több társulatot is jelent.) Halála
után a *Vasárnapi Ujság* (1888. január 22.) emelkedett hangvételű
megemlékezésében³ méltatja a magyar színháztörténetben betöltött
szerepét, őt magát a magyar színészet „gazda-hivatalnokának” neve-
zi, a „fáradhatlan buzgalmú” nagy színházalapítók pantheonjába
sorolja.

Kolozsvári társulatában ott találjuk feleségét, Czégényi Erzsébetet,
valamint lányait, Paulinát és Idát is.

Czégényi Erzsébet (1805–1855) férje társulatában sokszor és sok-
felé fellépett. Komáromi fellépésükkor a kor szokásai szerint Czuc-
zor Gergely a *Honművészen* az ünnepezt színésznőhöz címzett bú-
csúversezetet közölt. Javarészt férje társulataiban, Pécsen, Kassán,
Kolozsvárott, Nagyváradon és Győrött játszott (vö. Schöpflin 1929:
309).

Komlóssy Ida (1822–1883) színésznő⁴ apja igazgatása alatt Ko-
lozsvárott, Kassán, Debrecenben, Győrött, Nagyváradon és Szegeden
szerepelt, mindig nagyobb sikerrel és kitüntetésekkel. Tanult és kép-
zett színésznő volt, aki többször tett külföldi tanulmányutat, és sok
kedvességgel játszotta szerepeit, bár játéktílusát sokan modorosnak
tartották (vö. Schöpflin 1931: 4–5).

Komlóssy Paulina (1820–1860) színésznő szintén játszott apja tár-
sulatában. A *Honművész* már 1837-ben befutott színésznőként említi.
Szegeden Bellini *Normája* címszerepét énekelte. A kritika szerint „al-

³ „Nemzeti színházunktól ismét egy áldozatot ragadott el a halál. Ez Kom-
lóssy Ferencz, nemzeti színházunk könyvtárnoka és gazda-hivatalnoka, ki f.
hó 13-án néhány órai, rögtön beállt szenvedés után munkás életének 68-ik
évében jobblétre szenderült. Temetése a mult vasárnap nagy közönség jelen-
létében ment végbe. Ő egyike volt a nemzeti színészet alapító tagjainak;
színészetünk sokat köszönhet fáradhatlan buzgalmának. Áldás poraira!” Vö.
www.komlossy.hu – Schöpflin 1931: 4.

⁴ Szülei nem szánták színészi pályára, nagy gondot fordítottak neveltetésére.
Emlékei szerint olvasmányai révén szerette meg a színészetet. Apja társulató-
nál már gyermekként, 1834–36-ban apró táncszerepekben lépett fel.

sóbb hangjai erőtlének, felsőbbek elsiklók”. Később a Nemzeti Színház tagja volt (vö. Schöpflin 1931: 5).⁵

Történeti-társadalmi kontextus

Mint azt már jeleztem, dolgozatom Komlóssy Ferenc vándortársulatának Kolozsváron töltött két évadát tematizálja. A vizsgált időszak Egyed Emese meghatározásában a vándor színtársulatok kolozsvári nagy évtizedére esik: 1837–1847 közé (Egyed 2016). Kolozsváron az állandó színház első tíz évének története a különböző társulatok, vezetésmódok változásából áll.

Nem célom ennek a korszaknak részletező bemutatása, mivel nagyon jó összegző munkák, monográfiák születtek a témában.⁶ Röviden összefoglalnám mégis, milyen közegbe érkezik 1842 őszén Komlóssy Ferenc társulatával.

A magyar színjátszás céljaira 1821-ben megépült a Kőszínház a Farkas utcában, amely a kor egyik legmodernebb színháza lett: a belteret olyan magasra tervezték, hogy a függönyt tekerceselés nélkül is felhúzhatták a zsinórpadlásra, a színpadon három süllyesztő is működött, és egy korszerű gépezet segítette a gyors díszletváltást. Káli Nagy Lázár szerint „a théâtre, hogy illendőleg nézőkkel teli legyen, szorulás nélkül 800 ember kíváncsit”, de ha „nagyhírű játék vagy opera” volt műsoron, akár 1400 lélek is elfért benne (vö. Kerényi 1990: 160).

Az építkezés és a színházz szemlélet összefüggéséről Ferenczi Zoltán is értekezik. Szerinte a kolozsvári színház épülete körüli anyagi

⁵ A síró-éneklő iskolához ragaszkodó játéktípusa miatt sok kritika is érte, elsősorban Vörösmarty Mihály támadta modorosságáért, akivel az *Athenaeum* hasábjain 1839-ben sajtóvitát is folytatott. 1839-ben a Pesti Magyar Színházról el is tanácsolták. Ezután ismét vándorszínész lett. Szuper Károly naplójában pályája kezdetének meghatározó élményeként emlékszik 1838 őszére, amikor a nemzeti színházat látogatják meg atyjával Pesten, és ott láthatja többek közt Komlóssynét a *Kronsteini harcjáték* egyik szerepében, és ez „a színészet iránti szenvedélyét egészen felfokozza” (Szuper 1975: 3–4).

⁶ Ferenczi 1897. – A vizsgált intervallum vándortársulatainak történetét remekül összegezte a 2017. augusztus 17-én a kolozsvári Akadémiai Könyvtár földszinti csarnokában *A vándortársulatok nagy évtizede Kolozsváron (Színlapok 1837–1847)* címmel megnyílt tárlat. A *Művelődés* 2016. szeptemberi számában tudósít erről a kiállításról, s a cikk írója, Egyed Emese enciklopédiászerű tömörséggel mutatja be a vonatkozó évtizedet.

huzavona közben fogalmazódik meg az elv, miszerint a nemzeti játékszín emelésének nem „kereskedés”, hanem a „hazai irodalom és a nemzetiség” fenntartása a „szent célja” (Ferenczi 1897: 357). Az átalakítás folyamán is érzelmekre apellálnak Ferenczi Zoltán értelmezése szerint: Bürger Ferenc építető igazgató az országgyűlés évében (1841) a megyékhez és székekhez íratott levelében így fogalmaz: „Erdély a dicsőség az első állandó játékszín megalapításában”, s hogy az utódok hálás szívvel fognak megemlékezni azon „férfiak nevéről, kik Kolozsvárt e nemzeti tárgyat nem kevés áldozattal létre hozták” (Ferenczi 1897: 394). Ezt éppen abban az évben jelenti ki, amikor a színház zavaros anyagi ügyei dacára sikerül az épületet, a díszleteket nem csekély anyagi és szellemi áldozat árán felújítani.

A Farkas utcai új színház, Magyarországnak a Pesti Német Színház után legkorszerűbb játékszíne várta tehát Komlóssyt és társulatát 1842 telén.

Bayer József kutatásaiból tudjuk, hogy a beázott tetőt, elhasznált díszletet Komlóssy társulatának idején némileg megújították (Bayer 1887: 517–530). Ferenczi Zoltán arra figyelt fel, hogy 1843 nyarán Komlóssy társulatigazgató kérésére javíttatta ki az országgyűlés által újonnan kinevezett színházi bizottság az öltözőket, állíttatott be kemencét a második szerződés feltételeként (Ferenczi 1897: 357).

Számolnunk kell az 1837-re elkészült Pesti Magyar Színház létevel, amely jelentős hatást gyakorolt a magyar színházi életre (jelentős színészettörténeti eseményként, nemzeti ügyként, a magyar drámai irodalom s a magyarosodás előmenetelének katalizátoraként).⁷ Ezzel egy időben több vándortársulat járta az országot, tagjaik között gyakran találunk Pesten is játszó színészeket.

A kolozsvári színház ebben az időben vállalkozói rendszerben működött, a társulatoknak meg kellett egyezniük a település előljáróival, valamint kormányhatósági engedéllyel is kellett rendelkezniük.⁸

Mielőtt Kolozsvárra szegődött volna, Komlóssy Ferenc Kassán volt több évig színigazgató, majd – feltételezhetően színházi előlétele

⁷ Bayer 1900. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/kepes-magyar-irodalomtortenet-beothy-zsolt-3180/a-nemzeti-irodalom-kifejlo-dese-reform-kor-3F15/71-a-nemzeti-szinhaz-tortenete-1867-ig-bayer-jozsef-412E/a-nemzeti-szinhaz-elso-evei-413I/>

⁸ Vö. Egyed 2016; Ferenczi 1897: 354–377; Kerényi 1990: 158–161.

okán – a Pesti Magyar Színház főrendezője is.⁹ Jövetelét tehát megelőzhette jó híre, s az ennek megfelelő nagy várakozás a város színházjáró közönsége részéről. Igényes műsorral érkezett Kolozsvárra. A külföldi szerzők közül többek között Grillparzer, Dumas, Schiller és Shakespeare műveit mutatták be, a magyaroktól pedig Szigligeti Ede, Gaál József, Nagy Ignác, valamint Jósika Miklós darabjait állították színre. Komlóssy az első évadot *A lioni hölgy* (bemutató: 1842. október 30.), a másodikat a *Vadonfia* (bemutató: 1843. december 18.) című színművekkel nyitotta meg, ezekkel joggal számíthatott a közönség figyelmére. *A lioni hölgy* azon drámák közé tartozott, melyeket a *Külföldi játékszínben* kiadandó színművek közé sorolhatónak ítelt a játékszíni bizottság Pesten, s melyet Brisits Frigyes szerint vélhetően átnézett és „kiigazított” Vörösmarty Mihály több színművel egyetemben (Brisits 1936: 157).

Ami a második kolozsvári Komlóssy-évad nyitódarabját illeti, szintén szélesebb körben elismert alkotó sikeres műve: 1843-ban a *Honderü* beszámol arról, hogy a *Vadonfia* „jeles íróját, Halm Fridrik urat ő fölsége a drámai költészetbeni érdemiért bajor érdemrenddel fölruházni kegyeskedett” (*Honderü*. 1843. szept. 9. 10. szám, 318). Hogy a dráma jó választás lehetett, arra egy nem sokkal későbbi, 1844-ből származó, közvetett bizonyítékunk is van: Partheniaként (főszerepben) Komlóssy Ida vendégszereplése nagy sikert aratott Pesten, a Nemzeti Színházban – olyannyira, hogy szerződést is ajánlottak neki (vö. Schöpflin 1931: 5).

A társulat emberi erőforrásai

Komlóssy Ferenc társulata a színlapok és korabeli feljegyzések tanúsága szerint is a népesebbek közé tartozott, és a korszak jelentős színészalakjait is foglalkoztatta. Az 1844-es évre vonatkozó színházi zsebkönyv 14 férfiszínészt, három színlaposztót, 11 „nőszemélyt” és két gyermekszínészt tart számon. A nők között ott találjuk Komlóssy-nét és két lányukat, Paulinát és Idát is. A gyermekszínészek a veze-

⁹ Az 1838. augusztus 30-i gyűlés jegyzőkönyvének feltételezhető piszkozata. In: *A részvényes társaság színészeti választmányának ülései*. – Pest vármegye kisgyűlése. Jegyzőkönyvek és jegyzőkönyvi kivonat. 1838. OSZK SSZT, a Nemzeti Színház iratai, Fond 4/16, 5r.

téknevek tanúsága szerint a társulatban játszó színészek gyermekei (Fejér Lilla és Munkácsi Flóra, a későbbi híres Felekyné).¹⁰

A vándortársulatok gyakori problémája az emberhiány, főképp a nők hiányoznak megadott szerepekhez. Komlóssy társulata azonban teljesnek mondható: a férfiszínészek között van jellemszínész és apa (Celesztin), hősszerelmes (Török), intrikus (Tóth), komikus apa, komikus szerelmes, komikus szolga; női szereplői között van naiva, fiatal hősnő, és az idősebb női szerepeket is be tudják tölteni (Erdélyiné, Komlóssyné).¹¹ A színlapok tanúsága szerint a női főszerepek (hősnők és naivák) jelentős hányadát Komlóssy Ida játszotta, aki – a róla készült portrék és beszámolók alapján is – vonzó, csinos, kellemes hangú, tiszta beszédű színésznő volt.¹²

A második évadban Komlóssy Ferenc kevesebb színésszel tér vissza Nagyváradról Kolozsvárra, ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy látványos tablókat, tömegjeleneteket tervezzen.

Komlóssy Ferenc társulatának összetétele a két évadban:

¹⁰ *Játékszíni Zsebkönyv* az 1844-es évre.

¹¹ Egy színtársulat ideális összetételének és ebből következő költségvetésének kérdése több színigazgatót is foglalkoztatott. Gulácsy Antal 1815-ben készített tervezetet egy szabolcs-szatmári, Nagykároly és Nagykálló központtal működő, „közép rendű” színtársulat felállítására és állandósítására, melynek összetétele: 12 férfi, 4 színésznő, 1 sűgő, 1 dekorátor, 1 pénztáros és 1 cédulahordozó; az utóbbi világosítói, kellékesi és takarítói feladatokat is ellátja. A 17 színésztag közül (ideértve a sűgőt is) 6 elsőrendű, 6 másodrendű, 5 pedig harmadrendű lenne: 30, 25, 20 forint havi gázsival. Közülük kerülne ki a „felvigyázó”-nak nevezett színész-igazgató is, akinek joga a játékszíni könyvtár kezelése, a szereposztás, a próba vezetése, a tagok tanítása, a hibák feljegyzése, a gazdasági vezetés – melyekért 2-3%-os bevételhányaddal honorálnák, fokozva anyagi érdekelttségét. Az együttes fölött álló háromtagú direkciónak feladatai: a repertoár meghatározása, elszámoltatás, számonkérés a szakszerűen szerkesztett működési szabályzat alapján. Az „énekesjátéki” műsor előadására maguk az énekelni tudó színészek vállalkoznának. A zenekar legkevesebb 6-8 tagból állna. Deáky F. Sámuel elégnék tartott 8 férfit és 6 nőt, közülük kerülve ki az énekesrésztleg 2-2 basszistája és tenoristája, 1 baritonistája, valamint a 2 szoprán és 1 alt énekesnő is. Kótsi Patkó János szerint az ideális prózai társulatba 12 férfi és mindössze 4 nő kell (vö. Kerényi 1990: 198–201).

¹² Egressy Gábor a *Lear király* előadása okán lelkendezik a színésznő született tehetségéről, eredetiségéről, egyénisége átütő erejéről, szövegmondói és előadói képzettségéről (*Vasárnapi Ujság*. 1890. augusztus 17).

1842/43: 19 férfi és 14 nő	1843/44: 14 férfi és 11 nő
Arday János	Éder György
Baranyi Péter	Fejér Károly
Haray Viktor	Fekete János (díszítő)
Havi Mihály	Haray Viktor
Kaczvinszky János	Kaczvinszky János
Kilényi Dávid	Mészáros Imre
Kovács Endre	Nagy József
Mezey Vilmos	Pataki István (súgó)
Molnár József	Pesti István (festő)
Nagy József	Szász Lajos (ügyelő)
Nagy Ferenc (súgó)	Szücs Zsigmond
Pergő Celesztin	Tóth József
Sass Rudolf (súgó)	Török Benjámin
Sárossy Károly	Pergő Celesztin (mint vendég)
Somogy Sándor	
Szilágyi József	
Újfalussy Sándor	
Udvarhelyi Sándor	
Várossy József	
Gócs Engelbert (karnagy)	
*****	*****
Baranyiné ¹³	Erdélyiné
Berthényi Júlia	Erdősné
Berthok Eszter	Fejérné
Erdélyiné	Kaczvinszkyné
Gócsné	Komlóssyné
Komlóssyné	Komlóssy Ida
Haviné	Komlóssy Paulina
Kilényiné	Munkácsiné
Komlóssy Ida	Nagy Antónia
Komlóssy Paulina	Patayné
Nagy Gedeonné	Szücsné
Szilágyiné	
Udvaryné	
Várossyné	
3 gyermek és 15 „mellékszemély”	gyermek: Fejér Lilla, Munkácsi Flóra

¹³ A színésznők a századközépi gyakorlatnak megfelelően asszonynevükön szerepelnek (Kerényi 2010: 139).

Komlóssy Ida a női főszerepeken kívül kisfiú szerepet is játszott a *Twist Olivér* drámaaváltozatában. Paulina is játszott gyermekszerepekben, néhány prózai darabban, színigazgató apja azonban javarészt énekes játékokban, operában (*Az ismeretlen nő*, *Gemma di Vergy*) és jótékonyági esteken foglalkoztatta őt.

Komlóssyné főképp kedves/kedvelhető idősödő nőket, anyafigurákat, társalkodónőket játszott, de a színlapok kevés fellépéséről tudósítanak; az 1843. január 27-i, *Nagyidai cigányok* című előadás színlapja jutalomjátékról ad hírt, melynek ő a kedvezményezettje (*Kolozsvári Színlap*. 1843. január 27.).

Maga Komlóssy névlegesen nagyon kevés színlapon szerepel. Színeszként mindössze egyszer olvasható a neve, viszont több színmű fordítása, magyarítása neki köszönhető, valamint – a bérletek meghirdetése kapcsán – színigazgatói minőségében szólítja meg közönségét. Háttérbe vonulásának oka újító szemléletű rendezői attitűdje lehet. A társulatok többségének nem volt külön rendezője, a színigazgató pedig nem rendezett, hanem jobbra menedzseri feladatokat látott el, és színeszként is fellépett. Déryné – aki szintén jelen volt a társulat előadásaiban – azt írja Komlóssy Ferencről, hogy ő jobban szeretett elvegyülni a színpadon tartózkodó „tömegben”, és onnan szervezni és szemmel tartani az előadás menetét, ha kell, többször átöltözve, többféle szerepet felöltve.¹⁴ A szeretetteljesen továbbrajzolt portré szerint:

¹⁴ Komlóssy sajátosan játékos, kettős bevonódását az előadások megvalósításába örökíti meg az az anekdotikus történet is, amelyet a színésznaplójában közös munkájuk tapasztalatai alapján lejegyzett: „A többek közt egy igen nagyszerű dráma adatott elé. Ebben nekem igen nagy szerepem volt, s olyankor nagyon megkívántam mindenkitől a nagy pontosságot. Ezen játékban három, különféle fegyveres csapatnak kell a színpadon megjelenni. (...)

– Kérem, kedves komám – mondám –, ide nagyon ügyes vezetőt állítson, nehogy engemet a zsarnok parancsszavára: „Ragadjátok meg! Hurcoljátok börtönbe!”, megragadjon, hanem hagyjon engem leomlani, hogy a fejem éppen a második lépcsőzetre essen (...) Mikor osztán már fölrángatnak onnan, maga jöjjön fölemelni, nehogy azok a statiszták nevetséget idézzenek elé.

– Ott leszek magam – mondá. (...)

Midőn estve, játék folyamában eléjön a leírt jelenés, ott áll az én komám a helyén, de pontban, midőn a már leírt jelenés következik. A másik oldalon ismét egy csapat vonult be, s már ott álltak rendben, de egy kis zajt csináltak,

Úgy bánt velem, mint a gyerekekkel szoktak bánni. Legjobb baráti voltunk egymásnak, (...) hidegvérű, flegmatikus, becsületes ember volt, kötelességét pontosan teljesítő, csendességben élt családja körében. Nem vegyült ő senki ármánykodásába, se nem volt senkivel baja, de annál több velem! Midőn már megkezdettük előadásainkat, hogy annál pontosabban s rendesebben menjenek a játékok, ő, hacsak szerepe nem volt, s nagy díszmenetes darab volt előadandó, ő maga fölöltözött fegyveres csapatvezetőnek (Déryné *naplója*, III. 156–159).

Látható tehát, hogy a színész rivaldafényes szerepét Komlóssy felerősítette a kevésbé látványos, de annál jelentősebb és szemléletében egészen újszerű rendezői feladatok elvégzésével.

Műsorpolitika

1838-ban a Pesti Magyar Színház főrendezőjévé nevezték ki, itt nyújtotta be nagyszabású tervezetét az intézethez a rendezői állás fontosságáról nagyjából egy időben a Bajza József által megírt, célszerű szabályzattal, a színjátszás elveire vonatkozó jelentős megállapításával. Hihető tehát, hogy igényességét, „nagyvárosi” szemléletét meghatározta pesti tartózkodása, és meghatározták ambíciói is. Schöpflin Aladár a vidéki színigazgatók valódi mintaképének nevezi: a társaság boldogulását mindenekfelett szem előtt tartotta, s repertoárját a legújabb darabokkal tette változatossá. Műsorpolitikájának és ezzel közönségvonzásának kulcsszavai az eredetiség, az újdonság és a presztízs. Megszerezte a német, francia és pesti színpadokon sikert aratott darabokat, és nagy reklámmal előadatta. A hazai drámatermésből is jó érzékkel válogatta ki a kortárs, pályadíjas műveket. A műsorrendet vizsgálva látható, hogy Komlóssy törekedett az aktualításra, a színla-

hogy az ügyetlen vezető nem jól állította föl őket a trón mögé. Komlóssy ezt meglátja, odasompolyog, hátul kerülve, hogy rendbe szedje őket. (...) Lebújt a színpad alá, és a másik csapat fegyveresek öltönyébe öltözött. Addig barett volt a fején, most sisakot tett föl, és más szín ruhát vett magára, s a másik csapatot vezérlette. (...) Most ismét jelenésem jött, és ismét jöttek a fegyveresek mind a két oldalról. Én az ő csapatja közt kerestem, nincs ott. (...) Odafordulok a másik csapathoz, ámbár sisak volt a fején, s nem nézett rám, de mozdulatáról azonnal megismertem. (...) Most fölöltözött egy vén ősz szakállosnak, blúzban, most már nem ismertem meg, csak szidva mindég, kerestem.” Déryné III. Bayer 1900: 156–159.

pok tanúsága szerint sikerült megvalósítania, hogy a jelentős drámákat pesti, párizsi színre kerülésüket követően néhány héttel vagy hónappal Kolozsvárott is előadják. Társulatát a színpadok tanúsága szerint Komlóssy szinte minden nap játszatta.

A színpadok ajánlószövegei egy interkulturális, a nemzeti paradigmán és nyelvi, területi korlátokon túlmutató gondolkodásmód jeleit mutatják, összhangban Imre Zoltán megállapításával. Amely szerint, bár a színház lokális jelenség, hiszen adott térben és időben bontakozik ki, mindig is különböző kultúrák, világ- és értékszemléletek találkozásának a színtere volt, az európai színházi életet a 19. században is, de szinte az ókori görögségtől kezdve, behálózták az egymással kapcsolatba lépő (színházi) kultúrák (Imre 2015: 6). Mindennek remek példázása Komlóssy színházi elgondolása. Nyilván a pesti, bécsi és párizsi színházak normaként való feltüntetésének elsődleges célja a néző becsalogatása a színházba, de észrevehető az is, hogy a normát közvetítő európai színházak egy eszményített kulturális tér kiemelkedő pontjaiként tűnnek fel: Pest és Bécs német színházai, a párizsi Théâtre Français, a Palais Royal, a Pesti Nemzeti Színház. Ezt az olvasatot alátámaszthatja a Fitos Sándor táncművész érkezését bejelentő színpad: eszerint a művész Londonból történő visszaútja során Párizsba készülődve „szerencséjének tartja vendégkép e’ nemes haza tiszteletére lenni” (*Kolozsvári Színpad*. 1844. február 5.). A mondat Kolozsvárt, Erdély „fővárosát” a világ nagyhatalmaait összekötő tengely végpontjai közé (London, Párizs) helyezi, egy sajátos, mitikus-idealisztikus földrajzi térbe.

A színpadok az előbb felsorolt elvek mentén a műveltségbeli, ízlésbeli közösséget, egyenrangúságot hangsúlyozzák. Rendkívül ügyesen, célirányosan megfogalmazott „reklámszövegeik” néhol ritmikus prózába váltanak: a *Londoni koldusok* „oly különös szerencsével adatott Párizsban, hogy egy holnap alatt naponként azonnali ismétlését kívánta a’ közönség, most jelenleg Pesten is, miután számtalanszor adatott, mindenkor telt házat ad; teljes bizalommal bátor a’ társaság remélni, hogy általa a t. Közönségnek közelégülését megnyerni szerencsés leend” (*Kolozsvári Színpad*. 1844. január 6.). Az idő- és számhatárok halmozása sajátos sürgetéssel szólítja meg a reménybeli nézőt. Néhány színpad az előadás európai diadalútjának rövid felvázolásával csábít: a *Páris és Madrid* „először adatott Párisban a’ Theatre Françaisban július 17-én 1843 Pesten a’ bécsi udvar után december 15-kén adatott először németül a’ nemzeti országos színpadon csak ez évben

adatott először” (*Kolozsvári Színlap*. 1844. január 11.), „először adatott Párizsban az Odeon színházban kitünő tetszéssel 1843 április 22-én. Pesten a’ nemzeti színházban 1843 szeptember 20-kán” (*Kolozsvári Színlap*. 1844. január 15.). A *Szökött katona* színlapja az előadás korábbi sikereinek mágikus-katartikus élményével érvel: „szerény említésül, hogy ezen nép életből meritett színmű Pesten már 12-er adatott mindenkor oly telt színházban, hogy sokan vissza menni valának kénytelenek, mint azt a Honderű, ‘s más hirlapok hirdetik” (*Kolozsvári Színlap*. 1843. január 27.). A *Nagyidai cigányok* gyönyörű cirkalmas betűkkel írott címe alatt ez szerepel: „Itt még nem adatott néprege 3 szakaszban, irta Szigligeti Eduárd a’ magyar tudós társaság tiszteletbeli tagja, s a’ pesti nemzeti Országos Színház titoknoka.” A jelentős sajtótermékre, illetve a szerző beavatottságára való utalások szintén a presztízsteremtés eljárásai.

Színház és közönsége kapcsolatának alakítása

A színház a polgárosodott város reprezentatív épülete. Sonkoly Gábor¹⁵ a város épületeinek rendszerezése során megkülönbözteti a hagyományos városi-polgári intézményeket (oktatási intézmények, nyomdák, kórházak, takarékpénztárak), valamint azokat, amelyek az erdélyi fővárosi funkció ellátásához szükségesek. Ez utóbbiak sorába tartozik a színház is, amelynek gyakran tulajdonítanak nemzetépítő szerepet, amelyet a nemzeti nyelv pallérozása és a nemzeti drámairodalom színrevitele által tölt be. A színház olyan fontos tér, amely megjeleníti azt a virtuális közösséget, amely a nemzetet alkotja, és ezáltal szerepe van e virtuális közösség tagjai által elfogadott kollektív identitás megkonstruálásában.

Komlóssy Ferenc elképzeléseiben ezt a kollektív identitást a közös értékrend mentén megfogalmazódó értékhierarchia, s ezen belül a példaértékű színházi megnyilatkozások presztízsjellege adja. Ezt az elképzelést támasztja alá a *Matild* színlapján álló ajánló is:

remek színmű, melly olly gyakran ismételve, s olly nagy hatással terjedt el – a magas műveltségű Páris és Bécs udvari színpadjain; – e’ remek mű ismétlem, édes reményt nyujt Er-

¹⁵A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1844. évi kolozsvári nagygyűlésén elhangzó nyitóbeszéde alapján történő osztályozás. A nemzetiszínház-elképzelésekről bővebben: Imre 2013: 12–13.

dély és Kolozsvár minden kar és rangú művelt lelkes pártfogóim kegyekhez juthatni; – midőn egy gyönyörteljes estvét már maga a’ nemes Regény belső cselekvénye ‘s ‘a benne festett jellemek, erkölcs, s szívnyemesítő hatása önmagába is ígérhet (*Kolozsvári Színlap*. 1843. január 21.).

Az erdélyi kezdeményezések kapcsán gyakori az aktuális magyarországi színházi viszonyokra való reflektálás.

A színlapok magyarázó szövegeiben ennek az elképzelésnek a mentén megfogalmazódik egy műértő rendezőre való igény, aki művészi elvek alapján nevel ki szakértő színészi gárdát, szoros összefüggésben a műértő néző megteremtésével, kinevelésével, megerősítésével. Megfigyelhető az erre vonatkozó sorokban egyfajta cinkos igényesség, a néző ki nem mondott elvárásait tematizáló párbeszéd, amelyből ugyanakkor a rendező-színész-műfordító-drámaíró Komlóssy ars poeticája is kirajzolódik. A jó, tehát nézhető, élvezhető, értékes, közönségbarát színdarab „a’ legújabb eredeti, ‘s kedveltebb fordított mű” (*Kolozsvári Színlap*. 1844. január 14.), amelynek nyelve „valóban virágos”, és „fellengzős gondolatokat” tartalmaz, illetve a „Görög dramaturgia elvei szerinti rendezése kítűnő hatást” biztosít (*Kolozsvári Színlap*. 1843. jan. 23.). Legyen „ismeretes, s’ már köztetést nyert színmű”, melyet „kettőzött iparral és szorgalommal párosított igyekezettel” adnak elő, s melynek szövegét nem nyirbálják meg, s ennél fogva „reméljük is; hogy e’ mű belbecse, minden változtatást, ‘s kihagyást mellőzve, minden részben az első köztetést nyelendi” (*Kolozsvári Színlap*. 1843. február 10.). Látható, hogy a színlapok szövegéből kirajzolódó rendezői elképzelések író–rendező–néző (tehát szöveg–megvalósítás–befogadás) hármasságát tételezi a sikeres színházi kommunikáció alapfeltételeként.

Az eredetiség és korszerűség elve a színház nemzetnevelő és nyelvművelő feladatából adódó elvárásként jelentkezett a 19. század közepi drámairodalomban. A patrióta színház elveinek megfelelően a hazai, eredeti, kortárs drámairodalom minősül értékesnek. Komlóssy maga szabadon megváltoztatható alapanyagként értelmezi az egyes művek szövegét, s bátran magyarít, átdolgoz. Bayer József enyhén pejoratív megfogalmazása szerint ő „nyakra-főre nemzetesíti az idegen darabokat” (Bayer 1887: 387). A nemzeti, történelmi témák kapcsán valóság és fikció, eredetiség és fordítás/magyarítás viszonyának problematikus voltához remek adalékol szolgálnak a *Decebal*. Király

és szolga című történelmi dráma keletkezésének, előadásának tanulságai.¹⁶

A Magyar Tudós Társaság ebben a kontextusban az a legfelsőbb szakértői fórum, amely egy drámai mű valódi értékéről dönthet. Így kerülhet Nagy Ignác *Tisztújításának* színlapjára az értesítés az első díjról (100 arany), Kovács Pál tanár *Az orgyilkos* című drámájáról pedig megtudhatja a néző, hogy a Magyar Tudós Társaság által különös dicsérettel említett pályamunka.

A kolozsvári teátrum tehát mint a pesti, párizsi, bécsi színházak riválisa, ugyanakkor testvérintézete jelenik meg.¹⁷ Elsőbbségre törekvését jelzi Komlóssy igyekezete, hogy fordítás, magyarítás révén új, a közönség által még nem ismert drámákhoz jusson, emellett azonban már sikerrel játszott darabok előadása révén saját társulatát is sikeressé tegye. Ezen törekvései részben teljesültek is. A második, Kolozsváron végigjátszott évadban csak 1843. december 18.–1844. február 18. között, két hónap alatt 10 990 forint volt a nyeresége, amiről ő a kolozsvári közönség számára akkoriban kiváló eredményként számolt be.¹⁸

A jó bevételért, a kedvező fogadtatásért Komlóssy a korabeli „sztárkultuszt” is felhasználta. Gyakran hívta meg a pesti magyar színház elismert színésszemélyiségeit a társulatba: Kántornét (1844. február 27-én), Dérynét, Pergő Celesztint,¹⁹ Fáncsy Lajost, Fitos Sán-

¹⁶ Véleményem szerint a dráma történelemszemléletének frappáns megnyilatkozásában a mai olvasó ironiát is érezhet – a kilétét titokban tartó fordító röviden fejtegeti valóság és fikció viszonyát a szövegben: „hűn marada írója e’ nagy korszak történeti vonalához, hogy abban legkisebb költészeti, agylázi tárgyak nem szövődnek, az egy Szellem jelenetén kívül, ekkor a dák nemzet végképp elenyészett, mint önálló nemzet, s innen ez esemény haza ma Dácia név alatt is ismeretes.” A szerző a művéhez írott előszavában később hosszasan taglalja a nevek, helyszínek, események mögött álló történelmi megfontolásokat, a történelmi valóság kontextusában értelmezi az előadás zárójelenetét, végül így összegez: „a’ történet anyaga el lön emelve a’ színpadrol – ’s a’ költészetnek nem vala szabad vissza idézni” (Zeyk 1843). Ehhez lásd még a 28. lábjegyzetet.

¹⁷ A kolozsvári és pesti magyar nemzeti színházak egymást feltételező, egymást inspiráló létére a 18. század végétől vannak bizonyítékaink.

¹⁸ *Regélő*. 1844. I. 446; *Erdélyi Híradó*. 1844. I. 18., 19., 20. szám.

¹⁹ Pergő Celesztin gyakorlott, sikeres és úttörő színész-rendező, aki Komlóssynak az első évad során társigazgatója. Szinnyei 1981: *Pergő Czelesztin* szócikk.

dor táncművészt. Szerepelt a meghívottak között külföldi énekművész is, Nicolo Zilotti személyében. Szinte mindannyiukhoz közelebb, személyesebb viszony, korábbi közös tapasztalatok is fűzték. Pergő Cellesztinről szólván például az 1844-es zsebkönyv kiemeli, hogy csak a „társaság itt mulatása idejéig szerződött.”²⁰

Déryné mellékszerepekben is fellépett Komlóssy társulatában. Ezt a gesztusát értékelve a színlapok minden alkalommal jelzik a mögöttes szándékot:²¹ a Somogyi Sándor jutalomjátékául adott *Fauszt doktor bűvös sipkája* című bohózatban „a’ jutalmazandó iránti szivességből” lép fel szobalánnyként (*Kolozsvári Színlap*. 1842. december 20.). Két nappal korábban azonban a *II-ik Katalin orosz cárné szerelme* című „nevezetes színjáték” címszerepét játssza mint vendég. A magyar színháztörténet egyik legsikeresebb darabjában, a *Tisztújításban* Déryné ismét a rá jellemző alázattal mellékszerepet, Langyos János feleségét játszotta. A színlap megemlíti, hogy Déryné „a’ tisztelt közönség iránti tiszteletből, s a jutalmazók iránti részvétből vállalta el szerepét”, mivel „a közönség kegye reményen felül árasztá kegyes pártfogással többi társainkat” (*Kolozsvári Színlap*. 1843. február 10.).

Fáncsy Lajost a második Kolozsváron töltött évad során hívta meg Komlóssy Ferenc, hogy az első negyedévre sikeresen meghirdetett bérlet bevételeit megismételhesse, s a nézőket újólal becsalogassa a színházba. A közönség mindössze annyit kifogásolt, hogy a színész nem csak főszerepeket játszik: „óhajtottuk volna, hogy e’ darabban inkább Molière szerepét vigye a’ kedves vendég”, mert ez a darabnak „több érdeket adott volna” (*Mult és Jelen*. 1844. február 20.). Legjobban a *Lorenzino, Hiszen csak tréfa, Nőm és hivatalom, Egy színész élete* című darabokban szerették (Ferenczi 1897: 358).

Fáncsy meghívása és szerepeltetése kétszeresen is kifizetődő lehetett Komlóssy és társulata számára, mivel ő képzett és kísérletező kedvű, tudatos színész volt, maga is magyarított színműveket, tehát a szöveg színpadra alkalmazásában is jártas volt²² (ami összhangban állt

²⁰ *Játékszíni Zsebkönyv* 1844: 6.

²¹ Déryné sajátos önzetlensége a kortársak figyelmét is felkeltette. Valószínűleg a színház iránti lelkesedése, elkötelezettsége motiválta ezen tetteit. Ezt jelzi az is, hogy az 1819-ben alapított kolozsvári zenekonzervatórium támogatói és tanárai között őt is ott találjuk. Tar 2004: 59.

²² Fáncsy magyarította Jean-François-Alfred Bayard – Marie-Emanuel Théaulon de Lambert *Az aggszínész és leánya* című francia színművét, melyben szerepet is vállalt az 1839. január 30-i bemutaton. A színháztörténet e

a pesti törekvésekkel is: a színpadon elmondott szöveget egyre inkább a sikeres előadás egyik fő összetevőjeként értelmezték). Fáncsy rendezői tapasztalatai a tudatos szervezői szemlélet révén formálhatták jótékonyan a társulat előadásait és a közönség ízlését.

A francia kultúra erdélyi presztízst és a közönség látványosság iránti igényét figyelembe véve hívhatta meg Komlóssy Fitos Sándort, „korunk első táncművezét”, aki 1844. február 5-én és 7-én lépett fel *Sirva tánczol ki magyar!* című magántáncával (*Kolozsvári Színlapok*. 1844. február 5. és február 7.), amelyet a lenyűgözött párizsi közönség „tündérek táncának” nevezett.²³ A *Regélő* elismerő krónikája a francia ízlés és magyar tehetség sajátos ötvözeteként jellemezte a táncost: „geniálisabb magyar táncost még soha nem látánk... e fiatal hazánkfiát a művészet istene magyar táncunk egyik leglelkesebb, legművészibb mesterévé választá ki... a nemzeti bélyeget mondhatatlan sajátossággal viseli magán” (*Regélő*. 1843. 7. szám 220).

Későbbi színlapok arról tudósítanak, hogy kolozsvári tartózkodása alatt Fitos táncolni is tanította az arra igényt tartókat: 1844. március 17-én már magántanítványaival adtak elő magyar táncokat a közönségnek. Előtte azonban – gyaníthatóan részben önmaga reklámjaként is – Komlóssy társulatával együttműködve táncok betanításával segítette a rendező munkáját. A *Házasság Bonaparte alatt* című énekes színműben Nagy Antónia és Munkácsy Flóra „kettős nevetséges polka tánczát”, a *Richelieu első párbajai* című társalgási drámában Fejér Lilla és Munkácsy Flóra „nevezetes bohózati táncát”, „popolkát” tanított be (*Kolozsvári Színlapok*. 1844. február 24. és március 2.).

A Komlóssy Ferenc társulatában fellépő neves, tehetséges színészek megteremtették az igényes előadások, hatásos jelenetsorok lehe-

darab kézirat, színpadi példányát tekinti az első magyar rendezőpéldánynak, amennyiben részletes jelmezleírásai mellett a szöveg megkövetelte „színpad a színpadon”-diszleteffektusokhoz alaprajzokat is tartalmaz. Hasonlóképpen Fáncsy kezéből valók a Dumas *Antony* című híres drámájához készített vázlatok – bemutató: 1840. február 8. –, amelyek megvalósítása során a darab megrendezése mellett a címszerepet is eljátszotta (Kerényi 1990: 276).

²³ A francia színészek, előadóművészek fellépése jelentős esemény volt nemcsak a vidéki színpadokon, hanem a magyar fővárosban is. Komlóssy vélhetően a „franciás” ízlés presztízst aknázza ki a meghívott táncművész révén, akit ezen tapasztalatok birtokában kérhetett fel táncoktatónak, valamint ko-reográfusnak is előadásaihoz. (Vö. Egyed 2002: 101–103.)

tőségét: ez nagyfokú rendezői tudatosságra utal. Lehetővé teszi, hogy kultúráközvetítő szerepének felvállalása mentén illeszkedjék a „dal-színész” társaság az aktuális szociális-kulturális térbe. Az is feltételezhető, hogy ezek a pozitív színészpéldák magára a társulatra is hatottak, s ezáltal egyfajta önnevelési-önreflektív minőségbiztosítás eszközeivé váltak a társulaton belül is.

A szerepeltetett színésznagyságokat a közönség valóban igényelte, így a következő évad bérlője, Szerdahelyi József számára 1845-ben a választmány szigorú feltételül szabta, hogy több jeles személyiséget meghív a pesti színházból (Ferenczi 1897: 364).

A kolozsvári közönség első benyomása a társulatról rendkívül kedvező: „ily csinos, szorgalmas, értelmes, becsületes kis társaság még aligha volt Kolozsvárt”, lelkendezik az *Erdélyi Hiradó* (1842. nov. 4. II. 88.). A lelkesedéshez hozzájárulhatott az is, hogy a bérletajánlat nem volt a pestihez hasonló, a verseny diktálta irreálisan magas összeg, bár – erre Kerényi Ferenc hívja fel a figyelmet – a vándortársulatok esetében mindig fennállt a veszélye annak, hogy az operák hosszabb betanulási ideje és a kiállítás nagyobb költségei felemésztik a közönség érdeklődéséből származó bevételeket (Kerényi 1990: 208). Az árak tehát valamivel alacsonyabbak voltak, mint a színházi bizottság 1821. március 9-i ármegállapítása, viszont Komlóssy sokat játszatatta társulatát, egy héten keresztül szinte minden nap.²⁴

Az első évad nem egy nehézséget tartogatott Komlóssy számára: társigazgatóság Kilényi Dáviddal,²⁵ a főurak szándékolt távolmaradása, a karzati közönség zajongása (ami ellen végül rendőrségi határozattal próbáltak védekezni). A második kolozsvári évad első bérletének meghirdetése után azonban 50 páholyból csak 13-ra nem akadt bérlő. Voltak teltházas előadások: a *Kinisi*, az *Országgyűlési szállás*, a *Szökött katona*, de – egyetérthetünk Ferenczi Zoltán megállapításával – általában a társulat által kínált újdonságok vonzották a közönséget

²⁴ A színlapokon a bérlet- és jegyárak a következőképpen jelennek meg: „Alúlírt tisztelettel jelenti, hogy 3 hónap alatt játszandó nagy bérletet nyitandó ily módon. Nagy bérlet 36 előadással közép páholy 42 f.p, alsó és felső páholy 36 előadásra 32 f. p. kis bérlet 12 előadásra középpáholy 16 f.p. felső alsó páholy 12 előadásra 12 f.p. zártszék 3 p. földszintre 2 f.p.” A napi helyárak: egyes helyek ára: közép páholy 5 f.t., felső és alsó páholy 4 f.t., zártszék 1 f.t., földszint 50 krajcár, karzat 18 krajcár.

²⁵ Például a sikeres *Tisztújítás* többszöri előadásából származó jövedelem nagyobb hányada Kilényié lett.

(Ferenczi 1897: 357). Amikor az érdeklődés lanyhult, egy meghívott vendég átlendítette a közönséget az érdektelenségen.

Komlóssy harmadszor is szeretett volna szerződést kötni a bizottsággal, ami azt jelzi, hogy nem tartotta eredménytelennek a Kolozsváron töltött két évadot, ám a bérletet végül Szerdahelyi kapta meg, azaz az indoklással, hogy társulata az „itteni közönség várakozásának inkább megfelelhét.”

Mediatizált jelenlét

Imre Zoltán megállapítása szerint a kultúrát alapvetően meghatározza az adott korszakra jellemző média, s ez a 19. századi színháznézők horizontjára is érvényes. A korszak lehetséges médiumaiból álló, heterogén médiatáj formálta a színház nézőinek értelmezői stratégiáit (Imre 2015). Ezek közé közé sorolhatóak a már említett színlapok, zsebkönyvek, újságok, az előadás szövege, az előadás, a színpadi tér, maga a színház épülete,²⁶ a társadalmi jelenlét.

Az eddigi vizsgálódás rámutatott arra, hogy Komlóssy Ferenc és társulata tisztában volt azzal, hogy ezeknek a médiumoknak a formálásával képesek a közönség elvárásait befolyásolni: jelenlétük tudatosan mediatizált volt Kolozsvár kulturális-társadalmi életében. Többek közt felvállalták a kolozsvári közösségi ügyek támogatását. 1844 januárjában a „varázserejű ujjakkal” rendelkező zongoraművész, Henri Alfred nagysikerű koncertjét követően egy, a külvárosi református templom megsegítésére rendezett zenei eseményen a társulatot Komlóssy Paulina és Kaczvinszky színész képviselték, énekszámokat adtak elő, s erről a helyi lapok megemlékeztek: „Nem kevesebb tetszést aratott [...] a művész, kire Phoebus nyájasan pillantott, a’ helybeli színész társasággal egyesülve [...] mutatta-meg indulatoknak parancsoló hatalmát” (*Mult és Jelen*. 1844. január 2. 2). Bevételeikkel támogatták „a’ nemes női egyesület” pártfogolta „külmonostor utszai kiseddévót és a szegények dolgozóházát.”²⁷ A színház teret adott a hídelvei iskola pénzalapjának gyarapítására szánt sorsolásnak is, amelynek során a nőegyleti hölgyek által szőtt pompás szőnyeg talált gazdára (*Mult és Jelen*. 1844. március 12.).

²⁶ Vö. Szabó T. érdekes tanulmányával Kolozsvár mint város belső tereinek szellemi-gondolati konnotációiról.

²⁷ *Kolozsvári Színlap*. 1844. március 6.; *Mult és Jelen*. 1844. március 8. 29.

A támogatás egy másik formája a dalszínésztársulat összetartását is illusztrálja: a *Decebal* című „hős színművet” – Celesztin jutalomjátékát – a jutalmazott iránti „érzetből fordítá egy hazafi”, „a Zenészkár jóindulatból díj nélkül” vesz részt az előadásban, s a fordító magára vállalta a „nemes Ezred hangázkara” díjának kifizetését (*Kolozsvári Színlap*. 1842. december 17.). Lehet ez az enigmatikus jötevő maga Komlóssy Ferenc is (egyrészt a hangázkart amúgy is ő fizette, fordítói státuszát többször titkolta, vagy csupán monogrammal jelölte a színlapokon – a rejtvény a színigazgató Déryné által is megörökített humorát tükrözné).²⁸

A közösségi szerepvállalás újabb formája a város/a nemzet jelentős eseményeinek belsővé tétele: Teleki József, Erdély kormányzója felgyógyulásának ünnepelésére „díszlátvánnyal, a színház háromszoros kivilágításával, ‘s helybeni nemes ezred hangázkár rézkürtökkel zeneművei, ‘s több mükedvellők üdvözlő kardala mellett adatik” a színtársulat aktív részvételével (*Kolozsvári Színlap*. 1844. március 9.). A rendkívüli esemény fényét játékonysági sorsolás, Jósika Miklós *Adorjánok és Jenők* című drámája, majd Zeyk János köszöntő verse nyomtatott példányainak karzatról való „le-szórátása” emelte (*Mult és Jelen*. 1844. március 8.).

A társulat színészei aktívan képviselték saját érdekeiket a kolozsvári sajtóban: a *Vadon fia* című előadással kapcsolatban azt kifogásolta a *Mult és Jelen* 1843-ban, hogy a darabban előforduló *tectosages*

²⁸ Amennyiben a fordítás a színpadra alkalmazást (is) jelenti. A történelmi tárgyú dráma szerzője a színlap tanúsága szerint egy bizonyos Voósz Eduárd, aki „után közelebből” fordította egy „hazafi” a „nagy hős színművet.” A szerző valódi neve Zeyk János, aki 1842 telén kifejezetten Pergő Celesztin (gyermekkori iskolatársa) jutalomjátékául írta a művet, mely Kolozsváron 1843-ban jelent meg nyomtatásban. Az előszóban a szerző kifejti, miért volt szükség „ez ártatlan nemes cselre”: szokás „az eredeti honi magyarműt megvetni – gunyolni – ‘s az idegen külföldit megbókolni – pártolni”, az építő kritika helyett pedig „elménczségfitogtató – dicsvágyú – [...] fájdalmas divatú – tövises – lármás – botos bírálatok” vannak szokásban (vö. Zeyk 1843). Így az érzelmes, áradó hangú előszó alapján feltételezhető az is, hogy az előadás során felmerülő költségek tetemes részét maga a szerző finanszírozta Celesztin iránti szeretetből, tiszteletből. A dráma szövege rendkívül nehézkes, cirkalmas, ezért természetesen elképzelhető, hogy a gördülékény, látványos előadásokat kedvelő Komlóssy a szövegben az előadhatóság kedvéért valóban változtatott, „fordított”.

nép soha nem létezett, a színészek publikus válasza a cikkíró műveletlenségét leplezte le (Caesar, Livius emlegetik őket – volt az ellenérv. *Mult és Jelen*. 1843. II. 103.). Ez is oka lehet annak, hogy a helybeli újságok különösebben nem kedvelték a társulatot.

A kapcsolattartás egy sajátos formája az is, hogy a társulat a színészi lét néhány, a nézőket is érintő gondjába avatja be a közösséget. Ilyen gesztus például annak jelzése, hogy a színházat az előadás idejére rendesen fűtik, vagy az is, hogy a jelmezek újonnan készültek az előadáshoz.

Látványossági elemek, színpadtechnika használata

A színlapok és kritikák tanulmányozásakor felvetődik, hogy Komlóssy tudatosan tökélt kovácsolt a vizuális információk erejéből. Az egyes előadásokhoz alkalmazott technikai felszerelés mint a nézőket bevonzó elem szerepelt több színlapon. Komlóssy és társulata kedvelte a nagy hatású tömegjeleneteket. A színlapok tanúsága szerint az előadások általában nagyszámú statisztát is megmozgattak a színpadon. Ez főleg a vitézi játékokra érvényes (*Decebal, Mátyás Prágában, Kinisi, Richelieu első párbajai, Nagyvárad ostroma*).

Komlóssy Ferenc valóban élt a remekül felépített és felszerelt színház adta lehetőségekkel. A színlapok ajánlószövegei révén meg-elevenedik előttünk a hatáskeltés patetikus, erőteljes hang- és látványeffektusokkal operáló gépezete. Az illumináció fokozta az esemény teatralitását. *Nagyvárad ostrománál* a löporos torony levegőbe repítéséhez „tűzmívet” használnak (*Kolozsvári Színlap*. 1844. február 7.). A „katonai modorban írt legújabb francia vígjáték”, a *Házasság dobszó-nál* „rendkívüli nagy színi előadás, kettős karral, ‘s katonai díszmenettel” (*Kolozsvári Színlap*. 1843. dec. 26.), sőt az egykorú kritikák lovak jelenlétéről is beszámolnak. „Nemzeti színházunk folyvást mulattatja közönségünket”, írja erről az eseményről később a *Mult és Jelen* kritikus, a *Házasság dobszóval* „mulattató és jó hatású darab, kettős hangász karral, katonai díszmenettel, a’ katonaságot kissé jobban megta-
karithatott lovon vezető őrnaggyal, szóval nagy lármával, a’ mi dugva tömött színházat csődite-bé; bizonyosságára annak, hogy nálunk még spectaculum kell a közönség nagy részének!” (*Mult és Jelen*. 1844. jan. 2.) A dicsérve elmarasztaló kritikát azonban néhány lappal később maga az újság írja felül, a megyei ellenzéki ügyekről beszámolva rövid nemzetkarakterológiai eszmefuttatás keretében a magyart olyan nemzetnek mondja, „mely hevesen kitör, zajt és lármát üt” ellentétben

egyéb, lusta, megvezethető nemzetekkel (*Mult és Jelen*. 1844. jan. 2. 18–19).

A *Richelieu első párbajait* Komlóssy alkalmazta a kolozsvári színpadra. A Komlóssy Ida jutalomjátékául előadott történeti színjáték mozgalmas lehetett: terv szerint voltak benne „hadimozgások, csata sánczostrom tüzijátékkal 5 felvonásban” (*Kolozsvári Színlap*. 1844. március 6.).

A nagyhatású tömegjelenetek nemcsak a pátoszteljes történelmi témájú színművekben, hanem vígjátékokban is kedvelt eszközei voltak a színingazgatónak. A Komlóssyné jutalomjátékaként meghirdetett *Nagyidai cigányok* színlapján az előzetes olyan rendezői elmére utal, melyben a csetlő-botló káosz alakul át szépen megkomponált táncjelenetté:

Azon mulatságos jelenetet, midőn Nagyida ostromoltatik, melyet a' Cigányok mint ujjonc harcosok védenek, 50 személyből álló katonai személyzet díszesítendi. Játék végén a' kedvelt spanyol tánc La Gitana fog Spanyol nemzeti dús öltözetben táncoltatni. A' Játék érdekéhez, a' helybeli városi hangszok, fogják Pongrácz Lajos igazgatása alatt a' felvonás közti szünetet betölteni (*Kolozsvári Színlap*. 1843. január 27.).

Csupán egy színlap mutat be részletesen előadandó tablót, melynek leírásában egy romantikus fantáziájú, az ellentétekből építkező monumentalitást kedvelő lélek mutatkozik meg:²⁹

játék végén új színpadi látvány tűn elő, carrarai fehér márvány alakban nagytörténeti képezet e' czim alatt: SOCRATES HALÁLA. A' szoborszerűleg rendezett nagy ábrázolat talajja 's látköre, úgy a benne kiállított szobor képek, varázslólag kielégitők, először éj ködébe burkolvák, utóbb kiviláglók, 's végül hajnal rózsza pirtól előzőnlvék szemet gyönyörködtetőleg (*Kolozsvári Színlap*. 1844. március 2.).

A *Flaminia a' tűz mátká és a tengeri kalózok* című dráma, melyet szintén Komlóssy alkalmazott „magyar játékszínre”, a kalózok kivégeztetésének egzotikus tablóját ígéri (*Kolozsvári Színlap*. 1842. no-

²⁹ Ez a romantikus tablófelfogás messze áll az érzékeny színház polgári eszményének szemléletétől. János-Szatmári 2007: 92–94.

vember 19.), de a *Decebal* szövegének szerzői utasításai közt³⁰ is szerepel tablóállítás. Feltételezhető a színművek tematikája és a sokszereplős előadások alapján, hogy a népszerű tabló kedvelt hatásvadász eszköze volt a társulatnak.

A látványos, hatáskeltő elemek sorába tartoznak szerintem a közönség tagjainak részvételével felépített színházi jelenetsorok. Ez összhangba hozható a Komlóssy céltudatos színigazgatói munkája mögött felsejlő közönségnevelő szándékkal, didaktikussággal. Az első évadban is érzékelhetőek ezek a törekvések, de az 1843–44 telén megtartott előadásokban egyre inkább érvényesül az a tendencia, hogy a közönséget is érdekeltté tegye az előadások megteremtésében – „Játék folyamán több lelkes műkedvelők énekelendik koszorus Vörösmarty jellemző Fóti dalát” (*Tisztújítás – Kolozsvári Színlap*. 1844. március 3.) –, hogy bevonja őket a produkció létrehozásába. Ezt a helybeli „hangászkar”, zenekar, a vívó műkedvelők, félszázadnyi fegyveres katonaság, hatvanfős díszmenet szerepeltetésével teszi, vagy éppen a „honi nemes kisasszonyok és ifjak által ellejtett” táncoknak az előadásokba való beépítésével. Gyakorlatában tehát ott van a lokalizálás igénye, amely a helybeli közönséget a színházi folyamatok részesévé teszi – az előző évadhoz képest megfogytakozott társulatot ily módon kiegészíti, s a hatásos tömegjelenetokről sem kell lemondania.

Ez a törekvése összhangba hozható Vahot Imrének az 1841–43-as erdélyi országgyűlés idején megfogalmazott igényével, miszerint szükség volna a minőségi színészképzést biztosító iskolára, mely a megfelelő színészpótlást, valamint a színházi élet kontinuitását is elősegítené.³¹ Ezzel megelőzi Mártonffy Ignácnak 1845-ben, a vándor-

³⁰ A szerző jegyzetei szerint: „vissza térésig dugva tömött színházban, kettős – polgári ’s katonai zenészkarral – harczzéppel – tableauval – tűzváltozatokkal – adattak.” Zeyk 1843.

³¹ „A’ Magyarhonban megalapított nemz. színháznak egyik legnagyobb hiánya: a’ szini oskola (conservatorium), melly nélkül a’ még bölcséjében szendergő magyar színészetnek nincs alapja, nincs éltető erejü gyökere. Erdélynek most hatalmában állna e’ hézag betöltését, eleinte bármily kisded alakban is, jótékonyan megkezdenie, hatalmában állna a’ szini pályára hivatással bíró fiatal egyéneket valódi művészekké képeztetnie, a’ folytonos ápolás érlelő melegével egy derék színészi sarjadékot (succrescentiát) életbe hoznia, fentartania” – idézi az *Erdélyi Híradó* 1842. június 21-i számában megjelent szöveget Tar 2002.

színészet színvonaltalansága kapcsán felvetett ötletét is: megoldás a „városi ifjuságból” verbuvált műkedvelő társulatok alapítása volna.

Műsorrend

A vándortársulatok repertoárján valamennyi, addig kialakult műsorréteg szerepelt, jellemző színjátéktípusaival, a változó játszási körülmények miatt mindig helyi változatokban. A társulat által előadott színjátékok típusai megfelelnek a vándortársulatok kedvelt műfajainak: népszínmű, szomorújáték, énekesjáték/daljáték, történelmi és vitézi játék, vígjáték, de megjelennek a romantika kedvelt műfajai is (melodráma, történelmi tragédia). A színigazgató kísérletező kedve – és valószínűleg a társulatban rejlő potenciál – a nagyopera és a *comédie-vaudeville* műfaját is megmutatja a közönségnek. Ez utóbbi kettő jó énekeseket, illetve nagyon jó szövegmondókat kíván.³² Erre a kísérletező kedvre vall a műfajok változatos, fantáziadús megnevezése is. Komlóssy Ferenc figyelme a dokumentumok tanúsága szerint elsődlegesen a kortárs szerzők felé irányult. A Magyar Tudós Társaság által díjazott, kiemelt alkotások gyakran szerepeltek a repertoárján, és szívesen választott úgynevezett sikerdarabokat is újbóli előadásra.³³ S bár Kolozsvár alapvetően arisztokrata ízlésű, az előadott színművek már a polgáris ízlésvilágot is megjelenítik. Déryné feljegyzései szerint is a „szép szomorújátékokat, drámákat, operákat szerette a közönség”. Népszerűek voltak az énekes-dalos előadások, a közönségsiker feltétele a színvonalas zenés műsor: ennek az igénynek is megfeleltethető, hogy Komlóssyék „nemzeti dalszínész társaságként” aposztrofálták önmagukat. Ebben is a színigazgató rendkívüli rátermettsége érvényesül. Divatos szerzők vígoperáit választotta ki: Bellinitől *Az ismeretlen nőt*, Donizettitől a *Gemma di Vergy-t*, a *Lucrezia Borgia*t és *Belizárt*.

³²A *comédie-vaudeville*-ek nem elsősorban scenikai látványosságukkal, hanem virtuóz szópárbajaikkal, egyénített és mégis együttesbe illő, csiszolt színészi alakításaikkal hatottak, egy gördülékeny előadás keretében. Erőteljes szatirizáló hangnem jellemezte a műfajt, melyről Egressy így fogalmaz: „Az élet és annak jelenései a vidám részről állítatnak itt elénkbe. Beszéd, ének, hangszerek, tánc, arc- és tagjáték hatnak itt legfesztelenebb módon össze” (Kerényi 1990: 311).

³³Például az 1838. október 8-án a Pesti Nemzeti Színházban előadott *A peleskei nótárius* című tündérbohózat 2330 nézőt vonzott, s így nézőszám tekintetében az évad legsikeresebb darabja volt.

A *Gemma di Vergy* és a *Lucrezia Borgia* bemutatásával már a Pesti Magyar Színház is megelőzte a németeket.

Az egykorú színikritika hiányosságait a korszak színházi monográfiáinak jeles szerzői is szóvá teszik:³⁴ ha van is, általánosságok szintjén mozog, vagy csak dicsér, vagy csak kritizál. Igaz ez a két kolozsvári médiumra is (*Mult és Jelen*, *Erdélyi Hiradó*), amelyek meg sem igen említik a társulatot, csupán annyit mondanak távozásukkor, hogy „ennél gyengébb városunkban nemigen volt” (*Mult és Jelen*. 1844. március 20.). Az általuk megfogalmazott kritika hangnemét szakszerű bírálat helyett az ironikus fanyalgás jellemzi. Fánecsy vendégszereplésekor például így írnak: „A’ játékszini rendező hivatalnak, (ha csakugyan létez) jó lenne ügyelni” a színészek öltözetére (*Mult és Jelen*. 1844. febr. 20. 14.), s mintegy mellékesen jegyzi meg, hogy a színház zsúfolásig tele volt. Van azonban, aki másképp emlékszik. Zeyk János a már említett *Decebal* előszavában azt állítja, hogy „a’ jutalmazott (Pergő Celesztin) hála érzettel ‘s a’ szerző dagadó kebelével, üdvözlék, a’ tömött színház’ kebelében, a’ tisztelt Közönség’ kegyét; ‘s a’ pártoló részvételi hajlalat – csendet” (Zeyk 1843: Előszó, 5.) Déryné visszaemlékezései szerint: „Minden jóra való színész vágyott játszani ezen közönség előtt, mely elég művelt és figyelmes volt észrevenni és méltányolni a legkisebb finom nuanceokat is a játékban” (Enyedi 1975: 48–52). És a *Mult és Jelen* is többször elismeri, hogy a színház „dugva tömött” volt egy-egy előadás során.

A 19. századi színház erkölcsi-nemzeti-nyelvi feladatai, közügy volta azt eredményezte, hogy a közvélemény hatalmas nyomást gyakorolt a mindenkori szíinigazgatóra, rendezőre, színészre, ez volt érezhető az egyre hevesebbé, élesebbé váló színikritikákban is.³⁵ Véleményem szerint ez a tapasztalt társulat, jeles színészegyéniségekkel, felvállalt pozitív/altruista társadalmi jelenlétével, tudatos műsorpolitikájával elnyerte a közönség tetszését, a gyakran lesújtó kritikák dacára is.³⁶ Az írásos dokumentumok jelzik, hogy a Kolozsváron játszó dalszínésztár-

³⁴ Vö. Bayer 1889: 420–422; Ferenczi 1897: 355–358.

³⁵ A szíinigazgatókra nehezedő rendkívüli nyomás és a „jó” színikritika módszertana Pesten is élénk vita tárgya már ekkor. Vö. Pukánszky 1937: 195; Kerényi 1990: 245–254.

³⁶ Komlóssy társulatának két évadát a cenzúra, a közönség változó érdeklődése, a tisztázatlan színházi szabályozás ellenére mind Ferenczi, mind Jancsó Elemér egyértelműen sikeresként értékeli a kolozsvári magyar színjátszásról készült elemzésében. Vö. Jancsó 1943: 20–31.

saság előadásai kapcsán lényeges társadalmi-erkölcsi-elméleti kérdések is felvetődtek: az eredeti vagy az idegen színmű az értékesebb? A polgári vagy a nemesi értékrend? A vidéki vagy a fővárosi? Mi a nemzet? Bírálható-e? ³⁷ Ki a hazafi? Kinek játszson a társulat? Hogy alakítsa ízlését? Mi tesz népszerűvé egy színészt? Milyen utak vezetnek a közönséghez? És így tovább.

Következtetések

Bár a korabeli kritika néha elmarasztalta Komlóssyék társulatának színvonalát, darabválasztását, mégis elmondható, hogy a választott repertoár – összhangban a korszak hasonló törekvéseivel – a legújabb, legnépszerűbb műsorrendekkel versenyezhetett, és minőségileg is értéket képviselt Kolozsváron.

A közönség nevelése, bevonódása révén törekedtek arra, hogy megvalósítsák a „theatrical nationhood” elvét, amely szerint egy nemzet sajátosságainak színházi megjelenítése életre idézi magát a nemzetet (Roach 1990: 77).

Komlóssy Ferencet a színházi körökben való jártassága, a kortársak eredményeivel, tehetségével szembeni – pragmatikus – alázata a magyar színháztörténet, de legalábbis a kolozsvári színház történetének jelentős személyiségévé avatja. Mivel jobbára a háttérből irányított, módja és ideje volt a társulat menedzselésével is foglalkozni.

Az ún. morális színház elvei alapján elfogadható azonosulási mintákat, példaképeket tár a néző elé a színház erkölcsi követelményeinek megfelelően. Ezt egészíti ki a közösségi felelősségvállalás gesztusai-val. Az évad megszervezése a patrióta színház eszméjét is megmutatja: gyakran az előadott színmű műfajában, és szinte minden alkalommal az összehasonlítás révén, amellyel Kolozsvárt Európa kulturális szempontból jelentős városaival emeli egy szintre. A kolozsvári nemzeti színház közönsége a társulat előadásai révén egyenrangúvá válhat a párizsi Palais-Royal, a londoni, bécsi és más neves színházak közönségével. Ugyanez a nemzeti érzés érhető tetten a történeti tárgyú

³⁷ A *Tisztújítás* című előadás kiváló példa erre. Az éles társadalombírálatot megfogalmazó előadás kapcsán a *Mult és Jelen* többször is hangot adott a felháborodásának: „betyár és aljas”, mivel, bár „a visszaélések megróvása a drámai muzsa kötelessége”, mégis „demoralisatio” a „játékszínen pellengérré állított nemzet”, ezért „jóérezsü hazafi nem szeretheti” (*Mult és Jelen*. 1844. március 12. kedd 21).

színművekben, amelyek a tudatos mitizálás közösségteremtő erejét jelzik: *Mátyás Prágában, Decebal*.

A vándortársulat valóban megismerte a tényleges közönségviszonyok alakulását, és arra gyorsan kellett reagálnia. Előadásai révén egy lassú folyamat során, tapasztalati alapon, „alulról” formálta a színi kerületeket, amire aínházukat hatékonyan működtetni akaró magisztrátusok vagy bérlők maguk is tettek kísérleteket.

Komlóssy társulata úgy tekinthető, mint továbbvivője/éltetője/erősítője egy olyan hagyománynak, amely a kolozsvári színházat presztízstértékűvé avatta. Erre utalhat a három évvel későbbi bérlethirdetés eredménytelensége, melynek egyik – igen jelentős – oka abban keresendő, hogy kisebb társulatok vagy nem mertek bérletért folyamodni, vagy nem kapták meg azt. Éppen a megelőző társulatok adta színvonal miatt.

Függelék

Az első kolozsvári évad műsorrendje:

Az előadás dátuma	Szerző/Fordító/Zeneszerző/Cím	Műfaj (korabeli megnevezés)
1842. okt.30.	Bulwer – Lang Ádám: <i>A lioni hölgy</i>	Szomorújáték 5 felvonásban
1842. nov. 1.	Anicet Bourgeois – Egressy Béni: <i>A velencei nő</i>	Dráma 5 felvonásban
nov. 6.	Thern Károly – Gaál József: <i>A peleskei nótárius</i>	Eredeti bohózat 4 felvonásban
nov. 19.	F. Komlóssy: <i>Flaminia, a tűz mátká, és a tengeri kalózok</i>	Nevezetes dráma 5 felvonásban
nov. 22.	Szigligeti Ede: <i>Korona és kard</i>	Eredeti nemzeti szomorújáték 5 felvonásban
nov. 23.	Dumas: <i>Belle Isle Gabriela</i>	Dráma 5 felvonásban
nov. 26.	Scribe: <i>Király és földmívelő</i>	Új színjáték 3 felvonásban
nov. 27.	Weber–Wolf – Komlóssy Ferenc: <i>Preciosa. A szép cigányleány</i>	Regényes színjáték karénekkal 4 felvonásban
nov. 28.	Prix: <i>Örültek háza Dijonban</i>	Színjáték 3 felvonásban
nov. 30.	Bidera – Jakab István – Donizetti:	Nagy opera 3

	<i>Donna Borgia Lucretia</i>	felvonásban
dec. 1.	Dumas: <i>Házasság XV-dik Lajos alatt</i>	Vígjáték 5 felvonásban
dec. 4.	Rajmund – Jakab István: <i>Tékozló</i>	Tündérrege 3 felvonásban
dec. 6.	Donizetti: <i>Gemma di Vergy, az elűzött nő</i>	Nagy opera 2 felvonásban
dec. 7.	Birch-Pfeiffer – Deáky Sámuel: <i>Mézes-kalácsos rózsza, vagy a frankfurti vásár</i>	Regényes színjáték 5 felvonásban
dec. 11.	Nestroy–Müller Adolf–Telepi György: <i>Lumpaci Vagabundus, vagy a három jómadár</i>	Tüneményes bohózat énekkel 3 felvonásban
dec. 13.	Bellini: <i>Az ismeretlen nő (La Straniera)</i>	Regényes opera 2 felvonásban
dec. 17.	Zeyk János („Voósz Eduárd”): <i>Decebal – Király és szolga, vagy az utolsó két dák hős Patroissa (ma Kolozsvár) előtt</i>	Nagy hős színmű 5 szakban
dec. 18.	Birch Pfeiffer Charlotte: <i>II. Katalin orosz cárné szerelme, vagy a kegyencek</i>	Nevezetes színjáték 5 felvonásban
dec. 20.	Hopp Fridrik – Somogyi Sándor – M. Hebenstreit: <i>Fauszt doktor bűvös sipkája, vagy a rablók tanyája az erdőközti fogadóban</i>	Új bohózat énekkel ‘s tánczal 4 felvonásban
1843. jan. 2.	Szent Joobi: <i>Mátyás Prágában</i>	Eredeti nemzeti dráma 5 felvonásban
jan. 6.	Nagy Ignác: <i>Tisztújítás</i>	Vígjáték 4 felvonásban
jan. 9.	Anicet Bourgeois–Egressy Béni: <i>A velencei nő</i>	Dráma 5 felvonásban
jan. 10.	Donizetti–Cammanaro Salvator: <i>Belizár</i>	Jeles dalmű 3 felvonásban
jan. 12.	Nagy Ignác: <i>Tisztújítás</i>	Vígjáték 4 felvonásban
jan. 21.	Piát–Sue–Irinyi József: <i>Matild</i>	Új dráma 5 felvonásban
jan. 26.	Bouchardy–M. Felicián–Egressy Béni: <i>Puritán család</i>	Legújabb dráma 4 felvonásban
jan. 23.	Kovács Pál: <i>Az orgyilkos</i>	Eredeti nemzeti

		dráma 5 felvonásban
január 27.	Szigligeti Ede: <i>Nagyidai cigányok</i>	Néprege 3 felvonásban
jan. 30.	Shakespeare: <i>Othello, velencei szerecsen</i>	Szomorú játék 5 felvonásban
febr. 2.	Piát-Sue-Irinyi József: <i>Matild</i>	Új dráma 5 felvonásban
február 10.	Nagy Ignác: <i>Tisztújítás</i>	Vígjáték 4 felvonásban

A Kolozsváron töltött második évad műsorrendje:

Dátum	Szerző/Fordító/Zeneszerző/Cím	Műfaj (korabeli megnevezés)
1843. dec. 18.	Halm Friedrich – Remellay Gusztáv: <i>Vadonfia</i>	Dráma 5 felvonásban
dec. 19.	<i>Úr és Asszonyság</i> Bugárd-Dumonoir – ford. Egressy-Csepregi: <i>Charlotte kapitány</i>	1 felvonásban 2 felvonásban
dec. 21.	Dumas – Egressy Béni: <i>Paul Jones, a tengeri kalóz</i>	Dráma 5 felvonásban
dec. 26.	Leuven-Brunvick – Szentpétery Zsigmond: <i>Házasság dobszónál</i>	Vígjáték 3 felvonásban
dec. 27.	<i>Mérgező</i> Henri úr hangversenye	Vígjáték 1 felvonásban
dec. 28.	Szigligeti Ede: <i>Kinisi</i>	Eredeti vígjáték 3 felvonásban
dec. 30.	<i>Lorenzino</i>	Dráma 5 felvonásban
dec. 31.	Nagy Ignác: <i>Tisztújítás</i>	Vígjáték 4 felvonásban
1844. jan. 1.	Vahot Imre: <i>Országgyűlési szállás</i>	Vígjáték 4 felvonásban
jan. 2.	<i>Gáspár halász</i>	Dráma 5 felvonásban
jan. 4.	Piát-Sue – Irinyi József: <i>Matild</i>	Dráma 5 felvonásban
jan. 6.	Dinaux-Lemoine – Egressy Béni: <i>Londoni koldusok és az árva fiú</i>	Legnevezetesebb dráma 5 felvonásban
jan. 7.	Albini-Kovacsóczy: <i>Hét leány közül a legrútabb</i>	Új vígmű 4 felvonásban

jan. 9.	<i>Charlotte kapitány Földszint és lebuj</i>	Vígjáték 2 felvonásban Vígjáték 1 felvonásban
jan. 11.	Dumas – Horváth Károly: <i>Saint Cyri nevelőintézet, vagy Párizs és Madrid</i>	Nevezetes vígjáték 5 felvonásban
jan. 13.	<i>Jobb és balkéz</i>	Dráma 5 felvonásban
jan. 14.	Vahot Imre: <i>Országgyűlési szállás</i>	Legújabb eredeti vígjáték 4 felvonásban
jan. 15.	Ponsard – Egressy Béni: <i>Lucretia</i>	Szomorújáték 5 felvonásban Legújabb tragédia 5 felvonásban
jan. 17.	Szigligeti Ede: <i>Szökött katona</i>	Énekes vígjáték 3 felvonásban
jan. 19.	Halm–Remellay: <i>Vadonfia</i>	Dráma 4 felvonásban
jan. 21.	Dupeuti–Cormon – Egressy Béni: <i>Párizs éjjel</i>	Vígjáték 5 felvonásban „nevezetes Vaudville (népszerű bohózat)”
jan. 23.	Pyat – Egressy Béni: <i>Két lakatos</i>	Dráma 5 felvonásban
jan. 26.	Blum – Pajkos János: <i>Zsibárusné földesúr és csizmadia</i>	„Jelenkori divatú” vígjáték 3 felvonásban
jan. 28.	<i>Szent Pál torony harangozója</i>	Dráma 5 felvonásban
jan. 29.	Dumas – Egressy Béni: <i>Lorenzino</i>	Dráma 5 felvonásban Fáncsy úr Pestről mint vendég
jan. 31.	<i>Hiszen csak tréfa</i>	Dráma 5 felvonásban (Fáncsy)
febr. 1.	Kuthy Lajos: <i>Fehér és fekete</i>	Szomorújáték 4 felvonásban
febr. 2.	Szigligeti Ede: <i>Szökött katona</i>	Vígjáték 3 felvonásban
febr. 3.	Ponsard–Egressy B: <i>Lucretia</i>	Szomorújáték 5

		felvonásban Fáncsy úr mint vendég
febr. 4.	Dinaux–Lemoin – Egressy Béni: <i>A londoni koldusok és az árva fiú</i>	Legnevezetesebb dráma 5 felvonás- ban
febr. 5.	Vahot Imre: <i>Országgyűlési szállás</i>	Vígjáték 4 felvo- násban Fitos táncművész és Fáncsy vendégsze- replésével
febr. 7.	Bethlen János után Komlóssy: <i>Ibrányi, vagy Nagyvárad ostroma</i>	Új nemzeti hős rajzolat 4 felvonás- ban
febr. 8.	Rougemont – Egressy Béni: <i>Hí- szen csak tréfa</i>	Legújabb dráma 5 felvonásban
febr. 11.	Victor Hugo után Komlóssy Fe- renc: <i>A Notre Damei Harangozó</i>	Regényes színjáték 5 f – Fáncsy ven- dégjátékával
febr. 15.	Kuthy Lajos: <i>Fehér és fekete</i>	Szomorújáték
febr. 16.	Desnoyer – Labat Eugen – Egresz- sy Béni: <i>Egy színész élete</i>	Színjáték 4 felvo- násban Fáncsy vendégjátéka
febr. 24.	Mellesville – Egressy Benjámin: <i>Ördög leánya, vagy házasság Bonaparte alatt</i>	Színjáték 5 felvo- násban
febr. 27.	Szigligeti Ede: <i>Pókaiak</i>	Szomorújáték 4 felvonásban – Kán- torné vendég szerep- lése
március 2.	Bayar–Dumanoir – Egressy Ben- jámin: <i>Richelieu első párbajai, vagy a 15 éves férj</i>	Társalgási vígmű 3 felvonásban
március 3.	Nagy Ignác: <i>Tisztújítás</i>	Vígjáték 4 felvo- násban
március 6. csütörtök	Bayar–Dumanoir – Egressy Ben- jámin: <i>Richelieu első párbajai, vagy a 15 éves férj</i>	Társalgási vígmű 3 felvonásban
március 6. szerda	Jósika Miklós: <i>Adorjánok és Jenők</i>	Színmű 3 felvonás- ban 1 előjátékkal

A második évad műsorrendjét az említett 1844-es zsebkönyv 1844. február 7-ig sorolja föl. A feljegyzett előadások dátuma nem mindig egyezik a színlapokon feltüntetetttel.

Irodalom

BAYER József

1887 *A nemzeti játékszín története*. Budapest.

1900 A nemzeti színház története 1867-ig. In: BEÖTHY Zsolt (szerk.): *Képes magyar irodalomtörténet*. II. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat [Budapest].

BAYER József s. a. r.

1900 *Déryné naplója*. III. kötet. Singer és Wolfner, Budapest.

BRISITS Frigyes

1936 Vörösmarty és az Akadémia. *Irodalomtörténeti Közlemények* 46. (2). 151–170.

EGYED Emese

2002 *A „francia szín” helyi változatai*. In: Uő, (szerk.): *Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában*. Scientia, Kolozsvár. 87–110.

2016 A vándor színtársulatok nagy évtizede Kolozsváron (színlapok, 1837–1847). *Művelődés* LXIX. (9) 8–10. <http://muvelodes.net/en-ciklopedia/a-vandor-szintarsulatok-nagy-evtizede-kolozsvaron-szinlapok-1837-1847> (2016. 01. 10.)

ENYEDI Sándor

1972 *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792–1821*. Kriterion, Bukarest.

1975 *Déryné erdélyi színpadokon*. Kriterion, Bukarest.

FERENCZI Zoltán

1897 *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár.

IMRE Zoltán

2013 *A nemzet színpadra állításai. A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*. Ráció, Budapest.

2015 *Az „afrikai Roscius” Pestén*. Elhangzott Pécsen a *Rendezett tér: be-, át-, szét-, megrendezett terek a kortárs színházban és drámában* című színháztudományi konferencián április 17-én.

JANCSÓ Elemér

1943 *Kolozsvári magyar színjátszás*. In: SZABÓ Lajos (szerk.): *A kolozsvári Nemzeti Színház Évkönyve*. 1941/42–1942/43. Kolozsvár. 15–41.

JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs

2007 *Az érzékeny színház*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

JÁTEKSZÍNI...

1844 *Játékszíni zsebkönyv 1844-ik évre*. Erdély nagylelkű fiainak és leányainak mély tisztelettel ajánlja Pataki István sugó, Kolozsvár.

KERÉNYI Ferenc

1990 *Magyar színháztörténet. 1790–1873*. I. kötet. Akadémiai, Budapest

2010 *A régi magyar színésznők névhasználatáról*. In: Uő.,: *Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*. Ráció, Budapest. 139–144.

PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán

1937 Nemzeti színházunk és a közvélemény a XIX. században. *Budapesti Szemle* 246. kötet. 187–212.

ROACH, Joseph

1996 *Cities of the Dead. Circum-Atlantic Performance*. Columbia University Press, New York.

SCHÖPFLIN Aladár (szerk.)

1929–1931 *Színművészeti lexikon. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája* II–III. Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.

SZABÓ T. Attila

1946 *Kolozsvár települése a 19. század végéig*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kolozsvár.

SZINNYEI József

1981 *Magyar írók élete és munkái* X. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest.

SZUPER Károly

1975 *Színészeti naplója*. Magyar Színházi Intézet, Budapest, Színháztörténeti Könyvtár 2. [faksimile kiadás].

TAR Gabriella-Nóra

2002 „...hallám pengetni egy színészi oskola felállítását...” *Színész- és balettiskolák a 18. és 19. századi Erdélyben*. http://magyarszak.unimiskolc.hu/kiadvanyok/drama2002/ea/targn.htm#_ftnref43 (2016. 10. 22.)

2004 *Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

ZEYK János

1843 *Dékébál'. Utolsó dák Király. vagy Kolosváratt A' Hidkapu legfontosabb órája*. Kolozsvár. Österreichische Nationalbibliothek, 29.085–B.

**A színésznő, aki „körén kívül volt.”
Színészeti eszmények egy 19. századi
színésznő, Komlóssyné Czégényi Erzsébet
pályamodelljében**

Komlóssyné Czégényi Erzsébet (1805–1855) színésznő a magyar színháztörténet egyik fáradhatatlan „napszámosának”, Komlóssy Ferenc¹ színidirektornak a felesége volt. Tehetsége (talán) elmaradt a kor sikeres primadonnáitól, ám szorgalma, ügybuzgalma – a rendelkezésre álló források szerint – nem. Működése a színházkutatók figyelmét nem keltette fel, pedig a színház formálódásának, buktatóinak és sikerfeltételeinek lenyomata. A tanulmány egy nagyobb lélegzetű kutatás részét képezi, célja, hogy bemutassa a színésznő karrierjének néhány jelentősebb összetevőjét, felvillantva a sorsát meghatározó „köröket”, szereplehetőségeket. Kutatásaimhoz forrásul a nő- és színháztörténeti szakirodalom, naplók, memoárok, levelek, korabeli sajtótermékek, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és a Színháztörténeti tárban, az OSZMI–PIM intézetében található kéziratos anyagok, színlapgyűjtemények, zsebkönyvek szolgáltak.

Társadalmi-családi háttere, pályaválasztása

Nem maradt fenn arcképe, sem memoárja, nevét nem őrzi botánykrónikák. Színészi karrierjének indulásakor Déryné és Kántorné csillaga már fennen ragyogott. Komlóssyné őket követve alakította ki színésznői kellékárát.

¹ Komlóssy Ferenc Dániel (1797–1860) színész, színigazgató, rendező, drámaíró és -fordító. 1813-ban lépett színpadra, 1818-ban a fehérvári társulat alapító tagja, 1824 és 1826 között társigazgatója, 1828 és 1834 között a Dunántúli Színjátszó Társaság igazgatója, 1834 és 1837 között a kassai színház bérlejtője és igazgatója, 1841 és 1845 között operát is játszó vidéki társulatok élén állt, 1845-től a pesti Nemzeti Színházban működött különböző adminisztratív munkakörökben. 1831. július 3-án ő nyitotta meg a balatonfüredi színházat. Komikus és idősebb karakterszerepekben aratott sikereket. Vö. Székely 1994: 401.

A színházművészeti lexikonok kevés adatot közölnek róla.² Schöpflin Aladár a férjéről írott szócikkébe ágyazza élettörténete fontosnak vélt momentumait: születése és halála időpontját, színészi karrierje feltételezett kezdetének évét, valamint működésének intervallumát (Schöpflin 1929: 4). A Székely György szerkesztésében megjelenő színházművészeti lexikon hasonlóan szűkszavú (Székely 1994: 401). Mindkét színháztörténész élete legjelentősebb eseményeként a Vörösmartyval folytatott sajtóvitát emeli ki 1839-ből.

A polgári származású Czégényi Erzsébet még gyereklány volt, amikor édesanyja megözvegyült. Ezután csatlakozott az éppen Miskolcon játszó székesfehérvári vándortársulathoz, s ez a döntése egy életre Thalia papnőjévé avatta őt.

Komlóssyné pályaválasztásának motivációiról közvetett bizonyítékok – emlékiratok, naplók, statisztikai adatok – alapján ítélnünk. A fiatal lány számára a színtársulat – egzotikus vonzerején túl – munka- és tanulási lehetőséget,³ mobilitást, sajátos önkifejezési utat biztosított. Színésszé válása és férjhezmenetele kis időbeli eltéréssel történt, így eldönthetetlen: párválasztása hatott-e karrierjére, vagy fordítva. Déryné szerint Komlóssy kezdő, fiatal színésznőként vette feleségül (Déryné 1900: I./423).

Komlóssy Ferenc 1815-re datálja Czégényi „Eliza” karrierjének indulását (Komlóssy 1860: 51), egyéb forrás azonban nem igazolja, hogy a színésznő már 10 évesen fellépett volna.⁴ Komlóssy szerint a társulatot övező „kitüntetés, elismerés és különös pártfogás” kedvező

² A Németh Antal-féle lexikon pedig a család mindössze két tagját érdemesíti említésre: Komlóssy Ferencet és lányukat, Idát (aki a Nemzeti Színház jeles színésznője volt).

³ Tanulmánykötetében Tar Nóra részletesen elemzi a 18. századi gyermektársulatok működésének szociális és nevelésméleti hátterét, kiemeli, hogy a gyermekszínjátászok foglalkoztatása mindenképpen pragmatikus célokkal történt (nevelés, ismeretátadás, viselkedéskultúra, valláserkölcstb.) (Tar 2004: 74–77).

⁴ Egy 1819-es miskolci színlap *Az elsöktetés* című vígjáték szereplői között tünteti fel – még lánynevén. *Miskolci színlap*. PIM–OSZMI, Színlaptár, 1819. április 12. Székely György szerint 1820-ban, Schöpflin szerint 1821-ben lépett fel először a székesfehérvári társulat tagjaként, már asszonynevén (Schöpflin 1929: 4, Székely 1994: 401).

lehetőségeket kínált a kezdő színésznő számára (Komlóssy 1860: 51). 1820-ban kötöttek házasságot, ettől fogva asszonynevén szerepelt.⁵

Komlóssyné 1820 és 1823 között keveset lép fel: ekkor szüli meg lányait, Paulinát (1820), majd Idát (1822). 1823-tól „pályája férjével párhuzamosan alakult” (Székely 1994: 401). 1819-től 1838-ig férje társulataival bejárta a történelmi Magyarország számos városát.⁶ Ezek az évek csak részben szólnak a vándorszínészet hányattatásairól, mivel a formálódó támogatói rendszer révén a konszolidálódás irányába is mutatnak.⁷ Komlóssyné férjével együtt ahhoz a fiatal színésznemzedékhez sorolható, amelyik a következő két-három évtized vándorszínészetének markáns, meghatározó személyiségeit adja.⁸

A Komlóssy-házaspárral szoros baráti kapcsolatot ápoló Déryné elismeréssel említi a család erkölcsös és példamutató életvitelét. Naplójában arról ír, hogy 1833-ban a kassai választmány az ő tanácsára alkalmazta Komlóssyt, akinek felesége és leánykái jelentették a „directió” számára tiszta erkölcsöknek⁹ bizonyosságát és garanciáját (Déry-

⁵ Déryné úgy emlékszik, Komlóssy 1825-ben vette nőül „Czagányi Erzsikét” Miskolcon, onnan utaztak Fehérvárra mint férj és feleség, ahol „egy rendezett, jó társaság” volt (Déryné 1900: I./423).

⁶ Állomásaik: Székesfehérvár, Veszprém, Füred, Zombor, Szabadka, Pozsony, Győr, Pécs, Temesvár, Arad, Baja, Pest, Pápa, Zalaegerszeg, Sümeg, Szombathely, Esztergom, Gyöngyös, Nagykanizsa, Sopron, Baja, Halas, Kiscell, Kecske-mét, Kaposvár, Keszthely, Komárom, Kassa, Eger, Miskolc.

⁷ A székesfehérvári társulatot 1818-tól a pártolók (nemesség, polgárság, vármegye) tartották fenn, 1828-tól a Dunántúli Színjátszó Társaság felállításáról döntöttek Vas, Győr, Sopron, Somogy, Veszprém és Zala vármegyék, s ezzel kísérletet tettek egy dunántúli színi kerület létrehozására, melyet évenként meghatározott összeggel támogattak. 1834-ben Komlóssy Ferenc elszegődött Kassára, s bár a kiszállások folytatódnak, ez 3 évi biztonságot jelentett.

⁸ 1807-ben lépett színpadra Balogh István, 1809-ben Déry István, 1812-ben Szilágyi Pál, 1813-ban Kőszeghy Alajos és Komlóssy Ferenc; 1815 ősztől Udvarhelyi Miklós, Kilényi Dávid, Újfalussy Sándor, Szentpétery Zsigmond. A színésznőknél hasonló a helyzet: 1809-ben találkozunk először Kántorné Engelhardt Anna, 1810-ben Schenbach Róza, azaz a leendő Déryné Széppataki Róza nevével (Kerényi 1990: 133).

⁹ A családi állapot mint az erkölcsösség fokmérője? Balog István színész emlékirataiban említ egy idősebb kereskedőt, aki azért akart feleségül venni egy fiatal színésznőt, hogy ezáltal az erkölcstelen életmódtól megmenthesse: „Ugyan mondja meg, ki lép ezen megvetett pályára, kivált nőszemély, ha becsületét szereti? Nem jobb-e, ha elkerüli: ha testi és lelki nyugalma szereti.

né 1900: III./155). A lányokat a házaspár gondosan taníttatta: nyelvekre, táncolni, énekelni, zongorázni.

Színészi pályafutásának szakaszai

A fellépéseit dokumentáló források szerint Komlóssyné a színészmesterség karrierállomásait vertikálisan tapasztalta meg: jelentéktelen mellékszerepeket (inasévek) és főszerepeket (a mesterszínész feladatai) igény szerint kellett eljátszania.

Színészi karrierje három jól elkülöníthető szakaszra osztható: 1838-ig tart az első szakasz (készülődés és sikerek), a második periódus az 1838–40 közé eső alig egy éves pesti karrierjét foglalja magában, a harmadik szakaszba pedig a visszavonulás évei sorolhatók. Tanulmányomban a pesti események elemzése kap nagyobb teret, az első és utolsó pályaszakaszt röviden vázolom föl.

Az első pályaszakasz a kritikák, emlékezések alapján és a körülmények ismeretében (szolid, jobbra töretlen) sikertörténetnek minősül: ő férje társulatainak ügyeletes primadonnája. A korabeli színlapokról gyakran köszönti „Komlóssy úr és Hiteése” a közönséget: az asszony legelső feladatai közé tartozott, hogy afféle teátrista first ladyként férje karrierjét erkölcsileg-szellemileg, társadalmi szerepvállalásával is támogassa.¹⁰ A rendkívül tudatos színházszervező Komlóssy ezt reklámfogásként hasznosította.¹¹

Szerepei, erősségek, hiányosságok

Komlóssyné kezdetben főképp hamvasan szende naivákat, később drámai hősnőket is játszott. Alkati adottságai megfelelték ennek a szerepkörnek: formás, lágy hangú nő volt. Játékmodorát és öltözködési stílusát Kántorné és Déryné hatása formálta. Gyakran lépett fel e két jeles színésznővel együtt, vagy – ha épp máshol játszottak – az ő szerep körüket töltötte be. Ők voltak Komlóssyné közvetlen mesterei és

Nem kell-e örülni, ha menekülhet ily kikiáltott erkölcsrontó pályáról” (Balogh 1927: 89).

¹⁰ Jelenlétének hangsúlyozása a közönség által elvárt erkölcsösség külső jegye.

¹¹ A tekintélyt sugalló gesztusra a közönség jól reagált: 1829-ben például egy, a Dunántúli Színjátszó Társaság jövetelén örvendező újságcikk jelenti „Komlóssy Úrnak, és Hitvesének jeles megkülömböztetését” (*Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1829. december 2. II. 353–354).

példaképei. A színésznő nevével 1833-tól találkozunk rendszeresebben az újságok színházi rovataiban, amint a közönség egyre szélesebb rétegei számára válik a színház és a sajtó „mindennapos szellemi szükségletté” (Solt 1971: 128). Ennek megfelelően kapunk róla és játékáról egyre árnyaltabb képet.

Az első tudósítások a kezdő, tapasztalatlan, ösztönösen játszó, ám rendkívül lelkes, a színpadi létet eufórikus örömmel megélő, „eleven és tűzlelkű” színésznőt¹² mutatják be, akinek alakításai illeszkednek a társulati összhangba, bár „rolléja” és öltözéke kíváncsatos harmóniája néha hibázik: „helyes mimikával, de helytelen öltözet” játszott,¹³ „nem fehér, hanem talán inkább a [...] fél gyász jobban illette, s mosolygó nézetét bánatosabbnak kívántuk volna, azonban a bimbó kihűzésakor s utána eleven képzetbe vonta a nézőt.”¹⁴

A színésznő legnagyobb hiányossága, amellyel pályája során állandóan küzdött, és amely Vörösmartyval folytatott polémiajának eredője is: a színpadi alkotóművészet egyik legfontosabb hatáseleme, a hangja. Beszédtechnikai képzetlenségét többször szóvá teszik a bírálók: „sokat adna kiejtésének kelleméhez, ha szaporázó beszédét néha mérsékelné,”¹⁵ „őhajtának néha, hogy szava erősebb, ‘s beszédje halkal ejtőbb lenne.”¹⁶ Igaz, más alkalommal a referens Komlóssynét

¹² A kritikus hasonlóan két-két találó tulajdonsággal jellemzi a társaság többi tagját is, mintegy a „szép rendű és magaviseletű Társaság” éreynkatalógusát is bemutatva: Komlóssy „munkás és kimivelt ízlésű”, Murányi „csendes és meglett”, Murányiné „pontos és egészen betanult”, Horváth „heves s mindenkor elkészült”, Pálné „kedves ajakú és olvasztó hangú.” Külön kiemeli Szerdahelyi és Pály énekes tehetségét, mely méltó lenne a „Bétsi Theátrum” presztízséhez is (*Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1824. szeptember 1. II. 137–138.).

¹³ A *Két szóban* játszotta Rósát. Balatonfüred, 1824. július 5. (*Kedveskedő*. 1824. szeptember 3. 149–51.) A jelmezhibák gyakoriak, hiszen ekkor még legtöbbször a színészek válogatták sokszor a helyhez és a korhoz sem illő jelmezeiket egy-egy előadáshoz, maguk és nem az előadás megkívánta ízlés tükréképp.

¹⁴ Birch-Pfeiffer: *Szapáry Péter, vagy Budavár ostroma*, Komlóssy magyarázata. Pozsony, 1833. március 25. (*Honművész*. 1833. április 7. 14.)

¹⁵ Rév-Komárom 1834. május 27. „*Donna Diana* köz megelégedésünkre adatott. Komlóssyné (Donna Diana) kedves szerepében lépven-fel várakozásunknak megfelelt” (*Honművész*. 1834. június 15. 382.).

¹⁶ Kassán, 1835. február 12. *A siklósi leányok*. (*Honművész*. 1835. március 8. 158–159.)

ajánlja kezdő színészeknek mesterül a helyes, célszerű színpadi beszéd elsajátításához, mivel a színésznő természetes lejtésű dikciója hitelesen tükrözi az érzéseket (*Honművész.* 1834. szeptember 25. 614.).

A különböző világnézetű, társadalmi háttérű, műveltségű, érdekelt-ségű bírálók abban egyetértettek, hogy Komlóssyné hibái dacára a vándorszínészet megbízható, törekvő „régés-régi küzdői” közé tartozik (Déryné kifejezése), és általában abban is, hogy „tragicai szerepek előadására természettől van idomítva.” (*Honművész.* 1835. március 8. 158.) Legjobban a színszerűségük révén jó színészi szereplehetőségeket kínáló érzékenyjátékokban tudott érvényesülni, valamint hatásos jelenetsorok összjátékaiban. Alakításaiban a referensek többnyire az érzelmi kontrapunktok látványos megjelenítését ünnepezték. Ez az érzékenyjátékok hagyományába illeszkedően stilizált, néhány vonással egyénített figurák szerepfelfogásának és -megélésének gyakorlatát jelzi: „Béla herceg nője (szerepében) a szerető hölgyet fájdalom s kétségben esés közt szivrehatolag képezé.”¹⁷ „Annál mesteribben volt Gertrud személye képezve Komlóssyné assz. által, ki az asszonyi lágyságot a’ hiú kevélységgel tetszetőleg párosítá, és azon, különben kedvetlen oldalú szerepet méltó fényben tünteté elő.”¹⁸ „Maria [...] szerepét Komlóssyné kitetsző fájdalommal vivé, főképp az utósó jelenésben, midőn a’ fájdalmas súlyoktól leveretve szív-érdeklőleg állt élete vég-határán.”¹⁹ Szapáryné (Ilka) szerepét „szelíd asszonyi elszánással párosult magyar lelkűséggel személyesítette” (*Honművész.* 1833. szeptember 26. 410–411.), „a’ mindent feláldozó hű feleséget, örömet, fájdalmat, részvételt marasztalást érdemlőleg tükrözé.”²⁰ „Komlóssyné assz. Mosonyi Erzsébet személyét a’ művészet legérdekeseb fokára emelte. Benne igazán szerető és szenvedő nőt élénken

¹⁷ *Korona és vérpád.* Pozsony, 1833. április 15. (*Honművész.* 1833. április 25. 52–56.)

¹⁸ *Imre, vagy a királyi tekintet hatalma, néma ábrázolattal.* Balatonfüreden, 1833. július 25-én. (*Honművész.* 1833. szeptember 1. 357.)

¹⁹ „A’ darab érdemét, melly minden sorokban láttatik, lehetetlen nem dicsérni.” Komlóssyné a férje által alakított molnár lányát, Máriát játszotta. *Molnár és leánya.* Komárom, 1834. június 9. (*Honművész.* 1834. június 22. 397–398.)

²⁰ *Szapáry Péter,* Pápa, 1834. augusztus 16-án. A referens a város külön szerecséjének minősíti Komlóssy társulatának fellépéseit. (*Honművész.* 1834. július 28. 551–552.)

láttunk... Játék végén köz taps és elégedés verdesé a' színteremet.”²¹ A példák sora hosszan folytatható.

A rövid, gyakran egymondatos tudósítások sem érdektelenek a kutató számára: „keveset hidegen, különben jól vivé szerepét”, „köztetszésre méltatott”, „több méltóságot kívánt, de nem vitte helytelenül a szerepét”, „szorgalmazatosan, és megelégedésig mulattatott”, „helyén volt; szerepét 's characterét átalján hiven és mérséklettel vivé-ki”, „kellemmel játszott”, „megfontolt játszását ismét dicsérettel kell említenünk”, az előadás hiányosságait „Komlóssyné... remek játszasmódja annyira mennyire elfelejteté,”²² stb. Ezek a mondatok azt sejtetik, hogy a kortársak méltányolták a színésznőnek a hivatásában tanúsított szorgalmát, hogy megbízhatóan prezentálta a tőle megszokott színvonalat, bár gyakran hiányolták játékából az elmélyült szerepértést (ez azonban a rövid betanulási idő, a mindennapos előadások eredménye is lehetett).

Komlóssy Ferenc ismerte azokat a reprezentatív játékdarabokat, amelyek a nézőket a színházba vonzották. Ezeket sokat játszatta társulatával, ami hosszú távon jótékonyan hatott az előadás minőségére. Komlóssyné így csiszolhatta szerepeit.²³ Alakításai a hangnemében, terminológiájában formálódó színikritika számára alkalmat teremtettek ízlés, műfajiság, értékrend megvitatására is – bár álláspontjuk fenntartással kezelendő, mivel még a legderekabb, legigyekezőbb kritikuskokat is meglepőszthette a színi hatás abszolutizálása, valamint a nemzetiség követelményének a művészet rovására menő érvényesítése (Solt 1971: 135–136). Komlóssy társulatai számos kiemelkedő színészt foglalkoztattak, illetve neveltek fel. Ilyen közegben a szolidan

²¹ *Siklósi leányok*. Kassa, 1835. február 12. (*Honművész*. 1835. március 8. 158–159.)

²² Kassa, 1836. december 12. (*Honművész*. 1836. január 17. 37–38.)

²³ Legjobb és legvitatottabb szerepei közül néhány: Ilka (Szapáry Péter, vitézi játék), Donna Diana (címszerep), Vámayné (Örökké, vígjáték), Caesario (Caesario, vígjáték), Paulina (Nagy világ divatja), Elsbeth (Kronsteini harcjáték), Iduna (Attila és Buda, vagy Illok várának visszavétele, történeti játék), Johanna (Az orleansi szűz), Antonio (A cremonai szövetség ifjú), Szeremy Ilka (A szerelem áldozatja, vagy Illok várának visszavétele, eredeti történeti játék), Ernesztina (Örültek háza Dijonban), Johanna (Pártosság dühe), Ilonka (Frigyesi Elek), Katalin (Angelo, padovai zsarnok), Gervaise (A Notre-Damei harangozó, szomorújáték), Mária (Stuart Maria, tragédia), Franciska (A szerelem mindent tehet, vígjáték) stb.

tehetséges Komlóssyné is arathatott babérokat. A bírálatok szövege és a színlapok tanúsága szerint ugyanis Komlóssy feleségét – akire primadonnaként mindig számíthatott az állandóan változó társulati összetételben – főszerepeiben a korszak jeles férfiszínészeivel léptette fel, és összeszokott játéuk valóban sikeres volt.

„Idvezlek, ó dicső hölgy tégedet!”

Komlóssyné alakja megihlette Czuczor Gergelyt is, aki egy komáromi fellépés alkalmával verssel köszöntötte a színésznőt.²⁴ A reprezentatív versszerzés e darabja egyrészt a női színész ideálját, másrészt a színház szimbolikus-mitikus szerepét foglalja össze antikvitásból származó toposzkészletével. A női színészek társadalmi kanonizálásának folyamatába illeszthető a morális megdicsőülés és szerepvállalás himnusza. Mitológiai-biblikus toposzkészlete (mennyei-pokol, az aranykor szimbólumai) egy honosított Kánaán (szép Fűred, kettős Dunánk, kies Szala) koordinátáit rajzolja meg, ahol a színésznő transzcendens fényben tündöklő alakja vezércsillagként ragyog. A szöveg a 18. század ún. esztétikai ideáljait érvényesíti (természetesség, naivság, egyszerűség) a színésznő alakjának megteremtésében, melyeket a 19. század eleji polgári-arisztokrata nőideál vonásaival egészít ki (Vaderna 2013–4: 468). Czuczor verse azt a nézői vágyat is tematizálja, mely az előadástól a színészek által katalizált intenzív érzések megélésének élményét várja, az érzékenységi játékeszményének megfelelően: „Öröme gerjedünk, midőn örülsz, / Keserved önt szemünkből könnyeket. / S minden, mit érezünk, közös veled.” A színésznőt a csakis nők által képviselhető morális felsőbbrendűsége az érzések kifinomult tudományának tanárává avatja, a morális színház ideáljával összhangban. A szöveg tehát földrajzi-mitikus utalásrendszerével olyan területre vonatkozóan fogalmazza meg tiszteletadását, ahol úgymond „a nemzeti kultúra épül s ahol a nemzeti nagyság nagy gesztusai bemutathatóak” (Vaderna 2013–4: 498–499).

²⁴ Komlóssynéhez (*Honművész.* 1833. augusztus 22. 332–333)

A legsikeresebb évek

A Kassán eltöltött, 1836 és 1838 közötti szakasz a legsikeresebb. A társulat játékanak minőségét jótékonyan befolyásolta az anyagi biztonság, színészeit országsszerte elismerték.²⁵

Komlóssyné színészi játéka ekkor a legérettebb: többször említik elkötelezett, felfokozott, kifejező játékát („teljes tűzzel és helyes mimmel játszott; a’ dicséretet tőle csak az irigység és dologhoz nem értők tagadhatják”²⁶). Előadásmódját hitelesnek, az előadás szellemével összhangban lévőnek érzékelik: „körén belül van”, „dicséretesen ábrázolja” szerepeit, felkészült, mindig tudja a szövegét. Széles kézmozdulatait, bejáratott gesztustárát újragondolta. Bár még hajlamos hadarni, „tűzsebességű a nyelve”, tudatosan és észrevehetően törekszik beszédtempójának mérséklésére. Néha „hősi szólejtését” kifogásolják, hogy eltúlzott pátosszal, a szöveget deklamálva játszik, mégis „hatása köréhez alkalmazza magát.” Egyre többször dicsérik ízléssel válogatott, díszes öltözeit. Kramer Gábor a kassai társulat seregszemléjében ügybuzgalmát hangsúlyozza: „Komlóssyné minden lehetséges iparral játszik, intézetünk gyarapodásában munkálódik” (*Honművész.* 1837. március 19. 182–184). A kassai társulatot etalonként emlegeti a vidéki színészet, sőt Mátray Gábor a pestieknél is gyümölcsözőbbnek nevezte.²⁷ 1838 augusztusában Komlóssy Ferenc és családja megvált az együttestől, hogy Pestre utazzanak a magyar színházzal kötött szerződésüknek megfelelően.

²⁵ A főbb férfiszerepekben Lendvay, Szerdahelyi, László, Hubenay, Komlóssy léptek fel, a fő színésznői szerepeket Déryné, Parázsoné, Magda Luiza, Komlóssyné, később Kántorné vitték (a társulat nagy, 10 színésznőt foglalkoztattak). Mójuk volt költséges daljátékokat is színre vinni (*Zampa, Norma, Sevillai borbély, Ismeretlen nő, Bűvös vadász* stb.).

²⁶ Victor Hugo: *Angelo, padovai zsarnok*, ford. Eötvös József. (*Honművész.* 1837. március 5. 149–150.)

²⁷ „Ki a’ Honművészt olvasá, meggyőződhetik, hogy mind személyzetre, mind az előadatott darabokra különb volt a’ télen a’ kassai. Mert ott szín-, nagy daljáték, 2 *tánczjáték* is adatott, Budán pedig csak színjáték – hébe hoba egy kevés ének; a’ tudósítások értelme szerint. De tehette is a’ kassai igazgató; mert neki t. ns Abauj megyétől hat hónapra ezer pengő forint segítsége volt, a’ Budaiaknak pedig octobertől kezdve a’ hid betételéig (márcziusig) semmi.” (*Honművész.* 1836. június 9. 368.)

Kudarcc a Pesti Magyar Színházban

A színházavatást követően felmerült egy mindent átlátó, irányító szakember igénye a rendezésben. Erre a feladatra szegődött el Komlóssy Ferenc, akire a színházon belül folyó gyakorlati munka irányítását bízta, míg a döntések joga a választmányé maradt. Szerződése²⁸ Komlóssyt komplex menedzseri feladatokra kötelezte,²⁹ valamint családja felől is rendelkezett: „kötelezem nőmet minden színi, Paulina és Ida leányaimat minden dal és színijátékokban szerepeljétségére.” Mindezekért fizetése 100 pengő forint havonta, havi két részlet formájában, valamint egy bérletszüneti előadás fél jövedelme is.³⁰

Komlóssyné Czégényi Erzsébet karrierje a pesti magyar színházban rövidre sikerült.

Nem volt könnyű helyzetben. A publikum Schodelnéért rajongott és az operáért, kevésbé a prózai művekért. Komlóssynét a szerepkörök „kisajátításának” harcában már megelőzték a népszerű és fiatalabb Lendvayné és Laborfalvi Róza (mindketten a kassai társulattól érkeztek). Könnyebbség lehetett viszont számára, hogy a szerződött színészek többségével hosszú évek közös munkatapasztalata kötötte össze.

²⁸ *Jegyzőkönyv*, 1838. augusztus 30. (A részvényes társaság színészeti választmányának ülései. Pest vármegye kisgyűlése. Jegyzőkönyvek és jegyzőkönyvi kivonat. 1838. Fond 4/16, OSZK, SSzT, Nemzeti Színház iratai, 5r.)

²⁹ „1. minden színi mutatóványokban (még a nagy daljátékok scenicumában is) szolgálni, a színész társaság belső munkálódását vezérelni, az Igazgatás rendelkezéseinek, határozatainak tettelegesen végrehajtását eszközölni, próbákat rendszeresen megtartatni, játékok rendes folyamatát rendbe hozni, a választottság által megállapított, és a körülményekhez képest megállapítandó kötelességeimben hiven és lélelekesméreletesen eljárni, szóval az Intézet javát és hasznát tehetségem szerint előmozdítani.” A szerződés az 1838. szeptember 15-től 1839. április 30-ig tartó periódusra szólt, melynek lejártá után a felek újra meg egyezhettek. (*A színház színészeinek szerződéseiből*. 1837/38, 1837/1839. Fond 4/113. OSZK, SSzT, Nemzeti Színház iratai, 28r.)

³⁰ Ha ezt más, július és szeptember között leszerződött, nem kezdő színészek fizetéséhez viszonyítjuk, kiderül, hogy a rendkívül sokrétű felelősséggel járó munkáért Komlóssy honoráriumra csekély. Lendvay Márton dalszínész 200, Lendvayné Hivatal Anikót, Megyeri Károlyt 170, Udvarhelyi Miklóst 140 váltóforint havi díjjal alkalmazták. Vö. *A színház színészeinek szerződéseiből*. 1837/38, 1837/1839. Fond 4/113. OSZK, SSzT, Nemzeti Színház iratai, 32, 34, 37, 67. – A családtagok fizetéséről nem találtam adatot.

Első fellépéseit főrendező férje körütekintően tervezte meg: a színszerűségük okán vidéken sikerrel megvalósított előadások főszerepeit Komlóssyné már rutinosan játszotta. „Komlóssyné assz., a’ Kassai színházról, mint új szerződött tag lép fel” – reklámozta a színlap a kassai színház presztízsével a fellépő érdemeit.³¹

Első fellépés: Holbein *A kronsteini harcjáték, vagy a három ismeretelőjel* című lovagjátéka. A Komlóssy fordította drámában Elsbethet – a női főszerepet – játssza, amit még Kovacsóczy Mihály, az éles nyelvű ítéző is a színésznő „szerepei cyclusában legjobban ábrázolt” alakításának tartott (*Szemlélt.* 1836. december 2. 1591.). A szereplőgárdát ismeri: Telepi, Bartha, Fánccsy, Szerdahelyi, László, Balog. (Ez több közös sikeres előadást jelent.) Ám a kritika felemásan reagál az újonnan szerződött színésznő teljesítményére, Vörösmarty Mihály az *Athenaeum* hasábjain két nappal később finoman jelzi: sem a színésznő alkatát, sem teljesítményét nem tartja a pesti színházhoz³² illőnek.³³

Komlóssyné második fellépése: két nappal később, 1838. szeptember 28-án Scribe *Örökké* című „társalkodói” vígjátékában Vámayné, a gazdag özvegy szerepét játszotta. Ez is szerepkatalógusának egy Kassán és Komáromban már elismert darabja.³⁴ Partnere most is László, akit a publikum kedvelt érzelemdús, plasztikus, bár sokszor túlhevült játékaért. A közkedvelt vígjátékot a pesti színpadon egy évvel koráb-

³¹ Pesti Magyar Színház színlapja, OSzK, SSzT, 1838. szeptember 26.

³² A kassai színház játéktílusáról nincs jó vélemény. Ezt az általa nagyra-becsült Lendvay egy alakítása kapcsán is kifejtette egy 1837. augusztus 30-i bírálatában. Úgy látta, hogy a kassai vendégszereplés hátráltatta Lendvay művészi fejlődését: „Lendvayról (Rodolpho) senki sem mondhatja, hogy rosszul játszott; de mióta Kassáról visszatért, valami hátraesést veszünk észre előadásában, a mi, ha meggondoljuk fiatalágát, szép tehetségét, gyors és biztos haladását a budai színpadon, felette szomorító.”

³³ „Komlóssyné, mint szerződött új tag ma lépett fel először. Kedvezőt nem mondhatván ezen asszonyságról, mai napon inkább hallgatok, mert a’ nem kedvezők’ elmondására, szerződött tag lévén, úgy is több alkalom lesz, mint én és velem sok színházjáró óhajtáná.” (*Athenaeum*. 1838. október 4. 28. szám, 455–456.)

³⁴ „Komlóssynénak (Vámayné) anyai viselete ’s magatartása kielégítő volt.” (*Honművész*. 1836. október 9. 647–648.) – „Komlóssyné (Vámayné) assz. a’ fondorkodó anyát helyesen ábrázolá.” (*Honművész*. 1836. december 1. 765–766.) – Vámayné „igen helyén volt.” (*Honművész*. 1837. május 18. 318–319.)

ban Udvarhelyi Miklós főszereplésével adták, aki ez időben többnyire kedélyes apaszerepekben lépett fel, azonban a szerep érzelmessége, didaktikussága miatt inkább nőre szabott. A siker késik. Még Lendvayné és László játéka sem menti a rendezői hibákkal, „szörnyű landoltan adatott darabot” (*Honművész.* 1838. október 4. 623.), melyre Komlóssyné keservesen iparkodó játéka rányomja a bélyegét.³⁵ Vörösmarty részletesen elemmez egyes jeleneteket a színpadi mozgás, koreográfia szempontjából, aztán kimondja a kíméletlenül megszegyenítő szavakat: „Nem szívesen tesszük bár, mert színésznőről, ki olly régen szolgál a’ magyar közönségnek, keserves rosszat mondani, de ki kell mondanunk, hogy ő nem a’ pesti színpadra való. Legalább nagy szerepben ne lépne fel.” Szavai egyidejűleg értékeli és érvénytelenítik a színésznő teljesítményét. Objektív és részletes elemzése a színésznő nem eléggé kiművelt dikcióját, beszédtechnikáját és hangszínét, valamint mozgását is említi, tehát szinte teljes színészi eszköztárát: „Az a’ siket, nehezen gördülő hang,³⁶ a’ régi iskolának természetlen, éneklő modorja a’ szavalásban, mozdulatainak szegletessége nem tulajdonok, mellyekkel a’ pesti színpadon megállni lehessen” (*Athenaeum.* 1838. október 4. 455–456.). A bíráló különösen megszegyenítő lehetett a színésznőre nézve, mivel azokat, akikkel korábban közösen osztozott a sikerben, tehát Lendvayné, Lászlót viszont kiemeli. Előbbi „kedves és szeretetreméltó”, utóbbi „szorgalmas és élénk”.

Pest gyökeresen más közege volt a színháznak, a bíráló kiélezettebb, kíméletlenebb, a színház közügy volta érdekek és vélemények állandó ütköztetésének metszéspontjába helyezte a színészek játékát, s őket szüntelen versengési helyzetbe hozta. A Pesti Magyar Színház létrehozása első percétől a színészet polarizálódásához vezetett: a legjobb színészek a fővárosba szegődtek, a vidéki színjátszásnak néhány kivételtől eltekintve a másod- és harmadrendű gárda maradt (Enyedi 1975: 64). Ez a folyamat negatív indulatokat katalizált: Kán-

³⁵ „Ha máskor is így adatik e’ vígjáték, jobb lesz örökké nem játszani.” (*Rajzolatok.* 1838. október 4. 215.)

³⁶ Az ezután született bírálatok gyakran utalnak hangjának rekedtségére, halkságára. Elképzelhető, hogy a hosszú „szolgálat” következtében hangszálggyulladás volt, de akár az is, hogy a társait is megbetegítő különösen zord kassai télben, 1837-ben szerezte azt a betegséget, melynek szövődménye akadályozta a tisztán csengő, érthető beszédben. Nyilván ez sem beszédtechnikájának, sem mozgásának esetlenségét nem menti.

torné, Déryné, Szerdahelyi, Schodelné története is igazolja, hogy a színészgárda formálódásába nem csak emelkedett morális-elméleti szempontok, de féltékenységek, sértések, sértődések, elutasítás, félreértések is közrejátszottak. Ebbe a forrongásba érkezett Komlóssyné, és ez, valamint az elmarasztaló bírálatok bénítóan hatottak játékára.

A történetet tovább árnyalja Szuper Károly vallomása színésszé válásának történetéről. Szuper 1838-ban kifejezetten a Pesti Magyar Színház meglátogatása céljából utazott Pestre, és Schodelné, László, Lendvayné, valamint Komlóssyné színészi teljesítményének hatása alá kerülve döntötte el: színész lesz.³⁷ Nyilván nem ismerhette a „vidéki” színházkultúra elméleti kritikáját, ám az előadások és előadók által rá gyakorolt hatása megkérdőjelezhető-e?³⁸

Németh Antal alapvetése szerint egy színész esetében a tehetség és a külső eszközök hiányát az intelligencia és szorgalom pótolhatja (Németh 1930: II./817). Komlóssyné nem volt képzett, művelt színész, de szerepkörének gesztustárát birtokolta, jó alakú, iparkodó, elkötelezett színésznő volt, aki törekedett önmaga csiszolására, és közel húszévnyi rutinnal, tapasztalattal rendelkezett. Tudhatta, hogy mind Déryné, mind Kántorné korábban nagy ovációval fogadták Pesten, tehát tudásuk, színjátékuk továbbra is követendő példa. Másrészt, ahogy Dérynének, Kántornénak nehéz volt elfogadni, hogy lassan „kiöregednek”, úgy a velük egy nemzedékbe tartozó Komlóssyné számára is idegen tapasztalat ez. (Bár az általuk egyelőre elfogadhatatlan idősebb anyaszerepekre mindig kerestek színésznőt.)

Felvetődik a kérdés: miért nem látta előre Komlóssy Ferenc felesége bukását? Korábbi állomáshelyeik lelkes és támogató közönsége, a színházak egyre jobb felszereltsége, a sikerek, a közönséggel ápoltság mindennapi személyes és gazdasági kapcsolatok egy többé-kevésbé gördülékenyen működő rendszer biztonságát adták. Azt se feledjük, hogy Komlóssy társulatai remek színészeket neveltek ki a pesti ma-

³⁷ „1838-ban ősszel vitt fel atyám Pestre az előző évben megnyílt nemzeti színház megnézése végett [...] Három előadást láttam: u. m. «Ismeretlen nő» operát Schodelnétől, «Kronsteini harcjátékot» Komlósinéval, és az «Örökké» című vígjátékot, melyben László és Lendvainé művészetét csodáltam meg. E három előadás elég volt, hogy a színészet iránti szenvedélyemet egészen felfokozza” (Szuper 1889: 3–4).

³⁸ Könnyedén elképzelhető persze, hogy az emlékező lelkesült érzelmei színezik Komlóssyné játékát jelentékeny teljesítménnyé (Szuper 1889: Utószó, 6–7).

gyar színház számára. Az ügyes színházszervező direktor nem ismerte fel felesége és az új játszóhely inkompatibilitását (ahol rendezőként ő maga sem tudott érvényesülni). Ha tudták is, hogy a vidéki színészetet Pesten sokan per definitionem másodrendűnek, középszerűnek tartják,³⁹ gyakorlati tapasztalataik a siker lehetőségét sugallták.

Eközben a közönszer ellen hadakozó Bajza „legendő készségeit és tudományt, több oldalú ízlést és ítéletet” felmutató bírálatot szorgalmaz, ami a közönséget nem idegeníti el, nem a színészt „téríti”, hanem befogadókat nevel (Bajza 1863: VI./11–12). Ezt az elvet követi az *Athenaeum* a színpártolás kérdéseiben, jelszava: „minden egyeneség, nyíltság, őszinteség.”⁴⁰ Vörösmarty körültekintően, megértően, elfogulatlanságra törekedve, pedagógiai szándékkal bíralt. Császár Elemér szerint ugyan túlzott lojalitása érdem felett „több értéket juttatott” a megbíráltaknak (Vörösmarty 1969: 546–548), Egressy Gábor viszont hangsúlyozta a Vörösmarty minden bírálata mögött álló tiszta szándékot, szelíd didaxist.⁴¹

Ennek ismeretében kell Vörösmarty Komlóssynét érintő bírálatait megfigyelnünk. A *Walburg éjszakája*⁴² előadásának bírálatában Ida lányuk mesterkéletlen játéka kapcsán arra hívja fel a Komlóssyházaspár figyelmét, hogy még a született tehetség sem ér sokat képzettség nélkül. Közvetve magát Komlóssy Ferencet is többször bírálta,

³⁹ Bajza még 1841-ben is így vélekedik: „Ügyekezünk, uraim, igazgatók és közönség, kicsiny számú színész talentumainkat Pesten összegyűjteni, és itt megtartani! Vidékeink még nem eléggé jó iskolák a színésznek. Onnan ők kevés dicséretet hoznak, sőt abból is, mit Pestről vittek el magokkal, gyakran veszítenek” (Bajza 1863: VI./84).

⁴⁰ Ezt egy, a színház szervezési-igazgatási ügyeit taglaló polémia során fejtik ki részletesen. A *Nyilvánosság, névtelenség, feleletteher* című cáfolat teljes terjedelemben a 217–222. oldalakon olvasható. (*Athenaeum*. 1839. február 2. 221.)

⁴¹ „Gyakran kíméletlenül bíralt bennünket – mert szeretett –, ámde többnyire tanulságosan, és sohasem aljasan.” (Egressy Gábor: *Emlékezés Vörösmartyra*. Vörösmarty 1969: 347.)

⁴² „Ez a’ fiatal leány olly szépen indult, annyi bátorságot, otthoniséget mutat a’ színpadon s annyi sejtését a’ jónak, abban is mi neki még nem sikerül, hogy a’ magyar színészet valósággal örvendhet e’ sarjadéknak. Ehhez járul még a’ kedvező külső, egyenes növés és alkalmas magasság. Hangján még valami kis éretlenség van, de az a’ korral múlni fog. Mi örvendünk szüleinnek; hová ők el nem értek, ezen kis művészi csemete el fog érni, ha tanulmányai rosz irányt nem vesznek.” (*Athenaeum*. 1838. október 25. 551.)

akinek rendezői víziójával, a látványosságot, szórakoztatást elsődlegessé tevő, sokszereplős, egzotikumot és nemzetit ötvöző darabválasztásait az emelkedett szempontokat képviselő Vörösmarty nem fogadta el.⁴³ Abban egyetértett a főrendezővel, hogy a publikum kegyeinek elnyeréséért nagy erőfeszítésekkel kell küzdeni, ám ehhez eltérő típusú látványosságot javasolt.⁴⁴ Komlóssynak üzenve kifejtette lapjában, hogy a rendező „dologismeretét és jártasságát” az átgondolt szereposztás mutatja legkifejezőbben, mely téren hiányosságokat lát:

szereposztás által lehet semmivé tenni vagy fölemelni az egész színház’ hitelét. Azért minden jól rendezett színházaknál ezen provincia nem egy két ember önkényére, hanem egy értelmes comitéra szokott bízva lenni [...] A’ mi előadásinkat is főkép a’ szereposztási hanyagság, vagy ügyetlenség teszi gyakran olly érdektelenné, olly csodálatosan elkontározottakká. (*Athenaeum*. 1838. november 15. 655.)

Komlóssyné játékanak bírálatával tehát nemcsak Komlóssy Ferencet, hanem a színház vezetőségét is megítélte. Megengedhetetlennek tartotta a szemléletet, mely mellőzte a színház szakszerű, elméleti-esztétikai háttérének megformálását.

Komlóssyné újra fellép. A kritikus ismét talál hibát: „Komlóssyné sokkal mélyebben van merülve a’ régi iskola’ hibáiba, hogy-sem Pesten tetszhessék.” (*Athenaeum*. 1838. november 1. 583.); „affectatiojával, szögletességeivel, járásával, kézmozdulattal és rekedt hangjával én részemről sehogy sem tudok megbékélni. Komlóssyné Kántorné

⁴³ Houwald: *Bartholomeo Caramanno, tengeri kalózok fejedelme*. Magyar színre alkalmazta Komlóssy Ferenc. A színlapon kiemelve: LOVAS KALÓZOK. (*Pesti Nemzeti Színház színlapja*. OSZK, SSzT, 1838. október 23.) Vörösmarty ennek kapcsán bírálja először Komlóssy rendezését: túlszűfoltnak, történelmi-földrajzi szempontból hiteltelennek, az olcsó szórakoztatást célzónak, s túlzásaival nevetségesnek találja az amúgy látványos előadást, amelyben legalább 42 ember lépett fel. Vö. *Jelmezkönyv 1837-38*. (OSZK SSzT, Nemzeti Színház iratai, Kötetes iratok 784/216–219) – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy kortársai nem feltétlenül értettek egyet vele. A *Honművésznek* például rendkívüli mértékben tetszik a rendezés (*Honművész*. 1838. október 28. 677.).

⁴⁴ „A’ magyar színház’ igazgatóságának pancratiastának kell lennie, azaz minden erővel küzdeni, hogy a’ publicum’ kedvezéseit megnyerje, ’s erre nem kis eszköz volna a’ ballet” (*Athenaeum*. 1838. november 25. 703–704.).

modorjában játszik, de ő nem azt tanulta el a' mi Kántornében jó, hanem azt a' mi rossz.”⁴⁵

1838. december 10-ére esett Dumas *Caligula* című ötfelvonásos verses tragédiájának bemutatója. A Laborfalvi Róza jutalomjátékául adott, gyengécske, vérgőzös rémdráma a nagy hírverés⁴⁶ ellenére hidegen hagyta a közönséget.⁴⁷ Komlóssyné Junia szerepét alakította az előadásban, mely a vérengző zsarnok Caligula bukását tematizálta. Junia Caligula dajkája, akinek szépséges, titokban kereszténnyé lett lányára szemet vet a gonosz császár, ebből ered a bonyodalom. A tragédia a rémdrámák kedvelt eszköztárával dolgozik: sorsüldözött szerelmesek, cselszövés, árulás, orgiák, gyilkosságok. Vörösmarty bírálatában szóvá teszi a rosszul betanult / előadott táncbetéteket, a túl szövevényes cselekményt, Fántsy és Lendvay dicséretes alakítását. Aztán hozzáfűzi: „Még egy botránkoztató dolgot kell említenünk...”

Vörösmarty gyakran bírálta a színészek beszédtechnikai hibáit. A színpadi beszéd hatását a gesztusoknál is fontosabbnak tartotta, pongyolaságát a színész legnagyobb erkölcsi vétségeként aposztrofálta: „van-e gonoszabb hiba színen, mint rosszul szólani?”⁴⁸ Ez a helyzet azonban nagyon nehezen változott, „e fölötti ingerültségében nyomta meg Vörösmarty kritikusi tollát”, fejtegeti Solt Andor (Vörösmarty 1969: 549). Ennek eredménye az ún.

Caligula-pör – Sajtóvita Vörösmartyval

„Komlosyné (Junia) folyvást nagy szerepekben játszik, kín magának, kín a' nézőknek. Mi még ügyességét sem akarjuk kérdésbe hozni; de annyi bizonyos, hogy az a' kácsahang, mellyel szerepének indula-

⁴⁵ November 6-án a *Parlagi Jancsi* című vígjáték kapcsán, melyet egyöntetűen pozitívan fogad a közönség, Komlóssyné Olbainé szerepében játszott (*Athenaeum*. 1838. november 11. 639.).

⁴⁶ Az előadást több pesti hírlap (beleértve az *Athenaeumot*) már hónapokkal korábban beharangozta. A *Rajzolatok* és a *Jelenkor* is nagy várakozással említik a szerző és a jutalmazott érdemeit. (*Jelenkor*. 1838. szeptember 15. / 74. szám / 293; október 31. / 87. szám / 345; 1838. december 5. / 97. szám / 385 – *Honművész*. 1838. december 6. 765.)

⁴⁷ Mindössze két előadást ért meg a pesti színházban, vidéki előadásáról nem tudni.

⁴⁸ „Színésznek, mielőtt kezét vagy lábát mozdítaná, hatalmába kell ejteni a' beszédet: különben elválhatlanul megrögzik hibáiban” (*Athenaeum*. 1839. január 13. 63.).

tosabb helyeit elsáporogja, nem ilyen nagy színpadra való. Reméljük, hogy a' jövő előadásról jobbakat lehet mondanunk" – zárja Vörösmarty a bírálatot (*Athenaeum*. 1838. december 16. 799–800.).

Gangel Sylvia találóan foglalja össze, mi lehetett Komlóssyné hibája: „a modorosság a nagyobb színész-vétek, mert noha az álpátosz is főbenjáró bűn Thalia ellen, és – kegyes csalással – legalább hallgatója lelkét el akarja röpíteni a költő ihlet-paradicsomába, a monotónia-modorosság⁴⁹ azonban még csak morphiúm-álmot sem idéz elő, csupán butító álmodást ásit a közönség felé” (Gangel 1948: 32–33).

Ekkor Komlóssyné végre megszólal, válasza az őt érő kritikákra 1839 januárjában jelenik meg az *Athenaeum* hasábjain, Vörösmarty egyúttal saját feleletét is publikálja (*Athenaeum*. 1839. január 6. 28–32.). Rövid polémiájuk a kortársak felzúdulását vonta maga után. A későbbi elemzők Vörösmarty válaszanak eleganciáját, költőiségét hangsúlyozzák.⁵⁰ Ez „prózai írásművészetének egyik remekbe szabott darabja” – állítja Solt –, melyet a színésznő „személyes-gúnyolódó szurkálódásaira,” „gyerekes kérkedésére,” „érzelgős panaszolkodásaira” reagálva „az igazi művészre jellemző szerénységgel”, „bölcshizigációval”, „férfias-komolysággal”, „kedélyes-tréfásan” fogalmazott meg (Vörösmarty 1969: 552). Salamon Ferenc szerint „a tekintélyes bíráló” „legszebben s legnyomósabban előadott önigazolása az irodalmi vita példaképeként” mutatható fel (Salamon 1907: I./159). Gyulai Pál a vita rövid rezüméjében Vörösmartyt feddhetetlen és tévedhetetlen bíróként atyai tiszteletreméltó, igazságos tanítóként festi le (Gyulai 1985: 202–204).

A polémia elemzői Komlóssyné érveit sztereotipikusan női vonásainak hangsúlyozásával semmisítik meg: „részvétet keltő hangon jajdult fel s a hazai művészetnek tett áldozatát emlegette” (Salamon 1907: I./159). „Női” attribútumai: érzelmessége, butácska siránkozása, nem épp a jámbor kacsához illő „színésznői szenvedélye” (Gyulai 1985: 202) eszerint megszólalását komikussá torzítják. Ez a szemlélet minden helyes és mérvadó megállapítása mellett is a színésznő és a

⁴⁹ Az ó- és új iskola elnevezést először a *Honművész* említi, Bajza is ezen kettősségre építi a színészi beszédmód felosztását: a síró-éneklő iskola, vagyis az ó iskola, ennek élén Kántorné állt: a természetességet és egyszerűséget nélkülöző szövegmondást jelentett, ünnepélyes, pátoszteljes, a hang erőteljes hatására alapozó, és a másik, a naturalizmus felé tapogatózó, a beszédet is a jellemformálás részeként tekintő mód.

⁵⁰ A polémiáról: Salamon 1907, Gyulai 1985, Tóth 1958, Solt 1969.

színkritikus párviadalát olyan vígjátéki-patriarchális keretbe helyezi, melynek antagonistái a fegyelmezett, észelvű Férfi és a szeszélyes, sértődött, ezért komolyan nem vehető Nő. Tóth Dezső eltérő véleménye szerint „a hazafias, művészetén kívüli szempontok primitív érvényesítésének nehezen leküzdhető, begyökerezett mentalitásáról” van szó, „amelyet lépésről lépésre kellett kiszorítani a kritika előtt megnyíló újabb területekről” (Tóth 1958: 204). Vörösmartynak tulajdonképpen újra meg kellett vívnia „az irodalomban az esztétikai érvelés javára eldőlt harcot”. Első lépésként nyilvánosság elé tárta polémiájukat, ezzel jelezvén, hogy nem magán-, hanem közügyről van szó (Vörösmarty 1969: 552). Ezt az elvet Gangel Sylvia „negatív tanítási módszerként” azonosítja (Gangel 1945: 76).

Komlóssyné levele a vándortársulatok érdemeinek romantikusan nagyívű summája. A szöveg a színház és kultúra nélküli – mondhatni preteatrális – nemzeti lét *tohu-va-bohujának* hatásos képével indít: „Midőn még fájdalom sem tudós társaság, sem Athenaeum, sem pesti színház nem létezett, én már akkor ifjú éveimnek feláldozásával előítéletekkel, részvétlenséggel küzdve fáradoztam a’ magyar színészet’ parlag ugarjain, tövist, gyomot irtani, és helylyel helylyel, egy egy kis mezei virágocskát ültetni, tenyészteni” (*Athenaeum*. 1839. január 6. 28–29.). Az önfeláldozás pátosza mögött ironia sejlik: a megnevezett tekintélyes intézmények origójaként a vidéki színészet, s annak kulturális-szociális kiterjesztése feltételeződik. A levél nevesíti a vándortársulatok eredményeit, melyek a pesti magyar színház létrejöttét, és ezáltal a Vörösmarty-féle kritikusok létjogosultságát is lehetővé tették: közönségnevelés, nyelvapolás, kulturális menedzsment, ízlésformálás. Ezt az újságolvasó közönség számára ismerős szemléleti, ízlésbeli ellentétpárokkal ábrázolja: városi–vidéki, kifinomult–kérges, művelt–primitív, emelkedett–alantas. Ezek egy elitista (vagy annak tartott) szemlélet áldichotómiáit karikírozzák. Részben utalnak is a Pesti Magyar Színház közönségszervezői politikájának kezdeti illúzióira és kudarcaira, mely elsődlegesen a nemesi réteg folyamatos pénzügyi támogatására épült, kezdetben kizárva „alacsonyabb” társadalmi rétegeket. Komlóssyné levele azt tételezi, hogy ő és pályatársai voltak (és lesznek) a nemzeti horderejű intézmények működtetésének mozgatórugói:

a’ magyar szegényebb közönséget, ha nem Thalia’ disz-csarnokába, de pitvarába bevezetik, és kandivá teszik egykor, midőn Pestre búzá, szalonnát, ludat, és kacsát hoznak eladni,

annak disz-csarnokát is megtekinteni, ‘s ez által a’ művészet iránt fogékonytá, simúlttá formálódnak; hogy az áll, bizonyítja a’ pesti színház karzata, melly országos, sőt néha héti vásárcor is telve kecskeméti, szegedi, ‘s más vidéki szűrös gubás, bundás hallgatókkal, pedig higye el, t. V. ur, ezek Salamon királyt nem olvasták, de adva sem látták (*Athenaeum*. 1839. január 6. 28.).

Solt Andor feltételezése szerint a választmány is közreműködött a válasz megszövegezésében, hiszen az *Athenaeum* számtalanszor bírálta őket. A levél érvkézlete, az érdekem könyvelői precizitással megosztott leltárja viszont Komlóssy Ferenc 1860-ban elkezdett, majd halála miatt befejezetlenül hagyott emlékiratainak⁵¹ stílusára emlékeztetnek. Komlóssy színigazgatói pályafutása során valóban több színház megépítésének tanúja/részesé volt (feleségével együtt), s ezeket a levél meg is említi: „Mint sikerült fáradozásom, azt a’ füredi, szabadkai, kecskeméti színházak’ építése bizonyítja, hol, – bár ki hogyan vélekedjék – a’ magyar nyelv’ terjesztésére eszközül szolgáló, ‘s e’ tekintetnél fogva elszenvedhető vándor társaságok, enyhet, nyugtot, ‘s födelet találnak” (*Athenaeum*. 1839. január 6. 28.). A rendezői minőségében (a *Caligulát* is ő rendezte!) többszörösen megsértett Komlóssynak ugyanúgy volt oka a fáradhatatlan kritikusnak visszavágni, ám az előre sejtethető nyilvánosság reményében hasznosabb volt felesége (a gyenge, kiszolgáltatott, meghurcolt és megsértett színésznő) nevében megfogalmazni a panaszt. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért Komlóssyét nevezem a levél megfogalmazójának.

Komlóssy né levele érzékeny családi jelenettel folytatódik:

Szeretném ha V. ur látná, mint csügg e’ perczben mind két leányom köny-özön közt nyakamon, és sírva mondja: ‘Menjünk anyám innen, hisz nem szorultál rá, hogy magad valaki által kigúnyoltasd, hadd vesszen a’ theatrom minden criticusaival, hol egy olly jó anyát, mint te kigúnyolnak, csúfolnak, ki érettünk fáradságos keresményedet feláldozád, csakhogy a’ színészi pályára szükséges muzsikára nyelvekre megtaníttas-

⁵¹ A nagyívűnek induló emlékezés címéhez híven (*Adatok a magyar színészet történetéhez*) társulati névsorokat, jellemrajzokat, a vándorszínészet kronológiáját, fontos állomáshelyeit tartalmazza, valamint Komlóssy Ferenc munkásságának bemutatását.

sunk.’ – Vesztene-e e’ két nevendékben a’ magyar színészet: azt V. ur maga ítélje meg (*Athenaeum*. 1839. január 6. 28.).

A szöveg sajátos csavarral mossza össze a nő legfennköltebbnek ábrázolt hivatásait: az anyaságot és a színészi létet. Láthatjuk, hogy Komlóssyné érveit teátrálisan megkomponált tablók sorozatával teszi szemléletessé, ezek: a színház ügyéért fáradságosan, önfeláldozóan dolgozó vándortársulatok képe; az anyagi valóság (ugar, piactér, karzat) és az eszme (művészet, színház, páholy) patetikus komplementer ellentétpárjai; érzékeny-biedermeier családi jelenet három síró nővel és egy dühös férjjel; a meghurcolt, kicsúfolt honleány színésznő-mártír képe; végül pedig a fabulák nyelvén megjelenített példázat. A tudatosan felépített érvsorozat nem csak a megsértett, kiszolgáltatott, hanem az önmagáért (saját eszköztárával) kiálló, harcias nőt festi elénk. Sorsában a publikum elvárásai/rendelkezései tükröződnek: ünnepe, megközelíthetetlen művészek törekénységének bizonyítékát, saját mulandóságuk, esendőségük ismétlődését olvashatták, ami részvétet keltett és azonosulási mintát is kínált. Ezek a rendezői tudatossággal megkomponált, érzelmileg telített, színpadias képek a színház reprezentációs logikájának megfelelően a társadalom kulturális-képi világát, az uralkodó ideológiák által áramoltatott identitásképző mintákat közvetítik (Kiss 2003: 21–22). A keresztény és romantikus ikonográfiából ismert családeshemény romantikusan felfokozott, érzelmes képével hatnak az olvasóra: olyan ideálképet festenek, mely egy nemzeti ügyért (itt: színház) való önfeláldozás magasabb rendű valóságát tükrözi (Sinkó 2012: 195). A levél a szimbólumok érzelmileg telített nyelvén a művelt polgárság kortárs nőideálját rajzolja meg: emelkedett, nemes lélek, a kíváncsú női erények, hűség, családszeretet, jótekonkodás és szelídség birtokosa (Papp 2014: 143), aki nemzettudattól ösztönözve ápolja a kultúrát, és sajátosan „nőies” műveltsége révén gyermekei nevelésében, a család nemzeti érzületének elmélyítésében, a család reprezentációját erősítő részvételében, férje előmenetelét segítő önfeláldozásában hasznosítja magát (Papp 2014: 144–146). „Fáradtságos kereseményével... a’ színészi pályára szükséges muzsikára nyelvekre” taníttatta két leányát, írja Komlóssyné, ez a sikeres társadalmi érvényesülés egyre inkább legitim módjává avanzsáló színészet professzionalizációjának folyamatát is jelzi, és Komlóssy Ida már fiatalon elért sikereinek kulcsát is megadja. A neveltetés (nyelvtudás és zenei műveltség) a nők társasági jelenlétét is fölértékelte, önérvényesítésük hathatós eszközét biztosította. Ennek érdekében tett erőfe-

szítései a levél logikája szerint Komlóssynét kiemelték „provinciális” keretei közül (vö. László 2007: 169).

Ezt a társadalmilag hasznos műveltségeszményt szegezi szembe Komlóssyné a színészi képzettség hiányát firtató Vörösmarty érveivel, s így a férfiakkal versengő, tudós, önérdékeit akár nyilvánosan is érvényesítő nő Schodelné, Déryné által is képviselt ideáljához kapcsolódik.

A levél záró soraiban megjelenő kígyót, békát felfaló kacsá képét *A peleskei nótárius* vitatott humordefiníciója ihlette.⁵² A Vörösmarty „köreibé” tartozó Gaal József művét a *Rajzolatok* részletesen és hosszsan elemezte, plagizálással és erkölcstelen, nemzetietlen humorizálással vádolva meg a szerzőt. Komlóssyné levele merész gondolatátvitellel Vörösmarty erkölcsiségét barátja feltételezett moráljával azonosította, és ennek a morálnak a nevében a zárókép a nemtelen színikritikus, a „kígyó” erkölcsi megsemmisülését vizionálja.

Vörösmarty válaszát az említett szerzők részletesen elemezték. Ehhez most csak néhány megjegyzést fűznék hozzá. Vörösmarty ebben a Komlóssyné felvetéseiből adódóan egyenlőtlen vitában az érzelmi alapú érveléssel szemben (ki- és megcsúfolt egy érdemdús színésznőt) „a’ részrehajlatlan igazságot” ígérte. Válasza egyszerre mutatja meg őt felvállalt emberi esendőségében és rendíthetetlen szaktudásától vértetzetten. Leghatékonyabb útja az őszinteség. Egyetértek Solt Andorral abban, hogy fiatalkori bukásairól, félresikerült törekvéseiről, ifjúkori ábrándjainak meghiusulásáról, csalódásairól az „igazi művészt jellemző szerénységgel”, nosztalgikusan, kedélyesen beszél. Cizellált ívű érvei mögül kivillan: a színház szeretete közös ügy, és távol áll tőle a színésznő eredményeinek, törekvéseinek, személyiségének semmibe vétele, mint ahogy nyilvános megszégyenítését sem akarja. Más kérdés, hogy a helyzet Komlóssyné számára mindenképp megalázó és sértő volt. Vörösmarty viszont nem volt részvétlen. A színésznők érzékeny, ízlésnek, időnek kiszolgáltatott sorsát az *Árpád ébredésében* már megrajzolta megrendítően fájdalmasan, mély átéléssel. Színész-

⁵² „A’ tudós urak, kik közül most egyik, paródia helyett, e’ krajczáros komédiát színpadra hozta, eleget zajogtak ’s zajoghatnak továbbá is a’ magyar humor ellen az Athenaeumban, de pártjok dühét úgyszólván egy egész írói kar ellen, a’ színpadon önteni ki, botránkozást okozó méltatlankodás. Mi jognál vagy hiedelem’ szabályánál fogva adta Gaal ur a’ nótárius fiának szájába e’ szavakat: »A’ magyar humor egy piszkos mocsár, mellyben undok békák kráknognak és kuruttyolnak?»” (*Rajzolatok*. 1838. október 11. 232.)

nőjét az Irigység, Részvétlenség, Gúny, Rágalom, Csáb, Kajánság és Éhhalál által üldözötten exponálja, s ez Székely György szerint volta-képp az önsorsát felmutató költő lírai önarcképe (Cennner–Székely 1985: 11). Komlóssynének írott válaszában tapintatosan jelzi: megérti, hogy szenvedést okoz önnön anakronisztikusságának tudatosítása. Az igazi művészet „kortalan”, és az igazságos bírálatok, valamint a józan önművelés mentik meg az „elbizottságtól, és tespedéstől.” Emellett azonban ő is elismeri a szerencse szerepét a színpadi sikerek elérésében.

Válaszában Komlóssy Idát személyesen is megszólítja. „Valóságos parainesis egy kezdő, a színészpálya veszélyeit, buktatóit még alig sejtő, tapasztalatlan fiatal számára, egyben határozott kiállás a kritika jogai és kötelességei mellett” (Vörösmarty 1969: 552), ami részletesen vázolja a színművész 21. században is érvényes, tehetségen és kitartó önművelésen alapuló ideálképét.⁵³

Mintegy keretezésként, a bibliai képpel induló polémiát hasonló ihletettségűvel zárja: Komlóssyné „engem a’ magyar humor’ kígyói és gyíkjai közé számít, sőt a’ mi borzasztó – elnyeléssel fenyeget; mi egyébiránt nem olly könnyű lesz: én már egy kissé régi kígyó vagyok, ‘s hogy a’ kígyó szerencsésen harczol az emberi ‘s különösen az aszszonyi nem ellen, azt már a’ paradicsomban megmutatta” (*Athenaeum*. 1839. január 6. 32.). A vitát sajátos keretbe foglalják Komlóssyné levelének indító, és Vörösmarty replikájának záróképei: a két, egymással polemizáló szemlélet által metaforikusan alakított édenkert-motívum (egyik a semmiből „tövis és gyomok” közt hazafias buzgalommal megépített intézményes keretek, a másik az első emberpár – és a kígyó – teremtmése óta fennálló szemléleti különbségek konfliktusának helyszíne).

Komlóssyné és férje elgondolása azt a mentalitást tükrözte, mely szerint a művészet és a társadalmi élet normái nem különülnek el

⁵³ A színművész/mesterszínész fogalmának elméleti-gyakorlati definíciójára Bajza is kísérletet tett. A színművészt műveltsége, képzettsége, erkölcsé, valamint testi-lelki egészségének megőrzése, tehát nagyfokú tudatossága különbözteti meg az egyszerű csepűragótól. Vörösmarty szavaival: „mivelni fogja elméjét, nemesíteni és szilárdítani erkölcsét olvasás, tehetséget kifejteni művészetéhez illő gyakorlások által; szóval, igyekezni fog, hogy ne csak színésznő, hanem mivelte hölgy is legyen, vagy is legyen színművésznő, melly magasb műveltség nélkül alig lehető; ezek mellett gazdálkodni fog idejével, egészségével ‘s jó nevével” (*Athenaeum*. 1839. január 6. 32.).

egymástól, tehát mivel a színészet hazafias cselekedet, ezért megítélni is erkölcsi alapon lehet. Vörösmarty esztétikai megfontolásokon alapuló kifogásainak jogosságát ez eleve kizárta mint Komlóssyné játékanak lehetséges értelmezését. Ennek megfelelő az indulat hevessége is, mely a „különnemű dolgok külön látni nem tudásából táplálkozott” (Tóth 1958: 202). Vörösmarty azonban úgy „vétett” a lovagiasság szabályai ellen, hogy a hangsúlyozottan ritualizált, meghatározott kodifikált érintkezési módok, társaséleti formák és keretek által alakított férfi nemi szerep lovagiasságeszményének és követelményének tökéletesen eleget tett (László 2007: 169): teret és keretet biztosított Komlóssyné nyilvános érvényesülése számára, tételes válaszáda pedig szellemileg is méltó partnerként tüntette fel a színésznőt.

Tóth Dezső a 19. század első felének tanulmányozásához egyfajta szándékolt anakronisztikusság alkalmazását javasolja, vagyis annak figyelembevételét, hogy az esztétikai és etikai normák „szüntelenül módosították, torzították egymást s az egész átmeneti korszak kritikai mércéje gyakorlatilag e kettő kölcsönhatásának eredője volt” (Tóth 1958: 200).

Ez a színészetet, a színészi munkát mérő hazafias cselekedetként felfogó szemlélet nem értette, hogy elérkezett az idő a művészet külön szempontjainak érvényesítésére; számára nem különültek még el a mindennapi társadalmi élet ítélő normái (amelyek alapján teljességgel igaza volt) a művészetétől: ezért hivatkozott szubjektíve jóhiszeműen és jogosan egy színészi alakítás bírálatával szemben anyaságára és honleányi áldozatosságára. Vörösmarty viszontválasza éppen e két össze nem keverhető szétválasztása szempontjából elvi jelentőségű: Komlóssyné minden művészen kívüli szempontjának méltányosan helyet adott, „csupán” azt tette hozzá: „de miért következik mindebből, hogy Komlóssyné szerepekben lépjen fel, melyeket meg nem bír, vagy hogy általában fellépjen?” (Tóth 1958: 204.)

Epilógus helyett

A vita lezárását követően Komlóssyné 1839. április 16-ig még tucatszor lép fel a színházban, szinte végig mellékszerepekben. Vörösmarty tapintatosan nem foglalkozik vele többé, és talán ugyanilyen tapintatból más bírálók sem.

A részvényes társaság színészeti választmányának 1839. április 18-án kelt jegyzőkönyvében olvasható, hogy Komlóssy Ferenc saját szer-

zódésének meghosszabbítását, „egyszersmind feleségének a színjátékoktól felmentését” kéri.⁵⁴ A jegyzőkönyv nem említi, hogy Komlóssy Ferenc mivel indokolta kérését, a válaszmány sem kért magyarázatot. A meghosszabbított szerződést kiegészítették azzal, hogy édesanyja helyett Komlóssy Paulina többször tartozik fellépni a kórusban.

1840-ben a válaszmány bizalmatlansági okokra hivatkozva meneszti Komlóssy Ferencet tisztségéből.⁵⁵ A színigazgató újra társulatot szervez, és viszi magával egész családját.⁵⁶ Otthagyva „pesti biztos állását” előbb Szegedre, majd Miskolcra, Kolozsvárra, Nagyváradra utaznak. 1844-ig újra a vándorszínészek életét élik. A drámai hősnő és naivaszerepeket Ida játssza – dicséretesen. Komlóssyné kevesebbet lép fel, anyaszerepeket és komikus zsánerfigurákat alakít. Ha néha eltér bevált szerepeitől, a kritika azonnal szóvá teszi kora és szerepei közti szétartást. Még mindig megdicsérik remek memóriáját, szövegtudását, iparkodását és komikusi tehetségét. Hangja viszont állandóan rekedt, halk.

1845-ben Komlóssy Ferencet újra alkalmazzák a Nemzeti Színháznál adminisztratív feladatkörben. Ettől kezdve Pesten élnek szerény, de biztos anyagi körülmények között. Komlóssyné 10 évvel később bekövetkezett haláláig többé nem lépett fel. Az 1855-ös félelmetes kolerajárvány őt és Ida lányát is megbetegítette. Hosszan szenvedett a betegségtől, halálában utolsó, tapintatos anyaszerepét játszotta el: mint egy szomorújáték nagyjelenetében. Már napok óta halott volt, mire Ida felépült annyira, hogy egészsége veszélyeztetése nélkül közölhették vele a rossz hírt.

Összegzés

A magyarországi reformkor kanonizált története elvitathatatlanul, már-már nyomasztóan androcentrikus, vagyis kórosan túltengnek benne a férfiak, hangsúlyozza László Ferenc (László 2007: 161). Cé-

⁵⁴ Jegyzőkönyv az 1839. április 18-i ülésről. A részvényes társaság színészeti válaszmányának ülései (Pest vármegye kisgyűlése. Jegyzőkönyvek és jegyzőkönyvi kivonat, 1838. OSZK SSzT, Nemzeti Színház iratai, Fond 4/10).

⁵⁵ Jegyzőkönyv 1840. március elejéről (dátum nélküli, március 3. előtt). = A részvényes társaság színészeti válaszmányának ülései. (Pest vármegye kisgyűlése. Jegyzőkönyvek és jegyzőkönyvi kivonat. 1840. OSZK SSzT, Nemzeti Színház iratai, Fond 4/18, 20v–21r.).

⁵⁶ A jegyzőkönyvekben olvasható, hogy Ida helyett sürgősen keresni és alkalmazni kellett hasonló adottságú színésznőt.

lom az volt, hogy ehhez a történeti kánonhoz újabb női történetet kapcsoljak, amely épp azért érdekes, mivel főhőse nem rendelkezett azokkal az „engedélyekkel”, amelyek a rendkívül tehetséges, üstökös-ként fénylő színésznő-kortársak életét valamilyen szinten mégis könnyebbé, élhetőbbé, önérvényesítésük szándékát elfogadottabbá tették.

A nők karrierstratégiáit alapvetően meghatározta családi állapotuk, műveltségük, anyagi helyzetük, társasági kapcsolataik. Komlóssyné egyszerre élhette meg a század első felének legemancipáltabb és legkonzervatívabb női szereplehetőségeit (színésznő volt, valamint családját támogató erényes feleség és anya). Sorsa egyidejűleg volt hányattatott és konszolidált, s ez – miközben életformája szabadabb volt, mint sok kortársának – mégiscsak megadott koordinátarendszeren belül engedte érvényesülni. Komlóssyné személyes pályafutásmodelljének egyéni és társadalmi tényezői a színésznő sorsát viszonylagossá alakították, relativizálták: anyja korán özvegységre jutott, őt és testvéreire el kellett tartania, 14 évesen választotta életpályául a színészetet, 15 évesen férjhez ment, 17 éves korára két gyermeke volt, színigazgató férje társulataiban primadonna-szerepeket vitt, majd Pesten a legnagyobbakkal mérhette össze tudását, miközben soha nem „tanulta” választott szakmáját, hivatását. A nőnek a reformkorban kijelölt főbb szerepeibe illeszkedve élt: a családért felelős feleség, a gyermekeivel érzékeny kapcsolatban levő anya, a férj közösség előtt felvállalható társa, a társasági kapcsolatokat hatékonyan működtető asszony volt.

Komlóssyék sokáig olyan közegben munkálkodtak, ahol a megélhetés, a „színházcsinálás” gyakorlati feladatai megelőzték az elméleti keretek kialakításának igényét. Ez az életformájukat meghatározó, nehezen levetkőzhető szemlélet viszont idejétműlttá vált a Pesti Magyar Színházban. Komlóssy Ferenc valóban szakavatott, ügyes színházmenedzser, buzgó és céltudatos fordító, nagy teherbírással rendelkező, kreatív rendező, ellentmondást nem tűrő ügyelő, ezen felül pedig elismert komikus színész volt. Megérdemelten bízták rá a magyar színház ügyeit. Felesége pályafutása hozzáidomult a férj ambícióihoz: primadonnának kellett lennie, miközben az előadások sikere nem utolsó sorban a nőalakok megformálóin is múltott (Kiss 2007: 39). Ehhez megvolt a megfelelő ambíciója, szorgalma, lelkesedése is, emellett erényes is tudott maradni. Motivációja és hivatásszeretete azonban – megfelelő képzettség és elmélyültség nélkül – nem volt elég ahhoz, hogy az „új” iskola követelményeinek megfeleljen. Plafonálódott, elérte lehetőségei felső határát. Az emlegetett húsz évet testi egészsé-

ge is megcsínylette. Alkatát ugyan nem kifogásolják (ahogy Déryné esetében történt),⁵⁷ ám hangjának minősége jelentősen romlott, a források krónikus hangszálglyulladásra utalnak.

Komlóssynénak színésznőként a különböző elvárások, ízlések, elméleti-gyakorlati elképzelések, „körök” metszéspontjában kellett helytállnia: sorsa per definitionem azt jelentette, folyton megfelelni. Kezdeti sikereit és bukását az a széttartás is okozhatta, mely a színház elméleti és gyakorlati kereteit alakító folyamatok eltérő ritmusából, az erkölcsöt és esztétikát szétválaszthatlannak tartó szemléletből, a bírálatok által közvetített sajátosan szeszélyes eszmények és a feltétel nélküli elfogadás és szórakozás igényének szembesüléséből fakadt. Vörösmartyval folytatott polémiaja az önérvényesítésért küzdő nők közé sorolja Komlóssynét. Színészi karrierjének eseményeiről, befogadásáról olvasva felsejlik mögötte annak az asszonynak a sorsa, aki mélységesen hisz a színészetben, bár választott hivatása kivételesen sebezhetővé teszi őt. Ebből a hitéből fakadóan fektetett anyagi-szellemi erején felül lányai igényes nevelésébe. (Idába annyira erősen beoltotta ezt a szemléletet, hogy ő is mindenképp színésznek akarta nevelni lányát.) A magyar színészet ügyét nemcsak a kiemelkedő művészek, de a kitartóan dolgozó, kevésbé tehetséges mesteremberek is hathatósan munkálták. A szakma professzionalizálódási folyamatának finomhangolását épp a Komlóssyné-féle színésznők emberképzettségi-műveltségi problémái, erőfeszítéseinek eredménye és iránya, megélhetéséért folytatott küzdelme adta.

Komlóssynéra nem az a sors várt, ami nála jóval ragyogóbb pályatársaira: Déryné és Kántorné is szegénységre jutott öregkorára, kegyelemkenyéren éltek. Számára férje jövedelme biztosította a megélhetést Pest-Budán, és még láthatta lányának színpadi sikereit is, valamint férjének újfajta, kevesebb rivaldafénnyel járó, ám felelősségteljes és elismertséget hozó munkájában kiteljesedését.

Vörösmarty kitartó pedagógiája mégis győzedelmeskedett. Komlóssyné életének talán legígéretesebb szerepét kapja általa: a művészetért meghurcolt, nagy múltú színésznőét, akit nemcsak hivatásában, de azzal összeforrva emberi-anyai-női szerepében is megcsúfoltak. A

⁵⁷ Ez azért lényeges, mivel 1838-39-ben még mindig „az alkat = szerepkör egyenlőség dominál az átlényegülő, adottságain felülemelkedő színész romantikus eszményéhez képest” a pesti magyar színházban (Kerényi I. 1990: 277–278).

sajtó nyilvánosságának köszönhetően egy megkonstruált közösségi térben mutathatta be leghatásosabb és legérzelmesebb alakítását, férje hatásos menedzsmentjével.

Irodalom

ABAFI Lajos

1882 A miskolci színház történetéhez. *Figyelő* 12. 256–272; 367–384.

BAJZA József

1863 *Összegyűjtött munkái*. Második kiadás, VI. kötet. Dramaturgiai írások. Pest.

BALOGH István

1927 *Egy agg színész életéből*. s. a. r. dr. BARNÁ János, Makói Friss Újság nyomda- és lapkiadó vállalat.

CENNER Mihály – SZÉKELY György

1985 *A magyar színészet nagy képek könyve*. Corvina, Budapest.

DEMETER Júlia

2012 Magasabb szempont vagy társalkodás? A színház funkciója a reformkorban. In: PINTÉR Márta Zsuzsanna (szerk.): *Színházak és színészek a 19. századi Balatonfüreden*. Balatonfüred. 9–16.

DÉRYNÉ

1900 *Naplója*. I–III. kötet. s. a. r. BAYER József. Singer és Wolfner, Budapest.

EMÖDI Pál

1837 *Játékszíni zsebkönyv, melyet a' nagyméltóságú méltóságos, fő-tisztelendő, nagyságos, tekintetes, nemes, és minden rangon lévő nagy lelkű honfiaknak mély tisztelettel hálája örök jeléül nyújt 1837-ik évre, örök tisztelőjük, Emödi (emödy) Pál, a' kassai nemzeti dal- és színéztársaság sugója*. (OSZK, SSZT) Kassa.

ENYEDI Sándor

1975 *Déryné erdélyi színpadokon*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

GANGEL Sylvia

1948 *A színpadi beszédművészet és a Nemzeti Színház első évtizede*, doktori disszertáció, Budapest, kézirat.

GYULAI Pál

1985 *Vörösmarty életrajza*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

KERÉNYI Ferenc

1990 *Magyar Színház történet I-II. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2010 *Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*. Ráció Kiadó, Budapest.

KISS Attila

2003 Szó vagy kép? In: KISS Attila Atilla – SZÖNYI György Endre (szerk.): *Szó és kép. A művészi kifejezés szemiotikája és ikonográfiája*. JATE Press, Szeged. 21–33.

KISS Csilla

2007 „Királynő vagy te a művészet országában.” A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon. In: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest. 89–108.

KOMLÓSSY Ferenc Dániel

1860 Adatok a magyar színészet történetéhez. *Magyar Színházi Lap* 4–7. sz.

LÁSZLÓ Ferenc

2007 A nők mint a reformkori társas élet főszereplői. In: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest. 161–170.

SZÉKELY György (szerk.)

1994 *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NÉMETH Antal (szerk.)

1930 *Színészeti lexikon. I-II. kötet*. Győző Andor kiadása, Budapest.

PAPP Júlia

2014 „Ti vagytok a’ polgári Erény ‘s Nemzetiség védangyali...” – Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában. In: PAPP Júlia (szerk.): *A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. 141–162.

SALAMON Ferenc

1907 *Dramaturgiai dolgozatok*. I. kötet. Budapest.

SCHÖPFLIN Aladár (szerk.)

1929–31 *Magyar Színházművészeti Lexikon*. I–IV. Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.

SINKÓ Katalin

2012 *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19. századi képkultúra köréből*. Magyar Nemzeti Galéria [Budapest].

SOLT Andor

1971 Első színikritikusaink. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 75. (1–2). 128–147.

SZUPER Károly

1889 *Színészeti naplója 1830-1850*. S. a. r. VÁLI Béla. Színháztörténi könyvtár – Új sorozat 2., Budapest.

TAR Gabriella-Nóra

2004 *Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain.*
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár.

TÓTH Dezső

1958 Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 62. (3). 200–207.

VADERNA Gábor

2013–4 Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra? *Irodalomtörténet*, 94. (4). 467–501.

VÖRÖSMARTY Mihály

1969 *Dramaturgiai lapok*. 14. kötet. A jegyzeteket írta SOLT Andor.
Akadémiai Kiadó, Budapest.

A kolozsvári fiatalok szlengértelmezése és szlenghasználata

A doktori kutatásom során az erdélyi magyar szleng nyelvváltozatok kontaktusjelenségeit vizsgálom, ami nemcsak nyelvi adatok gyűjtését foglalja magába, hanem attitűdvizsgálatot is. Jelen dolgozat egy olyan előzetes kutatás eredményeit dolgozza fel, amelyet a kolozsvári középiskolások és egyetemi hallgatók körében végeztem. A vizsgálat tárgya egyrészt az, hogy a kolozsvári fiatalok hogyan értelmezik a szleng fogalmát, másrészt pedig néhány konkrét kifejezés használatára is kiterjed. A kérdőív célja elsősorban attitűdvizsgálat volt, ezért kevés nyelvi adatra kérdez rá, ettől függetlenül viszont érdemes megvizsgálni ezeket.

A fiatalok szlengről alkotott elképzelésének vizsgálata elengedhetetlenül fontos mind a jelen részkutatás, mind a teljes kutatás szempontjából, hiszen a szleng meghatározása eleve problematikus. Emellett főként az attitűdvizsgálat(ok)hoz szükséges tudni azt, hogy mit értenek a szlengen akkor, amikor az ehhez való viszonyulásukat fejezik ki.

1. A szleng a tankönyvekben és az internetes szövegekben

Mielőtt rátérnénk arra, hogy a fiatalok mit értenek a szlengen, hasznos megnézni azt, hogy egyáltalán milyen definíciókhoz, értelmezésekhez férhetnek hozzá. Átlagosan három forrást nevezhetünk meg erre vonatkozóan: a tankönyveket, az internetet és a tanár definícióját. Ez utóbbi természetesen nem vizsgálható jelen körülmények között, de ettől függetlenül számításba kell vennünk azt, hogy nagyban befolyásolhatja a fiatalok szlengről való gondolkodását.

A tankönyvek esetében nem feltételezhetjük, hogy minden diák megnézi, elolvassa a bennük leírtakat, sőt, azt sem állíthatjuk, hogy a tanárok ezekre támaszkodnak, de számolnunk kell ezzel a lehetőséggel.

Orbán Gyöngyi tankönyvei (2000a, 2000b, 2001, 2007) – ahogy a címükből is kiderül – irodalomkönyvek. Felvetődik bennük egy-egy nyelvi kérdés, de irodalmi kontextusba ágyazva, tehát ezekben semmilyen szlengértelmezéssel nem találkozhatunk. Ambrus Ágnes – Bodó

Anna (2004, 2005), illetve Bara Katalin – Csutak Judit, Balázs Géza – Benkes Zsuzsa (2004, 2005) tankönyveiben elkülönül az irodalmi és a nyelvi rész. Mindegyik tankönyvben a szövegtan, a stilisztika és helyesírás kérdései vannak jelen hangsúlyosan, viszont egy-egy rövidebb megjegyzést vagy utalást találunk a szlengre vonatkozóan.

Az Ambrus–Bodó szerzőpáros 9. osztályos tankönyvének (2004) a *Nyelvi rétegződés. Nyelvváltozatok* című fejezetében találkozunk a szleng egy változatának valamiféle értelmezésével a nyelvjárásokról szóló részt követően, de maga a *szleng* szó nem szerepel benne:

Ezeket a felosztásokat egy harmadik szempont keresztezi, mivel minden nyelvváltozatban vannak szakszavak, vagyis a szakmák, foglalkozási ágak, tudományágak speciális szavai. Ezen kívül megkülönböztetjük a különféle társadalmi rétegekre, korosztályokra jellemző változatokat, a **rétegnyelveket**. Ilyen például az ifjúsági nyelv, az **argó**, amelyre a tolvajnyelvi szavak erősebb beszivárgása jellemző, a tolvajnyelv, amely az alvilági elemeknek az elkülönülés, a titkosság szándékával létrehozott **csoportnyelve**; a **zsargon**, amely olyan nyelvváltozat, melyre a társadalom többi csoportjától való elkülönülés szándéka jellemző (kiemelés az eredetiben) (Ambrus–Bodó 2004: 197–198).

Láthatjuk, hogy egyrészt nagyon kevés szlengről szóló leírást találunk ebben a tankönyvben, másrészt maga a leírás is pontatlan és további problémákat vet fel. Problémás elsősorban a szleng rétegnyelvként való meghatározása, ugyanis a használatát nem kapcsolhatjuk kizárólag egy adott réteghez, mert mindenki használ valamilyen szleng nyelvváltozatot bizonyos mértékben. A mai nyelvészeti szakirodalom inkább *beszédmódnak*, esetleg *csoportnyelvnek* nevezi a szlenget (Kis é. n.). Továbbá nem helyénvaló az *argó* terminus sem, mert a magyar nyelvészetben ez inkább a *tolvajnyelv* szinonimája, és nem a szlengé. Erre Szilágyi N. Sándor már 1980-ban rámutatott:

A *szleng* szót (mely az angol *slang* átvétele) a nyelvművelés általában kerülendőnek tartja, de sajnos jobbat nem ajánl helyette. Márpedig ahhoz kétség nem fér, hogy ha az *argó*-t továbbra is ‘tolvajnyelv’ értelemben kívánjuk használni, akkor a szlenget nem tekinthetjük argónak, hiszen beszélőinek tömege nem csupa elvetemült gonosztevőkből áll össze (kiemelés az eredetiben) (Szilágyi 1980, 1999: 10).

Problémát vet fel az is, hogy a tankönyv magát az *ifjúsági nyelvet* az *argóval* (szlenggel) azonosítja, hiszen a szlenget nem lehet egyértelműen korosztályhoz kötni. Ez által továbbélteti a diákokban azt a tévhitet, hogy szlenget csak fiatalok használnak. Azt állítani, hogy a tolvajnyelvi szavak jelen vannak az ifjúsági nyelvben, szintén nem teljesen helytálló, ahogy Kis Tamás is megfogalmazza: „Az a felfogás, mely szerint a szleng a modern nagyvárosok – elsősorban fiatal férfiak által beszélt – alacsony szintű népnyelve, melynek szókincse jelentős részben a tolvajnyelvből származik, még manapság is elég elterjedt vélekedés, bár a modern szlengkutatásban már meghaladottnak számít” (Kis é. n.).

Bara Katalin – Csutak Judit, illetve Balázs Géza – Benkes Zsuzsa tankönyveiben (2004, 2005) csak stilisztikai, szövegtani és helyesírási témák vannak, de a 12. osztályos tankönyvben találunk egy rövid utalást a szlengre a magánéleti stílus tárgyalásakor:

Mindennapi beszélgetéseinkben törekednünk kell arra, hogy kerüljük a divatos, elkoptatott kifejezéseket (*mi újság?*, *csúcs*), a visszatérő töltelékszavakat (*kérlek szépen, hát, és aztán, izé*), a durva, bántó szóhasználatot. A szókincs változatos használata, a kifejezés szellemessége, a beszélgetést élénkítő változatos mondat szerkezet, a gazdag modalitás egyaránt jellemzői a művelt társalgásnak (Bara–Csutak, Balázs–Benkes 2004: 230–231).

A fenti részlet a „mi a szleng?” kérdésében természetesen nem visz előre, de lényeges lehet az attitűd kapcsán. Bár nincs expliciten ki mondva, hogy a *divatos, elkoptatott kifejezések* mire vonatkoznak pontosan, a megadott példák alapján arra következtethetünk, hogy a szleng elemeket (is) jelölik. A tankönyv arra inti a diákokat, hogy ezeket az elemeket kerülni szükséges, így csak ráerősít arra a nyelv-művelő felfogásra, miszerint a szleng nem szép, és káros hatása van a nyelvre. Hangsúlyoznám, hogy mindez a *magánéleti stílus* kapcsán merül fel. De hát milyen más helyzetben használhatnánk a szlenget, ha nem a magánéleti társalgásaink során?

Megvizsgálva a tankönyveket azt tapasztalhatjuk, hogy egyik sem ad megfelelő magyarázatot arra, hogy mi a szleng, sőt magával a *szleng* fogalommal nem is találkozunk egyikben sem. Emiatt a diákok a tankönyvek alapján nem kaphatnak megfelelő képet a szleng mivoltáról. Érdemes lesz majd összevetni a fiatalok értelmezését a tankönyv-

vekben megjelenőkkel, hogy lássuk, mennyire és miben hasonlítanak. Természetesen hasonlóság esetén nem feltételezhetjük, hogy pusztán a tankönyvek hatása miatt vélekednek így a fiatalok. A hasonlóság olyan kérdéseket vetne fel például, hogy vajon a tankönyv hatása érződik a fiatalok értelmezésében, vagy egy olyan szemléleté, amely a tankönyvírókra is hatott? Itt számolni kell a tanárok által oktatott meghatározásokkal és az általuk képviselt álláspontokkal is, amelyre jelen kutatás során nincs rálátásunk.

Mivel manapság fontos és népszerű forrás az internet, mindenképp érdemes megnézni azt is, hogy itt milyen információkat olvashatnak a szleng kapcsán. Nem lehet biztosra állítani, hogy éppen ezekkel a forrásokkal találkozhatnak a fiatalok, ha rákeresnek az interneten a szlengre, mert a keresőoldalak személyre szabott találatokat eredményeznek. Így olyan oldalakat emeltem most ki, amelyekre jó eséllyel rákeresnek vagy rátalálnak a *szleng*, *mi a szleng*, *szleng jelentése*, *szleng fogalma* keresőszavakon keresztül.

Összességében biztatóbb a helyzet, mint a tankönyvek esetében, hiszen nyelvészek által írt forrásokat is felfedezhetünk. Például könnyen megtalálható Kis Tamás oldala, amely egy jó összefoglalót tartalmaz a szlengről, illetve számba veszi a meghatározás nehézségeit is (Kis é. n.).

Külön kiemelném a Wikipédiát, mert ezt az oldalt az internetes keresők az elsők között szokták megjeleníteni. Bár nem jelent minden esetben hiteles forrást, a szlengről szóló cikk annak tekinthető, hiszen itt is ugyanaz az összefoglaló található, mint Kis Tamás honlapján, amelyről fennebb szó volt. Továbbá a kereső első oldalán jelenik meg két cikk is a *nyest.hu* oldalról, amely szintén jól használható körülírását adja a szlengnek: *Mi is a szleng?*¹, *Mi is az a szleng, és kik beszélnek?*². Szintén az első találatok között szerepel a Fenyvesi Anna, Kis Tamás és Várnai Judit Szilvia által szerkesztett tanulmánykötet, amely a *Mi a szleng?* címet viseli (Fenyvesi–Kis–Várnai 1999). Jelen esetben ezt kevésbé tarthatjuk mérvadónak, hiszen terjedelme miatt csekély eséllyel kezdik el olyan fiatalok olvasni, akik csupán a szlengnek egyik lehetséges meghatározását keresik.

A kevésbé hiteles oldalak közül a Sulinet adatbázisát emelném ki amiatt, hogy itt számos téma összefoglalóját találhatjuk, célközönség-

¹ <https://www.nyest.hu/hirek/mi-is-az-a-szleng> (2017. április 29.)

² <https://www.nyest.hu/hirek/mi-is-az-a-szleng-es-kik-beszelenek> (2017. április 29.)

ként a diákokat célozza meg, és például az irodalmi művek elemzése kapcsán könnyen előjön ez az oldal is. Sajnos a szlenget tekintve nem tekinthetjük hiteles forrásnak, a meghatározásai – a tankönyvekhez hasonlóan – szintén sok kívánnivalót hagynak maguk után:

A nyelv többféle változatban él. A beszélők foglalkozása, szakmája alapján beszélhetünk csoportnyelvekről (pl. vasutasok, zenészek, sportolók szaknyelve). A beszélők életkoruk, társadalmi hovatartozásuk szerint is különböznek egymástól. Sajátságos rétegnyelve van például a diákoknak (pl. fa, karó az egyes osztályzatra). A tolvajnyelv korábban az alvilág nyelve volt, ma már át- meg átszővi a köznyelv társalgási formáját. Ezt a beszéltnyelvi változatot nevezzük argónak (pl. kaja, cucc, gáz).³

A szleng a köznyelvnek az a változata, melyet a fiatalság előszeretettel használ az egymás közti társalgásban.⁴

Láthatjuk, hogy itt is hasonló problémákkal találkozunk, mint a tankönyvek esetében. Például egyrészt azt állítja, hogy a szlengszavak a tolvajnyelvből erednek, mintha ez lenne a szleng egyetlen forrása, másrészt pedig ezeket a köznyelv részeként emlegeti, és *argónak* nevezi, amely – ahogy az előbbieken már szó volt róla – nem megfelelő terminus a szlengre. Az első idézett szövegben pedig a *szleng* terminus egyáltalán nem jelenik meg. A második szöveg a honlapon nem az előzőt követi, hanem oldalt találhat meg egy szövegdobozban. Problémás az az állítás is, mely szerint a köznyelv egyik változata lenne, de szintén nem helytálló, hogy az ifjúsági nyelvvel azonosítja, és csak a fiatalságot jelöli meg a használójának, más jellemzőről pedig egyáltalán nincs szó.

Az internetes forrásokkal kapcsolatban fontos még megjegyezni, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy a fiatalok egyáltalán rákerekednének a szlengre, hiszen az sem biztos, hogy találkoznak ezzel a

³ <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/magyar-nyelv-es-irodalom/magyar-nyelv/nyelvtan-6-osztaly/beszedgyakorlat/tarsadalmi-retegzodes-es-beszed> (2017. április 29.)

⁴ <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/magyar-nyelv-es-irodalom/magyar-nyelv/nyelvtan-6-osztaly/beszedgyakorlat/tarsadalmi-retegzodes-es-beszed> (2017. április 29.)

fogalommal az iskolában, de ettől függetlenül érdemes számba venni mint lehetőséget.

2. A kolozsvári fiatalok szlengértelmezése

A kérdőíves felmérés 122 kitöltött kérdőívet eredményezett a kolozsvári középiskolások (11. osztályosok) és egyetemi hallgatók (2. és 3. évesek) körében. Fontos megjegyezni, hogy ez esetben a kolozsvári Kolozsváron tanuló fiatalokat jelöl, és nem hovatartozást, ennek előnye pedig, hogy változatosabb az adatközlők csoportja. A megoszlást tekintve a 122 adatközlőből 47 középiskolás és 75 egyetemi hallgató, illetve 38 fiú és 84 lány.

A kérdőívben feltettem azt a kérdést, hogy szerintük mi a szleng, kik és milyen helyzetben használják. A kérdés a jelen attitűdvizsgálat szempontjából is igen fontos, hiszen ahhoz, hogy értelmezni lehessen a szlenghez való viszonyulást, tudni kell azt is, hogy ők miként értelmezik ezt a fogalmat. Továbbá – ahogy említettem – hasznos lesz a soron következő kutatások szempontjából is, hiszen a jelen eredmények kiindulópontként szolgálhatnak.

A 122 adatközlő közül 19 nem válaszolt a kérdésre, 3 pedig bevallotta, hogy nem tudja, mi a szleng, tehát 100 válasz alapján vizsgálhatjuk az eredményeket.

Fontos kérdés az, hogy mibenlétét tekintve mi a szleng: a nyelvészeti szakirodalom *beszédmódnak*, *csoportnyelvnek* vagy *szociolektusnak* határozza meg (Kis é.n.). Ezzel szemben pedig hogyan próbálják ezt megfogalmazni az adatközlők mint egyszerű nyelvhasználók. Lássunk néhány példát: *társadalmi csoport által létrehozott szavak, nyelvezet, szavak rövidítése, kitalált nyelv, beszédstílus, szóhasználat, modern szavak, a nyelvhasználat egy módja, divatos kifejezések, szavak vagy kifejezések, nyelvjárás, egy adott nyelv kisebb közösségekben beszélt változata, beszélt forma, a nyelv torzítása, beszédhasználat, kommunikációs stílus* stb.

A válaszok között a leggyakoribb az, hogy *szavak és kifejezések összességének* írják körül a szlenget, bizonyos adatközlők pedig valamilyen jellemzővel is ellátják (pl. *modern szavak*). A jellemzőkről a későbbiekben részletesebben is lesz szó. Nem csodálkozhatunk azon, hogy legtöbbször mint *szavak és kifejezések összessége* határozzák meg a szlenget, hiszen a lexikális elemek változatossága a legfeltűnőbb minden nyelvváltozat esetében. Bár a szlenghasználatához legtöbbször

valamilyen attitűd, világszemlélet is társul,⁵ ezt a mindennapi használatban nehéz tudatosítani és felismerni.

A második leggyakoribb válasz a szleng *nyelvként* vagy *nyelvezetként* való azonosítása, viszont az előző definícióhoz hasonlóan az adatközlők értelmezésében ez is inkább a lexikális elemekre korlátozódik. Többen említik úgy a szlenget, mint nyelvjárást, de feltételezésem szerint itt nem földrajzi tagolódást értenek rajta, hanem inkább nyelvváltozatot. Például az egyik adatközlő idézőjelbe teszi, amely által jelzi, hogy nem a szó szoros értelmében vett nyelvjárásról van szó, de jellegét tekintve hasonló. Szószerkezetben bár, de egy alkalommal megjelenik a *nyelvváltozat* is: *egy adott nyelv kisebb közösségekben beszélt változata*.

A fentieknél szerencsésebb megnevezés a *nyelvhasználat* vagy *nyelvhasználati mód*, hiszen ez által már nemcsak a lexikális elemekre gondolunk, hanem az ezek mögött rejlő tényezőkre is, például az attitűdre vagy a szlenghasználatra jellemző helyzetekre, kontextusokra. Bár a *beszédmódnál* szűkebb jelentésű, de bizonyos értelemben hasonló hozzá a szleng mint *beszédstílus* vagy *kommunikációs stílus*, ame-

⁵ „Nyelvi eszközei (például hangrendszer vagy szóalkotása) általában nem térnek el a többségi csoport nyelvhasználatának eszközeitől, viszont a szlengben beszélés (a szleng mint beszédmód, valamint a szleng kifejezései, szövegfajtái, stílusa) együtt jár egyfajta (gyakran fanyar, cinikus) humorral, tréfával és az e mögött húzódó, ezt alátámasztó könnyed, esetleg nyegle viselkedésmóddal és világszemlélettel, ami a kisebbségi csoportnak (koalíciónak, szubkultúrának, ellentársadalomnak) a többségi csoporttal való szembenállását tükrözi, a tőle való különbözését akarja jelezni. Ebből következően a szlengben beszélő a világot egyfajta erős érzelmi szűrőn keresztül szemléli. Ez az erős érzelmi viszonyulás a szlengben a szavak és kifejezések érzelmi színezetében nyilvánul meg.

A többségi csoport nyelvével összevetve a szleng szókinccse általában lenéző, lekicsinylő stílusárnyalatot hordoz, ami abból következik, hogy a szlengben beszélő a megnevezett dolgokat, jelenségeket, cselekvéseket erős kritikával (elsősorban negatívan) szemléli, és ezt — leggyakrabban familiáris, esetleg tréfás, humoros vagy éppenséggel durva, sértő formában — ki is fejezi. Ebből a szembeállító attitűdből következik, hogy a szleng és használója gyakran normaszegő” (Kis é. n.).

„(...) A szleng olyan nyelv, melynek kevés köze van a nyelv fő céljához, hangok és gondolatok kommunikációs célokkal történő összekapcsolásához, inkább attitűd, érzés, tett. Hogy újabb paradoxont állítsunk fel: a szleng a legkevésbé nyelvi jellegű nyelv” (Chapman 1999: 277).

lyet csak néhány adatközlő fogalmazott így meg. Holott a szerencsésebb meghatározások közé tartozik, figyelembe véve azt, hogy az adatközlők nem folytattak nyelvészeti tanulmányokat, és a nyelvérzékükre hagyatkozva igyekeztek definiálni a szlenget.

A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy a szleng bizonyos jellemzőit vagy sokak által vélt jellemzőit az adatközlők milyen aránya foglalta bele a meghatározásába. A vizsgált szempontok a következők: *korosztály, modern jelleg, divat, csapatszellem, kölcsönszavak jelenléte, rövidítések, beszédhelyzet, átvitt jelentés*. A fenti sajátosságokat egyrészt a nyelvészeti szakirodalomban fellelhető szempontok, másrészt az adatközlők leggyakoribb válaszai alapján válogattam ki.

A tipikus szlengbeszélő inkább fiatal, mint idős (Kövecses 2002: XX), de ettől függetlenül nem lehet a szleng használatát korosztályhoz kötni, hiszen szinte mindenki használja. A köztudatban viszont leginkább az él, hogy csak a fiatalok használják a szlenget,⁶ és ez az ő válaszaikban is megfigyelhető. 58 válaszadó írta azt, hogy a fiatalok használják a szlenget, 10 szerint mindenki használja, 32 pedig nem tett említést a korosztályról.

A kérdőív egy másik pontján azt kellett megítélniük az adatközlőknek egy 1-től 5-ig terjedő skálán, hogy mennyire értenek egyet az alábbi kijelentéssel: *A szlenget csak a fiatalok használják*. (Az 1-es érték a legkisebb mértékű egyetértést jelöli, az 5-ös pedig a legnagyobb.) Érdekes összevetni a két eredményt, mert nem minden esetben egyezik a kettő. Összességében a leggyakoribb skálaérték a 3 volt, amely nem feltétlenül releváns, hiszen eldöntendő kérdésekben sokan jelölnek be középértéket kényelmességből. A második leggyakoribb skálaérték a 4, amelynek zömét azok választották, akik a saját meghatározásukban is kiemelték, hogy a fiatalok használják a szlenget. A kijelentés értékelése alapján képet kaphatunk arról is, hogy mit gondolnak azok a válaszadók, akik a saját meghatározásukban nem jelöltek meg semmilyen korosztályt. Azt figyelhetjük meg, hogy inkább nem értenek egyet a kijelentéssel, hiszen 17 személy jelölte a skála alacsonyabb, míg 9 személy a skála magasabb pontjait. Ellentmondásos, hogy 19 személy azt jelölte, hogy inkább nem ért egyet (a skála 1-es vagy 2-es fokozata), viszont a saját meghatározásukban kiemelték azt, hogy a szlenget a fiatalok használják. Ennek az ellent-

⁶ Kis Tamás is utal arra, hogy sokan az ifjúsági nyelvvel azonosítják a szlenget (Kis é. n.).

mondásnak két magyarázata is lehet. Egyrészt lehetséges az, hogy nem kizáró jellegüként említették a fiatal korosztályt a saját meghatározásukban, hanem tipikus korosztályként, másrészt az is elképzelhető, hogy a kutató általuk vélt elvárása szerint válaszoltak, és emiatt született ez az eredmény.

A modern jelleget illetően 11 válaszadó szerint modern a szleng, 89 pedig nem tesz erről említést. Bár viszonylag kevesen jellemezték modernként a szlenget, mégis érdemes figyelembe venni ezt a szempontot, mert nem mindenki számol azzal a ténnyel, hogy a szleng nem újkeletű. Például többen kiemelték azt, hogy a mai fiatalok használják, sőt az egyik adatközlő szerint leginkább a 21. századi fiatalokra jellemző. Ennek talán tudománytörténeti oka is lehet, hiszen a nyelvészet is csak néhány évtizede foglalkozik rendszeresen a szlenggel.⁷

Hogy a fiatalok divatosnak tartják-e a szlenget, azt azért választottam szempontnak, mert ehhez kapcsolódóan is volt egy kijelentés, amit értékelniük kellett: *Divat szlengszavakat használni*. A saját meghatározásukban csak nagyon kevesen (5 adatközlő) írták azt, hogy divatos a szleng. A kijelentés értékelése szintén nem mutat kiugró eredményt, mert többnyire egyformán oszlanak el a válaszok a skála különböző pontjain.

Mivel a szleng nemcsak nyelvészeti, hanem szociálpszichológiai kérdés is, érdemes figyelembe venni, hogy használata segíti a csoportszellem alakulását és identitásjelző szerepe is van (Kis 1997: 240, Kis é. n.). Az eredmények alapján azt következtethetjük, hogy ez nem egy tudatosított tulajdonsága a szlengnek, ugyanis egy adatközlő kivételével senki sem emelt ki hasonlót. Az egyik kijelentés a szleng csoportszellem-alakító jellegéhez kapcsolódott; ezt aszerint kellett a fiataloknak értékelniük, hogy milyen mértékben érzik érvényesnek önmagukra: *Könnyebben beilleszkedem egy új baráti társaságba, ha gyakran használok szlengszavakat*. Ez esetben is csak nagyon kevesen (14 adatközlő) vallották azt magukról, hogy *mindig* vagy *általában* jellemző lenne rájuk ez a kijelentés.

⁷ „A magyar nyelvstudományban modern értelemben vett szlengkutatásról 1980 óta beszélhetünk, a szlengkutatás valódi fellendülése pedig csak az utóbbi hét-nyolc évben következett be. Jól mutatja ezt, hogy 1989 és 1997 között Magyarországon csupán a nagyközönség számára tíz szlengszótár jelent meg, majdnem ugyanannyi, mint előtte kilencven év alatt összesen” (Kis 1997: 237).

Az attitűdvizsgálat, amelyet végeztem, nemcsak a szlenghez való viszonyulásra irányul, hanem a kölcsönzésekhez, illetve a szlengbeli kölcsönzésekhez való viszonyulásra is. A szleng meghatározására vonatkozó kérdés azonban közvetlenül a személyes adatokra és nyelvhasználati szokásokra vonatkozó kérdések után következett, tehát nem lehet a kutatás témájának a hatása az, hogy az adatközlők jelentős része említette a kölcsönzést a szleng egyik tulajdonságaként. 25 válaszadó emelte ki, hogy a kölcsönszavak fontos részét képezik a szlengnek, sőt, olyan adatközlők is voltak, akik azonosnak érezték a kettőt:

Más nyelvből átvett szavak, amiket használunk, általában baráti körben;

Idegen nyelvből átvett szavak;

Szerintem a szleng azok a szavak, amelyeket más nyelvekből vetünk át; stb.

Az értékelendő kijelentések közül kettőt emelhetünk ki, amely a szlengben való kölcsönzéshez kapcsolható: *A szleng használata közben nem baj, ha idegen szavakat használunk; Sok olyan szlengszó van, amelyet más nyelvből vettünk át.* Az előbbi kijelentés esetén a válaszadók 44%-a (51 adatközlő) választotta a skála nagyobb értékeit (4, 5), tehát a csoportnak majdnem a fele egyetért a kijelentéssel. A skála alsó értékeit (1, 2) csak kis százalékban jelölték a fiatalok (17%, 20 adatközlő). A második kijelentés esetén még nagyobbak az eltérések: a skála felső értékeit a válaszolók 77,1%-a jelölte (91 adatközlő), míg az alsó értékeket csupán 5,9% (7 adatközlő). Ez esetben tehát összhangban van a saját meghatározás és a kijelentések értékelése.

Az adatközlők szintén jelentős aránya, pontosabban 25 beszélő emelte ki a „rövidítést” vagy az „egyszerűsítést” a szleng egy jellemzőjeként. Az előbbiekhöz hasonlóan, itt is találkozunk olyan meghatározással, amely ezt emeli ki a szleng egyetlen jellemzőjeként:

Szerintem a szleng egyfajta rövidítése a szavaknak;

(...) rövidített, elharapott szavak, melyek gyorsabban fejeznek ki valamit;

A szleng egy olyan rövidítés, amit a fiatalok használnak; stb.

A kérdésnek az is része volt, hogy a szlenget milyen helyzetben szokták használni, ennek ellenére sokan nem írtak semmit a beszédhelyzetre vonatkozóan. 41 válaszadó valamilyen informális beszédhelyzetet, környezetet jelölt, ebből pedig 23 a baráti kört emelte ki. Egy olyan választ találunk, amely szerint nem fontos a beszédhelyzet:

Általában minden helyzetben alkalmazható, egyfajta kifejezőmód. Egy másik adatközlő pedig értékelően viszonyul azokhoz, akik körülmények figyelembevétele nélkül használják a szlenget: *Sokan mindig használják, meggondolatlanul, minden helyzetben.*

Ahogy a nyelvészeti szakirodalom is kiemeli, a szlengre jellemző a kreativitás, a lexikai újítás, így nem ritka a metafora vagy az átvitt jelentés.⁸ Mivel a szociálpszichológiai megközelítéshez képest, ez a tulajdonság is kevésbé szembetűnő, ez esetben is a válaszadóknak csak nagyon kis százaléka (6%, 6 adatközlő) foglalta ezt bele a meghatározásába.

Bár elsőre könnyűnek tűnik összevetni a tankönyvek és az internet téves és hiányos szlengértelmezéseit a kolozsvári fiatalok értelmezésével, mégis nehézségbe ütközünk, hiszen az adatközlők összességében több szempontot említettek, mint amennyit a tankönyvek vagy a nyelvészeti háttérét tekintve nem megbízható internetes források. Ezt az eredményt valószínűleg nem befolyásolták a kérdőívben szereplő kijelentések, mert itt a szleng meghatározására vonatkozó kérdés megelőzte a kijelentések értékelését. Az egyedüli konkrét szempont, melyet hasonlósággként kiemelhetünk, az a tévhit, hogy a szlenget csak a fiatalok használják, mivel ez számos adatközlőnél megjelenik.

Kis Tamás is említi azt a Paul Robertstől származó szállóigét, amely szerint „a szlenget mindenki ismeri, de senki sem tudja meghatározni” („Slang is one of those things that everybody can recognize and nobody can define.”) (Kis 2008: 24). Ez a jelenség figyelhető meg az adatközlők értelmezésében is, hiszen egyiküknek sem sikerül olyan definíciót adni, amely a szleng minden tulajdonságát számba venné, viszont sokuk szövegéből kitűnik, hogy felismerik azt.

3. A kolozsvári fiatalok szlenghasználatára – önbevallás alapján

Mielőtt konkrét adatokat vizsgálnánk, nézzük meg, hogy a fiatalok mit vallanak a szlenghasználatuk gyakoriságáról. Az adatközlőknek azt kellett bejelölniük, hogy *a családban, baráti körben, osztály-, illet-*

⁸ „Az individuális ösztön és a fentebb említett túlzás igénye elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szlengben beszélő a dolgokat, fogalmakat a maga szempontjából fontos vagy a számára feltűnő vonásairól nevezi el. Ez általában metaforikus vagy metonimikus szóalkotással történik meg, nemegyszer szinte követhetetlen asszociációk során át” (Kis 2008: 23).

ve évfolyamtársak körében, szabadidős tevékenység során, tanárokkal érintkezve és hivatalos ügyek intézésekor milyen gyakran használnak szlengszavakat: *egyáltalán nem, néha, nem túl gyakran vagy gyakran.*

Összességében az állapítható meg, hogy bevallásuk szerint inkább a kortárs csoportjukkal használják gyakrabban a szlenget. Az eredmények részletes ismertetésekor a gyakoriság két felső, illetve két alsó fokának eredményeit egy-egy értékként mutatom be, mert így jobban látható a különbség, részletesebben csak a lényegesebb különbségeket ismertettem. A válaszadók 45,1%-a (55 adatközlő) vallotta azt, hogy általában használ a családban szlenget. Ahogy már említettem, a kortárs közösségek esetében ez a szám nő: baráti körben a csoport 69,6%-a (85 adatközlő) általában használ szlenget, amelyből 42,6% (52 adatközlő) esetében a *gyakran* szerepel válaszként, osztály- és évfolyamtársak körében pedig 67,2% (82 adatközlő) használja intenzívebben. A szabadidős tevékenységek szintén informálisabb környezetben mennek végbe, a válaszok alapján pedig az derül ki, hogy a gyakoriság felső fokait a válaszadók 58,3%-a (70 adatközlő) jelölte meg. A formális beszédhelyzetek esetén az eloszlás fordított: a fiatalok bevallása szerint a tanárokkal érintkezve a gyakoriság csökkenő tendenciát mutat, ez a válaszok 88,5%-át (108 adatközlő) jelenti. Hivatalos ügyek intézésekor is hasonló az eredmény: a csoport 88,5%-a (108 adatközlő) egyáltalán nem használ szleng elemeket, 6,6%-a (8 adatközlő) pedig néha.

Az adatközlők saját bevallásuk szerint tudatosan inkább az informális beszédhelyzetekben használják a szlenget, de ezek az értékek eltérhetnek valamilyen mértékben a valóságtól, hiszen nem minden helyzetben tudatos a nyelvhasználat, illetve előfordulhat az is, hogy az adatközlők nem teljesen őszinték. Az érdekes az, hogy bár a családi környezet informális, a fiatalok többsége inkább nem használja, mint használja a szlenget ezekben a beszédhelyzetekben. Erre részben az lehet a magyarázat, hogy a különböző korosztályok szlengje más, de arra is gondolhatunk, hogy a szlenget inkább a diákszlenggel vagy ifjúsági nyelvvél azonosítják – ahogy láttuk ezt a meghatározások esetében is. Vlagyimir Jelisztratorov beszél a családi szlengről⁹, viszont

⁹ „A család az a természetes, ösztönösen kialakuló társadalmi csoport, amelyben az ember élete elkezdődik és lezárul. Minden családnak, ha az igazi család, nem pedig egy házassági szerződés szomorú következménye, megvannak a maga jellegzetes szavai, kifejezései, gesztusai stb., megvan a maga

a mindennapi nyelvhasználók általában nem ismerik fel, hogy ilyen is létezhet.

A kérdőív utolsó részében rákérdeztem arra, hogy bizonyos fogalmakat hogyan neveznek meg baráti beszélgetés során. Természetesen nem tekinthetünk minden választ szleng elemnek, így gyakoriak voltak a sztenderd szavai, kifejezései is, illetve azzal is számolni kell, hogy beszédhelyzet nélkül nem lehet mindent egyértelműen szlengnek minősíteni. A listában szereplő szavak és kifejezések között voltak általánosabb jellegűek, illetve az iskolai és/vagy egyetemi környezethez kapcsolódóak. Jelen tanulmányban csak az általánosabb jellegűeket vizsgálom, mert a teljes összegyűjtött anyag vizsgálata nagyobb terjedelmet igényelne. Ezeket a nyelvi adatokat három csoportba lehet osztani: 1. személyeket jelölő kifejezések: *lány, nő, idős nő, fiú, férfi, idős férfi*; 2. tulajdonságokat jelölő kifejezések: *okos, buta, szép, csúnya*; 3. káros szenvedélyekre vonatkozó kifejezések: *alkoholos ital, alkoholos italt fogyaszt, cigaretta, dohányzik*.

A szavak és kifejezések számbavétele során a szociális és nyelvi változókat tekintve két szempontot emelek ki, ahol releváns. Az egyik a korosztályi különbségek vizsgálata, mivel bizonyos szavak/kifejezések esetében jelentős különbségeket fedezhetünk fel a középiskolások és az egyetemi hallgatók nyelvhasználata között. Érdemes lenne más szociális változókat is megvizsgálni (nem, állandó lakhely stb.), de erre csak a további kutatásokban kerülhet sor. A másik szempont kontaktológiai természetű: minden esetben kiemelem a kölcsönzéseket (ha vannak), és azt, hogy ezek melyik nyelvből való átvételek. Az írásmódot illetően úgy közlöm az adatokat, ahogyan a válaszadók leírták ezeket.

3.1. Személyeket jelölő kifejezések

A *lány* megnevezése esetén a legtöbbször (85 alkalommal) a *csaj* fordult elő, ez a leggyakoribb válasz mind a középiskolások, mind az egyetemisták körében. Néhányan írták ennek egy hasonló formáját, a *csajé/csaie/tsaie* alakokat, viszont ez már csak a középiskolások esetében merült fel. A *csaj* becézőformája, a *csajszí* 20 adatközlőnél jelenik meg, viszont a *csajocska* csupán egynél. A második leggyakoribb válasz a sztenderd változat volt, a *lány*, amelyet 17 adatközlő írt le.

családi szlengje, a családi hermetizmusainak rendszere. Ez nem csupán tükrözi a sajátos családi világot, hanem annak alapjául is szolgál, s csupán a tagjai értik meg igazán” (Jelisztratov 1998: 39).

Ennek kapcsán is megfigyelhetünk hasonló, illetve becéző alakokat: *leánka*, *leány*, *leányka*, *leányzó*, *lejány*, *kislány*. Megjelenik még néhányszor a *nő*, ennek becéző változata, a *nőci*, az *asszony*, illetve a *hölgy*, *hölgyike* is. A sztenderd alakokkal kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy ezekről nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy az adatközlők szlengnek szánták-e vagy sem, hiszen e kérdés eldöntésében szükség lenne a beszédhelyzetre is. A *leányzó* és a *kislány* inkább kedveskedőnek tűnik, viszont a *leánka*, *leányka*, *hölgy*, *hölgyike* egyaránt lehet kedveskedő vagy pejoratív. Ehhez hasonló a *fehérnép* is, amely inkább nyelvjárási, viszont bizonyos beszédhelyzetekben akár pejoratívvá is válhat. Mivel fiatalokra vonatkoztatva kevésbé valószínű, hogy semleges stílusértékű lenne, az *asszony* inkább pejoratívnak mondható. A kölcsönszavakat összesítve azt látjuk, hogy a *görl* (ang. *girl* ‘lány’), illetve a *doámná* (r. *doamnă* ‘asszony’), *gádzsika* (r. *gagică* ‘lány, szerető’), *picipoanka* (r. *pițipoancă* ‘könnyelmű fiatal lány’) és *tánti* (r. *tanti* ‘néni’) fordul elő egy-egy alkalommal, viszont különbség van az angol és a román kölcsönzések stílusértékelése között. Az internetes adatok azt mutatják, hogy míg az angol *görl*nek¹⁰ inkább divatos jellege van, addig a román *doámná*¹¹, *gádzsika*, *picipoanka*¹² és *tánti*¹³ inkább ironikus vagy pejoratív. A pejoratív és a

¹⁰ „Igazi girl-öknek :\$” (<http://www.blood-low.eoldal.hu/>) (2017. április 29.)

¹¹ „Már az is több hétbe telt, amíg rájöttek, doámná Viorikának, aki Magyarországról hozott áruval kereskedett feketén, és a Domnunak – így egyszerűen, mert ő mindennek előtt úr, meg aztán a nevét nem is értették, olyan halkan beszélt általában – összesen négy lánya van.” (http://www.3szek.ro/load/cikk/39570/az_igaz_hituek_es_a_bunbarlang) (2017. április 29.)

„Szilágy megye. A portástól kértem, hogy külföldi kezelési költségek ügyében hol érdeklődjek. Felküld a doamna zsúrisztához. Visszakérdezek, hogy biztos-e, nem jogi ügy, hanem külföldi orvosi beavatkozás. Igen, mondja a doamna zsúriszta foglalkozik ezzel.” (<http://welemeney.transindex.ro/?cikk=26082>) (2017. április 29.)

¹² „Ja mar elegendem van, hogy minden csiki kozhivatal tele van rmdsz es **picipoanka** -val mig a protekzio nélküli vagy etlen doglik, vagy mosogat (...).” (<https://www.google.ro/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj26qaUhM7TAhUIM5oKHXWNaAQFggpMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.szekelyhon.ro%2Faktualis%2Fcsikszek%2Faminiszerelnok-bnagy-bejelentese-elott-meg-tuntettek-egyetsikszeredaban%3Frev%3Dasc&usg=AFQjCNFBUO3YIZQk1BaCFHJ2hwRjkbT9JA>) (2017. április 29.)

durva szavak többnyire egyszeri előfordulásúak: *buxa, hisztis tyúk, kurva, mucus, néember, nőstény, nőstényállat, pina, pipi, pucás, ribanc, ribi, suna, sunci*.

A *nő* megnevezésekor az adatközlők a sztenderd alakokat írták a leggyakrabban, vagyis a *nőt* és az *asszonyt* (38 és 30 előfordulás), de megjelenik egy képzős alak is: *asszonyzat*, ami nagy valószínűséggel csak alkalmi kifejezés, mert csak egy személy írta, stílusértékét illetően pedig inkább tréfás, humoros, mint semleges. Szintén többször fordul elő a *nőci* vagy a *nőcike* (14 előfordulás) és a *hölgy* (7 előfordulás), illetve néhányszor megjelenik a *nőszemély* is. A *lány* megfelelőihez viszonyítva két érdekes tény is megfigyelhetünk. Az egyik a *fehérnép* előfordulása: míg a *lány* szinonimájaként csak egyszer jelenik meg, ez esetben több személy (8) is leírta megfelelőként. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a *fehérnépet* inkább a felnőtt- vagy idősebb nőkre mondják. A másik különbség a korosztálybeli nyelvhasználattal kapcsolatos, mégpedig a *csaj* szót illetően. A középiskolások közül egy személy írta a *nő* megnevezésére, viszont az egyetemisták köréből öt. Ez azzal függhet össze, hogy a középiskolások egy felnőttet kevésbé neveznek *csaj*nak, viszont az egyetemi hallgatók már maguk is felnőttek, így a hasonló korú személyeket könnyebben emlegetik *csaj*ként. A kölcsönszavak közül megjelenik a *doámná* (r. *doamnă*

„Pițipoancă – az önjelölt hercegnő, akinek a glitter ugyanúgy kötelező kellék, mint a parkbéli fákat fél feltartott lábbal való ölelés vagy a tükörbe csücsörítés a vaku mindent elárasztó fénye mögé bújva. További sajátosságok képein az időnként hiányos öltözet, a normális hétköznapiakban soha nem használt pucsítás póz és a lehető legrikítóbb színű (mű)köröm és ajak. Valamint a sok szoláriumtól már ízléstelenül barna bőr.” (<https://szekelyhon.ro/magazin/koktel/erdelyi-fiatalok-es-az-internet-a-szocializalodas-messenger-es-torrent>) (2017. április 29.)

¹³ „Másfelől Amélie tánti, aki most kilencven felé jár, direkt zabálja a reklámokat, pedig a nap többi részében egészen olyan tüneteket mutat, mint az emberiség fennmaradó józan kilencvenéves része. Kérdeztem is, minek köszönhető ez az aggkori érdeklődés, hiszen azelőtt még újságot sem vett a kezébe, csak ablakpucoláskor.” (<http://www.e-nepujsag.ro/op/article/rekl%C3%A1mosdi>) (2017. április 29.)

„Már megint ez a hajsza, rohanj, csináld, vedd meg, vidd haza, főzd meg, süsd meg, ne edd meg mert meghízol, finom legyen, vajon a tánti mit szól hozzá, ő biztos jobban csinálná, de lehet, hogy nem, csak kritizálni tud (...).” (<http://marosvasarhelyi.info/csevej/ajjajj-husvet>) (2017. április 29.)

‘asszony’), *femeie/femeja* (r. *femeie* ‘nő’), *idős gádzsika* (r. *gagică* ‘lány, szerető’), *mádama* (r. *madam* ‘hölgy’) és *tánti* (r. *tanti* ‘néni’), amelyek az előzőkhöz hasonlóan szintén ironikusnak, pejoratívnak tűnnek. A *dáma* nem sorolható a román kölcsönszavakhoz, viszont a román nyelv is ráerősíthetett ennek a használatára. Továbbá itt is találunk néhány (többnyire egyszeri előfordulását) pejoratív és durva kifejezést is: *bula, pina, suna, suska*.

Az *idős nőre* a leggyakoribb válasz a *néni* volt (44 előfordulás), majd ezt követi az *öregasszony* (18 előfordulás) és az *asszony* (12 előfordulás). E három kifejezés kapcsán megfigyelhető a szóalaki változatosság, bár a következő alakok kevesebb adatközlőnél jelennek meg: *idős nő, öreg, öreg hölgy, öreg néni, öreg nő, öregasszony, néni-ke*. Szintén ezekhez hasonló a *vénasszony* és az *öreglány*, viszont ezeknek – az előzőekkel ellentétben – már nem semleges a stílusértéke, hanem inkább pejoratív, esetleg tréfás. Némi átfedést figyelhetünk meg a *lány* és a *nő* megnevezéseivel, ugyanis – bár ritkábban – az *idős nő* megnevezésénél is találkozunk a *csaj, fehérnép, hölgy, nőci* alakokkal. Összességében 16 alkalommal fordulnak elő a következő alakváltozatok: *mama/mámá, mamesz, mami, mamóca, nannyó* (valószínűleg a *nagyanyó* rövidített változata). A pejoratív és durva megfelelők ez esetben is kevés adatközlőnél jelennek meg: *banya, banyesz, banyó, hárpia, nagyon idős gádzsika*,¹⁴ *nyanya, pungás, szipirtyó, teve, vén madár, vénpina*.

A *fiú* megnevezése esetén két alak is van, amelyet leírt az adatközlők jelentős hányada: *csávó* (63 előfordulás) és *srác* (53 előfordulás). A *csávónak* megtaláljuk még két képzős változatát is: *csávóka, csávesz*. Szintén megjelennék bizonyos sztenderd alakok, amelyeknek a stílusértékét nem lehet meghatározni beszédhelyzet nélkül: *fiú, fiúcska, kisfiú, gyerek/gyermek, ifjú, legény, férfi/ferfiú, ember, úr*. Ezekről különbözik a *férfiállat*, illetve a *hím*, mivel emberre vonatkoztatva már pejoratív felhangja van. Az említetteken kívül felmerültek még a következők: *alak, csóró, faszi, fickó, filu, hapsi, kani, manus, pali, pasas, pasi, pasika, paskó, péló, pélós, tag, ürge*. Ez esetben is megfigyelhetünk különbségeket a középiskolások és az egyetemi hall-

¹⁴ Ezt a kifejezést ugyanaz az adatközlő írta, mint a *lány* esetében a *gádzsikát*, és a *nő* esetében az *idős gádzsikát*. Mivel látszik, hogy ugyanazt fokozza, nem valószínű, hogy ilyen formában ténylegesen használja is, legfeljebb az első (*gádzsika*) alakot.

gatók válaszai között. A középiskolások közül csak néhányan írták a *pasas*, illetve a *pasi* szóalakokat, viszont az egyetemisták körében igen gyakran fordul elő ezek az alakváltozatok: a *pali*, a *pasas* és ennek kicsinyített változatai a *pasi*, *pasika*, *parkó* összesen 34 alkalommal szerepel, és ebből csupán 4 alkalommal középiskolásnál. Ezt figyelhetjük meg a *tag* esetében is, amelyet egy középiskolás adatközlő sem írt le.

A *férfi* megnevezéseiben nem találunk olyat, amely annyira gyakori lenne, mint az előző esetben a *csávó* és a *srác*. Itt a leggyakoribb a sztenderd *férfi* (33 előfordulás), *ember* (20 előfordulás), – amelyet tréfásan *ámbör* alakban is megtalálunk –, a *pasi* (17 előfordulás) és a *pasas* (14 előfordulás). Az előző esethez hasonlóan, itt is az jellemző, hogy a *pali*, *pasas* és *pasi* alakváltozatokat többnyire egyetemisták írták, és csak elvétve találjuk meg a középiskolások válaszai között. A már említetteken kívül a többi szóalak csak néhány adatközlőnél jelenik meg: *alak*, *bácsi*, *csávó*, *faszi*, *férfiállat*, *férfiú*, *fiú*, *fiúcska*, *hapsi*, *hím*, *idős csávó*, *iparos*, *ipse*, *legény*, *öreg*, *pélós*, *pofa*, *tag*, *úr*, *ürge*.

Az *idős férfi* esetében két alakváltozat van, amely az adatközlők jelentős részénél előfordul (55 személynél), mégpedig a *bácsi* és a *bácsika*. Ezt követően az *öregember*, a *tata/tátá* és az *öreg* a leggyakoribbak, viszont jóval kevesebb előfordulással (12, 11, 10). Az eddig említetteken kívül még számos szó és kifejezés megjelenik, viszont mindegyik csak kevés adatközlőnél. Több olyan megfelelőt találunk, amely az *öregember*hez hasonló: *idős bácsi*, *idős férfi*, *öreg bácsi*, *öreg férfi*, *öreges férfi*, *vén*, *vénember*, illetve a *tatának* is vannak becézett, kicsinyített változatai: *tatesz*, *tati/táti*. Olyan kifejezésekkel is találkozunk, amelyek már előfordultak a *fiú* és a *férfi* esetében is, viszont az *idős férfi* megnevezésére sokkal ritkábbak: *ember*, *faszi*, *ipse*, *idősebb csávó*, *nagyon idős csávó*,¹⁵ *pasas*, *pasi*, *pofa*, *úr*. Megjelenik néhány ironikus, pejoratív kifejezés: *tretyi*, *trotty*, *trottyos*, *vén trotty*, *zacskós*, illetve egy kölcsönszó: *bosorog* (r. *boşorog* ‘idős ember’), amely bizonyos kontextusokban már a románban is ironikus.¹⁶

Összevetve a személyeket jelölő megnevezéseket (*lány*, *nő*, *idős nő*, *fiú*, *férfi*, *idős férfi*) két megállapítást is tehetünk. Egyrészt azt tapasztalhatjuk, hogy különbség van a nemek között: a nőkre vonatkozóan több a pejoratív és az ironikus kifejezés, mint a férfiak esetében.

¹⁵ Itt is ugyanaz a helyzet, mint a *gádzsika* esetében. L. 14. lábjegyzet.

¹⁶ <https://dexonline.ro/definitie/bo%C8%99orog> (2017. április 29.)

Ezt talán azzal a társadalmi okkal függhet össze, miszerint bizonyos magatartások esetében a társadalom elnézőbb a férfiakkal, mint a nőkkel (például káromkodás, hűtlenség). Másrészt pedig a korosztályokat összehasonlítva azt figyelhetjük meg, hogy a *nőre* és a *férfira* jelentősen kevesebb szinonima van, mint a fiatalabb és az idősebb korosztályra. Míg a *nő* és a *férfi* esetében 23, illetve 25 különböző szót és kifejezést számolhatunk, addig a *lány* és a *fiú* esetében 36 és 35, az *idős nő* és *idős férfi* esetében pedig 33-33 szót és kifejezést. Ez alapján arra következtethetünk, hogy inkább az átlagtól eltérőre és a végletekre van több megfelelőjük a fiataloknak. Hasonló jelenséget figyelhetünk majd meg a melléknevek esetében is.

3.2. Tulajdonságokat jelölő kifejezések

Négy olyan melléknevet válogattam be a kérdőívbe, amelyekkel a legegyszerűbben lehet egy embert jellemezni: *okos*, *buta*, *szép*, *csúnya*.

Az *okos* esetében nincs olyan megfelelő, amelyet az adatközlők nagy része leírt volna, a legtöbbször az *okos*, a *tocsi* és az *intelligens* fordul elő (25, 13 és 10 személynél), viszont elég változatos a válaszból összeállítható lista. Az *okos* melléknév fellelhető néhány összetett szóban, illetve a kicsinyítő képzős alakban is: *kisokos*, *nagyokos*, *okostojás*, *okoska*, de *okkos* formában is szerepel, amelynek már inkább ironikus hatása van. Külön csoportot alkothatunk az intelligenciával, aggyal, ésszel és fejvel kapcsolatos kifejezésekből: *agytröszt*, *bőcs/bölcs*, *nagyész*, *nagyagy*, *nagyfejű*, *eszes*, *intelligens*, *IQ-s*, *jó a feje*, *jó észjárású*, *vág az esze*, *van esze*. További csoportot képezhetnek a *tud* igével kapcsolatos kifejezések: *nagyon tud*, *tud*, *tud valamit*, *tudó*, *sokat tudó*, *tudós*. A *vág* igét tekintve három kifejezést találunk: *vág az esze*, *vágja a témát* és *penge*, amely közvetve utal a vágásra, az éleseszsűségeire. Előfordul néhány pejoratív kifejezés is, mint az *autista*, *hülye* és *mormon*. A kölcsönszavakat leszámítva a következőket írták még az adatközlők: *érett*, *kemény*, *kocka*, *leleményes*, *művelt*, *stréber*, *tehetséges*, *tutis*, *ügyes*, *zseni*. Számba véve a kölcsönzéseket pedig azt látjuk, hogy angol és román átvételek ugyanúgy megjelennek, mint fennebb: angol átvétel a *geek* (ang. *geek* ‘ellenszenves ember, stréber’) és a *smart* (ang. *smart* ‘okos’), román pedig a *chochetar* (r. *cochetar* ‘olyan személy, aki főleg a kinézetével szeretné felhívni magára a figyelmet’), *deștept* (r. *deștept* ‘okos’), *DEX* (r. *DEX*: *Dicționar expli-*

cativ al limbii române ‘román értelmező szótár’), *istef* (r. *istef* ‘okos’), *prost/proszt* (r. *prost* ‘buta’), *tocsi/tocsilár* (r. *tocilar* ‘stréber’).

A *buta* melléknév szinonimáinál is hasonló jelenséget figyelhetünk meg, mint az *okos* megfelelőinél: kevés olyan kifejezés van, amelyet sokan írtak volna, viszont még az előzőnél is változatosabb eredményeket láthatunk. A leggyakoribb válasz 35 előfordulással a *hülye*, amely egy szókapcsolatban is előfordul: *hülye szegény*. 14 személy írta a *butát*, ezeket leszámítva pedig ötnél többször nem fordul elő ugyanaz a szó vagy kifejezés. Találunk bizonyos eufemizált változatokat, mint a „*kedves*”, *bugyuta*, *butácska*, *butus*, amelyek esetében a kicsinyítő képzőnek, illetve a pozitív tulajdonságot jelölő szó használatának van enyhítő hatása. Külön csoportban emlegethetjük a *fogyatékos* különböző szinonimáit: *autista*, *béna*, *debil*, *degenerált*, *dilló/dinló*, *gagyi*, *gyagya*, *hándi*, *idiot/idióta*, *kretén*, *nyomi*, *retard/reardált*. Nem vonhatunk éles határt az előző csoport és e közé, mert részben fedik egymást, de elmondhatjuk, hogy bizonyos szavak a *tudatlanságot* és/vagy az *ügyetlenséget* hangsúlyozzák: *agyalott*, *bamba*, *bódogtalan/boldogtalan*, *eke*, *faléc*, *idétlen*, *ketyó*, *lenke*, *liba*, *muló*, *mutuj*, *oktalan*, *oktondi*, *siputya*, *sötét*, *suttyó*, *sütelen*, *szerencsétlen*, *tudatlan*, *tuskó*, *tutymuty*. Szintén e két csoporthoz hasonló a *kutya*, *majom*, *paraszt*, *primitív*, amelyek a személy *fejletlen* voltát hangsúlyozzák inkább. A szöszerkezetek, főleg a tagadó alakok, eufemizáló jellegűek, mert inkább a pozitívat tagadják, és nem fejezik ki egyértelműen egy személy tudatlanságát: *nem egy észkombájn*, *nem jó képességű*, *nem tanult*, *nem túl intelligens*, *rossz a helye*. A szókölcsönzéseket illetően ez esetben is angol és román átvételre találhatunk példákat. Míg az angol átvételek alaki kölcsönszavak: *idiot* (ang. *idiot* ‘hülye’), *retard* (ang. *retarded* ‘értelmi fogyatékos’), addig a román átvételek direkt kölcsönszavak: *bătă* (r. *bătă* ‘bunkósbot’), *copaaac* (r. *copac* ‘fa’), *frájer* (r. *fraier* ‘buta ember, aki nem találja fel magát’), *prost/proszt* (r. *prost* ‘buta’). Végül meg kell említeni a durva kifejezéseket is, amelyekből szintén előfordul néhány a válaszadók közlésében: *balfasz*, *barom*, *bunkó*, *marha*, *seggfej*, *szar*.

A *szép* megfelelőit vizsgálva ugyanazt látjuk, mint az előző két esetben: 29 adatközlő írta a *szép*, 14 pedig a *gyönyörű* szót, ezeket leszámítva kevés egyező választ találunk, de változatosságot annál inkább. A *szép*nek több képzővel ellátott alakja is megjelenik az öszszegyűjtött anyagban: *szépcsi*, *szépi*, *szépike*, *szépség*, *szépséges*. Ehhez hasonlóan a *jó* melléknévvel alkotott összetett szavak vagy szó-

szerkezetek szintén megjelennek: *jó, jó csaj, jó kiállítású, jóféle, jóképű, jól néz ki*. Míg bizonyos alakok csak a külső szépséget hangsúlyozzák, addig mások inkább az ember összképét értékelik. Például a *bomba, csicsás, csini, csinos, dögös, formás, frankó, mutatós, sukár, sexi/sexy/szekszi/szexi* inkább a külalakra vonatkozik, az *aranyos, ari, bájos, cuki, cukker, csodálatos, csodás, édes, édeske, elragadó, menő, tókély, tuti, vagány, vonzó* pedig az illető személyiségére és külalakjára egyaránt vonatkozhat. Néhányan nem melléknévvel, hanem igével (*tetszik, nekem tetszik, bírom*), illetve szószerkezetekkel (*nem elvetendő, nem rossz, jól néz ki*) fejezték ki azt, hogy valamit szépnek tartanak. Érdekes módon ez alkalommal nemcsak angol és román átvételek jelennek meg, hanem német kölcsönszavak is: *spitze* (n. *spitze* ‘jó, kiváló’), *wunderbar* (n. *wunderbar* ‘csodálatos’), *wundershön* (n. *wunderschön* ‘csodaszép’). Az angol átvételek közül kettővel találkozunk: *cute* (ang. *cute* ‘édes’), *niceee* (ang. *nice* ‘helyes, kedves’). A román kölcsönszavakhoz a *fain* (r. *fain* ‘vagány’), *frumi* (r. *frumi* < *frumos* ‘szép’), *frumos* (r. *frumos* ‘szép’) kifejezések tartoznak, viszont felfedezhetünk egy morfémakölcsönzést is a *szekszosz* esetében. Megjelenik a *szép* ellentéte, a *csúnya* is egy adatközlőnél, durva kifejezés viszont csak egy van: *basznivaló*. Láthatjuk, hogy az adatközlők a *szép* melléknevet leginkább személyekre vonatkoztatták, hiszen az összegyűjtött anyagban csak egy szót találunk, amely nem személyekhez kapcsolódik (*giccses*).

‘Csúnya’ értelemben három – a többi válasznál gyakoribb – kifejezés jelenik meg: *ronda, csúf* és *csúnya* (38, 21 és 16 előfordulás). A *butához* hasonlóan, itt is vannak eufemizáló alakok, mint a *csúnyácska* és a *kevésbé szép*, de a tagadással létrehozott szerkezetek is hasonlóak: *nem jól néz ki, nem szép, nem túl szép*. Két ellentétes értelmű szó is fellelhető az összegyűjtött anyagban: „*gyönyörűség*”, *szép*; az előbbi esetben látható, hogy az adatközlő is jelezte idézőjellel, hogy ez ironikusan értendő. Bizonyos kifejezések a szoros értelemben vett külső csúnyságot fejezik ki, míg mások kissé tágabban, inkább a negatív tulajdonságát hangsúlyozzák az illetőnek. Az előzőekhez tartozik: *bányarémm, hollófejű kutya, ocsmány, rondaság, rusnya, rút, rútság*; az utóbbiakhoz pedig a következőket sorolhatjuk: *gamat, gáz, idéltlen, pocsek, proszt, rákos, redvás, retek, retkes, szar, szörnyű, undi, undorító, visszataszító*. A kölcsönzéseket illetően egy angol, illetve két román átvételt vehetünk számba: *gép/gay* (ang. *gay* ‘homoszexuális’), *káncser* (r. *cancer* ‘rák’), *urát* (r. *urát* ‘csúnya’). Végül

találunk még három tréfás, humoros, de ugyanakkor ironikus kifejezést is: *Huzzá' má' le a fodrászhoz!; nem csúnya, de a szép nem ilyen; csúf, mint a kölcsönkérés.*

A vizsgált mellékneveket összegezve azt látjuk, hogy különbség van az *okos–buta* és a *szép–csúnya* ellentétpárok között. Az előbbi esetében az adatok arra mutatnak, hogy sem a túlzott okosságot, sem a butaságot nem értékeli pozitívan, hiszen mindkét esetben találkozunk pejoratív kifejezésekkel, elég például arra gondolni, hogy az *autista* mindkét esetben megjelenik. A *szép–csúnya* esetében pedig csak a *csúnyának* vannak rosszálló megfelelői, tehát a válaszok alapján úgy tűnik, hogy a szépség „felső foka” – a túlzott okossággal ellentétben – már nem jelent problémát.

3.3. Káros szenvedélyekre vonatkozó kifejezések

A harmadik csoportban az *alkoholos ital*, *alkoholos italt fogyaszt*, *cigaretta* és a *dohányzik* megfelelőit veszem számba.

Az *alkoholos ital* megfelelői között a pia fordul elő a legtöbbször, pontosabban 48 adatközlőnél. Ez követi a *szesz* 13 előfordulással, a többi kifejezés pedig jelentősen kevesebb személynél jelenik meg. A szavak jelentését illetően azt láthatjuk az összegyűjtött anyagban, hogy az adatközlők írtak tágabb és szűkebb jelentésűeket egyaránt. Az előző csoportba tartozik az *alkohol*, *alkoholos ital*, *erősítő*, *innivaló*, *ital*, *itóka*, *szeszkó*. A konkrétabb jelentésűek pedig a *bor*, *pálesz*, *pálinka* és *sör*, ezeken kívül pedig két metaforikus jelentésű megfelelőt is találunk: *cumi* és *méreg*. A kölcsönszavak közt egy angol, illetve egy román átvételt vehetünk számba, amelyek a *shot* (ang. *shot* ‘rövid ital’) és a *decisiva* (r. *decisivă* ‘döntő’).

Az *alkoholos italt fogyaszt* megfelelői esetében az adatközlők nem csak igét írtak, hanem többen az *alkohol italt fogyasztó személyre* vagy a *tevékenységre* gondoltak: *alkesz*, *alkoholista*, *alkoholizálás*, *ivás*, *ivászat*, *piás*, *részeg*, *részeges*. A leggyakrabban előforduló szó az *iszik* és a *piál*, amelyek 49, illetve 40 adatközlőnél jelennek meg. A *piál*hoz hasonlóan több olyan igét is találunk, amelyeket az *alkoholos ital*nál említett főnevekből képeztek. Érdekes módon nemcsak az *–l* igeképzős *piál* jelenik meg a válaszok között, hanem a *–z* igeképzős alakja is, a *piázik*, illetve a gyakorító képzővel ellátott alakja: *piálgat*. Továbbá a következő igeképzőkkel ellátott alakokat találjuk: *alkoholizál*, *shottol*, *szeszszel*, *szeszszázik*. A kölcsönzéseket illetően inkább angol átvételekkel találkozunk, ezek közül az egyik a már megemlített

shottol (<ang. *shot* ‘rövid ital’), a másik pedig az angol *drink* szónak igeképzővel ellátott alakja, a *drinkel* (<ang. *drink* ‘iszik’). Az említeteken kívül a következők szerepelnek még az összegyűjtött anyagban: *bebaszik*, *pepszizik*, *szív*, *tankol*, *tedizik*, *vedel*. Érdekes külön emlegetni a szószerkezeteket és kifejezéseket: *baszcsi-baszcsi-bebaszcsi*, *bevesz a testbe*, *iszik alkoholt*, *nyalogatja az italát*, *végzi a dolgát*. Ezekből kiemelném az *iszik alkoholt* szerkezetet, mivel ebben is kontaktusjelenséget figyelhetünk meg, mégpedig tükörszerkezetet, hiszen a magyarban természetesebb az *alkoholt iszik* sorrend.

A *cigaretta* megfelelőihez a legtöbben a *cigit* írták válaszként, amely 80 adatközlőnél is megjelent. Az ezt követő leggyakoribb, a *szivar* csupán 26 alkalommal fordul elő. Ezek mellett a *cigaretta* és a *bagó* is megtalálható a listában, és az eddig említett négy kifejezésnek a különböző kicsinyítő képzős alakjai és szóösszevonásai: *bag*, *bagaretta*, *cigcs*, *szigi*, *szivaretta*, *szivarka*, *szivór*, *zsigaretta*. Láthatunk egy személyre vonatkozó alakot (*szivaros*), ezeken kívül pedig a következőket: *cucc*, *cső*, *dohány*, *D-vitamin*, *kábel*, *pipa*, *rágó*, *spangli*, *szál*.

A *dohányzás* megfelelői között is számos olyan igét találunk, amelyet az előzőekben említett főnevekből képeztek: *bagarettázik*, *bagózik*, *bagzik*, *cigarettázik*, *cigizik*, *csövezik*, *dohányozik/dohányzik*, *D-zik*, *kábelezik*, *pipál/pipázik*, *szivarazik/szivarozik*, *szivarkázik*. A leggyakrabban előforduló ige a *cigizik*, amely 74 válaszadónál is megtalálható, ezt követően pedig a *füstöl*, amelyet 12 adatközlő írt le. Van néhány olyan ige is, amelyet nem denominális igeképzővel, vagy amelyet nem olyan főnévből képeztek, amely megjelenik a *cigaretta* megfelelőjeként: *kardozik*, *levegőzik*, *öltözik*, *szív*, *verekedik*. A kölcsönzéseket tekintve egy román átvétel van, a *fumál* (r. *a fuma* ‘dohányzik’), illetve szószerkezetet is csak egyet találunk: *szegeli a koporsót*. A *dohányzik* megfelelőjeként is írtak néhányan személyre vonatkozó főneveket: *bagós* és *cigis*.

Mind az *alkoholos ital* – *alkoholos italt fogyaszt*, mind a *cigaretta* – *dohányzik* szópárok esetében azt látjuk, hogy a tevékenység megnevezésére számos olyan denominális igeképzővel ellátott főnevet írtak az adatközlők, amelyek megjelentek az *alkoholos ital* és a *cigaretta* megnevezéseként, tehát elég nagy az átfedés a kifejezések között. Viszont az is szembeűnő, hogy az előző két csoporthoz képest (embe-
rekre vonatkozó kifejezések, tulajdonságokra vonatkozó kifejezések) jelentősen kevesebb megfelelőt találunk ebben a harmadik csoportban.

4. Összegzés

A kutatás eredményeiből egyrészt azt láthatjuk, hogy a kolozsvári fiatalok hogyan értelmezik a szleng fogalmát, másrészt pedig levonhattunk néhány következtetést a szlenghasználatukra vonatkozóan is. A szleng fogalmának értelmezésével kapcsolatban az figyelhető meg, hogy az elterjedt tévhitek részben hatással voltak a fiatalokra, ennek ellenére több szempont felmerült a leírásaikban, mint az iskolai definíciókban, például a tankönyvekben. A szlenghasználatukkal kapcsolatban összességében az állapítható meg, hogy az adatközlők bevallása szerint tudatosan inkább az informális beszédhelyzetekben használják a szlenget. A fogalmak vizsgálata pedig arra mutatott rá, hogy – bár csak 3-4 év korkülönbség van a kutatásban részt vett középiskolások és egyetemi hallgatók között – vannak nyelvhasználati különbségek a két korosztály szlenghasználatát illetően.

Bár a jelen tanulmány a teljes kutatásnak csak részeredményeit ismerteti, mégis lényeges információkat nyújt a kolozsvári fiatalok szlenghasználatáról és szlengről való gondolkodásáról. A továbbiakban érdemes lesz vizsgálni azokat a jelenségeket is, amelyekre ez alkalommal nem kerülhetett sor, ilyen az iskolával és/vagy egyetemmel kapcsolatos kifejezések vizsgálata, vagy a szlenghez és a kölcsönzésekhez való viszonyulás vizsgálata. Kiemelném még, hogy ezek az eredmények a jövőbeli kutatások során is használhatóak lesznek. Például hasznosnak nevezhető a fiatalok szlenghez való viszonyáról szerzett tudás. Ez továbbá egy olyan tervezett vizsgálathoz is segítséget nyújt és adatokat szolgáltat, amely során az adatközlőknek konkrét nyelvi formákról kell eldönteniük, hogy szerintük szleng-e vagy sem.

Irodalom

CHAPMAN, Robert L.

1999 Mi a szleng? In: FENYVESI Anna – KIS Tamás – VÁRNAI Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng?* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 273–280.

JELISZTRATOV, Vlagyimir

1998 *Szleng és kultúra*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

KIS Tamás

1997 Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: Uő (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 237–293.

2008 *A magyar katonai szleng szótára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

é. n. *Alapismeretek a szlengről*. <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szleng.php> (2017. április 29.)

KÖVECSES Zoltán

2002 *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZILÁGYI N. Sándor

1980, 1999 A csoportjellegű szövegek. In: FENYVESI Anna – KIS Tamás – VÁRNAI Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng?* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 9–12.

Tankönyvek

AMBRUS Ágnes – BODÓ Anna

2004 *Magyar nyelv és irodalom. Tankönyv a líceumok IX. osztálya számára*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

2005 *Magyar nyelv és irodalom. Tankönyv a líceumok X. osztálya számára*. Stúdium Kiadó, Kolozsvár.

BARA Katalin – CSUTAK Judit, BALÁZS Géza – BENKES Zsuzsa

2004 *Magyar nyelv és irodalom. Tankönyv a XII. osztály számára*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2005 *Magyar nyelv és irodalom. Tankönyv a XI. osztály számára*. Corvin Kiadó, Déva.

ORBÁN Gyöngyi

2000a *Magyar irodalom. Alternatív tankönyv a IX. osztály számára*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2000b *Magyar irodalom. Alternatív tankönyv a X. osztály számára*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2001 *Irodalomtörténeti olvasókönyv. Alternatív tankönyv a XI. osztály számára*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2007 *Olvasókönyv XII. osztályosoknak*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Szlang kölcsönszavak stílusértéke

Jelen vizsgálat egy tágabb kutatási témába illeszkedik, melynek tárgya a kontaktusjelenségek vizsgálata az erdélyi magyar szlang nyelvváltozatokban. Ez alkalommal bizonyos szlang- és kölcsönszavak állandósult stílusminősítéseit vizsgálom egy kérdőíves felmérés adatközlőinek megítélése, illetve az interneten előforduló kontextusok alapján.

A dolgozat első felében a kérdőív részleteire és elméleti áttekintésre kerül sor, majd azt tárgyalom, hogy használja-e a vizsgált szavakat az adatközlők csoportja. Ezt követően olyan eredményeket mutatok be, amelyek szignifikánsnak minősíthetők a szociális és nyelvi változók szempontjából. Végül pedig az arra vonatkozó eredményeket ismertetem, hogy a kérdőív adatközlői milyen stílusminősítéseket éreztek jellemzőnek a vizsgált kölcsönszavakra, és ez miben különbözik az internetes felületeken megjelenő adatoktól.

1. A szlang fogalma

A kutatás első problémája, amivel találkozhatunk, az magának a szlangnak a meghatározása. Más idegen nyelvek esetében is inkább konvenció, mint definíció kérdése az, hogy a tudományban mit tekintenek szlangnak (Kis 1997: 239). Sok, szlanggal foglalkozó kutató idézi azt a Paul Robertstől származó szállóigét, amely szerint „a szlenget mindenki ismeri, de senki sem tudja meghatározni”¹ (Roberts, idézi Kis 2008: 24).

Kis Tamás azt is kiemeli, hogy a szlang elsősorban nem nyelvészeti, hanem (szociál)pszichológiai probléma, ehhez pedig a nyelvi anyag csak járulékosan viszonyul (Kis 1997: 240). Forgács József a társas érintkezés lélektanát vizsgálta, a társadalmi csoportok nyelve kapcsán pedig azt állapította meg, hogy a partnerek mindig a közös tudásra építenek, és minél közelebbi kapcsolatban vannak egymással, annál specifikusabb a nyelvhasználatuk. Ez által egy olyan nyelv is kialakulhat, amelyet csak az adott csoport tagjai értenek, de a kívülről állók

¹ „Slang is one of those things that everybody can recognize and nobody can define.”

nem. A specifikus nyelvhasználat nemcsak a kommunikáció gazdaságosságát segíti elő, hanem a csoportidentitás jelölője is, amely nehezíti a csoportba való bejutást (Kis 1997: 241).

A szlenget jellege miatt a nyelvészeti szakirodalom gyakran nevezi meg nyelvváltozatként, csoportnyelvként, szociolektusként vagy rétegnyelvként, ritkábban stílusváltozatként. A szleng hagyományos nyelvészeti értelmezése szerint pedig egy olyan szókinsnek tekinthető, amelynek szüksége van egy bázisnyelvre (Kis é. n.). Szilágyi N. Sándor azonban már egy 1980-as írásában is inkább csoport jellegű beszédmódnak nevezi a szlenget és az argót egyaránt (Szilágyi 1980, 1999). Ehhez hasonlóan Kis Tamás szintén kiscsoportok identitását jelző beszédmódként határozza meg, és kiemeli, hogy itt nemcsak szókinsről van szó, hanem egyfajta nyelvi viselkedésről is (Kis é. n.).

A beszédmód volta mellett foglalnék állást a stílusváltozattal, a rétegnyelvvel vagy csoportnyelvvel szemben. Több kutató is rámutatott arra, hogy a szleng szókins volta nem tartható (pl. Stenström 1999: 92), valamint az eddigi megállapítások alapján is látható, hogy a szleng esetében többről van szó, mint egy stílusváltozatról. Végül fontos még kiemelni, hogy a használata nemcsak bizonyos csoportokhoz vagy társadalmi réteghez köthető, ahogy erre Kis Tamás is utal, amikor a szleng kialakulásáról ír:

A szleng kialakulásának nyelvi sajátosságait keresve nagyon fontos lenne újabb – nem csupán egy-egy nyelvhez vagy társadalmi csoporthoz, illetve történelmi korszakhoz kötődő – szempontok bevonása. A szleng ugyanis nem egyszerűen egy bizonyos civilizációs szintre eljutott népesség vagy szociális csoport nyelvváltozata, a modern kor egyfajta városi népnyelve, hanem ennél térben és időben egyaránt jóval elterjedtebb jelenség, mi több: *a szleng nyelvi univerzálé*. Létrejöttének egyik alapvető, talán legfontosabb feltétele egy olyan beszélőközösség, amelynek tagjai napi intenzív beszédkapcsolatban állnak egymással. Ha ez az intenzív beszédkapcsolat megvan, akkor a nyelvben feltűnnek a szlengjelenségek. Minél intenzívebb a beszélőközösség tagjainak (beszéd)kapcsolata, annál gyakoribbak a szlengjelenségek a beszédben. Ennek megfelelően *a szleng minden beszélt nyelvnek* minden korszakában jelen van (Kis 1997: 240–241).²

² Kiemelés az eredetiben.

A *Magyar szlengszótár* (Kövecses 2002) sem ad pontos definíciót a szleng fogalmára, hanem különböző tényezőket sorol fel, amelyek jellemzőek a szlengre. A szleng a kommunikációs módokat tekintve inkább a beszélt nyelvi megnyilatkozásokra jellemző, a beszédstílust tekintve pedig a bizalmas, informális beszédhelyzetekre (Kövecses 2002: XXV-XXVI). A szlengszótár is kiemeli, hogy egyes kutatók szerint a szleng egyik legjellemzőbb vonása az, hogy képes metaforikus gondolkodásmódot tükrözni (Kövecses 2002: XXVIII).

Bár a fennebb összefoglalt szempontok még nem adnak kielégítő választ a „Mi a szleng?” kérdésre, mégis jó kiindulópontként szolgálnak a kutatáshoz. Összegzésként ezek közül a következőket emelném ki: informális beszédmód; nyelvi viselkedés; attitűdöt tükröz; elsősorban beszélt nyelvi jelenség; kialakulásához szükségeszerű az intenzív beszédkapcsolat a közösségben.

2. Állandósult és alkalmi stílusértékek

Mivel jelen kutatás nemcsak a szociolingvisztikához, hanem a stilisztikához is kapcsolható, érdemes áttekinteni néhány fogalmat, amely a stílusértékhez kapcsolódik. Szathmári István a funkcionális stilisztika szempontjából vizsgálja a szinonimitást, amely összefügg a szavak stílusértékével, ugyanis bizonyos nyelvi elemek csak árnyalati-lag térnek el egymástól, így a stilisztika feladata elsősorban az, hogy megállapítsa a nyelvi elemek stílusértékét (Szathmári 1967: 35). Tolcsvai Nagy Gábor szerint a funkcionális stilisztika iránya a *langue–parole* megkülönböztetésre emlékeztet (Tolcsvai 2001), így ő másra fekteti a hangsúlyt: „A stílus alapja a nyelvi variancia. A világ nyelveiről és az azokat beszélő közösségekről való ismereteink szerint nincsen homogén beszélőközösség és egystílusú ember. A nyelv változatosságával a beszélő ember sok funkciót képes betölteni” (Tolcsvai–Kiefer 2006).

Tolcsvai stilisztikai összefoglalója (Tolcsvai–Kiefer 2006) figyelembe veszi a nyelvi potenciálból eredő stíluslehetőségeket, illetve a szociokulturális tényezőket is, tehát összetettebb képet nyújt a nyelvi interakciók stílusáról. Ennek ellenére esetünkben Szathmári (1967) tanulmánya a jobban hasznosítható a stílusértékek vizsgálatában, mert Tolcsvainál a szövegek stílusán van a hangsúly, és nincs szó a lexikai elemek stílusértékéről, amely jelen kutatásnak is témája.

A stílusérték jellegéről a nyelvi elemek három területe mentén beszélhetünk. Az elsők a lexikai elemek, amelyek stílushatása a legki-

emelkedőbb. Ezek stílusértéke lehet állandósult vagy alkalmi. „*Állandósultról* akkor beszélhetünk, ha a stílusérték szerves része a szó jelentésének, mintegy »lexikalizálódott«, tehát a »stilisztikai többlet« a felhasználás körülményeitől függetlenül mindenki számára eleve benne van a szóban” (Szathmári 1967: 37; kiemelés az eredetiben). Az állandósult stílusérték forrása változatos lehet: kifejező szavak, nyelvi rétegek, stílusrétegek, hivatalos nyelvi szavak, a sajtó szavai, társalgási-familiáris szavak, idegen eredet, archaizmusok és neologizmusok, fogalmi tartalom (Szathmári 1967: 37–38).

Az alkalmi stílusértékre vonatkozóan a következőket olvashatjuk Szathmárinál:

Az alkalmi stílusértéket az jellemzi, hogy csak a kérdéses szövegben, szövegösszefüggésben, s alkalomszerűen kapcsolódik a szóhoz, s ilyenformán nem része a szó jelentésének, csupán alkalmilag módosítja azt. (...)

Talán elég csupán utalni arra, hogy ezek az alkalmi átvitelek elterjedhetnek, s azután alkalmi stílusértékük is – lassan homályosodva – állandósulttá válik (Szathmári 1967: 38; kiemelés az eredetiben).

A nyelvi elemek második területe, amely befolyásolhatja a stílusértéket, a grammatika. Ebben az esetben is beszélhetünk állandósult stílusértékről, amely szerves része a nyelvtani elemnek, azonban a szokatlan használati mód alkalmi stílusértéket is eredményezhet (Szathmári 1967: 39–40).

Jelen kutatás tárgya elsősorban a lexikai elemekre irányul, azonban egyes esetekben ezt befolyásolják a nyelvtani elemek is, például a *puszcsi* és *szercsi* szavak kicsinyítő képzőinek esetében. Szathmári még a fonetikai szinonimákról is beszél, azonban ez nem érvényesül a vizsgált anyagban (Szathmári 1967: 40–41).

A kérdőívben megjelenő szavak stílusértéke kapcsán érdemes még egy tényezőt szem előtt tartani. Péter Mihály szerint

(...) a stílusérték a nyelvi megnyilatkozásoknak vagy egyes nyelvi elemeknek olyan »jelöltsége« [markedness], amely az adott nyelvközösség számára stílusosan releváns kontextusokra, illetve a nekik megfelelő stílusokra utal. A stílusérték tehát lényegileg más jelenség, mint a nyelvi kifejezés emocionális értéke. Ez azonban nem zárja ki a kettő között kétségtelenül fennálló kölcsönös összefüggést (Péter 1984: 226).

Erre azért szeretném felhívni a figyelmet, mert a kérdőívek eredményeit tekintve számolnunk kell azzal is, hogy az adatközlőknek nemcsak a nyelvérzéke, hanem az érzelmi viszonyulása is befolyásolhatta a válaszaikat.

3. A kérdőív

A kérdések a következőkre irányultak: 1. szociális adatok; 2. nyelvtudás és nyelvhasználat; 3. az adatközlők tudása a szleng mivoltáról; 4. kijelentések megítélése; 5. beszélők megítélése konkrét szövegek alapján; 6. szavak értékelése stílusminősítések mentén; 7. lexikai adatgyűjtés.

A kérdőívet 122 kolozsvári középiskolás és egyetemi hallgató töltötte ki. Azért, hogy lehessen vizsgálni az életkorbeli különbségeket is, úgy választottam ki a csoportokat, hogy legyen 3–4 év korkülönbség a középiskolások és az egyetemi hallgatók között, tehát 11. osztályosok, illetve 2. és 3. éves hallgatók alkották az adatközlők csoportját. Az egyetemistákat tudatosan nem a Bölcsészettudományi Karról választottam ki annak érdekében, hogy ez ne befolyásolja a válaszaikat. Itt tanulnak nyelvészetet, és így tudatosabban viszonyulnak a vizsgált jelenségekhez. A kiválasztott adatközlők a Pszichológia és Neveléstudományok Kar (57 személy), illetve a Matematika és Informatika Kar (18 személy) hallgatói. Ehhez hasonlóan a középiskolások között egyaránt voltak humán (28 személy) és reál osztályban (19 személy) tanuló diákok. Fontos megjegyezni, hogy ez esetben a *kolozsvári* Kolozsváron tanuló fiatalokat jelöl, és nem hovatartozást, ennek előnye pedig, hogy változatosabb az adatközlők csoportja. A megoszlást tekintve a 122 adatközlőből 47 középiskolás és 75 egyetemi hallgató, illetve 38 fiú és 84 lány.

A kérdőív egyik része arról szólt, hogy bizonyos szavakhoz milyen stílusminősítéseket rendelnek hozzá az adatközlők. A stílusminősítéseket a *Termini szótár és adatbázis*³ érzelmi viszonyulásra utaló jelzések csoportjából választottam ki, mivel ez a szótár a lexikográfia ismert stílusminősítéseit alkalmazza: 1. szépítő; 2. kedveskedő; 3. tréfás, humoros; 4. pejoratív, rosszalló; 5. ironikus, gúnyos; 6. durva. Minden szó esetében az adott stílusminősítésekhez egy-egy számot kellett írniuk az adatközlőknek arra vonatkozóan, hogy mennyire érzik

³ <http://termini.nyud.hu/htonline/present.php?action=szocikktozrs#stilusminosit> (2018. április 8.)

jellemzőnek az adott minősítést egy 1-től 5-ig terjedő skálán (1 – egyáltalán nem jellemző, 5 – nagyon jellemző). Emellett azt is jelölniük kellett, hogy a megadottak közül mely szavakat használják ők maguk is.

A kérdőívben szereplő lexikai elemeket három csoportba lehet osztani. Az első csoportba a román átvételek tartoznak (r. *descurcăreț* ‘találékony’ > m. *deszkurkörec* ‘ua.’, r. *fază* ‘helyzet’ > m. *fáza* ‘ua.’, r. *fraier* ‘balek’ > m. *frájer* ‘ua.’, r. *handicapat*, *handi* ‘fogytékkal élő’ > m. *hándi* ‘fogytékkal élő; tudatlan’, r. *cocalar* ‘városi vagány’ > m. *kokálár* ‘ua.’, r. *nesimțită* ‘érzékenlen’ > m. *neszimcita* ‘érzékenlen, szemtelen’, r. *șmecher* ‘ravasz, ügyeskedő’ > m. *smeker* ‘ua.’, r. *sală* ‘terem’ > m. *szála* ‘edzőterem’, r. *tocilar* ‘stréber’ > m. *tocsi-lár/tocsi* ‘ua.’), illetve egy angol (ang. *like* ‘tetszik, kedvel’ > m. *lajk/lájkol* ‘ua.’); a másodikba olyan kölcsönzések, amelyek hangalakján már kevésbé érezhető az idegen hangzás (*csaj*, *csávó*, *lóvé*, *meló*, *srác*⁴), a harmadikba pedig olyan szavak, amelyek az erdélyivel szemben inkább a magyarországi szlengre jellemzőbbek (*gagyi*, *para/parázik*, *puszcsi*, *szercsi*, *tuti*⁵). Ezek közül részletesen csak az első csoporttal foglalkozom, a másik kettővel inkább csak összehasonlítás-képp.

Bár a szavak stílusértéke gyakran a kontextustól függ, mégis érdemes figyelmet szentelni az állandósult stílusminősítéseknek is, ugyanis jellemző rájuk az expresszivitás, ahogy ezt Kis Tamás is megfogalmazta:

A többségi csoport nyelvével összevetve a szleng szókinccse általában lenéző, lekicsinylő stílusárnyalatot hordoz, ami abból következik, hogy a szlengben beszélő a megnevezett dolgokat, jelenségeket, cselekvéseket erős kritikával (elsősorban negatívan) szemléli, és ezt — leggyakrabban familiáris, esetleg tréfás, humoros vagy éppenséggel durva, sértő formában — ki is fejezi. Ebből a szembeállító attitűdből következik, hogy a szleng és használója gyakran normaszegő. Egyrészt megsérti a többségi nyelvváltozat, nyelvhasználat normáit:

– „hibás” szavakat, szokatlan alakulatokat hoz létre,

⁴ A *csaj*, *csávó* és *lóvé* cigány eredetűek, míg a *meló* és a *srác* szavak jiddis átvételek (Zaicz 2006).

⁵ Mindegyik szó esetében a Google több magyarországi találatot jelenített meg, mint romániai.

- szándékosan használ úgynevezett „nyelvhelyességi hi-ba”-ként elkönyvelt formákat,
- másrészt pedig a többségi csoport viselkedési, világnézeti normáit, szokásait szegi meg:
 - tabufogalmakat használ,
 - nevén nevezi a dolgokat,
 - profanizálja a fennköltet,
 - a szókincs bővítése céljából szívesen fordul olyan társadalmi csoportok (a társadalom peremén élők, lecsúszottak, bűnözők) nyelvéhez, amelyeket a többségi társadalom megvet, amelyekkel az nem kíván (szoros) kapcsolatot fenntartani (Kis é. n.).

Nehézséget okoz annak a meghatározása, hogy melyik szót minősíthetjük szlengnek, és melyiket nem, azonban a válaszhoz közelebb vihet a fiatalok által megítélt stílusminősítések vizsgálata. Bár egyes kölcsönszavak megtalálhatók a *Termini szótárban*, mégis érdemes újra megvizsgálni, mert a szleng gyors változása miatt nem biztos, hogy a fiatalok ugyanazokat a stílusminősítéseket érzik jellemzőnek, mint amelyek a szótárban szerepelnek.

4. A vizsgált szavak használatára vonatkozó értékelések

Mielőtt rátérnénk a szavak stílusértékének vizsgálatára, érdemes megnézni azt, hogy használja-e ezeket a szavakat a vizsgált csoport. A kérdőívben a megadott táblázatban az adatközlőknek alá kellett húzniuk azokat a szavakat, amelyeket használnak. Sajnos ez a kérdés ugyanott szerepelt, mint a stílusminősítésekre vonatkozó feladatleírás, emiatt sokak figyelmét elkerülte. A 122 adatközlő közül az első oldalon megjelenő szavakat illetően 54, a második oldalon megjelenőket illetően pedig 58 személy nem válaszolt. Emiatt a százalékos értékek csak a válaszadók csoportjára vonatkoznak, vagyis 68, illetve 64 személyre.

Annak ellenére, hogy majdnem a csoport fele nem válaszolt arra, hogy mely szavakat használja, egy olyan szó sincs, amelyet önbevallás alapján legalább néhány személy ne használna. Ez fontos, hiszen ebből kifolyólag azt mondhatjuk, hogy az adatközlők csoportja találkozik ezekkel a szavakkal, akár úgy, hogy használja, akár úgy, hogy a környezetében hallja. Az 1. táblázatban az látható, hogy az adott szavakat – önértékelés alapján – hány adatközlő használja:

Lexikai egység	Bevallás szerint hány adatközlő használja az adott szót	Százalékos arány
<i>csaj</i>	62	91,2
<i>lájklájkol</i> ‘tetszik, kedvel’	55	85,9
<i>csávó</i>	53	77,9
<i>srác</i>	47	72,3
<i>tuti</i>	40	62,5
<i>smeke</i> ‘ravasz, ügyeskedő’	34	53,1
<i>meló</i>	30	46,9
<i>hándi</i> ‘fogyatékkal élő, tudatlan’	26	37,7
<i>kokálár</i> ‘városi vagány’	24	37,5
<i>fáza</i> ‘helyzet’	25	36,8
<i>tocsi/tocsilár</i> ‘stréber’	22	34,4
<i>puszcsi</i>	22	34,4
<i>deszskurkörec</i> ‘találékony’	20	29,4
<i>gagyi</i>	20	29,4
<i>lővé</i>	17	26,6
<i>para/parázik</i>	17	26,6
<i>szála</i> ‘edzőterem’	17	26,6
<i>frájer</i> ‘balek’	15	22,1
<i>szercsi</i>	13	20,3
<i>neszimec</i> ‘érzéketlen, szemtelen’	5	7,8

1. táblázat: A vizsgált szavak használata

A táblázatból kitűnik, hogy a legtöbb adatközlő által használt szavak nemcsak a romániai magyar nyelvváltozat részei, hanem más területeken is használatosak, és már a közszleng⁶ részei. A kölcsönszavak esetében pedig azt látjuk, hogy minél kevésbé jellemző rá a hangalaki jelöltség, annál gyakrabban fordul elő a fiatalok nyelvhasználatában, ahogy ezt Benő Attila is kiemeli:

⁶ „A helyi és a szakszlengek széles körben elterjedt szavai alkotják a közszleng-et. Ez a nyelvközösség számára közös szlengtípus a helytől és szakmától függetlenül ismert szlengszavak csoportját takarja” (Kis é. n.).

Valószínű, hogy a kevésbé ismert és használt, még meg nem honosodott kölcsönszó hangalakjának idegenségéhez expresszivitás érzet társulhat akkor is, ha az a második nyelvben nem ilyen természetű. Ha a beszélő a második nyelvet nagyon jól ismeri és használja a mindennapokban, akkor a szó elveszítheti az idegennek érzett elemekre jellemző *hangalaki jelöltségét*, hangsora áttetszővé válik. Így a kiegyensúlyozott kétnyelvűséggel vagy a második nyelv dominanciájával jellemezhető beszélő az adott lexémát már nem tekinti az anyanyelvi megfelelőjétől túlságosan nagy mértékben eltérőnek.” (Benő 2004: 67; kiemelés az eredetiben)

5. Szociális és nyelvi változók összefüggése

A kérdőívek adatait az SPSS nevű statisztikai program segítségével elemeztem, így kerestem szignifikáns összefüggéseket a szociális változók és a nyelvi változók között. A vizsgált szociális és nyelvi változók a következők voltak: 1. konkrét lexikai elemek használata (önbevallás alapján); 2. iskolázottság (középiskolás vagy egyetemista adatközlő); 3. szakirány (humán vagy reál szakra jár); 4. az adatközlők neme; 5. állandó lakhely típusa (város vagy falu); 6. a román nyelv ismerete (önbevallás alapján);⁷ 7. milyen gyakran használják a szlenget baráti környezetben (önbevallás alapján); 8. a kölcsönszavak gyakorisága baráti környezetben (önbevallás alapján).

Eredetileg a kérdőívben az adatközlők 1-től 5-ig terjedő skálán jelölték be, hogy a stílusminősítések szerintük milyen mértékben jellemzők az adott szóra. Ekkora mintán azonban ez az eloszlás nagy szórást eredményezett volna, így a statisztikai programban való feldolgozáskor három fokozatot határoztam meg, és ezekbe csoportosítottam a válaszokat. Az első fokozat az *egyáltalán nem jellemző*, ide a tágabb skála 1-es válaszai kerültek. A második a *kis mértékben jellemző*, amelybe a tágabb skála 2-es és 3-as válaszai tartoznak. A harmadik pedig a *nagy mértékben jellemző*, amely a 4-es és 5-ös válaszokat foglalja magában. Egyes adatközlők félreértették a kérdőív leírását, és csak x-szel jelölték azt a stílusminősítést, amelyet jellemzőnek tartanak. Ezeket a válaszokat a *nagy mértékben jellemző* kategóriába soroltam, mert ilyen esetekben az adatközlők csak egy vagy két stílusminő-

⁷ Ez a változó csak azon szavak esetében releváns, amelyek román átvételek.

sítést jelöltek be, tehát azokat, amelyeket kiemelten jellemzőnek érznek az adott szóra.

A nyolc vizsgált szociális és nyelvi változó minden esetben nagyon sok elemzést eredményezett, viszont csak a szignifikáns, illetve megközelítőleg szignifikáns eredményeket tárgyalom. Szignifikáns eredménynek minősül azok, amelyek esetében a $p \leq 0,05$ a Pearson-féle khi-négyzet próba alapján. Mivel kisebb mintáról beszélünk, érdemes számba venni azokat az eredményeket is, amelyek nem számítanak szignifikánsnak, azonban közel állnak ehhez, így azon eredményekről is szó lesz, amelyek szignifikanciaszintje $p \leq 0,10$ a Pearson-féle khi-négyzet próba alapján.

Amint említettem, az első változó, amely szerint az elemzéseket végeztem, az volt, hogy önbevallásuk alapján használják-e az adott szót. Ennek eredményeként hét szignifikáns és megközelítőleg szignifikáns eredmény született.

A *csaj* szó pejoratív voltát illetően a Pearson-féle khi-négyzet próba $p=0,00$, ironikus voltát $p=0,01$ és durva voltát illetően $p=0,00$ eredményt mutatott. Az első esetben a következőképp oszlik meg azok válasza, akik használják a *csaj* szót: 43 szerint egyáltalán nem jellemző, hogy a *csaj* pejoratív, 11 szerint kicsit jellemző, 4 szerint pedig nagyon jellemző. Azok, akik bevallásuk szerint nem használják 3-3 megoszlásban választották azt, hogy kicsit, illetve nagyon jellemző rá ez a stílusminősítés, és egyikük sem gondolta azt, hogy egyáltalán nem jellemző.

A második stílusminősítés kapcsán (ironikus, gúnyos) az előzőhöz hasonló eredményt láthatunk. A szó használói közül 41 adatközlő jelölte azt, hogy egyáltalán nem jellemző, 15 azt, hogy kicsit jellemző, 2 vélemény szerint pedig nagyon jellemző. Azon adatközlők, akik bevallásuk alapján nem használják a szót, 4-2 arányban jelölték a kicsit jellemző és a nagyon jellemző opciókat, és egyikük sem írta azt, hogy egyáltalán ne lenne jellemző.

A harmadik esetben a *csaj* szót használók többsége szerint egyáltalán nem jellemző a durva stílusminősítés (48 személy), 8 szerint kicsit jellemző, 2 szerint pedig nagy mértékben. A nem használók közül 2-3 arányban jelölték azt, hogy kis, illetve nagy mértékben jellemző ez a stílusminősítés, egy személy szerint viszont egyáltalán nem.

A *deszkurkörec* 'találékony' szó esetében a szépítő stílusminősítés megítélése és a használat között lett megközelítőleg szignifikáns

eredmény $p=0,09$ értékkel a Pearson-féle khi-négyzet próba alapján. A használók közül 12 beszélő szerint egyáltalán nem szépítő, 4-4 pedig úgy ítélte meg, hogy kis mértékben és nagy mértékben az. A nem használók köréből azonban 35 jelölte azt, hogy egyáltalán nem szépítő, 9 szerint pedig kis mértékben, és senki sem jelölte, hogy nagy mértékben az lenne.

A Pearson-féle khi-négyzet próba alapján $p=0,06$ értékkel a *hándi* ‘fogyatékkal élő’; ‘tudatlan’ durva stílusminősítését illetően kaptunk megközelítőleg szignifikáns eredményt. Az elemzés azt mutatja, hogy a használók közül 19 szerint egyáltalán nem durva, 2 szerint kis mértékben, 5 adatközlő szerint pedig nagy mértékben. A nem használók körében 13 beszélő tartja egyáltalán nem jellemzőnek a durva stílusminősítést, 11 kicsit jellemzőnek, 15 pedig nagyon jellemzőnek.

A *meló* szépítő volta és a használat között szintén megközelítőleg szignifikáns eredmény született $p=0,06$ értékkel. A szó használói közül 16 szerint egyáltalán nem jellemző, illetve 6-6 adatközlő szerint kis, illetve nagy mértékben jellemző a szépítő stílusminősítés. A nem használók közül csak 3 személy szerint nagy mértékben jellemző, a többi 28 szerint pedig egyáltalán nem.

A használatot figyelembe véve két tendencia figyelhető meg. Az egyik az, hogy egyes szavakhoz inkább azok az adatközlők rendelnek negatív stílusminősítést (pejoratív, ironikus, durva), akik nem használják az adott szót. Tehát többek között az is lehet az oka annak, hogy nem használják, hogy negatívan ítélik meg a szavak stílusértékét. A másik tendencia, hogy a használók változatosabban ítélik meg az egyes szavak stílusminősítéseit. Ennek az lehet az oka, hogy több kontextust is hozzá tudnak rendelni az adott szóhoz, így nemcsak az állandósult, hanem akár az alkalmi stílusminősítések is megjelenhetnek a használók válaszaiban.

Szintén több szignifikáns, illetve megközelítőleg szignifikáns eredmény született aszerint a szociális változó alapján, hogy középiskolás vagy egyetemi hallgató státusban vannak-e az adatközlők.

Az intézmény és a *hándi* ‘fogyatékkal élő; tudatlan’ szó szépítő stílusminősítésének megítélése kapcsán $p=0,07$ szignifikanciaszintet mutatott a Pearson-féle khi-négyzet próba. Az eredmény alapján azt látjuk, hogy a középiskolások közül 37 adatközlő szerint egyáltalán nem jellemző a szépítő jelleg, 4 szerint kis mértékben, 2 szerint pedig nagy mértékben jellemző. Ezzel szemben a 68 válaszadó egyetemi

hallgató egyöntetűen úgy ítélte meg, hogy ez a stílusminősítés egyáltalán nem jellemző a *hándi* szóra.

Hasonló eredményt láthatunk az oktatás szintje szerinti változó és a *neszincita* ‘érzéketlen, szemtelen’ melléknév kedveskedő voltát illetően, amely esetében a Pearson-féle khi-négyzet próba szerint $p=0,03$. A középiskolások közül 31 adatközlő jelölte azt, hogy ez a szó egyáltalán nem kedveskedő, 4-4 pedig azt, hogy kis mértékben, illetve nagy mértékben jellemző rá. Az egyetemi hallgatók közül egy személy gondolta kis mértékben jellemzőnek, a többi válaszadó (64 személy) pedig egyáltalán nem találta jellemzőnek a kedveskedő stílusminősítést.

A fenti eredményekből az látszik, hogy nemcsak a különböző korosztályok nyelvhasználatában vannak különbségek, hanem a nyelvi formák megítélésében is. Emellett pedig az is észrevehető, hogy az értékelésben a középiskolásoknál nagyobb a megoszlás.

A következő, és egyben utolsó vizsgált szempont, amely eredményezett szignifikáns, illetve megközelítőleg szignifikáns értékeket, az volt, hogy az adatközlők önbevallás alapján baráti körben mennyire használnak szlengszavakat. A válaszolók négy lehetőség közül választhattak: *egyáltalán nem*, *néha*, *nem túl gyakran*, *gyakran*.

A következő táblázatban láthatjuk összegezve a szignifikáns és a megközelítőleg szignifikáns eredményeket:

<i>deszkurkörec</i> ‘találékony’ – szépitő stílusminősítés			
Szlengszavak használatának gyakorisága	egyáltalán nem jellemző	kis mértékben jellemző	nagy mértékben jellemző
egyáltalán nem	3	0	3
néha	22	3	1
nem túl gyakran	20	8	1
gyakran	34	10	4
<i>hándi</i> ‘fogyatékkal élő’; ‘tudatlan’ – pejoratív stílusminősítés			
Szlengszavak használatának gyakorisága	egyáltalán nem jellemző	kis mértékben jellemző	nagy mértékben jellemző
egyáltalán nem	0	2	4
néha	16	4	8
nem túl gyakran	11	1	17
gyakran	13	13	22

<i>puszcsi – szépítő stílusminősítés</i>			
Szlengszavak használatának gyakorisága	egyáltalán nem jellemző	kis mértékben jellemző	nagy mértékben jellemző
egyáltalán nem	1	1	2
néha	24	1	1
nem túl gyakran	10	3	15
gyakran	27	6	14
<i>tocsi/tocsilár ‘stréber’ – szépítő stílusminősítés</i>			
Szlengszavak használatának gyakorisága	egyáltalán nem jellemző	kis mértékben jellemző	nagy mértékben jellemző
egyáltalán nem	3	1	1
néha	24	0	0
nem túl gyakran	18	3	3
gyakran	45	0	0
<i>tocsi/tocsilár ‘stréber’ – kedveskedő stílusminősítés</i>			
Szlengszavak használatának gyakorisága	egyáltalán nem jellemző	kis mértékben jellemző	nagy mértékben jellemző
egyáltalán nem	3	1	1
néha	24	0	0
nem túl gyakran	18	5	1
gyakran	43	1	1
<i>meló – szépítő stílusminősítés</i>			
Szlengszavak használatának gyakorisága	egyáltalán nem jellemző	kis mértékben jellemző	nagy mértékben jellemző
egyáltalán nem	2	1	2
néha	25	1	1
nem túl gyakran	14	5	8
gyakran	35	9	3

2. táblázat: A szavak stílusminősítésének értékelése a szlengszavak használatának gyakorisága alapján

A Pearson-féle khi-négyzet próba $p=0,08$ szignifikanciaszintet mutatott a *csávó* kedveskedő stílusminősítésével kapcsolatban. Az elem-

zés növekedő tendenciát mutat: minél gyakrabban használják a fiatalok a szlenget, annál többen ítélték meg kedveskedőnek a *csávó* szót. Ugyanezt a növekedő tendenciát figyelhetjük meg több esetben is: a *deszskurkörec* ‘találékony’ szépítő voltát illetően ($p=0,06$); a *hándi* ‘fogyatékkal élő’; ‘tudatlan’ pejoratív voltát illetően ($p=0,10$); a *puszczi* szépítő voltát illetően ($p=0,01$); a *tocsi/tocsilár* ‘stréber’ kedveskedő voltát illetően ($p=0,07$); a *meló* szépítő voltát illetően ($p=0,05$).

Ezekről az eredményekről egy adat részben különbözik, a *tocsi/tocsilár* ‘stréber’ szépítő stílusminősítésének az értékelése. Az elemzés azt mutatja, hogy a szlenget egyáltalán nem használók csoportjának, illetve a szlenget nem túl gyakran használók csoportjának néhány tagja érzékelte szépítőnek, azonban a másik két csoport közül senki sem érzékelte annak. Ebben az esetben $p=0,01$ a Pearson-féle khi-négyzet próba eredménye.

Az eredmények, illetve a megfigyelhető növekedő tendencia ugyanakkor azt is jelzi, hogy az idézett szavak szlengszavaknak minősülnek.

6. A kölcsönzések stílusértéke

A továbbiakban a kérdőívben szereplő kölcsönzések stílusértékét tárgyalom az adatközlők értékelése, illetve az internetes adatok alapján. Az adatközlők értékelése leginkább az állandósult stílusértékre irányul, míg az internetes szövegekben ez változó lehet, hiszen az adott szó kontextusban fordul elő, amely megváltoztathatja az állandósult minősítéseket.

A kérdőív könnyebb megszerkesztése érdekében az összes szó értékelésekor mind a hat stílusminősítés (*szépítő*; *kedveskedő*; *tréfás*, *humoros*; *pejoratív*, *rosszalló*; *ironikus*, *gúnyos*; *durva*) megjelent, azonban egyes lexikai elemeknél nem mindegyik releváns, így ezekben az esetekben nem tárgyalom az összeset. Az adatközlők válaszait – ahogyan a szignifikáns eredmények esetében is – három különböző fokozatba soroltam (*egyáltalán nem jellemző*, *kis mértékben jellemző*, *nagy mértékben jellemző*). Az abszolút értékek mellett megjelenítem a százalékos értékeket is, azonban ez a válaszadók arányára vonatkozik, nem pedig a teljes adatközlő csoportra.

A kérdőív adatközlőinek értékelése szerint három csoportra oszthatjuk a vizsgált szavakat: 1. tréfás stílusminősítésű szavak; 2. tréfás, ironikus és pejoratív stílusminősítésű szavak; 3. pejoratív, ironikus és durva stílusminősítésű szavak.

6.1. Tréfás stílusminősítésű szavak

6.1.1. Deszskurkörec ‘találékony’

A *deszskurkörec* szépítő minősítését illetően az adatközlők nagy része úgy értékelte, hogy egyáltalán nem jellemző, és viszonylag kevesen jelölték azt, hogy kis, illetve nagy mértékben jellemző. A következő stílusminősítést, a kedveskedőt már valamelyest jellemzőbbnek találták a fiatalok, azonban a tréfás, humoros voltát a szónak már sokkal nagyobb arányban érezték találónak. A további három stílusminősítés értékelése az elsőhöz hasonló, ugyanis csak kevés adatközlő minősítette pejoratívnak, ironikusnak és durvának a *deszskurkörec* kölcsönszót. Összesítve a kérdőív adatközlőinek válaszait, azt látjuk, hogy egy stílusminősítés van, amely a válaszadók több, mint fele szerint jellemző, ez pedig a tréfás, humoros jelleg.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	79	72,5%	21	19,3%	9	8,3%
kedveskedő	61	56%	22	20,2%	26	23,9%
tréfás, humoros	33	30,3%	29	26,6%	47	43,1%
pejoratív, rosszalló	92	84,4%	12	11%	5	4,6%
ironikus, gúnyos	75	68,8%	21	19,3%	13	11,9%
durva	101	92,7%	6	5,5%	2	1,8%

3. táblázat: A *deszskurkörec* ‘találékony’ megítélése stílusminősítések szerint

Az internetes adatgyűjtés eredményei alapján hasonló, de árnyaltabb következtetéseket vonhatunk le. Elsősorban azt fontos kiemelni, hogy milyen jelentésben használják a beszélők a *deszskurkörec* szót. Az egyik beszélő a szövegében megmagyarázza:

Van egy magyarra nehezen lefordítható román kifejezés: „descurcăreț”. Az ügyeskedő, talpraesett, magát minden helyzetben feltaláló, mindent – akár nem teljesen legális utakon vagy törvény adta kiskapukon át is – elintéző emberre mondják, állítólag hazai sajátosság.⁸

⁸ <http://www.filmnett.ro/cikk/3955/radu-muntean-un-etaj-mai-jos-one-floor-below-az-also-szomszed> (2018. április 3.)

Ebben a jelentésben, amely tartalmazza azt, hogy a *deszskurkörec* személy nem feltétlenül becsületes, több helyen is előfordul. Erre láthatunk néhány példát:

„Vedd fel a glugádat, legyél mistó, betontáré!” „Nem még vagy deszskurkörec, ha megveszed az abonamentet a trámváj-ra” – gyakran hallani ilyesféle keverékmondásokat a nagyvárosi utcán.⁹

Románia a korlátlan lehetőségek országa – szokták mondani egyáltalán nem dicsérő szándékkal. Azt ma ország-világ tudja, itt bárki bármit elérhet/elintézhet/kijárhat, ha megvan hozzá a pénze, az olajozottan működő kapcsolatrendszere. Romániában hazudni, csalni, lopni nem főbenjáró bűn, még csak nem is szűgyen – legalábbis az átlagember, a „popor” számára. A tolvaj jelzővel illetett embert is inkább megbocsátó elismerés övezi, mint megvetés. Ha valakire azt mondják: „deszskurkörec”, az a legnagyobb társadalmi elismerés. Ennek ellentéte a „frájer”, az örökös vesztes, a becsületes balga, aki sehogy sem boldogul. Ez van.¹⁰

Más kontextusokban csak egyszerűen ‘találékony’ jelentésben szerepel, akár pozitív tulajdonságként is:

Nem érti és nem beszéli a román nyelvet, vagy legalábbis nem helyesen, aztán ebből kifolyólag nem egyszer kínos helyzetbe hozza magát, de deszskurkörec, mert képes a magyar szavakat románosítani, mint a paródiáinkban is („megboszszuleszkú”), vagy tükörfordítást végez, mint az „am culcat sus”.¹¹

Egy kicsit lankadt a boldogságom, de elkezdtem gondolkodni, hogy csak le kellene szólítsuk és infókat kérjünk tőlük. A megfelelő alkalmat megkeresve, leszólítottuk őket, akik segítettek nekünk, elmagyarázva a metró útvonalat, amelyet kell kövessünk, hogy a Vörös térre érjünk. Így A Múzeumlátogatás

⁹ <https://kronika.ro/velemeney/beszedes-igenytelenseg> (2018. április 3.)

¹⁰ <http://www.kozpont.ro/uncategorized/deszskurkoerecek-orszaga-2/> (2018. április 3.)

¹¹ <https://www.hirmondo.ro/kultura/25607/> (2018. április 3.)

*után és Orsi „descurcăreț”-ségének köszönhetően megtaláltuk a Vörös teret, a Kremlt és a székesegyházat.*¹²

A fenti példák alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a beszélők gyakran használják pejoratív és ironikus módon a *deszkurkörec* szót. Azonban bizonyos kontextusokban a hangalaki expresszivitás tűnik a kölcsönzés okának, ilyenkor pedig csak a tréfás, humoros stílusminősítést lehet hozzá kapcsolni. Összességében azt mondhatjuk el, hogy három állandósult stílusminősítés (tréfás, pejoratív, ironikus) kapcsolható a *deszkurkörec* szóhoz, azonban kontextusfüggő, hogy éppen melyik érvényesül.

6.1.2. Fáza ‘helyzet’

A *fáza* román átvétel értékelése az előzőhöz hasonló eredményt mutatott. Az adatközlők szerint összesítve csak a tréfás, humoros stílusminősítés jellemző rá, a többi stílusminősítés egyikét sem érzékelt a válaszadók legalább fele jellemzőnek.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	87	79,1%	16	14,5%	7	6,4%
kedveskedő	82	74,5%	19	17,3%	9	8,2%
tréfás, humoros	39	35,5%	28	25,5%	43	39,1%
pejoratív, rosszálló	85	77,3%	18	16,4%	7	6,4%
ironikus, gúnyos	87	79,1%	14	12,7%	9	8,2%
durva	96	87,3%	10	9,1%	4	3,6%

4. táblázat: A *fáza* ‘helyzet’ megítélése stílusminősítések szerint

A *fáza* szó esetében az internetes adatok sem árnyalják jobban ennek a stílusminősítéseit a kérdőíves adatokhoz képest. Nagyon kevés adat található az interneten a használatáról:

Állunk sorba porcijójért az Extránál; Nagy fáza volt!; Kánálós; Cüngár; Katanga; Szemikursza; Nem ér egy zseb szart;

¹² <http://www.carpathian4x4.ro/moszkva> (2018. április 3.)

*Megfogtak a kontrolok, s felvittek a számológépgyárhoz a diszpersérátba; Kérek huszonöt banira élesztőt; (...).*¹³

*Áltál sorba porcióért pungával az Extránál,
És nyakaltál Fortuna sört nyáron kint a Hétfáknál.
Aki hülye, az kánálós, a helyzet pedig fáza,
Aki pedig szopóskodik, az elmehet a gázba.*¹⁴

*Na, az olyan fáza volt táti, aztat el kell még mongyam. Én veszem a jegyet, a sztációból, ahonnan vettük a huszonnégyes tramvajt, s akartam rendesen komposztálni, ahogy kell, erre Roli mongya nekem, hogy ne még bénázzak, ott Ó is megtanulta, hogy nem kell, mert a békávésok a legnagyobb lúzerek, s a zsernyákok is leszarják az ilyen pity dolgokat, mint a blattolás a vilcsin.*¹⁵

Az idézett részekben azt látjuk, hogy mindhárom szöveg azokat utánozza, akiknek a nyelvhasználatukra valóban jellemző a kölcsönszavak intenzív használata: azért szerepel bennük a *fáza* szó is, mert a szerzők úgy gondolják, hogy ezek a személyek használnák. A fenti példák alapján csak a tréfás, esetleg az ironikus stílusminősítést kapcsolhatjuk hozzá, azonban fontos lenne nemcsak megkonstruált szövegkörnyezetben, hanem természetes előfordulásában is megfigyelni a kölcsönszót, amire sajnos még nincs adat.

6.1.3. Lájk, lájkol ‘tetszik, kedvel’

A *lájk/lájkol* angol átvétel esetében nem tekinthető relevánsnak minden megjelenő stílusminősítés. Mivel cselekvést jelöl, a szépítő és a kedveskedő stílusminősítések nem találóak, így csak a további négyről lesz szó, bár a kedveskedőt a válaszadók több, mint fele jellemzőnek értékelte. Az adatközlők válaszaik alapján a négy stílusminősítésből csak a tréfás, humoros jellemző. A pejoratív, ironikus és durva minősítések nem jellemzők a kolozsvári fiatalok szerint, és ezek értékelése nagyon hasonló megoszlást eredményezett.

¹³ http://www.kozpont.ro/humor/vasarhelyizmusok/?fb_comment_id=1211218112262461_1211519508898988#f274a85dd15662c (2018. április 3.)

¹⁴ <http://www.kozpont.ro/humor/vasarhelyi-vers/> (2018. április 3.)

¹⁵ <http://welemeden.transindex.ro/?cikk=18770> (2018. április 3.)

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
tréfás, humoros	50	45,5%	29	26,4%	31	28,2%
pejoratív, rosszálló	98	89,1%	8	7,3%	4	3,6%
ironikus, gúnyos	101	91,8%	6	5,5%	3	2,7%
durva	102	92,7%	7	6,4%	1	0,9%

5. táblázat: A lájk, lájkol ‘tetszik, kedvel’ megítélése stílusminősítések szerint

A *lájk*, *lájkol* szavak az interneten is tréfás, humoros stílusminősítésben jelennek meg, más nem tűnik jellemzőnek. Azonban a jelentését tekintve jelentésbővülést észlelhetünk, mert már nemcsak a tetszés kifejezését jelenti a Facebook közösségi oldalon, hanem általánosan ‘tetszik’ jelentésben is használják a beszélők. Ezeket szemléltetik a következő példák:

Lájk, ha szerinted sem számít a különbség!

*Az internetes/facebookos folklór legmeghatóbb történeteit gyűjtöttük össze nektek, hét plusz egy agyonosztott és lájkolt sztori.*¹⁶

*Először hirdették ki az év magyar szavát – jó ötlet, „lájkoljuk”?*¹⁷

*Több jelöltet is lájkolhattok egyszerre, de a lényeg: a 16 legtöbb lájkot begyűjtő jelölt jut be az 1. fordulóba, ahol már direkt kieséses rendszerben mérkőznek majd meg egymással, az 1. a 16.-kal, a 2. a 15.-kel és így tovább. Lájkolni érvényesen szeptember 24-én 20 óráig lehet – azaz csak az eddig beérkezett lájkokat vesszük figyelembe a versenyben. (Maga a lájkolási lehetőség nem szűnik meg ezt követően sem.)*¹⁸

¹⁶ http://eletmod.transindex.ro/?cikk=20778&fb_comment_id=1390823914469251_25797#f2201a2c52bacd8 (2018. április 11.)

¹⁷ <http://archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PArticleScreen.vm/id/60071> (2018. április 11.)

¹⁸ <http://boxpopuli.transindex.ro/selejtezo> (2018. április 11.)

6.1.4. Smeker 'ravasz, ügyeskedő'

A *smeker* esetében nagyon változatos válaszokat láthatunk. A tréfás stílusminősítés a legjellemzőbb, emellett a válaszadók majdnem fele szerint a *smeker* kedveskedő és ironikus is lehet, ugyanis nagyon hasonló megoszlást láthatunk e két stílusminősítést illetően. A szépítő és a pejoratív jelleget szintén hasonló arányban ítélték meg az adatközlők, azonban a válaszok alapján ez kevésbé mondható jellemzőnek, mint az eddig említettek. Durvának csak nagyon kevesen érzékelték a *smeker* szót.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	76	71%	15	14%	16	15%
kedveskedő	65	60,7%	17	15,9%	25	23,4%
tréfás, humoros	33	30,8%	26	24,3%	48	44,9%
pejoratív, rosszalló	76	71%	23	21,5%	8	7,5%
ironikus, gúnyos	69	64,6%	25	23,4%	13	12,1%
durva	89	84%	12	11,3%	5	4,7%

6. táblázat: A smeker 'ravasz, ügyeskedő' megítélése stílusminősítések szerint

Az internetes példák alapján azt mondhatjuk, hogy a *smeker* szót a beszélők többnyire olyan személyekre használják, akik nem becsületes módon élnek, illetve oldják meg a problémákat. Ezekben a kontextusokban tréfás, ironikus és pejoratív stílusminősítések kapcsolhatók a szóhoz, ahogy azt a példák is mutatják:

A Hóját, Bükköt és a Lombi erdőt azért parkosítják, mert az Európai Unió előírásának megfelelően a környezetvédelmi tárca zöldövezetek létrehozására kötelezi a polgármesteri hivatalokat: 2013-ig az egy főre eső zöldövezetnek el kell érnie a 26 négyzetmétert. Az EU intézkedése nyilván azt célozza, hogy minél több zöldövezetet létesítsenek a városokban, de nyilván nem számoltak az Apostu-féle „smeker” városvezetők mentalitásával, akik ezt itt a Balkánon lazán kicselezik. Mégpedig olyanformán, hogy az előírás akár épp az ellenkezőjét is

elérheti, vagyis, hogy még több zöldövezet elpusztítására serkent majd. Apostu kitalálta: ha kitolják a város határát, akkor megvan a szükséges zöldövezet/fő. Nem elég? Semmi baj! Addig tolják odébb a határt, ameddig kell. Sőt, utána még fel is parcellázzák, ahányra csak lehet vagy kell. Mert az előírás alapcéljának, szellemének további kibabrálására is futja polgarmesterünk leleményességéből.¹⁹

A morál, a jó erkölcs itt az, ha valakit becsületesen, tisztességesen átvertél, mert akkor te vagy a nyero, te vagy az, aki gyzött, s különben is, nem a vesztesek, a szerencsétlenek világát éljük, nem ok írják a történelmet. Azok pusztuljanak el, vagy jobb esetben hadd forogjanak keseru levükben. Nekünk, kis magyar közösségünknek még báróink sincsenek, mint a román testvéreinknek, csak jó magyarjaink vannak, akik kicsiny kis közösségünk javára és elorehaladására dolgoznak és szolgálnak. Hittel, ésszel és becsülettel, ahogy egyik jeles emberünk mondaná. Szolgálnak és védenek és képviselnek, mint az állat. Ezek amúgy is tisztességes, jóra való emberek. Csak valahogy nekik jobban épül a házuk, gyorsabban emelkednek a falak, és sokkal zsírosabb a malterjük, amivel a téglákat homlokuk keserves verejtékével egymásra illesztik. Sumák világ, smeker emberek! Szörnyu ido! S a smekerség mindegyre no. A rendtartó székely faluból lassan rendtartó balkán koszfészek lesz, rendtartó balkán emberekkel, akik képesek kilopni a tyúk alól is a tojást, s öt fölös baniért képesek kikéfélni a nyuszit a Perko tetejére.²⁰

A kérdőív adatközlői azonban elég nagy számban kedveskedőnek is érzékelték a *smeker* szót, amely eltérést mutat az internetes adatokkal. A saját tapasztalatom az, hogy ‘népszerű, közkedvelt személy’ jelentésben is használatos a *smeker*, amely nincs összefüggésben a becsületeséggel. Talán ezt támasztja alá részben a kolozsvári fiatalok által hozzárendelt kedveskedő stílusminősítés. Az interneten csak egy

¹⁹ http://archivum2.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article_PArticleScreen.vm/id/33705 (2018. április 3.)

²⁰ http://www.sepsiszentgyorgy.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=2905&cat_month=7&cat_year=2017&mod_cat_year=2017&mod_cat_month=7 (2018. április 3.)

olyan adatot találtam, amely közel áll ehhez a jelentéshez, azonban itt sem teljesen egyértelmű, hiszen csak egy képen szereplő személy kinézete alapján vonhatunk le következtetéseket:

Mindennapos utcai látvány a végletek városából: vidékről betelepített nagymama, és unokája, a ‘smecher’²¹

6.1.5. Szála ‘edzőterem’

Mivel a *szála* értékjelentését tekintve semleges, a kérdőívben megjelenő stílusminősítések közül a tréfás, humoros az egyetlen, amelyet relevánsnak tekinthetünk. Ebben az esetben a felmérés adatai is viszszaigazolják ezt, hiszen a válaszadók többsége is ezt érzékeli. 30 személy (28,6%) szerint kis mértékben, 27 (25,7%) szerint pedig nagy mértékben jellemző ez a stílusminősítés, 48 (45,7%) szerint viszont egyáltalán nem.

A *szála* szó az interneten csak nagyon kevés alkalommal fordul elő, és nemcsak ‘edzőterem’ jelentésben, ahogy a kérdőívben szerepelt. Ebben a jelentésben egy adatot találtam, ez azonban alátámasztja a kolozsvári fiatalok által megítélt tréfás, humoros stílusminősítést:

nem jösztek szálába? te, TSz fel kéne fogadj egy përszonál tréjnert a nagyobb siker érdekében. asszem csatlakozom én is az aerobikhoz, me’ hülyén érzem magam, túlságosan tárék lesztek a végén, sakkor csak Titeket néznek a nők.. akkor meg

²¹ <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=4568> (2018. április 3.)

*szar a fáza. na vissza a Grundlagen der Finanzierunghoz.
Üdv. és kellemes vasárnap du.-t!*²²

6.2. Tréfás, ironikus és pejoratív stílusminősítésű szavak

6.2.1. Frájer 'balek'

A *frájer* stílusminősítéseit illetően azt mondhatjuk el, hogy a megkérdezett fiatalok a következőket érzik jellemzőnek: tréfás, pejoratív és ironikus, azonban a durva minősítést is jelentős arányban jellemzőnek látják. A szépítő és kedveskedő minősítéseket csak a csoport nagyon kis része értékelte jellemzőnek.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	102	92,7%	6	5,5%	2	1,8%
kedveskedő	102	92,7%	6	5,5%	2	1,8%
tréfás, humoros	61	55,5%	31	28,2%	18	16,4%
pejoratív, rosszcsejű	49	44,5%	14	12,7%	47	42,7%
ironikus, gúnyos	46	41,8%	15	13,6%	49	44,5%
durva	70	63,6%	13	11,8%	27	24,5%

7. táblázat: A *frájer* 'balek' megítélése stílusminősítések szerint

Az internetes találatok nem árnyalják a kérdőív adatközlőinek véleményét, azonban megerősítik azt, hiszen az interneten is olyan kontextusokban fordul elő a *frájer* szó, amelyekben tréfás, pejoratív és ironikus stílusminősítéseket lehet kapcsolni hozzá:

*Legújabb messengeres lánc.
"Knorr 1000 eurót ígér annak,
aki betöri a Maggi-s ablakokat!!! Add tovább!!!"
Utólag, lapte kedvéért egy
negyedik emeleti frájer
ablaka.*²³

²² <http://szomszedneni.egologo.transindex.ro/?p=70> (2018. április 3.)

²³ <http://zeno.egologo.transindex.ro/?p=8#comments> (2018. április 3.)

Igen...a magyar ember nem alattomos...frájer...a magyar el kell szenvedjen mindent mindegy,hogy Erdélyben él,Ukrajnában,Szlovákiában,Szerbiában él...a magyar ember nem alattomos...hanem jó vele kiszúrni,mocskolni,gúnyolni....DE SZÓT AZÉRT CSAK LEHET EMELNI EZ ELLEN,CSAK KELL!!!

És inkább ironikus voltam-legalábbis annak szántam...-a kürtőssel kapcsolatban...,nem gondoltam komolyan...de amit velünk csinálnak az mindennek a non plusz ultrája..na annak már a fele sem tréfa!Inkább az ellenünk folyó sérelmekkel kéne szót emelni!²⁴

Fluor Tomi Nagyváradon KONCERTEZIK?!? Mióta a csapból is az folyik kénytelenek vagyunk őt hallgatni. A micsi, már csak mizu és az éttermekben az étlapon halendát kérésünk. Milyen hülye ötlet a lájkolásról dalt írni és ezt csinálja VV Béci meg a fenti -frájer- is. Mégis elgondolkodtató, hogy erre van-e szüksége egy mai fiatalnak. Zúzzunk az éjszakában, álljunk össze, mint két kicsi legó és lájkoljuk a lájkját... Az a helyzet, hogy tökéletesen igaza van, erről szól sokak élete, ez történik, ez van.²⁵

6.2.2. Kokálár 'városi vagány'

Az adatközlők szerint az ironikus, gúnyos stílusminősítés a legjellemzőbb a kokálár szóra. A válaszok alapján szintén jellemző a tréfás és a pejoratív minősítés, amelyeket nagyon hasonló arányban értékeltek az adatközlők. Bár a válaszadók több, mint fele nem tartja durvának a kokálárt, mégis elég nagy arányban érezték annak. A kokálár szóra a szépítő és a kedveskedő stílusminősítéseket a válaszadók nagy többsége nem érezte találónak.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	96	89,7%	7	6,5%	4	3,7%
kedveskedő	93	86,9%	9	8,4%	5	4,7%

²⁴ <http://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/86436-rendkivuli-gesztusteszt-sepsiszentgyorgy-a-bukaresti-szurkoloknak> (2018. április 3.)

²⁵ <http://nmd.ro/uploads/kiadvanyok/39767OKT13WEB.pdf> (2018. április 3.)

tréfás, humoros	52	48,6%	31	29%	24	22,4%
pejoratív, rosszszalló	52	48,6%	26	24,3%	29	27,1%
ironikus, gúnyos	41	38,3%	26	24,3%	40	37,4%
durva	66	62,3%	25	23,6%	15	14,2%

8. táblázat: A kokálár ‘városi vagány’ megítélése stílusminősítések szerint

Az internetről összegyűjtött adatok a *kokálár* szó esetében is alátámasztják a kolozsvári fiatalok által hozzárendelt stílusminősítéseket. Ennek szemléltetésére láthatunk néhány példát az alábbiakban:

Hidd el, nem csak kényelmességről van itt szó, sajnos az autót minden környékbeli falu lakosa egy szociális státuszának tekinti, ha gyalog jársz, a legtöbb ember szemében alacsonyabb rendű vagy, mint ők maguk.

Ettől függetlenül természetesen, a gyalog járó embernek van igaza, meg a kerékpárosnak, sajnos, a román nyelvben ismert “cocalar” viselkedés jobban hódít, mint az értelmes, sportosabb életmódra való törekvés.²⁶

Ja, és még egy gondolat: rendkívül felháborítónak tartom, hogy egyesek parasztfesztiválnak vagy cocalar-fesztiválnak állítják be a kolozsvári rendezvényt, úgy, hogy bele se néztek. Egy elektronikus zenei fesztivál nem kívánhatna ennél jobb közönséget magának, az emberek civilizáltan viselkednek, és úgy általában jó arcok, akik szívesen kipróbálnak egy csomó mindent, ha meg tudják szólítani őket – ez például jól látszott az aktivációs zónában, ahol mindig, mindenhol tömeg volt. A parasztozás kábé egyenértékű azzal, hogy mindenkit, aki rockzenét hallgat, zsíros hajjú sátánistának tituláljunk.²⁷

A kokálár leginkább másnak szeretne látszani, mint ami. Ám nem mindenki hajlandó színházasdit játszani vele. Körülnéztünk, milyenek a hazai menő csávók. Mit jelent a cocalar?

²⁶ <http://uh.ro/itthon/kozelet/18438-udvarhelyen-dekoralt-a-bringas-dada> (2018. április 3.)

²⁷ <http://eletmod.transindex.ro/?cikk=26128> (2018. április 3.)

A cocalar szó egyik jelentése a léhűtő, pénztelen, semmirekellő csavargó, aki alkalomadtán pénzt kér sörre vagy az árookban alszik el. A cocalar lehet olyan fiú vagy férfi, aki többnek szeretne látszani, mint ami, és ezt gondosan megkomponált külsejével, illetve bizonyos helyzetekben lehetőségeit meghaladó költsékezéssel éri el. Végül cocalar az is, aki (a többség szemszögéből) ízléstelen túlzásokba esik: például a hajára kent zselémennyiséget, a nyakába akasztott aranyláncokat vagy a nadrágja díszítését nézve. A kokalár számára a siker definíciója: márkás cuccok, jó autó, jó nő, haverok, akik felnéznek rá. Ezeket összehozni azonban gyakran anyagi nehézségekbe ütközik – úgyhogy a kokalár elfogadja mindennek utáztatát, oroszpiaci kistestvérét is.²⁸

6.2.3. Neszimcita 'érzéketlen, szemtelen'

Az adatközlők válaszai alapján azt mondhatjuk, hogy a *neszimcita* román átvételre a tréfás, pejoratív és ironikus stílusminősítések jellemzőek, azonban a durvát is érdemes megemlíteni, mert jelentős arányban tartották ezt is jellemzőnek. Az összesített válaszok alapján azonban az is látszik, hogy a szépítő és a kedveskedő jelleg nem érvényesül a *neszimcita* szóban.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	96	92,3%	6	5,8%	2	1,9%
kedveskedő	95	91,3%	5	4,8%	4	3,8%
tréfás, humoros	56	53,8%	34	32,7%	14	13,5%
pejoratív, rosszálló	44	42,3%	20	19,2%	40	38,5%
ironikus, gúnyos	56	53,8%	17	16,3%	31	29,8%
durva	70	67,3%	17	16,3%	17	16,3%

9. táblázat: A *neszimcita* 'érzéketlen, szemtelen' megítélése stílusminősítések szerint

²⁸ <http://multikult.transindex.ro/?cikk=7633> (2018. április 3.)

Sajnos a *nemszimcita* szó egyszer sem fordul elő magyar szövegekben az interneten, így ebben az esetben nem lehet összehasonlítani az adatokat.

6.2.4. Tocsilár, tocsi ‘*stréber*’

A válaszok összességéből azt láthatjuk, hogy a kolozsvári fiatalok szerint a *tocsilár/tocsi* tréfás, pejoratív és ironikus, ugyanis az adatközlők nagyobb aránya érzékelte ezeket a stílusminősítéseket. Érdeemes még a durva jelleget is megemlíteni, mert a csoport jelentős része durvának értékelte, viszont szépítőnek és kedveskedőnek csak nagyon kevesen ítélték meg.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	90	91,8%	4	4,1%	4	4,1%
kedveskedő	88	89,8%	7	7,1%	3	3,1%
tréfás, humoros	54	55,1%	23	23,5%	21	21,4%
pejoratív, rosszszóló	50	51%	15	15,3%	33	33,7%
ironikus, gúnyos	47	48%	11	11,2%	40	40,8%
durva	66	67,3%	9	9,2%	21	21,4%

10. táblázat: A tocsilár, tocsi ‘*stréber*’ megítélése stílusminősítések szerint

Az internetről összegyűjtött adatok a *tocsi/tocsilár* esetében sem mutatnak újat a kérdőív eredményeihez képest, azonban alátámasztják a válaszokat, és a kolozsvári fiatalok által megítélt stílusminősítéseket:

Már hatodikos koromban matek versenyekre jártam. Igazán kiemelkedő eredményekkel nem büszkélkedhettem (talán egyszer a megyében 9. lettem ha jól emlékszem). De az sokat segített, hogy megkedveljem a matematikát. „A matematika több, mint képletek és egyenletek. Ez tiszta logika. Racionalitás. Az emberi elme a legnagyobb rejtélyeket oldja meg a segítségével.” (Gyilkos számok c. film) Édesanyám matek-informatika szakon végzett Kolozsváron, és szüleim rengeteget foglalkoztak velem kicsi koromban. Tanulás területén azt hiszem, ez nagyon fontos. Nem hiába voltam osztályelső 8. oszt-

tályig. (Meg is kaptam érte a „tocsilár” becenevet. Ugyebár tanulni akkoriban nem volt divat...)²⁹

Marketingkommunikációs szempontból a piacra való be-
robbanást megcélzó egyszerű klasszikus spammolás szolgál-
tatja az eszköztár centrális elemét. A célcsoport bár egyértel-
mű (a szesszió előtt megszorult lusta dög diákok), a levélből
nyíló bemutatóblogok tartalma viszont már inkább az okos,
praktikusan gondolkodó és a költséghatékonyságra alapvető-
en sokat adó középiskolás és egyetemista diákoknak szól, akik
„értelmesen” győzik le a számonkérés által felmerülő akadá-
lyokat, és nem szenvednének, mint tocsilár évfolyamtársaik.³⁰

Marosvásárhelyi születésű vagyok. A mai „Liviu Rebreanu” általános iskolába, majd a Marosvásárhelyi Református Kollégiumba jártam. Annak ellenére, hogy a „tocsí”, „okostojás” kategóriájába tartoztam (egyesek szerint), számomra nem volt magától értetődő az évenkénti oklevél. Mindig igyekeztem minden leckémet jól tudni, eleitől végig. A leginkább azért, mert féltem a megszégyenüléstől. A mai napig sem szeretem, ha butaságom miatt kell szégyenkeznek az emberek előtt.³¹

6.3. Pejoratív, ironikus és durva stílusminősítésű szavak

Hándi ‘fogytékkaal élő; ‘tudatlan’

A hándi szót úgy ítélték meg az adatközlők, hogy a pejoratív, ironikus és durva stílusminősítések jellemzők rá, azonban a válaszadók jelentős aránya talált benne tréfás, humoros jelleget is. A szépítő és kedveskedő minősítéseket a csoport szinte egyáltalán nem érzi jellemzőnek.

A válaszok megoszlása						
Stílusérték	egyáltalán nem jellemző		kis mértékben jellemző		nagy mértékben jellemző	
szépítő	105	94,6%	4	3,6%	2	1,8%
kedveskedő	107	96,4%	4	3,6%	0	0%

²⁹ <http://www.nagybanya.ro/itthoni-hirek/miert-legyek-nemethlaszlos-siker-es-volt-diajkaink-uzenete-leendo-diajkainknak-11> (2018. április 3.)

³⁰ <http://blogok.penzcsinalok.ro/seer/?p=172> (2018. április 3.)

³¹ <http://www.refkovesdomb.ro/download/kolap14-2.pdf> (2018. április 3.)

tréfás, humoros	73	65,8%	25	22,5%	13	11,7%
pejoratív, rosszálló	40	36%	20	18%	51	45,9%
ironikus, gúnyos	39	35,1%	20	18%	52	46,8%
durva	52	46,8%	18	16,2%	41	36,9%

11. táblázat: A hándi ‘fogyatékkal élő’; ‘tudatlan’ megítélése stílusminősítések szerint

Az interneten sajnos csak nagyon kevés alkalommal jelenik meg a *hándi* szó, azonban ezek alátámasztják a kérdőív eredményeiben is megjelenő pejoratív és ironikus stílusminősítést:

*Hándi: hihetetlenül balf*sz módon ügyefogyott egyén, a muló, a mutuj és a bauka alatt elhelyezkedő kategória megnevezése. Csakúgy, mint a frájer, a zsmekker totális ellentéte.*³²

*Ott az az ajtó, amelyből vakító fény sugárzik ki. A világosság elkápráztat és magába vonz – mindenki afelé tart. Természetesen, hiszen ott történik a csoda. Olyan, mint Dexter laboratóriuma. Ami benne történik, az kifejezetten illuminati misztérium. Maradjunk annyiban, hogy a fényözön szikrája beléd csap, átfut minden sejteden, te pedig átalakulsz. Egy speciális hándi-program: testi-lelki fogyatékosokat gyógyítunk ki a világiasság halálából a kelj fel és járj! Jézus-pélida vonalát követve. Rituálé – szabadkőműves beavató party.*³³

7. A kérdőívben megjelent szavak stílusértéke

Amint említettem, a kérdőívben megjelent szavak második és harmadik csoportjával csak összehasonlítóképp foglalkozom, a hangsúly pedig az eddig tárgyalt kölcsönszavakra kerül. Ha megnézzük a másik két csoport szavait, akkor a következő stílusminősítéseket rendelhetjük hozzá a kérdőív adatközlőinek válaszai alapján:³⁴

³² <http://sracok.ro/jauember-a-szatmari-szleng/> (2018. április 3.)

³³ <http://www.ujsgiras.ro/kreativ-iras-gyakorlat-2017/janos-i-zsuzsa-buneid-bocsanatot-nyertek> (2018. április 3.)

³⁴ Azok a stílusminősítések kerülnek felsorolásra, amelyet a csoport legalább fele jellemzőnek érez.

- Azon kölcsönzések csoportja, amelyeken már nem érezhető az idegen hangzás: *csaj* – szépítő, kedveskedő, tréfás; *csávó* – kedveskedő, tréfás; *lové* – tréfás; *meló* – tréfás; *srác* – szépítő, kedveskedő, tréfás.

- Inkább a magyarországi szlengre jellemző szavak csoportja: *gagy* – tréfás, pejoratív, ironikus; *para/parázik* – tréfás; *puszcsi* – szépítő, kedveskedő, tréfás; *szercsi* – kedveskedő, tréfás; *tuti* – tréfás.

Az eredmények alapján elmondhatjuk, hogy különbség van e két csoport és a román, illetve angol átvételek csoportja között. Míg a román átvételeknél nagyon gyakori az ironikus és pejoratív stílusminősítés, a másik két csoportban ez csak egyszer jelenik meg, a *gagy* értékelésénél. A szépítő és kedveskedő stílusminősítések azonban egyáltalán nem jelennek meg a román átvételeknél, míg a másik két csoportban igen. Ez két lehetőségre enged következtetni. Egyrészt lehetséges, hogy a kérdőívben szereplő szavak megválasztása nem volt megfelelő efféle összehasonlításhoz, mert nagyon különböző jelentésűek, és célszerű lett volna hasonló jelentésűeket megadni. Másrészt pedig azzal állhat kapcsolatban, hogy a kölcsönszavak a román hangzásuk miatt stilisztikailag jelöltek (hangalakilag nem integrálódtak, idegenszerű a hangzásuk, és olyan hangokat is tartalmaznak, amelyek a magyar nyelvben nincsenek).

8. Összegzés

Az SPSS nevű szoftverrel végzett elemzések kapcsán azt látjuk, hogy három tényezőt emelhetünk ki, amelyek befolyásolják az adatközlők válaszait. A stílusminősítések értékelésekor fontos tényező az, hogy az adatközlők használják-e az adott szót, azonban az is mérvadó, hogy általánosan milyen gyakran használnak szlengszavakat. Végül megfigyelhettünk korosztályhoz kapcsolódó eltéréseket is, hiszen a középiskolások és az egyetemi hallgatók válaszai helyenként különböztek, és a Pearson-féle khi-négyzet próba szerint szignifikáns értékek születtek.

A kölcsönszavak stílusértékének vizsgálata során arra a következtetésre juthatunk, hogy a kérdőív eredményei és az internetes szövegek vizsgálata általában kiegészítik egymást, azonban egyes esetekben a kontextusban előforduló lexémák esetében összetettebb eredményt kapunk.

Fontos megjegyezni, hogy az összes vizsgált szó közül a kérdőív eredményei alapján egy sem bizonyult közömbösnek, és az adatközlők legalább egy stílusminősítést jellemzőnek érezték. A vizsgált szavakat illetően pedig az tűnik ki, hogy különbségeket vélhetünk felfedezni a három szócsoporthoz tartozó értékelések között.

Irodalom

BENŐ Attila

2004 *A kölcsönszó jelentésvilága*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
KIEFER Ferenc (szerk.)

2006 *A magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. http://www.tan-konyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_536_MagyarNyelv/ch22.html (2018. április 11.)

KIS Tamás

1997 Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: UŐ (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 237–293.

2008 *A magyar katonai szleng szótára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

é. n. *Alapismeretek a szlengről*. <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szleng.php> (2018. április 11.).

KÖVECSES Zoltán

2002 *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

PÉTER Mihály

1984 Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. In: SZÉPE György (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 219–235.

STENSTRÖM, Anna-Brita

1999 A szlengtől a szlengbeszédig. In: FENYVESI Anna – KIS Tamás – VÁRNAI Judit Szilvia (szerk.). *Mi a szleng?* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 89–108.

SZATHMÁRI István

1967 A nyelvi elemek stílusértékéről. *Acta Universitatis Szegediensis*, 35–42.

SZILÁGYI N. Sándor

1980, 1999 A csoportjellegű szövegek. In: FENYVESI Anna – KIS Tamás – VÁRNAI Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng?* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 9–12.

TOLCSVAI NAGY Gábor

2001 Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói változások alapján. *Magyar Nyelvőr* 125/3. [http://www.c3.hu/~nyelv-
or/period/1253/125304.htm](http://www.c3.hu/~nyelv-
or/period/1253/125304.htm) (2018. április 11.)

ZAICZ Gábor

2006 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Kiadó, Budapest.

Gazdasági kapcsolatok a kalotaszegi református egyházközségek mindennapjaiban

Bevezetés

Kutatásom a kalotaszegi református gyülekezetek gazdasági tevékenységének bemutatására törekszik. Intézményes kerete a Kalotaszegi Református Egyházmegye, melynek irattárából származik adataim többsége. Az egyházmegye lelkészeivel készített interjúk a gazdasági kapcsolatok helyi sajátosságaiba nyújtanak betekintést. Az egyházmegye évi jelentései (zárszámadások, lelkészi jelentések) a számadatokat közlik. Kutatási kérdésem lényege, hogy az egyház mindennapi tevékenységét hogyan határozzák meg a gazdasági jellegű kötelességek és kihívások. Az anyagi öfenntartás bemutatásához összevettem a pénzügyi adatokat a Kolozsvári Református Egyházmegye összesítőjében talált adatokkal.

Elméleti alapvetés (szervezetszociológiai megközelítés)

Az institucionalista iskola szervezetelemzésének fő elméleti kerete a strukturalizmus-funkcionalizmus, mely igyekszik egységes egészként, organikus mivoltában, társadalmi kontextusában szemlélni a kutatás tárgyát. Ez a szemléletmód felvillantja azokat a kihívásokat is, amelyekkel egy szervezet szembesül a környezethez való adaptációja során. Megtörténik ugyanis, hogy a szervezet megszokott működése során nem figyel oda arra, hogy társadalmi bázisa lassan felmorzsolódik (Perrow 1997: 174).

Dolgozatom szempontjából úgy fogalmaznám meg a kérdést, hogy az egyházat ért mai kihívás az, hogy megőrizve identitását, megtalálja helyét a változó kihívások, igények közepette, vagy ez az identitás elvész a szerteágazó feladatkörök szövedékében. Az adaptáció példáját amerikai vonatkozásban a WCTU – Keresztény Nők Antialkoholista Egyesülete –, illetve a YMCA – Fiatal Keresztények Társasága – hozza, melyek környezeti hatásra módosították célkitűzéseiket, programjaikat, ám megőrizték keresztény önazonosságukat. Megoszlik viszont az egyházi vezetők, illetve a civil véleményformálók vélemé-

nye, ha arra keressük a választ, hogy mire kellene összpontosítani az egyházi közszerep-vállalásban. Némelyek a keresztény jelleg feladását sejtik ott, ahol az egyház kilép a közéletbe, mások viszont éppen ennek hiányát róják fel, a világban való jelenlét értelmében (Ti vagytok a föld sói, [...] a világ világossága; Mt 5,13–14). Pusztán nézőpont kérdésévé, de egyházi irányvonalak iránti hűség mércéjévé is vált az, hogy ki hogyan vélekedik. „Azt hiszem, jobban oda kéne figyeljünk arra, ami a dolgunk, és akitől a megbízást kaptuk” (lelkész, 50 éves, Györgyfalva) –hangzik el egyik oldalról. „Az egyház nem zárkozhat el a világtól, mert akkor csupán egy nagydarab só lesz, annak fel kell oldódnia, hogy ízet adhasson” (kolozsvári egyházmegyei bibliaórán elhangzott megállapítás) – véli a másik oldal. E két vélekedés között feszül a lelkészi, az egyházi munka megítélése, annak kényszerével, hogy valamiképp összeegyeztethető legyen a kettő. Talán a túlzott egyszerűsítésnek lehetünk tanúi ebben az esetben is, ám olyan sztereotípiákkal van dolgunk, melyek mentén a lelkészi közösség megoszlik, az egyházi gondolkodás, életvitel arculatot ölt. Annak megítélése, hogy elárulja-e az egyház a maga hivatását, vagy szolgálata érdekében adaptálódik-e, mindig szubjektív vélemény, illetve hatalmi pozíció függvénye.

Charles Perrow megerősíti a szervezetek és a társadalom egymásrautaltságát, viszont ebben az esetben ellenkező irányból, amikor megállapítja, hogy a „társadalom alkalmazkodik a szervezetekhez, a nagy hatalommal bíró szervezetekhez, amelyeket néhány, gyakran egymással szoros kapcsolatban álló vezető irányít” (Perrow 1997: 187). A nagy szervezetek stabilitást hoznak környezetükben, így az egyház jótékony hatását is szemügyre kell vennünk. Az egyház ott van minden közösség élvonalában, alakítja azt, morális alapot biztosít az együttéléshez, de szervezőként intézményes keretet biztosít számos civil vonatkozású tevékenységnek, rendezvénynek is. A különböző kulturális tevékenységek, melyek célcsoportjuk tekintetében átlépnek az egyházi érdekeltségen, lehetőséget nyújtanak a civil társadalom, a politikum összefonódására is. A falunapok, az etnoturizmus, a fiataloknak szánt programok, emlékünnepek erről az együttműködésről tanúskodnak. Selznick a vezetők szerepének fontosságát emeli ki, őket valóságos „államférfiakká” nemesítve, amennyiben kreativitásuk erejével hozzájárulnak a szervezet identitásának a külső körülményekhez való igazodásához (Selznick 1957: 16, idézi Perrow 1997: 181).

A szervezetek hatékony elemzésének lehetőségét Wilensky az elérhető információ minősége alapján értékeli, és azt mondja, hogy a bürokratikus hierarchia, a félelem, a karrierszellem, a személyek közötti függőségi viszonyok torzíthatják a megrajzolandó képet. A hatékonyság hiánya tehát strukturálisan kódolt. Kritikusai viszont arra figyelmeztették, hogy bár volt elérhető információ a szervezet értékeléséhez, a vezető elit azt nem kívánta felhasználni, inkább ragaszkodott az előítéleteihez (Wilensky 1969: 60–62, idézi Perrow 1997: 184–185).

A múlt század harmincas éveit idéző gondolatok a szervezetelemzés fő kritériumait villantották fel. Leginkább kiemelendő az a kölcsönhatás, mely a szervezetek, így az egyház és környezete között megvalósul. Továbbá az információk mindig egy érdekközösség szűrőjén keresztül érhetők el, így fennáll annak a veszélye, hogy kellő tárgyilagosság hiányában a társadalomkutató valamelyik irány észrevétlen elkötelezettje lesz.

Tannenbaumra hivatkozva Perrow a hatalom definícióját egy nem zéró összegű játékként határozza meg (egyenlőtlen „adok–kapok” viszony), ahol a hatalom mértéke a jelentéktelenről a nagyon nagyig terjedhet (Perrow 1997: 281). Ellentmondva a bürokratikus elméletnek, a szerző megállapítja, hogy a hatalom eloszlása nem befolyásolja negatív értelemben a szervezetet. Ugyanakkor a befolyásos hivatalnokok magas száma pozitívan hat a szervezetre. Összefoglalva a látszólagos ellentmondást, azok a szervezetek sikeresebbek, ahol a tagok minden szintén magas befolyással rendelkeznek. A hatalom abszolút (minden szinten történő) növelése fontosabb annak kiegyenlítésénél (Tannenbaum 1968: 309–310, idézi Perrow 1997: 121). Ebben az értelemben bár az egyház a kormányzás különböző szintjein megosztott hatalommal dolgozik, annak koncentrációja mégis a központ javára billen el, és a periféria irányába csökken. Az egyház zsinat-presbiteri elve éppen az alulról történő önszerveződést hivatott megerősíteni, ám a valóságban a zsinat által hozott döntések egyházközségi szinten történő végrehajtására utal.

Csepeli György a szervezeti kommunikáció kapcsán szintén beszél a centralitás kérdéséről. Itt nemcsak az információk gyűjtőpontja található, de azon hatalmi jogosítványoké is, melyek monopolizálják az információ áradását (Csepeli 2001:288). A rendszer így tartós egyenlőtlenséget teremt, melyben a centrális pozíciók megszerzéséért folyik a harc. Ahol a döntéshozatal felelőssége megoszlik, ott az autonóm

cselekvés is kívánatossá lesz. Ahol viszont a központ felé továbbított információ visszatartásáról vagy kozmetikázásáról van szó, ott a hatalom koncentrációja a félelem függvényében is értelmezendő. A szisztematikus információtorzítás (bármilyen szinten) ugyanakkor kódosítja a szervezetben zajló eseményeket, a bizonytalanság, a bizalmatlanság vagy éppen az elszigetelődés felé terelve a tagok hozzáállását. (Csepe-li 2001: 290). Jól példázza a fent idézett jelenséget az az általam is tapasztalt információtorzítás, ami a lelkipásztori munkanapló hasábjain tapasztalható. Vannak ugyanis lelkészek, akik a munkanaplóba bejegyzett szolgálatok számát a saját javukra sokasítják meg, bejegyezve meg nem tartott alkalmakat is, vagy irreálisan magasra emelik az istentiszteleteken résztvevők számát. Ugyanakkor az egyházközség anyagi helyzetére vonatkozó információkat torzítják oly módon, hogy nem ismerik be az anyagi gondokat, melynek során akár több hónapi fizetéselemaradással küzdenek, vagy éppen letagadják az egyházközség anyagi jólétét.

Dolgozatom szempontjából a szervezeti megközelítés azt a változást igyekszik megragadni, amely a központtól a legkisebb gyülekezeti egységeig észlelhető. Míg az időben történt változás a szekularizáció térnyerésének mérlege, addig a központ–perem viszonya a szervezet kultúráját, kommunikációját, hatalmi törekvését, szolgálatának sajátosságait igyekszik megragadni. A város – falu – szórvány tengely jelenti a lelkészi attitűdök elemzésének különböző színtereit, így ragadhatók meg leginkább a különbségek és a szervezet arculatáról alkotott pillanatkép.

Nan Lin *Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuselérés strukturális elmélete* című tanulmányában az egyén és a struktúra viszonyának törvényszerűségeiről értekezve különbséget tesz homofilikus és heterofilikus kapcsolatokról. Megállapítja, hogy a heterofilikus interakciókban jobbra a hierarchia különböző szintjein helyet foglalók vesznek részt. A cselekvés céljától és a strukturális kényszerektől függően a kezdeti és a célpozíció között a különböző erőforrás-struktúrákban a hídpilléreket (gyenge kötések) általában a közbülső vagy akár a magasabb szinteken elhelyezkedők biztosítják, nem pedig a hasonló szinteken elhelyezkedők. „Általában véve azt várhatjuk, hogy a heterofil interakciókat az alacsonyabb szinten elhelyezkedők kezdeményezik a hierarchiában magasabb pozíciókat elfoglalókkal szemben, (akik nagyobb mértékben ellenőrzik az erőforrásokat és könnyebben hozzájuk férhetnek), nem pedig a hasonló pozíció-

kat elfoglalók egymás között” (Lin 1997: 26). A Granovetter által kidolgozott kulcsfogalmak – erős és gyenge kötések – a lelkeszi élet-pálya erőforrásainak értelmezésében adnak fogódzót. Bár az erős, családi kötélekre hagyatkozó egyén emocionális és anyagi biztonságot élvez, homofil kapcsolathálója révén szerény mobilitási csatornát mondhat magáénak. A gyenge kötések ereje ezzel szemben ott jelentkezik, amikor az egyén az ismerősök ismerősei által, a kezdeti pozícióhoz képest kiterjedtebb kapcsolati hálót aktiválva szerez előnyt.

Kutatások sora igyekszik az elméletet alkalmazni és kiegészíteni. Lin a két erőforrás összefüggését abban látja, hogy az (erős kötések által dominált) származási pozíció meghatározza a gyenge kötések megvalósulásának lehetőségét. A legfelső szinthez közeledő származási pozíció nem a gyenge, hanem az erős kötéseknek kedvez. A hierarchikus struktúra csúcán a gyenge kötések gyengébb erőforrásokhoz vezetnének az alacsonyabb pozíciójú kapcsolatok fenntartása által. A szerző két rendszert különböztet meg: a kétszintű, kasztrendszerű struktúra erőforrásai a felső szinten koncentrálnak, az erős kötéseknek kedveznek, a szintek közötti interakció minimális. A sokszintű rendszerben viszont az erőforrások eloszlása kiegyensúlyozottabb, így teret biztosít a gyenge kötések létrejöttének és a nagyobb strukturális mobilitásnak. Minél több szint létezik a struktúrán belül, annál nagyobb a kötőhatás (Lin 1997: 31).

Kutatásom szempontjából az egyházmegye szervezeti felépítése inkább a kétszintes modellre emlékeztet. Az erőforrások a szervezet csúcán koncentrálnak: a külső információk elérése, a döntéshozatal és ellenőrzés hatalma, a „szívességek” megszerzésének egyoldalú lehetősége. A rendszer „diktatúrájának” a keresztény etika szab határt, melynek mezsgyéjén kettős mérce érvényesül. Az egyházi közéletben a konfliktusok zömét az egyházi hatalom és a „krisztusi” hatalom szembeállítása és egyidejűsége okozza. Ez legitimálja az elkülönülő kegyességi csoportosulásokat, de a lelkeszek érdektelenségét is az egyházmegyei teendők iránt. Minden választás lehetőséget biztosít az előzőleg körvonalazódott csoportok számára, hogy megszerezve a választók bizalmát, magukhoz ragadják a hatalmat, akár „rendszer-váltást” is előidézve. Lin következtetése szerint a homofilikus és a heterofilikus kapcsolatok egyensúlya teremt stabil rendszert, ellenkező esetben minimális mobilitással és maximális szinten belüli szolidaritással, azaz érdekellentéttel számolhatunk. Pappi gazdasági cserefo-

lyamatok által létrejött koalíciókra és kollektív konfliktusokra vezeti vissza a rétegződés létrejöttét, majd arra figyelmeztet, hogy a státuscsoportok elemzése során az „interakciós zónák sűrűsödését”, valamint „a nem kölcsönös választások miatt létrejövő hierarchikus rendet” kell megfigyelni (Pappi 1981: 111, idézi Breiger 1991: 68). Az elmélet a lelkipásztorok strukturális pozícióján túl azok állásbetöltését is szorosan érinti. A gyülekezetváltások gazdasági vonatkozást is hordoznak: nagyobb fizetést, jobb lakhatási körülményeket, továbbá javítják a lelkész feleségének munkahely-vállalási, illetve gyermekeik taníttatási lehetőségeit is.

A lelkési szerepek időbeli változása

Hover Zsolt blogján egy Nagypetriben 37 éve szolgáló Körösi László nevű lelkipásztort bemutató írást találunk *Együtt veszel véle te is, Kalotaszeg?* címmel (Hover 2014).

A lelkipásztor szerint a papi hivatáshoz való hozzáállás nem sokat változott ez alatt a négy évtized alatt. – Bár a világ felfogása változik, a politikai rendszerek néha megbuknak, azért az ige üzenete mindig ugyanaz marad. A mostani fiatal lelkészek talán képzetebbek, hisz a modern kor elvárásai néha megkövetelik, hogy egy lelkész több mindenhez értsen, de azért az evangéliumhoz ugyanúgy ragaszkodnak, mint elődeik

– véli Körösi László. A lelkész számot vet az eltérő ideológiák kihívásaival, szavait áthatja az a tudat, hogy az egyház szolgálata ma is fontos és számottevő. Vajon hogyan működnének a faluközösségek az egyház mindennapi jelenléte nélkül? Pozsony Ferenc a csángó falvakkal kapcsolatosan állapítja meg, hogy

az egyház napjainkban is a csángó falusi társadalom legalapvetőbb, meghatározó intézménye. Egy moldvai katolikus faluban minden család csakis az egyházba beépülve tudja megélni normálisan hétköznapijait és ünnepnapjait. Ezekben a helységekben az egyház napjainkig megőrizte közösségi jellegét, tehát egy-egy település apraja-nagyja szervesen beépül annak életébe. Akik nem integrálódtak helyi szerkezetébe, a faluban csakhamar annyira ellehetetlenült létük, hogy legtöbbször el kellett hagyniuk korábbi lakóhelyüket (Pozsony 2003: 147).

Kalotaszegen ellentmondásos helyzettel találkozunk. A rokoni kapcsolatok primátusa dominálja az egyház mindennapjait. Ez akkor derül ki, amikor helyi konfliktusok kereszttüzebe kerül az egyház, és értelemszerűen a lelkész is. Ilyenkor újraprendeződik a rokonságok közötti rangsor. Bár intézményes jelenlétében az egyház minden alkalmi széthúzást túlél, lelkészei, tisztségviselői kétségtelenül vesztesei lesznek a csatározásoknak. A pártoskodás vagy a semlegesség egyaránt félrevezető magatartás. A lelkészt mindenik fél igyekszik a maga oldalára állítani, aki ha enged az elvárásnak, ellehetetleníti küldetésének teljesítését. Az egyház békéltető, mediáló szolgálatának kimenetelen a gyülekezet lelki, szellemi, illetve kulturális igényességének eltérő mértéke szerint változik. Erre külső ideológiai hatást gyakorol egy-egy korszak sajátos világnézete.

A rendszerváltás előtt

Az 1953-ban kiadott 308-as Dekrétum a biztos anyagi háttérrel biztosító egyházi földek elkobzásával létbizonytalanságba sodorta az egyházközségeket. Buzogány Dezső és Jánosi Csongor sorait követve a következőképpen összegezhethetjük az új berendezkedést: a „jogtalan vagyonelkobzással járó méltatlan elbánást [...] mint az egyház hasznát szolgáló isteni gondviselést” kellett a gyülekezetek felé közvetíteni (Buzogány–Jánosi 2011: 35). A kollektivizálás tehát arra volt hivatott, hogy felmentse a lelkészeket az egyházi vagyonnal való törődés terhe alól. Az egyházháú gazdák kulákká minősítése és üldözése, valamint az egyházi önszerveződés visszaszorítása az egyházi struktúra felszámolását célozta. Az így „megkímélt” lelkészek társadalmi funkciói viszont aligha csökkentek, sőt szerteágazásukban egyre távolabb estek a hivatás jellegétől. A lelkészek békemunkát végeztek, elősegítették a mezőgazdasági munkát, népszerűsítették a kormányzati rendelkezéseket, egészségügyi szolgálatot teljesítettek vagy éppen havat lapátoltak a rendszer által diktált új szerepkörnek megfelelően.

Évtizedekkel később sem változott a helyzet. A nyugdíjas lelkészek ma már a rendszer túlélésének biztonságában idézik fel egykori szorongásait, szerteágazó feladataikat. A vendégfogadás protokollja megkövetelte a rendőrség értesítését a befogadottak kilétét, szándékát illetően, így olyan helyzetről is beszámolnak, amikor reggelig felkapcsolt lámpával jelezték, hogy nem altatták a vendéget a parókián, csupán hajnalba nyúlóan beszélgettek. Más pedig arról számol be, hogy amikor a gondviselés révén autóhoz jutott, ő lett a környék mentőse,

sárga taxisa, hiszen a betegek igényt tartottak erre a szolgáltatásra is. Egy-egy parókia-, templomjavítás, építés, hosszú egyeztetéstől, magas szintű engedélyek megszerzésétől függött, amit a gondviselés és az egyéni leleményesség, bátorság fényében mutattak be a kérdezetek. Felelevenítenek élményeket az 1956-ot követő deportálásokról, arról, hogy pontosan tudták róluk, hogy ki, mikor és kivel mit beszélt, melyik bentlakásszékrenybe rejtette verseit a teológián, vagy éppen hogyan vásárolt karszalagot. A visszaemlékezéseket áthatja a túlélés diadala és a meghurcolt szolgatársak iránt érzett fájdalom. Úgy tűnik, paradox módon, az egyház szétzilálásának szándéka mélységesen megerősítette a lelkészek küldetéstudatát, láthatatlan érzelmi és anyagi hálót szőtt közöttük, valamint a hívek között is.

Közvetlenül a rendszerváltás után

A diktatúra ideológiai nyomásának eltűnésével a vallási közösségek tagjai szabadon élhették meg hitüket mind intézményes, mind egyéni vonatkozásban. A kilencvenes évek vallási eufóriát idéztek elő. Megteltek a templomok, kiszélesedtek a kapcsolatok, megnyíltak a határok. „A kommunizmus ideológiai alapja Romániában egy szempillantás alatt úgy eltűnt, mintha sohasem létezett volna” – írja Sorin Gog (Gog 20: 54), az egyéni vallásosság megújulását pedig a következőképpen összegzi:

a Románia vidéki településein végzett kutatások arra engednek következtetni, hogy azok, akik az ateizmus terjesztésének hivatalosan részeseivé váltak, nem hitbéli meggyőződésből, hanem az intézményi kényszereknek való kiszolgáltatottságuk miatt vetették alá magukat ennek. Több olyan oktató, aki korábban megtiltotta a gyerekeknek különböző vallási szimbólumok (például a kereszt) viselését, a forradalom után vallási közösségek fontos vezetőjévé vált (Gog 2007: 53).

A dekollektivizálás folyamatát ismertette Gagyai József két jelenségre figyelmeztet, melyek a kilencvenes évek elején meghatározták a falusi elit, az egykori gazdasági szakemberek, illetve a jogaiknak érvényt szerző helyi lakosok viszonyát. Egyfelől a rokoni szolidaritás védelmét nélkülözve az egykori gazdasági vezetők hatalma pillanatok alatt szertefoszlott. Másfelől a föld újraelosztása és a termelőeszközök kisajátítása nem a tulajdonosi viszony tisztázása révén történt, hanem az önkény eszközével, így az egyéni haszon maximalizálása lett a

meghatározó magatartásforma (Gagyi 2005: 83–85). A lelkészek hasonló módon nélkülözték a helyi rokonság védelmét, mégis az egyház érdekében eljárva viszonylagos támogatást kaptak a hívektől. Ugyanakkor gyakori viták keresztüztüzebe kerültek a kollektivizált egyházi birtokok visszaszerzése során. Az állami hatóság 5 hektárban állapította meg az egyháznak visszaszolgáltatható földterületeket, viszont arra is törekedett, hogy az egyház további birtokait a frissen alakult helyi adminisztráció kegyeltjei között kiossza. A falubeliek, a hívek ugyanígy igyekeztek kisajátítani területeket a ki nem mért egyházi földekből. Ha barázdánként is, de néhány év alatt számos egyházi föld az egyháztagok használatába került, arra kényszerítve a lelkészt, hogy az egyház érdekét híveivel szemben védelmezze. A lelkészek ritkán mélyültek el a hívek ellen folytatott harcban, legtöbbjük azzal védte magát, hogy a gazdasági kérdések a presbitériumok feladatköréhez tartoznak. Ezzel a magatartással csupán elodázták a konfliktus eszkalációját, de megoldást nem hoztak.

A megnövekedett lelkészigény már az első években több száz diákot hívott a teológiára. A lelkészi szolgálat megbecsültsége talán ekkor, a rendszerváltást követően volt a legnagyobb, hiszen mélyen összefonódott a kommunizmus alatt tanúsított hősies magatartással, a szabad vallásgyakorlat örömeivel. Ezzel párhuzamosan kezdődött el a leépülés is. A kérdezettek zöme ma úgy látja, hogy aminek akkor olyan nagyon örültek, a külföldi kapcsolatok és segélyek, többnyire elsovadtak, vagy éppen visszájukra fordultak. Először a hívek marakodása a vélt vagy valós személyválogatás terén, mely a segélyek kiosztását illette. Sokan azóta sem járnak templomba. Akár a lelkészre, akár valamelyik előljáróra sértődtek meg, ma is önigazolást keresnek az akkori élményeikben, még akkor is, ha azóta már mások töltik be a szolgálati helyet. A legnagyobb ellenhatás az adakozási kedv drasztikus csökkenésében mutatkozik. A külföldi támogatással épült egyházi javak pusztá szemlélőkké és jobb esetben haszonélvezőkké fokozták le a híveket. A szekularizáció szele, a fogyasztói társadalom önzése tovább tizedeli ma is az egyházak életét. Az időközben visszakapott ingatlanok, földek hasznosítása egy tönkretett gazdaréteg silány maradványaival ma valóban teherré lett. A megsokasodott teendők felvetik az elérhető humánerőforrás minőségének kérdését, de a pénzszerezésre szakosodott, folyamatosan pályázó lelkészek specializálódását is. Az egyház mindennapjaiban megváltozni látszik a lelkész és a hívek hierarchikus viszonya, ennek megfelelően az egyéni elvárások

ellátása kerül előtérbe, az intézményes keretben kínált szolgálatok ellenében. Bíró-Túros kutatásai szerint felvetődik a lelkészek specializálódásának és a specializáció közösségi fogadtatásának kérdése is (Bíró-Túros 1995).

Kiss Dénes a rendszerváltást követő, civil papi funkciókat összegezte. A posztkommunista korszak újra előtérbe hozta az egyházak és vezetőik közéleti szerepeit. Gazdasági vonatkozásban a kommunista elit háttérbe szorult, periférikus falvak esetén a pap szervezésében indult a privatizáció. Később a helyzet stabilizálódásával a papok *gazdasági funkciója* minimalizálódott. A rendszerváltást követően érkező külföldi segélyek menedzselése szintén papi teendőnek bizonyult, annál is inkább, mert az egyházközségek révén történt a szétosztásuk, majd ez is laicizálódott. Az *etnikai funkció* fontosnak bizonyult a nemzettudat erősítésében, a nemzeti jellegű ünnepek kiemelt szerepet juttattak a lelkészeknek. Az *önkormányzat-helyettesítő szerepkör* abban az esetben vált szükségessé, amikor periférikus falvakban az egyház közérdekű feladatok ellátására is kényszerült, és hivatali, anyakönyvi igazolások kiállítására is (Kiss 2007).

A harmadik évezred lelkésze

A rendszerváltás óta eltelt időszakban az egyház közéleti jelenléte folyamatosan erősödött, és egyre szerteágazóbb lett. Kiss Dénes a *Korunk* hasábjain a deszekularizáció fogalmával fémjelzi a jelenséget, amikor megállapítja, hogy a társadalmi és politikai szerepvállalás terén az egyházak fokozott jelenléte figyelhető meg (Kiss 2014: 6–14). A belső megújítási mozgalmak terén három kezdeményezést emel ki a református egyház vonatkozásában, mindhárom megmaradt az egyház keretein belül, sőt csökkent a jelentőségük. Kutatásomban érzékelek egy olyan lelkészi szándékot, amely igyekszik a média, a kulturális, a közigazgatási kapcsolatok kiaknázása révén sikerre vinni az egyház üzenetét. Hogy egyéni ambíciók és kapcsolatok jutnak kifejezésre, az kétségtelen. Viszont figyelemre méltó az a szándék, mely az egyház közéleti jelenlétének megerősítését szorgalmazza a lelkészi teendők kiszélesítése révén. Másként fogalmazva, azt látom, hogy a lelkészi életút a sikerorientált társadalmi normák rendszerében, kreativitással és kitartással tovább fejleszti a közegyház pozitív töltetű arculatát. Egyházkerületi vonatkozásban a lelkészértekezlet évi konferenciáján résztvevők száma folyamatosan növekszik (200 résztvevő), a megújult és többnyire önkéntesek által végzett médiaszolgáltatás, az

egyre szélesebb körben szervezett továbbképzők, regionális találkozók stb. egy olyan belső megújulási szándékról tanúskodnak, amely nem köthető semmiféle irányzathoz. Én megerősödött hivatástudattal és „osztálytudattal” jellemezném specializálódása pozitív hatását. Kutatásom kiterjedése nem ad módot ezen „sikerek” széleskörű igazolására, ám találkoztam olyan egyértelmű példákkal, amelyek igazolják, hogy a lelkészek elkötelezettjei az intézmény megújulásának. Úgy tűnik, hogy az alulról szerveződő, lokális kezdeményezések a felsőbb szervezeti tervekkel találkozva, azokba integrálódva egy széleskörű, többnyire azonos kegyességi töltetű megújulást hoznak létre. A lelkészeknek szabadságukban áll egyéni attribútumaiknak megfelelően gazdagítani a helyi közösséget, és így a közegyház társadalmi presztízsét erősíteni. Sőt, a „túlkapások” megítélése egy kiegyensúlyozott, elhivatott lelkület kimunkálását célozza.

Többszintű együttműködés: a munkatársak

Az interjúk kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy a lelkipásztor elsődleges munkatársa a felesége. A tiszteletes asszony iskolázottsága, foglalkozása és gyülekezeti aktivitása fényt vagy árnyékot vet a lelkészi szolgálatra. A feleségek helyi közösségbe való integrációjának eltérő mértéke tapasztalható. A főbb tényezők: a „papné” vallásos neveltetése, családi háttere, szociális érzékenysége, helyi vagy más településen végzett munkája és annak jellege, gyermekeinek taníttatása, ingáztatása stb. Itt is felismerhetők a korkülönbségből adódó sajátosságok. Bátran kijelenthetjük, hogy az idős tiszteletes asszonyok sokkal több egyházi és közösségi feladatot vállaltak. A rendszerváltás előtt a félelemmel dacolva szinte minden egyházépítő, nemzetépítő munkát elvállaltak. A rendszerváltás után közvetlenül kiszélesedett a feleségek teendője is. A nőszövetségek vezetésétől a vendégfogadásig, segélyek kiosztásától a karvezetésig szinte mindent elvállaltak. Mára differenciálódott a magatartásuk. Van, aki munkája révén az istentiszteletek látogatásáról is lemarad, míg mások a gyülekezeti asszonyok vezetői lesznek, és valamennyi közösségi (nemcsak egyházi) rendezvény szervezésében élen járnak. Találkoztam olyan esettel, ahol a lelkész felesége visszaautasította azt, hogy a közösség elvárásaihoz igazodjon, hogy minta legyen öltözködésben, gyülekezetépítésben, ám ezt a legtöbben készséggel vállalják. A kérdés tehát az, hogy a szerepek internalizációja megtörténik-e, vagy szereptávolítás lép fel.

Amennyiben nem uralja az egyén a szerepét, azt az egész rendszer megcsínyli, írja Erving Goffman (Goffman 1981).

A parókia udvara kivétel nélkül jó gazdakként mutatja be a lelkészi családokat. A virágoskertek, a gyepek, a jól kihasznált veteményes arról tanúskodnak, hogy a lelkészek örömmel rendezik házuk tájkáját, és tudatában vannak híveik erre vonatkozó igényének. Olykor még kisebb konfliktusokra is sor kerül a rendezés mikéntjére nézve egy-egy elöljáróval. A parókia kertje, gyümölcsöse teret biztosít a vendégfogadásra, beszélgetésre, sőt táboroztatásra is. A melléképületek zöme szintén gyülekezeti célból épült: ifjúsági háznak, imateremnek, vendégháznak, étteremnek. Ezek az épületek két anyagi forrásból jöttek létre: önkormányzati támogatásból – főleg ott, ahol magyar a polgármester – és külföldi támogatásból. A szerencsésebb esetekben (Magyarbikal, Magyarvalkó) a közmunka mértéke is számottevő. Az alternatív pénzforrások hiányában a gyülekezet sokkal inkább magáénak érzi ingatlanjait, vagy elhatárolódik az öncélú befektetésektől.

Az egyházi tisztviselők kevesen vannak, egy harangozó és egy kántor a legtöbb gyülekezetben. Fizetésük az állam által biztosított támogatás mértékével egyenlő. A munkaköri leírásban megfogalmazottakon túl ezek a személyek az egyházközségek állandó önkéntesei. A gondnok, esetleg egy szomszéd mellett ők képviselik a gyülekezet magvát minden egyházi munkában.

A tisztségviselőket 6 éves ciklusban választják, oly módon, hogy a testület fele háromévenként megújul (Jogszabály: I. rész, IV. fejezet, 42. c.). Számukat az Egyházmegyei Közgyűlés határozza meg, 4-től 36-ig terjedőleg, melyet kiegészít a pópresbiterek ¼-es aránya (Jogszabály: I. rész, IV. fejezet, 48. c.) Kisebb gyülekezetekben a létszám betöltése egyre nagyobb gondot okoz, ezért még elköltözöttek is szerepelnek a testületben (Magyargyerőmonostor). Iskolázottságukra nézve csupán elvétve találni felsőfokú végzettséggel rendelkezőt, hiszen ezek többnyire a központi városokban keresnek megélhetést. A helybeliek mezőgazdasági munkából élnek vagy szakmunkások. A képzettség okozta különbség konfliktus forrása a lelkész és az elöljárók között, mely próbára teszi a lelkész integrációs készségét. A képzetlen humánerőforrásból fakadóan rá hárul minden olyan feladat, ami hivatali eljárást, pályázást igényel: szerződéskötések lebonyolítása és megírása, különböző rendezvények szervezése. A recens lelkipásztori életpálya egyik sarkalatos kérdése tehát, hogy milyen munkatársakkal végzi egyházépítő munkáját a lelkész, milyen közösségi igényekkel,

tervekkel azonosul, illetve hogy érzékeli-e a gyülekezet teherbírásának határait. Az interjúk alapján azt mondhatom, hogy a fiatalabb generáció képviselői – el egészen a szolgálati évek feléig, mely teljességében akár 42 évet is kitehet – olyan szerteágazó gyülekezeti munkát végeznek, mint pályázati pénzek lehívása, gyülekezeti és egyházmegyei szintű rendezvények, táborok szervezése, kulturális, hagyományőrző megmozdulások. Jó, ha mindezekben egy-egy tisztségviselőre is számítani lehet.

A lelkészek többsége úgy véli, hogy Kalotaszegen kezd alább-hagyni a néprajzi érdeklődés, sőt az etnoturizmus is. Csupán kisebb csoportok, egy-egy erdélyi körút során igényelnek szállást. Pedig „volt idő, amikor Kalotaszeg divatban volt” – nyitja Kós Károly *Régi Kalotaszeg* című írásának előszavát Györgyi Kálmán 1911-ben –, ám „el-múlt a kalotaszegi láz”, ma már a népi motívumok könnyebben elérhetők Bécsben, mint a fáradságos utat igénylő Erdélyben (Kós 1988: 3–4). A Régi Kalotaszeg „magyarabb” világa nagymértékben függ a lelkészek hivatástudatától és e tájegység iránti elkötelezettségétől. Nem csoda, hogy csupán egy esetben hallottam oly világosan ezt a ragaszkodást szolgatárs ajkáról: „Kalotaszeg vagy semmi!” Érthető, hiszen azon kevesek közé tartozik, aki e vidék szülöttje. Lelkész édesapjától – aki az Alszeg aktív lelkésze nyugdíjba vonulása óta is – leste el a népi tárgyak gyűjtögetésének szenvedélyét, megbecsülését. A nyugdíjas lelkész második látogatásom alkalmával éppen unokáinak készített kalotaszegi díszítésű játékbútort. Háza ragyogott a népi tárgyak sokaságától, a festett padlától a varrottasokig.

Vannak falvak, ahol a kulturális egyesületek szakképzett vezetői leveszik a szervezés terhet a lelkészek válláról. Egy istentiszteletet, egy előadást igényelnek, mely elegendő ahhoz, hogy a lelkész neve ismertté legyen. Van példa arra is, hogy a szellemi elit tagja neheztel a lelkészre, és kifogásolja az együttműködés hiányát.

A lelkészek és a községi állami szervek viszonya

A lelkész közösségi beágyazottságáról, az feléje megfogalmazott elvárásokról Boldizsár Zeyk Imre nyugdíjas tanár így nyilatkozott:

Kós Károly mondja: Papnak, tanítónak, jegyzőnek csak úgy volt maradása Kalotaszegen, ha tiszteletben tartotta a falunak a hagyományait és együtt tudott működni a politikai községgel. Miért? Mert Kalotaszeg magyarsága döntő többsé-

ge református, általában a kalotaszegi magyarság egyben politikai közösségekben, közigazgatásilag egyben működtek. Teleki Mihály használta ezt a politikai közösséget, én azt mondom, hogy közigazgatás. Tehát ugyanaz. Éppen ezért Tordaszentlászló, Magyarfenesen kórus, fúvószenekar, színjátszó csoport nem volt egyházi, közös volt. A programjuk mindig világi és egyházi természetű volt s ezt a hagyományt megőriztük még az átkosban is. A lelkésszel akkor is össze tudtunk dolgozni (B. Z. I., nyugdíjas tanár, Tordaszentlászló).

Az önkormányzatok tisztviselői jelen vannak a presbitériumokban, így az egyházi élet szorosan összefonódik a közigazgatással. Támogatás fejében az önkormányzatok elvárják a lelkészeketől, hogy híveiket mozgósítsák a választások során, sőt azt is, hogy a helyi érdekek megfelelően politizáljanak. A lelkészek zöme tartózkodik attól, hogy egyik vagy másik párt oldalán elkötelezze magát, hiszen megoszthatja híveinek közösségét. Kevesen, de vannak olyanok is, akik teljesen elzárkóznak minden feléjük támasztott politikai igénytől. A rendszerváltást követően az egyházközségek számottevő támogatást kaptak különböző projektek, építkezések, javítások kivitelezésére. Együttműködésben születtek a kulturális rendezvények (falunapok, találkozók, táborok), de egészségügyi vagy sportaktivitások is. Az önkormányzatok alkalmazottai között jelen levő egyháztagok segítségére lettek a lelkészek a hivatali ügyek intézésében: föld- és ingatlan-visszaigénylésben, pályázási lehetőségek felkutatásában stb. A lelkészi kapcsolatháló egyik fontos komponense tehát a helyi közigazgatás képviselőivel fenntartott viszony. E kapcsolatok hiánya vagy mellőzése hozzájárul a lelkész társadalmi izolációjához. Íme, egy interjúrészlet, mely összefoglalja a helyi állami adminisztrációval fenntartott viszonyt:

(...) lényegesen nagyobb az ortodox egyház támogatása, mint a református egyháznak. Van hivatalból egy RMDSZ tanácsos, de a többi az mind román, viszont például most volt a 10 éves teológiai találkozásunk még 2011-ben, ezelőtt pár évvel, de akkor beszélgettünk a kollégákkal és soknak megkeseríti a polgármester az életüket. És így ahhoz képest én szerencsés helyzetben vagyok, mert lehet, hogy nagy támogatást nem adnak, de mindenben együttműködőek, konfliktus nincs (H. Zs. lelkész, Magyargyerőmonostor).

Pappi kutatásait követve a helyi közösség és az egyház viszonyát, kölcsönhatását igyekszem vizsgálni. Számottevő ebben az egyenletben a politikai elit – az önkormányzat jelenléte, az értelmiségiek vagy éppen a helyi vállalkozók, nagygazdák mint gazdasági tényezők. Fontos kideríteni, hogy milyen kapcsolatokat ápol a lelkész az említett csoportokkal, hiszen munkájának eredményessége, közösségen belüli státusza függ ettől. Azonosul-e a lelkész a helyi közösség valamelyik rétegével, és milyen jellegű a közösségvállalás? A különböző csoportok interakciói a lelkészre közvetítő szerepet rónak, aki vagy egyensúlyt igyekszik elérni, vagy pedig azonosul valamelyik csoporttal. Melyek a mozgatórugói ezeknek a kötelékeknek?

Az összegyűjtött anyagból az derül ki, hogy a legnagyobb küzdelmet a lelkész, és rajta keresztül az egyház autonómiájáért folytatott harc jelenti. Itt eltérnek a választott stratégiák. Vannak, akik gazdasági előnyök miatt intenzív támogatást nyújtanak az önkormányzatoknak, míg mások igyekeznek semlegesek maradni, az esetleges támogatás elvesztése árán is. A rendszerváltást követően a romániai egyházak társadalmi szerepvállalása újra teret kapott. A politikai, kulturális töltetű egyházi üzenetek az elkobzott javak visszaszerzésével, újak építésével (az óvodáktól az öregotthonokig, a templomok és parókiák felújításán vagy felépítésén át) együtt sokasodtak. Az egyházak a prédikációk etnikai jellegű üzenete által a közösség magyarságtudatát igyekeztek erősíteni, a magyar vonatkozású ünnepek, valamint a nemzeti imádság énekeltetése szintén ezt a célt szolgálja (Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea 2010: 298–304). Nem csupán a centrum, de a periféria is megsokasítja az interetnikus kapcsolatokat, melyek működési mechanizmusát ekképpen látja a kutató: „a homogenitás képze- te az azonosság intézményesülésén keresztül történik meg, azzal egy időben, hogy láthatóvá teszik mindazokat, akik nem részei annak, vagyis *Mások*” (Feischmidt 2010: 15).

A kalotaszegi ember gazdasági, közigazgatási, de kulturális vonatkozásban is exofil kapcsolatokat ápol. Tűzfáját vagy gabonáját, tejtermékeit és munkaeszközeit román környezetből szerzi be. Sőt a tolerancia jegyében arra is van példa, hogy a magyarok védelmet nyújtottak egy ortodox pópának a kommunista rendszerrel szemben:

Itt már az 1800-as években több volt a román, mint a magyar, de soha nem volt konfliktus, ehhez aztán egy saját történet is hozzátartozik. Annakidején, amikor volt a bécsi döntés, Magyargyerőmonostor nem került át a magyar határra, tehát

Trianon óta mi Romániához tartozunk. S az alatt a 4-5 év alatt ugye pont itt volt a határ, Erdőfalva a következő falu, az már magyar földre esett. Itt volt a határ, határrendészet is volt, voltak konfliktusok, de nem olyan nagyok, mert az ortodox pap nem engedte a vérengzést, kollégáit meghazudtolva ő csillapította a népet és nem engedte, hogy vérengzések legyenek. S emiatt a feszültség ideje alatt is megmaradt a békesség, nem voltak kirívó esetek, és ezáltal annyira kivívta a tiszteletet a magyarok között. Később, mikor az elvtársak el akarták vinni, többek között emiatt, hogy nem nemzetépítő politikája volt, akkor a magyar emberek álltak oda az ortodox parókia elé és nem engedték, hogy elvigyék a kommunisták a román papot. S ez aztán olyan alapot adott a monostori embereknek, közösségnek, hogy azóta is büszkén emlegették s azóta is nagy az egyetértés. (...) Az emberek itt ismerték egymást, ki kinek a kije. A románság is olyan régen itt többségben volt, a falubeliek ugyanazok maradtak, a magyarok is kaptak mőc könyvet, úgy-hogy nem volt soha ilyen probléma. (H. Zs. lelkész, Magyar-gerőmonostor).

Így lettek móckönyves, azaz helyi román elismerésben részesülő magyarok a magyargerőmonostoriak.

Az önkormányzati tisztségekért vívott harcban a községek nemzeti összetételének aránya határozza meg az erőviszonyokat. Ez az igényelhető támogatás mértékét is befolyásolja. A magyar vezetésű községközpont támogatást nyújt a lelkésznek, levesz a válláról különböző közösségi teendőket, mint például a falunap megszervezése, ám igényt tart az együttműködésre, és nemcsak a választások alkalmával. A rivalizáló magyar pártok igyekeznek a maguk oldalára állítani a lelkészt és rajta keresztül a gyülekezet tagjait. Kétségtelenül nagy a tét, hiszen az elnéptelenedő, gazdasági potenciáljukat elvesztett falvakban az idősödő gyülekezet képtelen elegendő adakozással fenntartani az egyházi ingatlanokat. Magyarvalkón például az egyházközség főgondnoka és gondnoka része a helyi tanácsnak, így templomjavításra és falunapra egyaránt szereztek támogatást, mondja a lelkész. Vannak községek, amelyek nagy áldozatokra is képesek ezen támogatások hiányában, mások viszont tétlenül várják, hogy a lelkész pályázzon, és szerezze meg a fenntartáshoz szükséges anyagi alapot. Továbbá a lelkészi hivatalok biztosítanak otthont az olyan nemzeti jellegű kezdeményezéseknek, mint a magyar igazolvány, újabban a honosításhoz szükséges

iratok összeállítása. Ezek bár pártpolitikai függetlenségre hivatkoznak, utólag mindig előbukkan a rejtett kampány vagy egyik-másik párt ténykedése, a maga érdekében. Az egykori körösfői lelkész így fogalmaz:

[Pályázni lehet az önkormányzathoz valamiféle segítségért?] *Igen, az önkormányzat az, aki lényegébe' minden javítási munkálatainkat tudja támogatni. Ezt bizonyítja az elmúlt 3 esztendőnek az építési-javítási munkálata. Támogattak az elmúlt 3 esztendőben, mikor közvetlen idejöttünk, egy teljesen új fűtőberendezést a parókiára, védőpadolást készítettünk a 300 esztendősz kazetták fölé a templomba, restaurátor utasítása szerint. Az idén sikerült – több mint 200 lyuk volt – a templomtornyon kijavítani, zsindelet átkenni, most következik a templomhajó, azt is finanszírozzák úgy, hogy amikor az ember segítséget kér, ígéretet is kap, de megkapja nemcsak szóban, hanem konkrét támogatást. [Mit várnak cserébe?] Nem várnak semmit. Hála Istennek a polgármester is templomba járó, hívő keresztyén ember. [Református?] Református, ezt tisztáztuk is, hogy ne az legyen, hogy most akkor az egyházközség vagy bármelyik képviselője, akár lelkipásztor vagy presbitérium, most az ő színeit fogja ezért támogatni. Ez a miénk, én próbálom tudatosítani, hogy én nem az RMDSZ- vagy Néppártinak vagyok a lelkésze, én a gyülekezetnek, a közösségnek, sőt az Úr Jézus Krisztusnak a képviselője. S ezt szeretném, ha ők is így fognák fel. Én ezt konkrétan el is mondtam, mert sajnos, próbálkozások mindig történnek, hogy valahova berángassanak, sőt nem is Körösfőről, hanem máshonnan is érik az embert impulzusok, hogy itt kéne állni, nem ott kell állni, ha Krisztust képviseli mindenki, akkor független az, hogy kicsoda-micsoda, ez az én álláspontom, s ehhez ragaszkodom is. Körösfőn kell is ezt hangsúlyozni, s erélyesen kimondani (S. Á. lelkész, Körösfő).*

A lelkészek gyakran a közügyek mediátorai és moderátorai lesznek. Jelenlétük a különböző (falu)gyűléseken a méltó, békés kimenegetelt hivatott biztosítani. Olykor, más értelmiségi távollétében vagy hiányában, ezeken az alkalmakon jegyzőkönyvet is vezetnek. Az együttműködés a közösség számára akkor hordoz pozitív töltetet, ha a lelkész megfelelő egyensúlyérzéssel kezeli a helyzetet és képes egy-

háza érdekében cselekedni. Az idézett kapcsolatok végkifejlete minden tekintetben valamiféle gazdasági következménnyel jár együtt.

(...) *Vannak sikerélmények és eredmények a városi tanács-
csal, a polgármester elég talpraesett román orvos, akivel havi
rendszerességgel leülünk és beszélgetünk, mi az, amit kellene
fejleszteni nemcsak a gyülekezet[ben], hanem a falun, mi az,
amibe be tudnának ők is segíteni. Egyre több támogatást ka-
punk tőlük. Hát csak annyit érdemes megemlíteni, hogy az
aszfaltozás, a városi víz bevezetése mind az ő nevéhez fűződik.
Mindegyik próbálja a maga malmára hajtani az eredménye-
ket, [az] RMDSZ is, [az] MPP is, [a] polgármester is, de az
igazság, hogy tettek ezért a közösségért, 2 évig dolgoztak a
kultúrotthon felújításán, teljesen újba tették. [Ezt le kellett tár-
gyalni vagy pályázni kellett?] Ezek mind pályázati pénzek, vi-
szont ha nem ütjük a vasat, és ülünk le és nem tárgyaljuk...
[Ez mind a lelkész feladataihoz tartozik, vagy van, aki mellél
áll?] Most van a falu képviselője, egy presbíterünk, aki talpra-
esett ember, ő az, aki üti a vasat a tanácsban, viszont nincs
szavazati joga, tovább kell dolgozzunk a közösségen, hogy ért-
sék meg azt, hogy a következő választásokon ne pártokra sza-
vazzanak, hogy ha Bikálnak van egy képviselő jelöltje, rá kell,
függetlenül attól, hogy ki mit ígér. Akkor külön egyházi pályá-
zatok a zenekarnak a fejlesztése, a felszerelések, erősítő rend-
szerek, egy ilyen önkormányzati pályázati pénzből szereztük
be. Idén dobfelszerelést vettünk, perkúciós hangszereket vet-
tünk, ez megint önkormányzati pályázati pénzből, [a] parókia
javításnak egy részét felvállalta az önkormányzat, persze, miu-
tán megvolt az egész munka, támogatott 3.000 lejjel az ön-
kormányzat. Idén támogatott a gyerektábor költségeibe is,
idén azt hiszem, hogy már 6.000 lej értékben támogatott (Sz.
M. lelkész, Magyarbikal).*

A lelkészek – főleg a szórványban – egészségügyi feladatokat is el-
látanak. Itt elsődleges szerepe van a tiszteletes asszonyoknak. A gyógy-
szerek beszerzése, esetleg tanácsadás vagy csupán a beteg panaszainak
meghallgatása a jó papné iratlan feladatköréhez tartozik. A rendszer-
váltás előtt éveken keresztül, éjjel és nappal a lelkész személygépkö-
csija jelentette az igazi mentőszolgálatot. Mára ezek a funkciók elcsö-
kevényesedtek, elvesztették anyagi vonzatukat, de megőrizték lelki
jellegüket.

Lokális gazdasági kapcsolatok: kepe – kaláka – közmunka

Mindhárom közösségi megnyilvánulást a helyi közösség egyháza iránti elkötelezettségének fokmérőjeként értelmezem. A kepe mint terményben megszabott fizetéskiegészítés szinte teljesen megszűnt a lelkészek pénzbeli (állami és helyi) javadalmazása által. Terménybeli juttatások a kölcsönös segítségnyújtás jegyében kerülnek a lelkészek birtokába, amennyiben valamilyen sajátos, hívei számára megoldhatatlan ügyben áll azok rendelkezésére. Olyan példa is van, hogy egy egyházi parcella használati díját fizetik ki terményben, ám ez a gyakorlat teljesen eltér a kepe tulajdonképpeni rendeltetésétől.

Az egyház számára szervezett közmunkák a gyülekezet vitalitásának a hordozói. Az adományok, pályázási lehetőségek, esetleg a külföldi testvérgyülekezettől kapott támogatások olyan pénzforrásokhoz juttatják a gyülekezeteket, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkák zömét vállalkozókkal végeztessék. Mégis kisebb horderejű, jellegük szerint a falusi mindennapokhoz tartozó munkák közmunkával történnek: temetőtakarítás, cinteremkaszálás, cserépcsere stb. Erkölcsi kötelessége a lelkészeknek ezekben jelen lenni, és ezt el is várják tőle. Helyenként a szociális munkások kötelességévé teszik az alkalmi munkák elvégzését. Ebben az esetben is érvényesül valamiféle viszonzás a lelkész részéről. A pálinka mint fizetőeszköz is figyelemre méltó. A kaláka és a közmunka fogalma egyházi vonatkozásban összefonódik, hiszen a kaláka közösségi és kölcsönös jellege csorbul, amikor az egyház, a lelkész nem tudja viszonzni a munkát. Szabó Á. Tőhötöm összegzése szerint a kapitalista gazdálkodás már a 19. század második felétől kikezdte a kölcsönösségen alapuló paraszti gazdálkodást, mely nagyjából azonos vagyoni helyzetben levő családok gazdasági és szociális hálójaként működött (Szabó 2009: 88). Esetünkben az egyház keretében végzett közmunka a közösség saját javaként értelmezett egyházi tulajdon gondozását célozza, ám egyre inkább átveszi helyét a fizetett bér munka, illetve a hivatásos cégek által nyújtott szolgáltatás.

A kemény adatok üzenete

A Kalotaszegi Református Egyházmegye földrajzi kiterjedése, gyülekezeteinek száma alapján a kisebb egyházmegyék egyike az Erdélyi Református Egyházkerületben. Az esperesi hivatal 56/2017

jelentése alapján lélekszáma 2016. december 31-én 13.210 lélek. 2012-ben a kolozsvári egyházmegyék egyesítése során a Nádas menti gyülekezetek a Kalotaszegi Egyházmegyéhez kerültek, több mint 2.500 egyházztaggal gyarapítva az összlétszámot. Évről évre folyamatosan csökken a gyülekezeti tagok száma, így az általános apadás évente meghaladja az 1%-ot. A Kalotaszegi Egyházmegyében 32 anyaegyházközséget, két leányegyházközséget és 2 szórványt tartanak nyilván. 2009-ben 21 anyaegyházközség ápolt testvérgyülekezeti kapcsolatot, míg az építkezésre elköltött pénzösszeg szinte elérte a 300.000 RON-t. Az építkezésekre szánt összeg folyamatosan nőtt.

Év	2009	2012	2015
Lélekszám	11 911	14 231	13 365
Vasárnap délelőtti istentiszteleten résztvevők egyházmegyei átlaga	14,68%	15,17%	14,05%
Építkezésre fordított összeg	297 453,7	436 852,1	617 670,6
Testvérgyülekezetek száma	21	24	22

A vasárnapi istentiszteletek látogatottsága tekintetében az Erdélyi Református Egyházkerület Közgyűlése elé tárt *Missziói jelentés* a következőt összegzi: 2013-ról 2014-re 0,2%-kal csökkent Erdélyben a reformátusok templomlátogatása (13,47%-ról 13,27%-ra). Az *Értesítő* az általános tendenciát értékelve egy kalotaszegi gyülekezettel példázza a kívánatos állapotot: „Generális vizitáció során jól érzékelhető, hogy némely vidéken az embereknek sokat számít a templom. Ez meglátszik a templomok külsejében és a templomlátogatásban is. Kiemelten említeném meg a kalotaszentkirályi gyülekezetet, ahol 31,5% feletti volt az átlagos templomlátogatás. Mindezekért Istené legyen a dicsőség!” (*Értesítő* 2015, 24. évf. 7–9. szám, 10). „A lelkeszi jelentés pénzügyi adatai továbbra sem találnak a számadás adataival. Ezért újragondolandó ennek az adatközlésnek a szükségessége és tartalma” – mondja missziói jelentésében Szegedi László Tamás egyházkerületi előadó (*Értesítő* 2015, 24. évf. 7–9 szám, 12). A különbség annak tulajdonítható, hogy a lelkeszi jelentések olyan összegekről, illetve becsült értékekről is beszámolnak, amelyek nem szerepelnek az egyházközségek könyvelésében, így a számadásban sem. A közmunkák becsült értéke vagy a szeretetszolgálatra szánt belföldi és külföldi

támogatások akár kétszeresét is adhatják a hivatalos pénzügyi jelentések összegeinek.

Az egyházközségek pénzügyvitele egy Excel-alapon készített számítógépes könyvelési programba kerül bevezetésre, melyet a zabolai lelképásztor, Beke Tivadar készített el, és amit mind az Erdélyi, mind a Királyhágómelléki Egyházkerület sikeresen használ. Bár akad még többnyire idősebb lelkész, aki a „ceruzás” könyvelésről nem akar áttérni a számítógépes ügyvitelre, számuk szinte a nullához közeledik. A program lényege a pontos és a törvényes előírásoknak megfelelő könyvvitelen túl az, hogy jobb rálátást adjon a gyülekezetek pénzügyi helyzetére. Az egyházmegyei számvevők összesítik az előző évre vonatkozó gyülekezeti adatokat, így ezek az összesítők táblázatszerű megjelenítésben kerülnek az egyházkerületek gazdasági ügyosztályának asztalára. A 2016-ra vonatkozó pénzügyi adatokból néhány figyelemre méltó következtetés vonható le. Ezek az adatok az egyházközségek gazdasági potenciálját tükrözik. A számadatok fényében kiderül, hogy egy gyülekezet képes-e önálló gazdasági egységként önfenntartó módon működni, vagy külső támogatásra szorul. Egy gyülekezet pénzügyi stabilitása értelemszerűen emeli annak presztízsét, hírnevét. A gazdaságilag erős egyházközségek könnyen kapnak lelkészt, tisztviselet, míg a lélekszámban megfogyatkozott közösségek társ egyházközségi viszonyba léphetnek másokkal, elveszítve önállóságukat, leány egyházközségekké vagy szórványokká lesznek. A leginkább szembe tűnő adat arra mutat rá, hogy az egyházközség mennyire képes önálló pénzügyi egységként működni, és így fenntartani lelkészi hivatalát. Hegyi Ádám elemzése már a 18. századi egyház mindennapjaiban kimutatta az anyagiak primátusát. Ha egy lelkész ellopta a perselyt vagy kiprédikálta a bírót, többet nyomott a latba a lelkészi szolgálat értékelésében, mint az, hogy felkészítette-e híveit a hitelvek alapismeretére. Az egyházfegyelem lazulása, melynek fokmérője az eklézsiakövetés lassú eltűnése volt, azt is jelezte, hogy az egyházjog helyett a közösség érdeke formálta a település mindennapjait. A gazdasági megfontolások fontosabbak lettek az egyház lelki tanításánál, így a református lelkészek a gyülekezet kiszolgáltatottjai voltak (Hegyi 2016: 264–266).

A kolozsvári egyházmegye pénzügyi összesítőjével összehasonlítva a következő kimutatást találjuk. A két egyházmegye között sok különbség van, ami a gyülekezeteket is meghatározza. A lélekszám a

kalotaszegi egyházmegye három gyülekezetében emelkedik ezer fölé, míg a kolozsvári tizenötezer lélek feletti gyülekezetet foglal magába.

	Kalotaszegi Egyházmegye	Kolozsvári Egyházmegye
Egyházi tevékenységből származó bevételek	1.535.982,09	2.750.822,95
Működési költségek	2.358.572,45	4.128.105,38
A költségek fedezésének aránya	65%	67%
Gazdasági tevékenységből származó bevétel	237.571,83	2.429.498,93
Bevételek összesen	3.720.667,72	11.975.329,79
Kiadások összesen	3.714.415,89	9.364.587,42
2015. évi pénztármaradvány és 2016. évi egyenleg	1-449.813,37	8.374.593,84
Egységek száma	34	41
Lélekszám	13.210	28.318

A 2016-os év pénzforgalmára vonatkozó táblázat azt mutatja, hogy a két egyházmegye nem tudja működési költségeit fenntartani az egyházi tevékenységből (egyházfenntartói járulék, perselypénz, rendkívüli adományok stb.). Megegyeznek abban, hogy mindkét esetben csupán a kiadások kétharmadát tudják biztosítani. Ez teszi szükségessé a gazdasági bevétel igénybevételét, mely a Kolozsvári Református Egyházmegye bérbe adott ingatlanjai révén több mint tízszerese a Kalotaszegi Református Egyházmegye ilyen típusú pénzforrásainak. Ebben a tételben öt jövedelemforrás szerepel: mezőgazdasági, erdőgazdálkodási jövedelmek; épületek és területek bérjövödelme; valamint más bevételek címén összegzett bevétel. Az állami támogatások célorientált jellegüknek megfelelően nem segíthetik a működési költségek biztosítását, ám karbantartási kiadásokra, általános javításokra vagy éppen új beruházásra használhatók. Amint a táblázatból kiderül, az egyházközségek még a lelkeszi hivatalok fenntartását sem tudják önerőből biztosítani, épületeik fenntartása, rendezvényeik finanszírozása külső pénzforrásokat igényel. A rendszerváltást követő első évtizedben a külföldi támogatásoknak köszönhetően erősödtek meg az egyházközségek. Vannak ma is települések, ahol ez a támogatás folyamatosan érkezik.

Melléképületek születtek így (pl. Magyarbikal), templomokat újíttak szerte Kalotaszegen, vagy éppen aszfaltot öntettek (Zsobok). Mára a külföldi támogatás egyre inkább szerény szeretetszolgálatá alakult, a beteggondozás vagy a gyerekek ünnepi megajándékozása, esetleg nyári táboroztatása került előtérbe. Az épületek fenntartását az egyházközségek állami és anyaországi támogatások által, a helyi községek tanácsai által meghirdetett pályázási lehetőségek révén tudják finanszírozni.

Összefoglalás

Igehirdetői munkája mellett a mindenkori lelkipásztor az egyházközség vagyonának gazdája is. A rendszerváltás előtt a rendszer az államosítással az egyházi javak gondozásának terhe alól akarta „felmenteni” őket. Az 1990-es évektől kezdve az addig alig használt vagy tönkrement egyházi javak, ingatlanok renoválása vagy visszaigénylése került előtérbe. Az így megsokasodott hivatali teendők az állami hatóságok állandó kihívójává tették a lelkészt, aki személyi adottságai függvényében vívta az egyház újjáépítésének harcát. A külföldi kapcsolatok szintén menedzserre minősítették át, a vendéglátástól a támogatások elszámolásáig és felhasználásáig a presbitérium élén számot is adtak. Megfelelő szakemberek hiányában a lelkészek gazdasági ténykedései évekre meghatározták egy-egy közösség jövőjét. Általános elvárásként jelent meg a jó gazda szerepelvárása. A gazdasági jellegű kihívások gyakran elsődleges meghatározói lettek a lelkészi munkának. Ez a – gazdasági prioritás irányába eltolódott – egyházi tevékenység olyan szerteágazó kapcsolati rendszert igényelt a lelkészekről, amelyet nem mindenik igyekezett kellő tudatossággal kiépíteni. Az elzárkózók anyagilag is háttérbe szorultak, gyülekezetüket is magukkal rántva, míg mások felvirágoztatták környezetüket. Szakemberek és kellő anyagi bázis hiányában a lelkészek többsége továbbra is egyedül végzi ezt a munkát, legfeljebb alkalmi segítségre számítva.

Irodalom

BÍRÓ A. Zoltán – TÚROS Endre

1995 *Egyház a társadalom szemszögéből*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1482.pdf Letöltve: 2017. 04.10.

BREIGER, Roland L.

1991 A foglalkozási mobilitás strukturális elemzése. In: ANGELUSZ Róbert – TARDAS Róbert (szerk): *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest. 54–71.

BRUBAKER, Rogers – FEISCHMIDT, Margit – FOX, Jon – GRANCEA, Liana
2010 *Politică naționalistă și etnicitate cotidiană într-un oraș transilvănean*. Editura Institutului Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.

BUZOGÁNY Dezső – JÁNOSI Csongor

2011 *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

CSEPELI György

2001 *A szervezkedő ember*. Osiris, Budapest.

ÉRTESÍTŐ

2015 Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapja. 24 évfolyam, 7-9. szám. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Püspöki Hivatala, Készült az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában. Kolozsvár. 1–13.

FEISCHMIDT Margit

2010 Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikát az etnikai kutatásban. In: UŐ (szerk): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 7–32.

GAGYI József

2005 Kötelesség és igazság — a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség* IX. Forum II. 78–93.
http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2005_3-4_07_gagyj.pdf (Letöltve 2017. 04. 11.)

GOFFMAN, Erving

1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat, Budapest.

GOG, Sorin

2007 Az ateizmus után. Románia a vallási újjászületés és szekularizáció között. *Erdélyi Társadalom* 5. (1). 51–63.

HEGYI Ádám

2016 A lelkész és a gyülekezet viszonya 1802-ben Úri Sándor gyomai káplán esetének tükrében. *Ethnographia* 127. (2). 258–272.

HOVER Zsolt

2014 „Együtt veszel vele te is, Kalotaszeg?” <http://hoverzsolt.wordpress.com/2014/05/20/egyutt-veszel-vele-te-is-kalotaszeg/> (Letöltve 2014. 07.)

JOGSZABÁLY

2006. évi 1. Jogsabály: *A Romániai Református Egyház szervezetéről és kormányzásáról*. I. Rész, IV. Fejezet, 42 c. 17–18. <http://www.reformatus.ro/torvenytar.html> (Letöltve 2017. 03.)

KISS Dénes István

2007 *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban*. Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană.

2014 Deszekularizáció Romániában. *Korunk* 2014/5. 4–14.

KÓS Károly

1988 *Régi Kalotaszeg*. Metrum, Budapest.

LIN, Nan

1991 Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás: a státuselérés strukturális elmélete In: ANGELUSZ Róbert – TARDAS Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest. 23–53.

PERROW, Charles

1997 *Szervezetpszichológia*. Osiris, Budapest.

POZSONY Ferenc

2003 A moldvai csángó-magyar falvak társadalomszerkezete. *Pro Minoritate*, Nyár. 142–165.

SZABÓ Á. Tőhötöm

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdaságban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Előmunkálatok Buczy Emil költészetének tanulmányozásához

Bevezetés

Buczy Emil János¹ (1782–1839) pap, tanár, főúri házi nevelő, csil-
lagász kanonok életútja a felekezeti és tudósság érdekes erdélyi
példája. A nevelői, tanári szerepkör mellett alkotóként is megpróbált
szerepet vállalni a művelődés terjesztésében.

Jelen tanulmányomban annak próbálom meg utánajárni, hogy
Buczy Emil költészet, irodalom iránti érdeklődését, az alkotói folya-
matba való bekapcsolódását kik segíthették, támogathatták. Egy olyan
periódusban, amikor a műveltség anyanyelven való terjesztésére kevés
lehetőség volt, az egymástól távol élő, irodalom iránt érdeklődő sze-
mélyek (mecénások, alkotók) levelezéseikkel és személyes találkozá-
saikkal, illetve ismerőseik bevonásával próbálták meg kedvezően be-
folyásolni az irodalom helyzetét. Az a kulturális kapcsolatháló, amely-
lyel ezekből a levelezésekből megismerkedünk, mozgatórugójává
válík irodalmi alkotásaiknak. A különböző társadalmi rétegekhez tar-
tozó egyéneket nagyon erősen összeköti, társasággá kovácsolja azon
elképzelésük, hogy az olvasóközönség számára szeretnének létrehozni
olyan fórumokat, lapokat, kiadványokat, amelyekkel a művelődés
terjesztését előremozdíthatják. A levelezés, személyes kapcsolattartás,
szakmai és anyagi támogatás mind fontos komponense annak, amit
később irodalmi termésként vizsgálhatunk.

Egy, a szakmájából adódóan is hallgatag pap, tanár esetében érde-
kessé válik, hogy miképpen írhat szerelmi költeményeket, mi az, amit
álnév alatt publikálhat, és mi az, amit saját neve alatt kiadhat, ami tőle
irodalomként a paptársak számára elfogadható.

¹ Szabó és Szögi külön tárgyal egy Buczy Emil és egy Buczy Johann nevű
peregrinust, azonban megjegyzi, hogy a két személy lehet azonos. Mivel
bizonyos esetekben nevének írásakor az Emil latin változatát, Aemiliust,
máskor a második nevének, a János névnek latin formáját jelölték, a róla
szóló adatok szétfejlődtek. Szerintem a teljes neve Buczy Emil János volt
(erre utal pl. *Végrendelete*; vö. Szabó–Szögi 1998: 110).

A nyelvi ismeretek és az íráshasználat kérdésköre felől próbáltam meg számba venni az alkotásokat, mivel azt vettem észre, hogy eltérő kommunikációs szándéknak más-más nyelven, nyelvezeten való beszédmód felel meg. Buczy Emil életpályája esetében látható, hogy az oktatás, nevelés eltérő formái (egyházi tanítás, magánnevelői életpályá) egyaránt fontos részét képezik a műveltség terjesztésének, az alkotásnak, akárcsak tudományos munkássága (csillagvizsgáló kanonok). Életének minden periódusában valamilyen formában megpróbált termékenyen alkotni, nevelni, csupán a megszólalás, az alkotás formái térek el egymástól, de a műveltségterjesztői szerepkör tetten érhető minden munkakörben, amit betöltött. Ebből kiindulva vizsgáltam azokat a forráscsoportokat, amelyek Buczy Emil költészetére hatással lehettek.

Az irodalmi levelezések hatása Buczy Emil művészetszemléletének kialakulásában

Buczy Emil művészetszemléletének kialakulásában minden bizonnyal fontos szerepe volt mind a Kazinczy Ferencel, mind pedig a Döbrentei Gáborral folytatott levelezésének. Kazinczy Ferenc és Buczy Emil levelezése 1805. március 30-án vette kezdetét, az utolsó levél pedig, amelyben Buczy Emilről említést tesznek, 1824-ből maradt fenn. Az első levél Kazinczy Ferentől származik. Ebben a levélben gratulál Buczynak egy Csokonaihoz írt ódája kapcsán, és arra biztatja, hogy alkosson, fejlessze magát, nevededjen (KazLev III: 739). Azt, hogy erre az első levélre mit írhatott feleletképp a fiatal szerző, csupán Kazinczy következő leveléből sejthetjük, mivel a levél nem maradt fenn, de a következő levélváltások azt tükrözik, hogy egy tartós barátság kezdetén álltak. Már az első levelek olvasása során feltűnik, hogy Kazinczy Ferenc felfigyelt Buczyra, tetszik neki az a stílus, ahogyan ír, és buzdítani kezdi az alkotásra. A neves alkotó egyfajta irányt kíván mutatni, hiszen azt fogalmazza meg általánosan érvényes tanácsként az erdélyi írók számára, hogy tegyenek különbséget a hangzó beszéd és az írott nyelv között, továbbá megpróbál témákat is megjelölni, amelyekről érdemes volna írniuk: „’S még inkább óhajtanám, ha az Erdélyiek szívnek érzéseit, Hazaszeretetet, barátságot, szerelmet, virtus’ magasztalásait éneklenék, nem pedig alkalmatosságra írt verseléseiteket, mellyeknek közönséges interesszéje nem lehet, hanemha az Individuumot csak melleleg, magát pedig, a’ mi

magasztalást érdemel egyenesen magasztaljuk” (KazLev III: 750). A levelekben fokozatosan kezd kiépülni egy alkotói kapcsolat, aktuális alkotói témák, problémák, dilemmák, sőt a korabeli kiadók nyomtatványairól olvashatunk. A következőket írja ugyanis Kazinczy: „Nékem ez idén hat kötet írásom kerül sajtó alá: de a Rézmetszők tartoztatnak. Bár csak az Erdélyi nyomtató műhelyekben elolvadnának valamelly jól tevő tűz által azok a’ kopott betűk ’s azt a’ rútszín papirost a’ Hoffmeisterek fordítnák Kalendáriumokra ’s Nép kezébe szánt imádságos könyvek!” (uo.).

A levelezés vizsgálata során szerteágazó kapcsolatrendszerrel ismerkedtem meg. Kettejük levelezése mellett fontosnak tartottam olvasni azokat a más szerzőkkel, levelezőtársakkal folytatott levélváltásokat, amelyekben Kazinczy Ferenc barátja felől érdeklődik. Azt vettem észre, hogy azoknak a leveleknek a száma, amelyekben Buczy Emil tanulmányai, utazásai, hogyléte szóba kerülnek jóval nagyobb, mint azoké, amelyeket egymásnak írtak. Lehetséges, hogy az egymásnak írt levelek egy része nem maradt fenn. Azok a levelek, amelyek eddig előkerültek, feltérképezik azt a kapcsolathálót is, amely a közös ismerősöket jelenti, és ezek az utalások, megjegyzések, post scriptumok lehetővé teszik azt, hogy jobban ráláthassak egy zárkózott ember problémáira, fejlődésének útjára, életének alakulására.

Kenderesi Mihály, akinek az 1805-ben Kolozsváron megjelenő, *A tudomány és a virágzó nemzeti nyelv* című kötetében Buczy Emil is publikált, egyike azoknak a személyeknek, akikkel a fiatal tanár Kazinczy Ferencsel váltott leveleinek fontosabb üzeneteit megosztja. „Mélt. Gubernialis Secretarius Kenderesi Mihály Úr – a’ kivel barátságos Leveleit közlöttem – ’s én igen kedvesenn vettük prosodiánk iránt való fegyelmét, mellynek hijánosságát meg-ismervén, fogyatkozásunkat azon titkos örömmel vallyuk meg, mellyet az őszinteség, a’ tanátsot használnván, érez” (KazLev. III: 752). Az építő jellegű tanácsok, észrevételek nem csak egy embernek válnak hasznára, más erdélyi alkotni vágyó, tanulásra nyitott írókhoz is eljutnak. Egyfajta közösségépítő kommunikáció, együttműködés alakul ki a „Nagy Mester” és az őt körülvevő, különböző társadalmi csoportokba tartozó, az irodalom területén tevékenykedő emberek között. A levelezésekben mindig helyet kapnak az éppen aktuális alkotások, a levelező felek a publikálás előtt álló vagy a még alakulóban levő kötetekről számolnak be egymásnak. Idézett levelében például Buczy arról ír, hogy őt magát mi foglalkoztatja, de kitér arra is, hogy ismerősei min dolgoznak:

’Sombori László Úr Hunyad Vármegyében a’ Strigy’ mellett külömbb külömbb tárgyú, ’s mértékű Verseket énekel. Versei a’ jobbittgatás után meg-jelennek.

Dési Sándor Úr Gróf Bethlennek Udvari Secretariussa, közelebről nem ismérhetem, talán Cadenciás verseket ír.

Szerzetes Társam Elekes János Elégiákat ír. Az idénn még kevészsámú versei nyomtatás alá nem mehetnek.

Én magam’ a’ Lyrica Poësisbe gyakorolom, számos ódáim vagynak készen, ’s a’ mennyire foglalatosságaim engedik, jobbittgatom.

M. Kenderesi Úr barátságos idvezletét az Úrnak kedvesenn viszzsállya, hasonló örömmel értettük halhatatlan Virágunk figyelmét is (uo.).

Sombori László (1756?–1812) költő, országgyűlési követ a nagyenyedi kollégiumban tanult és tanított, majd Marosvásárhelyen volt tisztviselő, később ügyvéd, Hunyad megye követe az 1810-es országgyűlésen. A klasszikus időmértékes verselés egyik úttörője Erdélyben. Költeményei: *A háládatosság oltára* (1802); *Egy nemes vetélkedés* (1803); *A másák háládatossága* (1803); *Örömrre vált bús képzetek* (1804); *S. hazafiui és érzékeny sohajtási* (1805); Kenderesi Mihállyal és Buczy Emillel együtt *A’ tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei* (1805); *A haza szent szava* (1806); *Zisgiae Martis, et Veneris, cum voto Transylvaniae* (1810) (Péter 2000: 1965–1966).

Dési Nagy Sándor (18–19. század fordulóján) költő, 1803-ban Pesten névtelenül megjelent munkája, *A szerelem gyötrelmei* Kisfaludy Sándor *Kesergő szerelem* című művének utánzata. Kiadója ezt is Himfy szerzeményeként árulta. A száz éneket tartalmazó kötet belső előzéklapján *A’ szerelem aggódása* cím áll, Kazinczy *Amor’ Martyrja szerelmei* néven ismerte (Péter 2000: 472).

Elekes János (gyergyói) kegyes tanítórendi áldozópap és tanár, 1805-ben Kolozsváron tanított, különösen érdekelte a magyar irodalom. Munkái: *Néhai tiszt. Révai Miklósnak halálát kesergő szomorú emlékezet* (Pest, 1808); *Átilla vitéz és nemes unokáihoz a székhely lovas- és gyalog ezredekhöz* (Kolozsvár, 1809); *Óda, nméltóságú losonczy gróf Bánffy György ő excellenciájának ... az erdélyi nagyfejedelemség kir. Főkörmányzójának születés napjára* (1809 uo.); *Óda, melyet Gyerő Monostori báró Kemény Ignác Kolos vármegye főispánjának Kolosváron a tudományok mindensége főigazgatójának*

ugyanezen utóbbi hivatalába való beiktatásakor készített (1809 uo.); Szomorú versek, melyeket hallerkői gróf Haller Karolina asszonynak, néh. Nemes maros-némethi gróf Gyulai Ferencz elmaradott özvegyének utolsó tiszteletére, midőn érette 1809-ben febr. 10. napján pompás halotti ájtatosság tartatna, készített (uo. 1809); Úr napján, az oltári szentségről ezen beszédet mondotta a kolosvári anyateplomban... 1811-ben; Főtiszt. Bolla Márton úrnak a kegyes oskolák rendje főigazgatójának, midőn neve ünnepe napját üllené 1815-ben, Veszprém; Tisztelet-koszorú, melyet Kurbély György veszprémi püspök úr ő méltóságának, főpásztori hivatalába teljes hatalmú belépése ünnepén kimutattak a veszprémi kegyes oskolák 1815-ben u.ott; Ft. Szmodits János kanonok úrnak, ezen új méltóságába decz. 1. napján lett beiktatásának alkalmatosságával 1815-ben u.ott; Gyász-koszorú, melyet nagym. és ft. Csik Mindszenti Mártonfi József úr ő exc.-nak, az erdélyi nagyfejedelemség néh. püspökjének ... sírja felibe kívánt függeszteni 1815-ben u. ott. Kéziratban: Strigy-szent-györgyi Sombori Lászlóhoz és Tekintetes Horvát István úrhoz (Veszprém 1815.) két költeménye a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában (Szinyei 1893: II. kötet).

Kenderesi Mihály (1758–1824) irodalom pártoló, költő. Nagyenyeden tanult, 1787-től vármegyei, 1793-tól kormányzékai képviselő, 1791-ben és 1811-ben követ volt az erdélyi országgyűlésen. A kolosvári színház építési bizottságának tagja, támogatta az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény megjelenését. Kapcsolatban állt Döbrentével, levelezett Kazinczyval, Virággal. Alkalmi versei jelentek meg. Művei: *A' tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk boldogságának talpkövei* (Kvár, 1805) Buczy Emil és Sombori László költeményeivel (Péter 2000: 1097).

A fenti idézet példázza, hogy Buczy Emil levelében nemcsak önmagáról ír, hanem ismeretségi körének alkotásairól is értesíti Kazinczy Ferencet. Kazinczy Ferenc egy-egy szúrósabb, erősebb megjegyzést tartalmazó levél után néha közös baráthoz, ismerőshöz folyamodik, és arra kéri, tudakolja meg, hogy milyen fogadtatása volt levelének. Ebből a magatartásból láthatjuk, hogy számára kedves az új barátja, nem szeretné megsérteni, ugyanakkor véleményét javítás szándékával tudatja. Példa ilyen esetre egy 1806-ban írt levele, amelyben Cserey Farkastól kér segítséget:

Buczy Emilnek egy hosszú levelet írek a' minap, Aestheticai 's grammaticai jegyzéseket csináltam Anakreoni dalaira, mellyek közt valóban sok szép van. Te fel nem teszed felő-

lem azt a' vadságot, hogy azt a' széplelkű embert, a' ki tekintetet mutat főm eránt, 's bizodalmat szivem eránt, bántani akarom légyen: de némelly dalaira nem éppen kedves reflexiók estek. Én az ollyat éppen nem veszem balúl; úgy bánnak velem is barátim, és én barátimmal. Meg akarám néki mutatni, hogy nem valék háládatlan a' belém vetett bizodalomért. Tapogassd-ki, kérlek, nem vette e nehezen, hogy nem minden dalát találtam jónak; és nyugtassd-meg (KazLev. IV: 891).

Cserey Farkas válaszlevelében megnyugtatja a „Nagy Mestert” afelől, hogy tanácsát érteni fogja Buczy, de arról is tudósítja, hogy időközben milyen változások történtek annak életében:

Buczy Emil nem kétlem, hogy Jegyzéseidet háláadó indultal fogja venni és olj tisztelettel, a minővel tartozik a Parnasz tövirül a magossághoz emelkedő, az annak teteje, szentek szentibe áldozó koszorúzott Paphoz. Igyekezni fogok meg tudni tőlle, mit élesztett légyen szivébe Irásod. Ezen becsületre méltó iffiu ember minapiba árnyék képit meg küldé nékem. Kolozsvárrul Beszterczére Erdéljbe vitték őtet tanítani – kár volt el mozdítani a nagyobb sibongástul, a melj az én vélekedésem szerint még hasznos lett volna nékie (KazLev. IV: 898).

Cserey Farkas leveléből megtudhatjuk, hogy Buczyt Kolozsvárról Beszterczére helyezték át tanárnak 1806-ban, ahonnan nemsokára Bécsbe ment tovább tanulni.

Kazinczy Ferenc erdélyi útjának tervezése során Buczy Emil is szóba kerül. Erre utal egy levél, amelyet 1816-ban Döbrentei Gábor írt Kazinczynak (KazLev. XIV: 3155.):

Ha Júliusban jössz, 's Lajossal 's velem, útunkról ezen plánt teszem elődbe: Minket Kolozsvárrat találsz, 's itt ölelünk mind a' hárman. Innen, (csak az fájna hogy Miklós itt marad) megyünk Tordára: hol sóakna a' Rómaiak idejéből, 's a' híres Tordahasadéka. Tordáról, ha kedved lesz, megyünk, Toroczko Szent Györgyre, itt, mint hallom, Svajczi vidék. Onnan N. Enyed, a' nagy hírű rest Kollegyiom, mellynek aluvó Profeszszorait kívánnám, hogy útað leírásában jól meggerebeneznéd. Enyedről vissza, Maros-Ujvár, itt sóbánya. Tovább Ugra, hol Gróf Haller Gábor lakik. M. Vásárhely, a' Bibliothéka... Ó Andrásfalva... Egész Júliusban itt lesz a' Grófné, Lottival, Fannyval 's Constanceszal. Lovaidat 's szekeredet Ó András-

falván hagynók, hogy lovaidd nyugodjanak. Innen mennénk a' Grófné szekere'n 's lovaival Három Székre a' Székely földre. (Ha akarnál, Andrásfalváról Sz. Udvarhelyre is berándulhatnánk, hol most Zsombori van.) Három Szék, 's onnan Brassóba, Gróf Mikó, Fejérvárm. Fő Ispán kisérni akar a Grófné szérint, mivel magát arra Lajos kedvéért ajánlotta. Gróf Mikó Háromszéken bír. Multságod nem lesz Ő Fő-Ispánságával, hanem a' szállásra nézve mind Háromszéken mind Brassóban, jót fog velünk tenni. Brassóban, nekem, egy igen szeretett barátom lakik: Bölöni Mihály, 's ott a' gyönyörű kilátás Háromszékre 's Oláh Országba. Brassóból, Fogaras vidékén keresztül jönnénk Szebenbe. Brassó és Szeben között a' Porumbáki Üveg csűr, a' Verestoronyi passzus.

Szebenben Buczy Emil és a' Bruckenthal Galériája 's Bibliothékája, 's az öreg Secretarius Seivert. Szebenben Özvegy Tűri Lászlóné házához szállanánk.

A fentiek alapján világosan láthatjuk, hogy nagyon alaposan előkészítették, megtervezték az erdélyi utat, a fontosabb helyeket, személyeket megjelölve készültek rá. Ezek az utazási élmények később nemcsak a levelekben, hanem más műfajban is megörökítődtek. Ez a több műfajban történő élményfeldolgozás Kazinczy Ferenc sajátos munkamódszeréhez tartozik. Szabó Ágnes, Kazinczy erdélyi útját kutató irodalomtörténész szerint – aki kiemeli, hogy Kazinczy eltérő műfajokban örökítette meg ennek az útnak az élményeit – az erdélyi vendéglátókhoz írt episztolákat (*Buczy Emilhez, Sipos Pálhoz*) vagy az utazás pillanatképeit felvillantó epigrammákat (*Vajda-Hunyad, Búcsúzás Erdélytől*) egy olyan rizomatikus szövegcsoport tagjainak tekinthetjük, amelyben egy-egy vers, vagy egy Erdélyből elküldött magánlevél az emlékek újabb rögzített pontját jelöli (Szabó 2016: 9). Mivel az *Erdélyi Levelekre* úgy tekintettünk, mint az utazási élmény által összekapcsolt szövegegyüttesre, a kézirat kutatás a legapróbb szövegrészletektől a több oldalas feljegyzésekig sorba vett mindent, ami az erdélyi utazáshoz, a végleges formába öntött változatokban megjelenített emlékekhez, az ott említett témákhoz kapcsolódik.²

² Több olyan feljegyzés, rajz tanúskodik az utazásról, amelyeket Kazinczy később elhagyott egy-egy változat megformálásánál, illetve, több olyan kézirat is a hagyaték része, amely nem az erdélyi látogatás kapcsán született, de a szövegek és a köztük lévő erős tartalmi kötődések miatt mégis számot kellett velük vetni az alakulástörténet vizsgálatá során.

Dr. Jancsó Elemér szerint Döbrentei Gábor Buczy Emilben nemcsak a jeles esztétát becsülte, hanem benne látta Erdély eljövendő nagy lírikusát is (*ItK* 1943 [1-2]: 3.). Az *Erdélyi Múzeum* története szempontjából vizsgálja a levelezést, amely 1812. január 31-én kezdődik, és 1839. augusztus 24-én ér véget. Sajnos a 27 éves levelezésből csak a Döbrentei Buczyhoz írott levelei maradtak fenn, a többi vagy elveszett, vagy lappang valahol. A fellelhető 11 levélben van néhány utalás, amely jelen tanulmány szempontjából is fontos adatokat szolgáltat.

Az 1812. január végén, Andrásfalván írt levél több olyan észrevételt tartalmaz, amely a fiatal szerző művészetszemléletének kialakításában nyomot hagyhatott. Ebből ugyanis az derül ki, hogy Buczy Emil tizenkét verset küldött el Döbrenteinek azzal a céllal, hogy válogasson belőlük az előkészületben levő *Erdélyi Múzeum* számára. A levél felveti a szerzői név vállalásának kérdéskörét, illetve a fordítás problematikáját. Ezek a kérdések nemcsak az előkészületben levő *Erdélyi Múzeum*, hanem a fiatal szerző művészet-szemléletének alakulása szempontjából is fontos problémákat vetnek fel.

A kezdő költőt Döbrentei Gábor a következőképpen buzdítja az írásra: „Verseid elvagnak válva, én úgy hiszem, a közönséges tónustól, s katzagják a fűzfa sípon recsegtetett verseket, mellyek e kis Hazában eddig hallattak. Akár úgy szóljak felőlek mint barát, akár mint kritikus, azt mondhatnám: Menj, o Buczy, menj, támassz mennél több csudálókat, támassz irigyeket” (*ItK* 1943 [1-2]: 4). Döbrentei felfigyel arra, hogy Buczy Emil eltér a megszokott hangnemtől, illetve alkotásra is biztatja. Ugyanebben a levélben kritikával illeti az elküldött verseket, például arra hívja fel a szerző figyelmét, hogy néhol nem eléggé letisztultak az általa használt kifejezések, és arra inti, hogy törekedjen közérthetőségre:

Tagadhatatlan, hogy mindenik darabodban van szép poézis, de néhol nem vagy eléggé világos. Ezt képzelődésed tömörttsége, erőssége teszi. Mikor a Poéta szent hevében elmerül, s ideálja után repültében minden közönségest magán alul hágy, ő érti önmagát, ő tudja mit akarna kifejezni, de fennborongtában vagy a nyelv, vagy nagy tüze miatt nem tudja az érzettet világosan kifejezni. Vagynak érzéseink, ideájink, mellyek lelkünkben keseregnek, s ha homályosságjokból ki nem tudjuk ezeket húzni, ez az a veszedelmes gát, a hol érthetlennékké leszünk (*ItK* 1943 [1-2]: 4).

Útmutatásában figyelmezteti a fiatal szerzőtársat arra, hogy letisztult szövegeket kell létrehozni, törekedni kell arra, hogy mondanivalója mindenki számára érthetővé váljon.

A Múzeum szerkesztője mindenik alkotáshoz írt egy-egy észrevételt, méltatta, kritikával illette, végül a tizedik alkotást választja ki, és úgy dönt, hogy ezt meg fogja jelentetni a kötetben. A Múzeum első kötetében *Az Igazsághoz* (*Erdélyi Múzeum* 1814: 48–49) című óda jelent meg Buczy Emil neve alatt. Ebben a kötetben nem publikált álnév alatt. A vers kiadásával Döbrentei Gábornak nagy tervei voltak, ezzel a verssel kívánta Buczy Emilt ismertté tenni: „... ezekkel mutatlak bé a Hazának” (*ItK* 1943: 6–7). A leveleiből megtudjuk, hogy maga a vers hiányos, több alkalommal kéri barátját, hogy küldje el a hiányzó sort, különben csonka lesz a kiadás. Amint a nyomtatásból láthatjuk, nem jutott el hozzá a hiányzó szövegrész, ennek helyét a publikációban kihagyták és pontokkal jelölték.³

Már az *Erdélyi Múzeum* első kötetének tervezése során felmerül a szerzői név vállalásának problematikája. Úgy tűnik, Buczy Emil kifejezetten kérhette, hogy névtelenül jelenjenek meg alkotásai, hiszen Döbrentei így nyilatkozik: „Neved eltitkolása felől bizonyos lehetsz” (*ItK* 1943: 22).

Az önálló alkotói munka és a fordítás kérdéseire vonatkozóan arra biztatja Buczyt, hogy helyezze előtérbe a saját alkotásait, és a fordításokra fektessen kisebb hangsúlyt, amennyiben pedig mégis fordítani szándékozna, akkor a klasszikusokat fordítsa. A levél végén buzdítja az alkotásra, és egy fordítási témát is ajánl neki:

Tartsd meg az Original utat. Mondj-le minden fordításról, ha csak Homerosz, vagy apró darabok nem lesznek. Legyen szélesebb az Original pályája mint a fordításé. Nagyon szeretném, ha vagy Te, vagy Keresztes lefordítaná Schillerből Den Verbrecher am verlohrener Ehre, a Múzeum számára. – Írj iránta, mit gondolsz? Dolgozzatok sokat, sokat, s küldjetek sok Jót a Múzeumba. (...)” (*ItK* 1943[1–2]: 5.)

Az Erdélyi Múzeum második kötetében szintén helyet kap Buczy. Döbrentei azt írja: „*A Második füzetbe a Tavaszbáját s a Merhet-e szokatlant tettem. Az elsőbbit Pr. Szilágyi megdicsérte, mikor az Írást mint Censor visszaadta*” (*ItK* 1943[1–2]:10).

³Ld. Függelék

A Múzeum későbbi köteteiben Buczy már elméleti írásokat publikál. „Munkádnak ki kell jönni a IX. füzetben. A VIIIdik füzetben áll egész mivoltában a XVdik paragraphusu. A VIIIIdikban is Trattner levele szerint már kijött a Görög Genie. Várom mindennap a VIIIdiket. Mihelyt jó, küldöm. E mostani kéziratoddal úgy teszek, a mint írad. Ebben stylusod is már sokkal könnyebb, mint a két előbb” (*ItK* 1943[1–2]:12).

1819-ben, Buczy csillagász kanonoki kinevezését követően Döbrentei levelet intéz hozzá, amelyben felveti az akadémiai tagság kérdését. „...És, mondom, a mit egyebet kapsz is, írd, hogy neved alatt, mint új szorgalmazd gyümölcsét bemutassam a nagygyűlésnek, melly kezdődik (1819) Augusztus 30dikán. Akkor én óhajtanálak mint csillagászt, kire s mire szükségünk van vidéki rendes tagnak a mathesis osztályába. Akarod é? vagy mint Plato fordítója a philosophiai osztályba kíváncsoznál?” (*ItK* 1943[1–2]:14.)

Egy későbbi levélben Döbrentei ugyancsak utalást tesz Buczy akadémiai tagsági javaslatára vonatkozóan: „Az igaz pedig, hogy Tőled megint valami készet bemutatni szeretnék, mert ez újra bizonyítaná a társasághoz szításodat, s így rendes tagsággá választásod könnyül. A mathesisbe akarnálak én barátom, mert Astronomusunk nincs. S oda könnyen bójöhetsz, mivel mind a héti ülésben is már említettek Téged oda. (...)” (*ItK* 1943: 15).

Buczy Emilnek közvetítő szerepe volt abban, hogy a gyulafehérvári Batthyaneumban fellelhető értékes szövegeket, mint a Halábori Dobos Bertalan egri egyházmegye pap által 1508-ban másolt kódexet Döbrentei Gábor kérésére és finanszírozására újból lemásolták, és a kéziratot felküldték Pestre. A későbbiekben ez a kódex vált Döbrentei-kódexként ismertté.

„... A társaság nevében kérlek kutatnád ki, mi lappang még Kfejérvári könyvtárban régi magyar kézirat. (...) Sőt fogass mindjárt lemásolásához, mint Halaborival tettél, s küldj, a jövő nagy nyúlésre legalább 2-3 lemásolt ivet, papírost vévén hozzá Fejérvárott, ... miért mint a leírást a pénzt megküldöm” (*ItK* 1943[1–2]: 14).

Buczy Emil munkásságának nyelvhasználati sajátosságai

Buczy Emil hagyatékát vizsgálva szembesülünk a nyelviség és az íráshasználat kérdéskörének problematikusságával is. Több nyelvet ismert, ezek közt voltak olyanok, amelyek passzív nyelvismeretnek

tekinthetők – például amelyeken csak olvasott, de nem írt –, és vannak olyanok, amelyek használatáról írásos bizonyítékkal is rendelkezünk.

Íráshasználatát tekintve úgy vélem, hogy a legbensőségesebb kommunikáció részét képezte a magyar nyelven való írás. Magyarul írta verseit magánlevelezését is ezen a nyelven folytatta, illetve néhány soros feljegyzéseit, amelyek aktuális kiadásait rögzítik, valamint végakarátát (testamentum) szintén anyanyelven fogalmazta meg. Valószínűleg kedvelte a társasági életet, szívesen beszélgetett – ilyennek látta barátja, Kazinczy Ferenc Buczy beszédstílusát:

(...) Buczy örömet szől, s az az ember, kinek mindig van mit mondanía. Mint irigylem szerencsáját, hogy a mit olvasott, a mit olvasása közben megszeretett, azt szóról-szóra el is tudja mondani.! – Írni és szólni igen sokszor nem jár együtt, igen ritkán jár együtt; ki írt szebben kivált deákul, mint gróf Teleki József, Biharnak követje Domokos Lajos, s ki szőlott szerencsétlenebbül? Az utolsó egy bihari gyűlésben s egy igen könnyű előadása alatt úgy összezavará magát, hogy el kelle hallgatnia. – Buczy azoknak számokba való-e, kik csak az egyik nemben szerencsések, nem merném meghatározni: de bár azok a kik írunk, ennyit olvashattunk volna, annyit tudnánk mint ő (Kazinczy 1880: 326–327).

Kellemes társalgási stílusa mellett Kazinczy Buczy Emilnek még egy igen fontos tulajdonságát emeli ki: műveltségét, olvasottságát, amelyet maga a „Nagy Mester” is irigylésre méltónak talál.

A katolikus egyházon belüli kommunikációban latin nyelvet használt. Német nyelven maradt fenn csillagászati előadás-jegyzete. Több idegen nyelven olvasott, erre enged következtetni a halála után a Batthyaneumra hagyott könyveinek jegyzéke (Buczy 1839), amely 1111 bejegyzésből áll, ezek között latin, magyar, olasz, francia, angol, német nyelvű munkák fordulnak elő.

A nyomtatott és a kéziratos szövegforma, az írásnak két eltérő lét-módja egyaránt jelen van Buczy Emil esetében a következő nyomtatott szövegekkel számolhatunk: Publikált Kenderesi Mihály *A tudomány és a virágzó nemzeti nyelv* (Kolozsvár, 1805) című kötetében; az *Erdélyi Múzeumban*; a *Felső Magyar Országi Minervában* 1828-ban jelent meg értekezése *A lyrika poesis okai s a lyrikusok* címmel; *Dugonichoz*, a tudomány és nemzeti nyelv boldogságának talpkövei. Kolozsvár, 1805. (Szinnyei adata); *Nagyméltóságú Maros-Némethi gróf Gyulay Ignác* Horváth Sclavonia és Dalmatia országok bánja

tiszteletére. Kolozsvár, 1806. (költemény); (Szinnyei adata); Levele br. Wesselényi Miklóshoz 1832. febr. 14. Károlyfehérvárról a *Történelmi Lapok*ban (I. 1874. 23. sz.); nyomtatott formában, post mortem jelent meg a Kazinczy Ferencsel folytatott levelezése, a Kazinczy-levelezés részeként.

Kéziratban maradtak fenn a következők: Buczy Johannes Aemilius: *Vorlesungen über Astronomie*, Batthyaneum; Buczy Johannes Aemilius: *Végső Akaratom*, Batthyaneum; Johannes Aemilius Buczy: *Opere germanice in latino vertit Johannes Aemilius Buczy*, Batthyaneum; Platón munkáinak fordítása és Demosthenes beszédének fordítása. (Kéziratait Csaplár Benedek 1846-ban átadta az Akadémiának.⁴)

Az íráshasználat Buczy Emil esetében két eltérő funkciónak tesz eleget, és ennek függvényében más-más motiváltság és sajátos megjelenési forma társul hozzá. Latin műveltségen nevelődött paptanárként szerzőnk tisztában van azzal, hogy minden, amit leír, egyfajta kötelességgel, felelősségre vonással járhat. Ezzel tudom magyarázni azt, hogy sok esetben a verbális kommunikációt helyezte előnybe. Kazinczyval való kapcsolatáról tudjuk, hogy míg Kazinczy Ferenc folyton érdeklődik felőle, és meglehetősen gyakran ír neki, addig Buczy Emil leveleinek száma csekély, és azok közt is vannak olyanok, amelyek nem maradtak fenn. A baráti kapcsolatrendszer jelentette azt a biztos közeget, amelynek köszönhetően könnyen információkat szerezhetek róla, arról, hogy éppen hol tartózkodik, mivel foglalkozik.

Bernard Cerquiglini szerint az aláírás jelenti az írás végleges formáját, ez a gesztus szerzői joggal ruházza fel a szöveget, önazonosságot ad neki, kéziratos másságról beszél, azt emeli ki, hogy míg az írás egyfajta zártságot jelent, addig minden kézirat átdolgozás, egy bizonyos változatot jelöl (Cerquiglini 2011: 219–298). Buczy Emil írásaira nem minden esetben jellemző az, hogy a kéziratokat aláírással látta volna el, sőt bizonyos esetekben éppen az álnév mögé rejtőzést válasz-

⁴ RUI 4. r. 55. Platón Politikáról. (295 lev.), Buczy Emil görög classikai fordításai: Platonak művei. Magyarra ford. Buczy Emil. M. Irod. Régi 's újabb írók kéziratai, 4 - r. 55 szám.

[Demosthenesnek beszéde] Philippos ellen. [fordította Buczy Emil] uo. Az előlapon a következő ceruzával írt bejegyzés áll: Az 1847 febr. 1 tartott kisgyűlésen mutatta be e kéziratot Toldy Ferenc titoknok mint Csaplár Benedek kolozsvári tanárnak a kézirtattár számára küldött ajándékát L.M.Ac. Ért VII. (1847) 21.l.

totta. Ezt a magatartását emeli ki Péter László is, amikor Buczynak az *Erdélyi Múzeum* című folyóiratban kifejtett tevékenységét méltatja. Péter a lap egyik alapítója, szervezője, irányítója volt. Itt jelentek meg szerelmes versei Y jelzéssel, míg más költeményei és tanulmányai a neve alatt. -Továbbá Gulyás Pál íróiálnév-lexikona is arra figyelmeztet, hogy Buczy Emil használt írói álnevet. Az, hogy a katolikus vallás által megszabott kultúrán belül milyen viselkedésmódok megengedettek, elfogadottak egy paptanár részéről, igencsak preskriptív jelleggel bírnak még napjainkban is. A Demény István Pál – Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánczos Vilmos által szerkesztett *Magyar népi kultúra* kötet több kultúrafogalmat ütköztetve próbál meg választ keresni arra a kérdésre, hogy mit is jelent a kultúra szó, és honnan ered a szó polivalenciája. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a kultúra konvencionális jellegével magyarázható az, hogy az esztétikai érték megítélésének koronként más-más kritériumai vannak, az erkölcsi értékek pedig társadalmanként, sőt a társadalmon belül osztályonként, csoportonként változnak (Demény–Gazda–Keszeg–Pozsony–Tánczos 2008: 6).

Buczy Emil tisztaban volt vele, hogy mi az, amit papként megtehet, leírhat, és mi az, amit nem. Kazinczy Ferenc sokat értelmezett levélrészlete éppen erre vonatkozóan próbál meg tanácsot adni, arra próbálja felhívni barátja figyelmét, hogy bárhogya is döntsön, cselekedjen tudatosan (KazLev. IV. 924).

Hogy az Úr a' Szerzetbe lépett, annak örvendtem. Az nagy fiakat nevelő anya. Akár megmarad benne, akár kilép, az alkalmasint mind eggy, mert a' jó ember mindég és mindenütt a' maga helyén áll. De annak még is örvendenék, ha a' Szerelmek' Dallója talárist nem viselne. Fogva tartja tollát a' rettegés és talán némelly nem-poétai Előljáró austeritása: pedig a' Poétának szabadnak kell vélni magát.

A' külvilág nem lesz érzéketlen az Úr érdemei eránt 's becsülni fogja. Osztán a' szabad ember, annyival inkább a' Poéta,

Vivit siliquis et pane secundo. –

Ne rettegjen az Úr megtenni lépését, 's tégye meghatározott lélekkel.

Későbbi íráshasználatára éppen ez a fajta tudatosság lesz jellemző. Mind tudományos, mind irodalmi próbálkozásait, valamint az aláírás vagy álnév használatát is egyaránt tudatos döntéseknek tartom. Sokat

olvasott, de viszonylag keveset írt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elhanyagolta volna az írást, sokkal inkább azt, hogy jobban szeretett élő szó, illetve beszélgetések által kapcsolatot tartani, semmint írni.

Kazinczy Ferenc erdélyi útjának beszámolójában fogalmaz meg nyelvhasználati észrevételeket. Szerinte előbeszédben a magyar nyelv használata jellemzi a Szászföld kivételével egész Erdélyt, nyitottnak és befogadónak látja a közösségeket, a katolikus egyházi vezetőkkel kapcsolatosan pedig azt érzékeli, hogy érdeklődéssel figyelik munkásságát.

Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem, s barátim biztattak, ezt fogom majd mondani, mikor Erdélyt idehagyom is. Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendőlték: kivévén a szász földet, velem a külföld nyelvén senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei.

S itt társasági együtt léteken is valami szívesebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin. A tizenhárom magyar s öt székely vármegyéből álló országban, mindenek ismerik egymást, nagy részben rokonok, s úgy bánnak egymással mint rokonok, holott némely helyeken a rokont is idegennek szerezik nézni (...)

Csak vallást kell tennem előtted, hogy Erdélyben három helyt álmélkodva hallák, hogy én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint ők, s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplementként mondotta. (...) de a püspök, hazánknak tiszteletes primása, midőn nála, itt és Fejérvártt, udvarlásomat tevém, tudta, mely ügyet szolgálók (Kazinczy 1880: 75–76).

A beszélt nyelv mellett ugyanakkor számolnunk kell az írott nyelvekkel. Azt vehetjük észre, hogy a korabeli kommunikációban mindennek megvolt a társadalmi kerete és helye. Természetes volt az, hogy társaságban magyar nyelven folyt a kommunikáció, nonformális és informális helyzetben akár a püspökkel is. Viszont az írásbeli kommunikáció esetében észrevehető, hogy a szabályok másképp működtek. A katolikus egyházon belül a kommunikáció nyelve latin volt. A tudományokról pedig lehetett azon a nyelven tárgyalni, amelyen a tudományos ismereteket tanulták, például Buczy németül tanult csillagászatot.

A műveltség terjesztésének eltérő formái: egyházi iskolák és magánnevelés

A felvilágosodással és a polgárosodással az oktatásügy kezd kikerülni a vallás és az egyház hatásköréből. Kosáry Domokos szerint: „A felvilágosodással a vallás korábbi, nagy gyűjtőburka felhasad. Belőle sorra kiválnak, önállósulnak, laicizálódnak a művelődés különböző szektorai az oktatásügytől a tudományokon és szépirodalmon át a művészetig” (Kosáry 1996: 367). Ezzel párhuzamosan kezd egyre erőteljesebben megjelenni a nemzeti függetlenség és a nemzeti nyelvek használatának kérdése. Létrejönnek olyan intézmények, amelyek a kultúra közvetítéséért, művelődési célzattal alakulnak meg, és amelyek létrejöttét az arisztokrácia támogatta: a Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén a Magyar Tudományos Akadémia 1825-ben alakult meg. A művelődés alapfeltételei közé sorolható könyvtárak, csillagvizsgálók hiányának pótlását szintén a nemesség vállalta magára. Magánkönyvtáraikat sok esetben a nagyközönség hasznára adományozták. Az erdélyi arisztokrácia neveltetéséről John Paget⁵ a következőket jegyzi meg:

A gyermeknevelés többnyire az anya gondja. A gazdagabb családokban egy nevelőnő és házitanító is segít neki, a kevésbé jómódúaknál egyedül reá hárul e kötelesség, teljes egészében azonban sehol sem bízzák ezt idegenekre. A bentlakásos iskola intézménye csaknem ismeretlen, így aztán a fiúkat, míg el nem érik azt a kort, amikor kollégiumba lehet őket küldeni, házitanítók, többnyire katolikus vagy protestáns lelkészek oktatják (...) (Paget 2011: 380).

A nemesi családokban nagy hagyománya volt házitanító, nevelő fogadásának, mindent megtettek annak érdekében, hogy fiaik felkészülhessenek későbbi közeleti pályájukra. Azt vették észre, hogy a létező nevelési intézmények nem képesek ezen igényeknek megfelelni. Ennek egyik tanulságos példája a Magyarországra tervezett, de létre nem jött királyi nemesi (lovagi) akadémia.

Az ország jobbjai hovatovább élénkebben érezték oly felsoőbb tanintézet hiányát, melyben fiaik nemcsak latin nyelvet

⁵ Angliai származású orvos, utazó, mezőgazdász és író, aki Wesselényi Polixénia férjeként Erdélybe telepedett.

és scholastikus bölcséletet, meg némi hazai jogot tanulhassanak, hanem megismerkedhessenek mindazzal, amit a művelt társaságban megforduló, előkelő származású úrfitól, a közhivatalok született várományosától megkívántak. Már nem tartották elégnek, hogy latinul perorálhasson s a syllogismusok útvesztőiben eligazodjék: elvárták, hogy tudjon egy-két nyugati élő nyelvet (a németet és franciát), ismerje meg a fizika újabb vívmányait, értsen a mértanhoz, földrajzhoz, helyrajzhoz, legyen járatos a polgári és katonai építészet elemeiben, az államok politikai történetében, a kronológiában és éremtanban, a nemzetközi jogban; tudjon vívni, táncolni, lovagolni, – szóval: legyen ügyes, szellemes, sokoldalú, érdekesen társalgó, széles látókörű, könnyed taglejtésű és járású világfi. Ily nevelést akkoriban a lovagi akadémiák adhattak, aminők külföldön a harminczéves háború bevégeztével mind sűrűbben keletkeznek. Így 1653-ban a kolbergi, 1655-ben a lüneburgi, 1680-ban a hallei, 1682-ben a bécsi (az also-ausztriai rendek alapítványa), 1687-ben a wolfenbütteli, s utánuk a berlini, liegnitz-i, a bajorországi ettali, a franciaországi st.-julieni stb. lovagi akadémiák (Fináczy 1899: 9–10).

A fenti törekvésekből, tervekből világosan látható, mekkora szakadék tátong a nevelési intézmények által kínált oktatás minősége és az aktuális igények, a társadalomban való boldogulás szükséglete között. Magyar vonatkozásban ez a fajta lovagi nevelés a családon belül rekedt, a családok feladata volt a nevelők beszerzése, finanszírozása. A katolikus egyház államvallási szerepköréből adódóan törvények terén is a katolikus felekezeti iskolák előnyökben részesültek. Mária Terézia támogatását élvezték, aki minden téren megpróbált a katolikus hit térfoglalásának és erősödésének segítségére lenni.⁶ Oktatásreformja részeként 1766 elején elrendelte a magyarországi iskolák összeírását. A reform a felsőoktatás szintjén indult, ezt követően haladt az alsóbb szintek felé (Kosáry 1996: 408). Sajnos ezek a reformok előnyeik mellett számos esetben részrehajlók voltak, a katolikus egyházi nevelést részesítették előnyben a protestáns oktatással szemben. A Habs-

⁶ Mária Terézia 1761 végén gr. Barkóczy Ferenc esztergomi érsekre bízta a magyarországi oktatásügy felmérésének feladatát, aki a királynőhöz intézett leveleiben kifejtette, hogy a legfőbb teendők közt látja a protestáns iskolák grammatikai és alsóbb szintre való visszanyomását, és külföldön való tanulásuk eltiltását ugyancsak fontosnak tartotta. (ld. Kosáry 1996: 406).

burgok csak a római katolikusok és a görögkatolikusok egyetemjárását támogatták; elenyésző mértékben a szász lutheránusokét; megtúrták a görögkeletiekét. Ugyanakkor lépten-nyomon fékeztek, akadályozták a reformátusok és az unitáriusok külföldi tanulását (Szabó–Szögi 1998: 9). A reformációt követően meggyengült katolikus egyház ebben az időszakban mindent elkövetett annak érdekében, hogy újból megerősödhessen. Buczy Emil életének bemutatásakor az életrajzírók kiemelik, hogy volt olyan periódus, amikor házi nevelői állást vállalt főúri családoknál. Ezt az időszakot a nagyszebeni tanárkodása utáni és a gyulafehérvári professzorságát megelőző időre teszik. Eltérnek azonban a magánnevelői korszakának bemutatásában a családok megjelölései. Ferenczi Sándor szerint (Ferenczi 2009: 202–203) 1810-től Nagyszebenben tanár, majd 1815-től gróf Kornis és báró Splényi fiai-nak a nevelője. 1821-től Gyulafehérváron teológiai tanár.⁷ Szinnyei József szerint Buczy Emil világi pappá szentelését követően Szebenben tanított ékeesszólást, 1816-ban gyengélkedése miatt megvált a tanári széktől és Kornis Ignác, majd Haller János grófi házában volt nevelő 1821. húsvétig. Ezt követően Gyulafehérváron teológiai tanár (Szinnyei 1891: I. kötet). A felsorolásokban három család neve fordul elő: gróf Kornis János Ignácé,⁸ gróf Haller Jánosé és báró Splényi Ferencé. Érdekesnek tartanám azt, hogy alaposabban utánanézzek Buczy Emil magánnevelői tevékenységének. Valószínű, hogy a családok történetében találnék adatokat munkásságára vonatkozóan is. Cserey Farkas például egy 1812. augusztus 16-i levelében arról ír Kazinczynak, hogy „(...) Buczit láttam és szólottunk rollad is – úgy vagy, hogy ő a kis öcsémmel, Cserey Jósival, Consiliarius Cserey Mihály fiával, kinek Nevelője, a vacatiot nállam tölcse Krasznán” (KazLev. X: 86). Eszerint Buczy Emil már nagyszebeni tanársága idején is dolgozott magánnevelőként, valószínűsíthetően a vakációk idején. Z. Kiss Sámuel festő – aki Nagyszebenben, majd Bécsben tanult, később, 1813-tól Debrecenben tanított – 1813. június 6-i levelének utóiratában tesz említést Buczyról, aki Szebenben tanár. Ez is azt bizonyítja, hogy a szünidőben foglalkozhatott magánneveléssel.

⁷ Ugyanezt a két családot emeli ki a Szabó–Szögi (szerk.) i.m. Buczy magán-tanárkodásának megjelölésekor.

⁸ Kornis János Ignác (1781–1840) 1817-ben kövári adminisztrátor, 1827-ben erdélyi főkormányshéki alelnök és valóságos b. t. tanácsos, 1837-ben erdélyi főkormányzó (Gerő 1895: X. kötet).

„U.I. Buczi N. Szebenben (Hermanstadt:) Professor a’ Romai ékesen szollásban – Bécsben lett elválásunktól fogva nem találkoztunk – A’ Kurir Író Szó-faragót éppen nem tudtuk ki légyen – Köszöntem rolla való tudósításodat” (KazLev. X: 412.)

Kazinczy Ferenc *Erdélyi leveleiben* a következőt olvashatjuk a Buczy Emil által bemutatott gróf Kornis Ignácéről:

Gróf Kornis Ignácné, született gróf Teleki Annához Buczy vezete fel. Ez az asszonyság leánya az egykori kincstartó Teleki Károlynak, kinek nevét Erdély soha nem fogja meleg tisztelet nélkül említeni, mind polgári érdemei, mind hűsége, mind tudományos műveltetése miatt: az ő örömei a római classicusok voltak, s úgy nevelé leányát, hogy örököse legyen lelkének, s meg lett a mit óhajta. Serviliának az volt kevélysége, hogy ő Cátónak huga, Brutusnak anyja. A grófné atyja s Pál testvérére nézve a szót már elmondhatja, a másikat Mihály fia által el fogja.

Buczy és egyéb barátim nem mondanának sokat ezen lelkes és lelkével csillogni nem akaró asszonyság felől: más nap elhagyá Kolozsvárt. Annál több okom vala tehát örvendeni szerencsémnek, hogy láthatám. (...) (Kazinczy 1880: 82).

Nagy Iván történész számol be arról, hogy gróf Kornis Ignác fia, gróf Kornis Mihály kimagasló műveltséggel rendelkezett, felfele ívelő pályája fogalmazói állással kezdődött, szerepet vállalt az Akadémia alapításában, valamint a katolikus érdekek hű képviselője volt (Nagy 1860: 365–366). Kornis Mihály 1796. április 24-én született Désen, 1815-ben lépett főkörmányszéki szolgálatba; 1818-ban fogalmazó, 1824-ben titoknok, 1826-ban Kővár vidéki, 1829-ben kolozsi adminisztrátor, 1832-ben kincstári tanácsos lett, részt vett az 1834-ki erdélyi országgyűlésen, és a rendek elnökségére ő volt az első kijelölt a katolikusok közt. 1835 novemberében a tudóvész ragadta el családjá köréből, az ígéretesen induló polgári pályájáról. 1822-ben utazást tett Európa nyugati részén. Mint művelt és a magyar tudományosságért áldozni tudó hazafit a Magyar Tudományos Akadémia alapítói 1830-ban az igazgató tanácsba választják be. Buczy Emil jó barátságban volt vele, öccsét nevelte.

Az ő Kornisa csak barátja neki, nem tanítvány is: Buczy ennek testvér öccsét s húgát neveli, de az ő társalkodása szeretetre méltó ifjúnak, ki érzi, hogy lelketlen nevelői miatt hát-

rább maradna mint öcsse fog, sokat használ, és bizonyosan ki fogja pótolni a mit iskoláiban talán elmulasztott. Valóban, édes barátom, gróf Kornis Mihály méltó vala azon ajánlásra, melyet felőle Buczy teve nékem, s én, ki az ő atyja s anyja iránt nagy tisztelettel viseltetem, örvendek, hogy ennek a nagylelkű asszonynak ilyen fia, hogy Teleki Károlynak ilyen unokája van. Kornis a nála 3 esztendővel ifjabb Gyulay Weselényi után a szeretetre méltóbb gyermekei az Erdély fényes házaiknak azok közt, kikkel ez útam alatt megismerkedém (Kazinczy 1880: 326–327).

Kazinczy Ferenc Buczy Emilhez írt episztolájában is említést tesz Kornis Mihályról, és másik közös ismerősükről, Kornis Ignác családjáról is.

Kazinczy Ferenc: *Buczy Emilhez*

Széphalom, Novemb. 18d. 1816.

Kedvelt híve, Buczym, Weselényinek, a te barátod,
Hogy te magad hallgatsz, hogy hallgat Kornisod, érzi.
Szólj, mint vagy te? miként vagyon ő? szólj, mint vagyon
anyja?

Nagy dísze Erdélynek, nagy dísze a Teleki háznak,
S hív, mint atyja, kinek hamvvedrét tiszteli jó, rossz. (...)
(Bíró 1998: 177–178)

Kazinczy Ferenc Cserey Farkas leveléből értesül 1819 márciusában arról, hogy Buczy tanítványa meghalt, és ő Kolozsvárra került a Splényi családhoz, ahol szintén magánnevelőként dolgozik:

Csereinek utolsó, most érkezett leveléből tudom, hogy Te Kolozsvárt vagy, 's íme már megyén levelem annak jelenségül, a' mire különben bizonyítás nem kell, hogy hosszú hallgatásom nem elhülésből jött. Tudtam, hogy megholt tanítványod helyébe a: kis Splényit kaptad: de nem tudtam hogy Kolozsvártt vagy ezzel. Téged mindenütt fognak szeretni 's becsülni (...) (KazLev. XVI: 333–336).

Buczy életének ebben a periódusában már nem igazán írt leveleket, valószínű, hogy az életében beálltváltozások, költözések, illetve egyéb elfoglaltságok miatt. Barátok, ismerősök által üzen Kazinczynak. Bölöni Farkas Sándor például 1820. január 18-án kelt levelében számol

be arról, hogy Buczy üdvözli őt: „Téged ölel Buczi, addig is, míg maga is írand. Ő most a Fejéregyházi Gr. Haller fiai nevelését vette által 's a' General B. Splényi fiáét, 's ezután állandóul Kolosvárt lakik” (KazLev. XVII: 22).

Ugyanerről az időszakról számol be Döbrentei Gábor is Kazinczynak, az 1820. július 28-án kelt levelében: „Koloszváratt Buczyval, a' rég nem látottal töltöttem majd minden időmet. Most a' Fejéregyházi Gr. Haller Jánosnak két fija is az ő gondja alatt van, 's dolga elég. A' görög hisztoricusok fordításáról gondolkodik, 's meg akarja kezdeni Xenophonon” (KazLev XVII: 203).

1821-től Buczy Emil a magánnevelői állást egyházi tanári hellyel váltja fel. Ekkor kezd el Gyulafehérváron tanítani. Később könyvtárőr 1829-től, majd 1833-tól csillagász lesz. Kazinczy Ferenczel való levélváltása ritkul. Toldy Ferenc 1827. október 1-jén Kazinczy segítségét kéri annak érdekében, hogy Buczy Emilt sikerüljön elérnie: „Tudósíts kérlek, hol laknak most Buczy és Székely Sándor? — Ideje hogy nekik biographiai adatok végett írjak” (KazLev. XX: 364). 1827. október 5-én Kazinczy Ferenc a következőképpen felel Toldy Ferencnek írt levelében:

Buczy Emil piarista volt, azután Világi Pap. Bárá Szepes Ignátz Erdélyi Püspök ötlet a Károlyfehérvári Seminarium Incarnatae Sapientiaebe (a név is sokat megér) Morális Theológia Professorává tette. Én Theol. Dogmatica első Professorává tenném, s szeretnék lenni praelectióján. – Nagy ellensége a Német Metaphysicának, s a helyett a Classicusok olvasását tenné kötelességül. Szül. Máj 6d. de nem emlékezek biztosan: 1785-ben- e vagy 1786-ban (KazLev. XX: 371).

Ez a levél egyike az utolsó olyan szövegrészeknek, amelyekben Kazinczy Buczy Emilről ír.

A 18. század utolsó harmadában jelent meg az igény – a katolikus és protestáns teológiától elkülönülő – rendszerezési törekvésre, amelynek eredményeként egyre erőteljesebben körvonalazódott a pedagógia mint önálló tudomány (Németh–Pukánszky 1997: 303–317). A pedagógia önálló tudományként való megjelenése, a szakmá-sodás jelenségének viszonyában tartom érdemesnek vizsgálni a magántanárság és az egyházi nevelői pálya kapcsolatát.

Csillagász kanonok (*canonicus astronomus*)

A gyulafehérvári csillagvizsgáló és a Batthyaneum Buczy Emil életének és munkásságának kiemelten fontos helyszínei. Kovács Imre, aki a Batthyaneum és a Káptalan Testület Igazgatója, 1833-ban levelet küldött Bécsbe Nicolaus Essus Irannis káptalanának, amelyben tájékoztatja arról, hogy a vizsgaidőszak lejártát követően Buczy Emil teológiai tanárt kiküldik egy évre asztronómiát tanulni. (Kovács Imre levele Nicolaus Essus Irannis káptalanhoz, Inv. 3012 Batthyaneum, Arhiva Capitulum, Lada 41, document nr. 1, Documente, 14. Febr. 1833 Cluj, Beke Antal Levéltári katalógus 29. Láda, Doc. 251.)

A gyulafehérvári szemináriumi tanárt azzal a céllal küldték Bécsbe, hogy csillagászati ismereteit elmélyítse, és 1834-ben csillagász kanonokként átveszi az intézet vezetését.

Varjú Elemér művelődéstörténész a Batthyaneum történetének bemutatásában említést tesz Buczy Emilről, és munkásságát a következőképpen méltatja: „Buczy mint asztronómus nem igen sokat tett a tudományok előbbrevitelére, de kitűnt mint költő és esztétikus. Munkái részben folyóiratokban jelentek meg, részben kéziratban maradtak.” (Varjú Elemér 1899: o. n.)

Az a fajta tanulmányút, amelyre Buczyt 1833-ban Bécsbe küldték a csillagászati műveltség elmélyítése érdekében, a későbbi igazgatók kinevezését megelőzően is előfordul. Batthyány Ignác püspök a csillagvizsgáló létrehozásával egyidőben létrehoz egy új egyházi stallumot is, a csillagász kanonok (*canonicus astronomus*) hivatalát (Varjú Elemér 1899 uo.). A püspök tervei között szerepelt az is, hogy a csillagvizsgáló működéséről évente egy-egy kötetben számoljanak be, azonban ez a terve sajnos az első kötet megjelenése után nem folytatódott. 1798-ban jelent meg az egyetlen ilyen csillagászati évkönyv, melynek címe: *Initia Astronomicae Speculae Batthyanianae Albensis in Transilvania cujus I. originem et adiuncta, II. adparatum astronomicum III, rectificationem instrumentorum proposuit Antonius Martonfi, presbyter secularis, philosophiae doctor, Speculae eiusdem director et astronomus. Cum XI. Tabulis Aeneis, Albae Carolinae, Typis Episcopatibus, Anno 1798.* A könyv bemutatja az intézetet és a benne található eszközöket. Az, hogy a tervezett évenkénti könyvkiadás milyen okból maradt abba, további kutatás tárgyát képezheti.

Buczy Emil asztronómiai feljegyzései sajnos nem maradtak fenn, a Batthyaneumban csak az őt követő igazgatók mérései állnak rendelkezésre.

zésünkre. Valószínűnek tartom, hogy kéziratos jegyzeteit, méréseit máshová is elküldhette (például Bécsbe), de ennek még nem sikerült utánanézni. Fennmaradt azonban egy kéziratos csillagászati tanulmánykötet *Vorlesungen über Astronomie* (Buczy: *Vorlesungen über Astronomie* Batthyaneum, kéziratár XI-169.) címmel, amely a Buczy-hagyaték részét képezi. A könyv német nyelven íródott, egyfajta egyetemi jegyzetnek tűnik, sok-sok mérést és számítást tartalmaz. Azt hiszem, érdemes külön figyelmet szentelni a kötetnek, meg kellene vizsgálni, hogy saját alkotás vagy a korabeli bécsi előadások maradtak fenn a Batthyaneumban.

Konklúzió

Buczy Emil költészete tanulmányozása előtt fontosnak tartottam megvizsgálni azokat a forráscsoportokat, amelyek alkotásaira hatást gyakoroltak. Ebből a szempontból vált érdekessé baráti kapcsolathálójának feltérképezése, azoknak a személyeknek, fórumoknak a megtalálása, amelyek mind alkotói témákkal, mind pedig munkássága recenziójával foglalkoztak. A nyelvhasználat és a beszédökonómia szempontjait is figyelembe vettem. Úgy látom, hogy a korban nemcsak az alkotói téma, hanem a megszólalás módja, stílusa, nyelvezete is preskriptív szabályoknak kellett hogy megfeleljen. A következőkben alapos elemzés tárgyává szeretném tenni irodalmi munkásságát.

Csetri Lajos irodalomtörténész kiemeli Buczy Emil olvasottságát, műveltségét, és megpróbál magyarázatot találni arra, miért nem került be az irodalmi kánonba:

Rendkívüli olvasottságú, nagy műveltségű tanárember volt, de ez az olvasottság tanulmányai tanúsága szerint nem mindenben volt a legkorszerűbb. Kétségtelen, hogy témáit nézve a folyóirat legigényesebb kultúrtörténeti és filozófiai alapozottságú tanulmányait írta, de egészen sajátos „írásművészettel”, így aztán nem csoda, hogy a magyar irodalomtörténeti utókor nem sokat tudott kezdeni vele, nálunk ugyanis szokás nagyrabecsülni azt, aki olvashatatlanul bonyolultan ír, de az már kevésbé szokás, hogy meg is próbálják kihüvelykezni e „stílusból” a mondanivalóját (Csetri 1990: 323).

További kutatásom tárgyává szeretném tenni Buczy Emil életpályáját, célom megkeresni és feltárni azokat az aspektusokat, amelyek segítenek munkássága értelmezésében, elhelyezésében. A Buczy Emil

életpálya-kutatásban a következő szempontokat tekintem fontosnak: egyfelől a tanulói (peregrinációs) életút, másfelől a tanári munkásság (magánnevelés és egyházi tanítás), harmadrészt az alkotói munkásság (fordítói, írói, levelezői tevékenység) lehetnek azok az aspektusok, amelyek felől kutatói, alkotói pályáját érdemes vizsgálni. Úgy vélem, hogy az ilyenfajta kutatások is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen sokrétű volt a művelődés a 19–20. században.

Szöveges források, kéziratok, nyomtatványok

BUCZY Emil

1839 *Substantio posthumo Joanne Aemilio – Buczyano Curatores Consignatio Librorum Buczyanorum*, Batthyaneum, kéziratok katalógusa XI-420, *Conscriptio Librorum Reverendissimi Domini Joannis Aemilii Buczy, Canonici, dum viveret, Astronomi.*

Vorlesungen über Astronomie, Batthyaneum, kéziratok katalógusa XI-169.

Mea Ultima Voluntas, Batthyaneum, kéziratok katalógusa VIII. 65. Documenta ad Joan. Aem. Buczy pertinencia (1833–1841) Inv. nr. 1673, 136 f.

BUCZY Emil görög classikai fordításai: Platonak művei.

[Demosthenesnek beszéde] Philippos ellen. [fordította Buczy Emil] OSzK, M. Irod. Régi 's újabb írók kéziratai, 4 – r. 55 szám. RUI 4. r. 55. Platón Politikáról. (295 lev.).

DÖBRENTAI Gábor (szerk.)

1814–1818 *Erdélyi Múzeum*, <http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyimuzeum/> (2018. 07. 29.)

Irodalom

BÍRÓ Ferenc (szerk.)

1998 *Kazinczy Ferenc összes költeményei*. Régi Magyar Költők Tára II. XVIII. század Balassi Kiadó, Budapest. 177–178.

CSETRI Lajos

1990 Buczy Emil tanulmányai. In: Uő: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomelmélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 322–329.

Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez (Buczy Emil tanulmányairól). In: Szajbély Mihály (szerk.): *AMATHUS: Válogatott tanulmányok I.*, L' Harmattan, Budapest. 161–178.

- FERENCZI Sándor (szerk.)
 2009 *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Szent István Társulat, Verbum, Budapest–Kolozsvár. 202–203.
- FINÁCZY Ernő (szerk.)
 1899 *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I*. Budapest, <http://mek.niif.hu/05200/05268/pdf/kozoktatas1.pdf> (2017. 07. 22.)
- GERŐ Lajos (szerk.)
 1897 Pallas Nagy Lexikona, <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/059/pc005982.html#2> (2017. 07. 18.)
- GULYÁS Pál (szerk.)
 1956 *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JANCSÓ Elemér
 1943 Döbrentei Gábor levelei Buczy Emilhez és Horváth Endréhez. *Irodalomtudományi Közlemények* 53. (1–2). 140–154.
- KAZINCZY Ferenc
 1880 *Erdélyi levelek*. Aigner Lajos, Budapest. <http://mek.oszk.hu/15600/15672/15672.pdf>
- KOSÁRY Domokos
 1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Imre
Levél Nicolaus Essus Irannis káptalanhoz, Inv. 3012 Batthyaneum, Arhiva Capitulum, Lada 41, document nr. 1, Documente, 14. Febr. 1833 Cluj, Beke Antal Levéltári katalógus 29. Lada, Doc. 251.
- NAGY Iván
 1860 *Magyarország nemes családai*. 6. Ráth Mór, Pest, http://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/mo_csaladai_06.pdf (2017. 04. 25.)
- NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla
 1997 Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében. *Magyar Pedagógia* 97. (3–4) 303–317. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Nemeth_MP9734.pdf (2017. 05. 01.)
- PAGET, John
 2011 *Magyarország és Erdély. Napló*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- PÉTER László (szerk.)
 2000 *Új magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ Ágnes
 2016 *Kazinczy Ferenc Erdélyi Levelek című művének keletkezés-, alakulás- és kiadástörténete*. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-értékezés, Szeged.

SZABÓ Miklós – SZÖGI László (szerk.)

1998 *Erdélyi peregrinusok, Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

SZINNYEI József

1891 *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2017. 04. 18.)

VARJÚ Elemér

1899 A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár *Magyar Könyvszemle*, <http://mek.oszk.hu/03200/03231/html/varju.htm> (2017. 04. 18.)

VÁCZY János (szerk.)

1890–1960 *Kazinczy Ferencz levelezése* I–XXI. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása Budapest, http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/kazinczy_levelezese.php (2017. 04. 18.)

WESZELY Ödön

1888 Buczy Emil élete és munkássága. *Egyetemes Philológiai Közlöny* XII. 380–383, http://real-j.mtak.hu/4354/1/EgyetemesFilologiai-Kozlony_1889.pdf (2017. 04. 19.)

Függelék:

<http://documente.bcuculuj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyimuzeum/>
Erdélyi Múzeum, 1814, I. kötet, Buczy Emil: AZ IGAZSÁGHOZ 48–49. old.

Erdélyi Múzeum, 1815, II. kötet, Y: A TAVASZ BÁJA 46. old.

Erdélyi Múzeum, 1815, II. kötet, Y: AZ Ő DICSŐSÉGE 47. old.

Erdélyi Múzeum, 1815, II. kötet, Y: SZÉP SZEMEK 122. old.

Erdélyi Múzeum, 1815, III. kötet nem fordul elő sem Buczy Emil, sem Y álnév alatt

Erdélyi Múzeum, 1815, IV. kötet, Y: NINA (1810) I./II./III. 41–43. old.

Erdélyi Múzeum, 1815, IV. kötet, Buczy Emil: I. 1806, II. 1806. 109–110. old.

188. old. Szebenben / Buczy Emil Prof. Ural elofizetok

Erdélyi Múzeum, 1816, V. kötet, nem fordul elő

Erdélyi Múzeum, 1817, VI. kötet, nem fordul elő

Erdélyi Múzeum, 1817, VII kötet, Buczy Emil, Sz. Benedeken, Belső Szolnok Vármegye: Értekezés az elmének magasb kifejlődése körül, az izlés munkájiban. 85–128. old.

Erdélyi Múzeum, 1817, VII kötet, Buczy Emil, Kazinczy Ferenchez, Novemb. 3-dikén 1816. 128–130. old.

Erdélyi Múzeum, 1817, VII kötet, Buczy Emil, AZ ÉRDEM, 173. old.

Erdélyi Múzeum, 1817, VIII. kötet, Prof. Buczy Emil, A' LIGET 1806.
82. old.

Erdélyi Múzeum, 1817, VIII. kötet, Prof. Buczy Emil, A' GÖRÖG GENIE KIFEJLŐDÉSE' OKAINAK SAJDÍTÁSA. 135–157. old.

Erdélyi Múzeum, 1817, IX. kötet, Buczy Emil, Sz. Benedeken, B. Szolnok Várm. A' TRAGOEDIA' LEGFŐBBJE A' GÖRÖGÖKNÉL 'S MOSTANI ÁLLÁSPONTJA. 3–36. old.

Erdélyi Múzeum, 1818, X. kötet, nem fordul elő.

Prof. Buczy Emil:

AZ IGAZSÁGHOZ

Láng közt repülök rejtekeid közé
Szentelt Igazság! szárnyakat ad
szelíd
Nagyságod, eggy elszűnhetetlen
Fény ragyog isteni rejtekednél.
A' zöld borostyán ingadoz oszlo-
pod'
Magas körülten, lánczra vetted a'
Gyilkos keservet, 's lábaidnál
.....
Ott a' dühösség mérges aszályait
Nem önti torkán: - ott az Írígy ha-
sad,
'S bús dombolással lankadoznak
Vérre szokott fogain dagály'i.
Morogva bukkan sírja' setétibe
A' vad gonoszság, 's a' ragyogó
 eget
A' Szépet és Nemest arányzó
Mennyei tárgyainál imádjá.
Az elme bátor képzetű közt leveg
'S meglátja fényed', mellyet imád,
's szabad
Létére ismervén, az éjnek
Pusztá homályaiból kiszárnyal.

A' bárdolatlan Nemzetek' öldöső
Mejjekbe langod mennyei fényt
teremt,
'S ismerni kezdik lételeknek
Czéljait a' Nap' arany tűzénél.
Érezni kezdik nemzeti 's emberi
Indulatok' 's 'a hasztalan érdemet
Megvetve csíntalan Hazájok'
Dúrva szokásai füstbe mennek.
Példádra Hellász! kezdte tulajdonit
Ismerni a' szív 's elme. Csak a'
setét
Tornyozhatott a' vad halálnak
Oszlopot a' nevető mezőken.

A *csak* partikula diskurzusjelölői funkciói Teleki Mihály levelezésében

1. Bevezetés

Dolgozatomban Teleki Mihály (1634–1690) levelezésének egy választott időszakában, az 1664-es esztendő januárja és áprilisa között váltott levelekben vizsgálom a *csak* partikula funkcióit, diskurzusjelölői szerepét. A dolgozat első, elméleti részében a partikula mint szófaji csoport körülhatárolására teszek kísérletet, majd részletesebben foglalkozom a *csak* partikula történetével és funkcióival. A 3. fejezetben rámutatok arra, hogy még a pragmatikai szakirodalomban is nagyfokú a heterogenitás a diskurzusjelölők körülhatárolása terén, majd ismertetem saját álláspontomat a partikula és a diskurzusjelölő fogalmak szétválasztásával kapcsolatban. A dolgozat fő részét a korpuszvizsgálat alkotja, melyben a *csak* funkcióit mutatom be különös tekintettel annak a választott korpuszban betöltött pragmatikai szerepére.

2. A partikulák jellemzése

A partikula terminus használata nem egységes a szakirodalomban: az egészen tág ‘nem ragozható szavak’ meghatározástól a legszűkebb értelemben vett ‘önállóan semmilyen kérdésre nem válaszoló, modális jelentésű szavak’-ig többféle jelentésben is használják (Kugler 2000: 277). A partikulák állományát azonban legegyszerűbben a módosítószókkal és a határozószókkal való szembeállítással lehet körülírni: a határozószó a cselekvés, történés objektív körülményeit írja le, és önállóan betölti valamely mondatrész szerepét, a módosítószók pedig a cselekvés, történés szubjektív megítélései, a beszélő véleményét fejezik ki (Kádár 2007: 300).

Ezzel szemben a partikulákra jellemző, hogy jelentésük elsősorban a beszédshituációból adódik, mivel alapvetően csekély jelentéstartalommal rendelkeznek; nem töltenek be mondatrészszerpet; nem válszólnak önállóan kérdésre; többnyire megelőzik (ritkábban követik) azt a mondatrészt, amelyre vonatkoznak: pl. az *is*, vagy a *csak*, amely hátra is vethető (l. Kádár 2007: 300; Kugler 2000: 278–279).

2.1. A partikulák fajtái

Dolgozatomnak nem célja a partikulák részletes bemutatása és az egyes fajták elemzése, csupán a jelen dolgozat szempontjából fontos tényekre térek ki.

Alapvetően két nagy partikulacsoportról beszélhetünk: 1. modális-pragmatikai, valamint 2. viszonyító partikulákról.

A modális-pragmatikai partikulák a beszélőnek a közölt tartalomra vonatkozó attitűdjét, véleményét jelölik. Ezek lehetnek:

1. a.) mondatfajta-jelölők: szerepük a modális alapérték jelölése;

1. b.) árnyaló partikulák: főként attitűdjelölők, illetve reagálások a kommunikációs helyzetre.

A viszonyító partikulák a mondatban lévő állítást vagy annak egy összetevőjét értékelik. Lehetnek:

2. a.) becslők: „azt jelölik, hogy a mennyiség, mérték csak hozzávetőlegesen, nem pontosan meghatározható, például: *mintegy, alig, csaknem*” (Kádár 2007: 302);

2. b.) fokozók: valamilyen mércéhez viszonyítanak, illetve fokozati skálán helyeznek el egy tulajdonságot, például: *irtó (jó)* (Kádár 2007: 302);

2. c.) rémakiemelők: „az utánuk álló elem főhangsúlyossá válik, így kiemeli a mondat rémáját: pl. *Az üzletben csak a 'könyvet néztem meg'*” (Kádár 2007: 302), ahol az aposztróf szerepe a hangsúlyos elem jelölése.

2.2. A csak partikula

2.2.1. A csak kialakulása a magyar nyelvben

A *csak* partikula etimológiája, illetve szófaji előtörténete ismeretlen. A TESz-ben azt olvashatjuk róla, hogy eleinte megszorító határozószó volt, ebből nyomatékosító, fokozó érzelmi színezetet kapott, majd óhajtó határozószóvá, aztán óhajtó, illetve ellentétes kötőszóvá vált. Ebből az okfejtésből látható, hogy a *csak* szó határozószóból jött létre szófajváltással, illetve szófajváltások során. Ezt alátámasztja az a nyelvtörténeti szakirodalomból ismert tény is, hogy a szóösszetétel mellett a szófajváltás a partikulák kialakulásának leggyakoribb formája (I. Fazakas 2008: 203).

A partikulák mint szófaji csoport az ősmagyar korban alakultak ki, bár gyökereik feltételezhetően az alapnyelvig nyúlnak vissza (D. Mátyai 2003: 231). A *csak* partikula kései ómagyar kori példákból adatolható csupán, de jellemző, hogy már első ránk maradt kódexünk a mai

állapotában, illetve jelentésében mutatja: JókK. 4: „Es femýt nem monduala hanem csak ez bezedeket” (Juhász 1991: 508). Éppen az első nyelvemlékek idejére kialakult funkció, a változatlan alak és a maihoz hasonló gyakoriság utal arra, hogy valószínűleg már az ősmagyar korban is létezett (Juhász 1991: 502).

2.2.2. A csak partikula funkciói

A fenti 2.1. pontban tárgyalt funkciók közül a *csak* partikulának lehet árnyaló jelentése, tehát pragmatikai funkciót tölthet be egy beszéd-szituációban (pl. *Mondd csak!*). Ez esetben gyakran „hátravetődik”. A pragmatikai funkció mellett rémakijelölő szerepet is betölthet: ez esetben „a főhangsúlyt nem tartalmazó mondatba bekerülve az után[a] álló elemet a mondat főhangsúlyos részévé [teszi], így egyértelműen [kijelöl] a mondat téma-réma tagolását” (Kugler 2000: 281).

Továbbá Kenesei István a magyar hangrendről értekezve állapítja meg, hogy a *csak* partikulát tartalmazó mondatoknak alapvetően két komponense van: állítás, illetve előfeltevés. Ezt mutatja be a következő példa: *Csak Péter alszik*. A mondat előfeltételezi annak igazságát, hogy *Péter alszik*, másrészt állítja, hogy *Péteren kívül senki más nem alszik* (l. Kenesei 1989: 134–135; Pintér 2016: 133–134).

Ugyanezt állapítja meg Szabolcsi (1994) is a mai magyar *csak* partikulát tartalmazó mondatokról, kiemelve, hogy a *csak* és a *csupán* az ún. korlátozó jelentését – akárcsak az angol *only* esetében – a mondat fókuszával együtt nyeri el. Levezetésében bemutatja, hogy az *only*-t tartalmazó mondatok elvontabb szintaktikai szerkezettel rendelkeznek, amit ő „háromoldalú szerkezetnek” („tripartite structure”) nevez: „ONLY (FOCUS FRAME) FOCUS”. Itt tehát a mondat fókuszát – amit az *only* ‘csak’ jelöl – is összetettnek tekinti: pl. *Only (John and Bill) (are Frenchmen)*.

Az előbbi példából az is látható, hogy a *csak* megelőzi azt a mondatelemet, amelyre vonatkozik, illetve amelyet fókuszba állít. Itt tehát rémakiemelő funkciója van, ami azt jelenti, hogy a mondatban újként említett információt hangsúlyozza ki, állítja a mondat fókuszpozíciójába.

3. Partikula és/vagy diskurzusjelölő?

A partikula szófaj, tehát grammatikai kategória, ezzel szemben a nemzetközi szakirodalomban (is) sok vitát felvető diskurzusjelölők

csoportja nem grammatikai, hanem funkcionális, pragmatikai kategóriát fed (l. Schirm 2011: 8).

A diskurzusjelölő elemek szófajtanilag különfélék lehetnek. Főként kötőszók (*és, de, sőt, vagyis*), határozószók (*akkor, aztán*), igék (*tudod?, érted?*), partikulák (*-e, csak*), módosítószók (*talán*), névmások (*így, ilyen*) és interakciós mondat-
szók (*nos, naná*) tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány állandósult szókapcsolat (*ezzel szemben*) is, valamint nem verbális diskurzusjelölők is léteznek (ilyenek a hűmmögések bizonyos típusai, vagy éppen a különböző kézmozdulatok) (Schirm 2011: 17).

Az utóbbi évtizedekben ugrásszerűen megnövekedett a diskurzusjelölőkkel foglalkozó elméleti és empirikus kutatások, tanulmányok száma, ám ennek ellenére – vagy épp ennek következtében – a terület nagyon heterogén maradt: „egyrészt nem létezik olyan általánosan elfogadott elméleti keret, amely mintegy közös nevezőként vagy koordinációs rendszerként működne, másrészt a diskurzusjelölők tekintetében nincsen olyan funkcionális tipológia sem, amely széles körben kiindulási pontként szolgálna” (Furkó 2011: 37–38).

A nemzetközi és a magyar szakirodalomban is sokféle megnevezése van ennek a kategóriának, csak hogy néhányat említsek: *discourse connective* ‘diskurzusköötőszó’ (Blakemore 2002), *pragmatic particle* ‘pragmatikai partikula’ (Foolen 1996), *discourse marker* ‘diskurzusjelölő’ (Fraser 1998; Blakemore 2006).

A magyar megnevezések között előfordulnak a *pragmatikai kötőszók* (Németh T. 1998), *metainformációs operátorok* (Bańcerowski 2005), *társalgásszervező elemek* (Kugler 2000), *konnektorok* (Csüry 2005), *árnyaló partikulák* (Péteri 2001), *diskurzusjelölők* (Dér 2005) terminusok. Nyilvánvalóan nemcsak a megnevezések különböznek egymástól, hanem az is, amelyre vonatkoztatják azokat az egyes szerzők.

A terminológia változatossága mindenképpen azt mutatja, hogy nehezen körülhatárolható jelenségről van szó. Ez – és a legtöbb vita – abból adódik, hogy a diskurzusjelölők esetén nem kerülhető meg a jelentés kérdése. Az egyes diskurzusjelölők pontos jelentését nem is igen lehet meghatározni, hiszen azt mindig az aktuális beszédhelyzetben nyerik el, illetve a nyelvhasználat során számtalan új jelentéssel, szereppel gazdagodhatnak (l. Schirm 2011: 13–17). Az egyes használati körök azonban visszavezethetők egy alapjelentésre, tehát diskur-

zusjelölőnként meg lehet határozni egy központi jelentést (Schirm 2011: 17).

Kutatásom szempontjából legcélravezetőbb Schirm Anita (2011) álláspontja, aki Bruce Fraser meghatározását kiegészítve az alapján vizsgálja a diskurzusjelölőket, hogy azok milyen diskurzusszegmenseket kötnek össze, illetve milyen attitűdöt jelölnek (Schirm 2011: 12).¹

A diskurzusjelölők történelmi vizsgálata tulajdonképpen azt jelenti, hogy az eredetileg grammatikai(lag kezelt) egységeket nem propozicionális jelentésükben vizsgáljuk, hanem textuális jelentésükben. Tehát az általuk kódolt implikaturákat, beszélői attitűdöket igyekszünk meghatározni.² Ez a pragmatikai megközelítés ideális esetben szóbeli szövegeket követelne meg, erre azonban történelmi korpusz esetében nincs lehetőség, így csak Nagy Katalin megállapítását szem előtt tartva lehet következtetéseket levonni korábbi nyelvállapotok diskurzusjelölőiről, azaz „írott forrásokra [csak] mint megközelítő evidenciára támaszkodhatunk” (Nagy 2007), hiszen a beszédhelyzet körülményeiről szinte egyáltalán, vagy csak közvetve vannak információink.

Dolgozatom további részében azt fogom megvizsgálni, hogy a *csak* partikula jelentései mennyiben értelmezhetők a klasszikus grammatika magyarázataival, hol nem lehet a hagyományos nyelvleírással megmagyarázni egy-egy jelenséget, valamint hogy adott esetben milyen diskurzusjelölői szerepe van/lehet a *csak*nak.

4. A *csak* funkciói a Teleki-levelezésben

Teleki Mihály (1634–1690) erdélyi kancellár, Apafi Mihály fejedelem főtanácsosa befolyásos politikai szerepe lehetővé, sőt kötelezővé tette a kiterjedt levelezést. Nemcsak belföldön folytatott levelezést, hanem külpolitikai kérdésekben is érintkezett, és a levélírás, a levélben való értekezés mindennapos tevékenysége volt. Széleskörű dip-

¹ Ez a behatárolás kihagyja a vizsgálódásból például a nem verbális diskurzusjelölőket (l. Schiffrin 1987), és bár azok diskurzusjelölői szerepe kétségtelen, az én kutatási szempontomból a nem nyelvi adatok irrelevánsak.

² Azt a folyamatot, melynek során egy grammatikai kategória fokozatosan elveszíti propozicionális jelentését, és textuális jelentésre tesz szert, a szakirodalom grammatikalizációnak nevezi (bár a nyelvészek nem értenek egyet abban, hogy a diskurzusjelölők létrejötté grammatikalizációs folyamat eredménye) (l. Dér 2005: 81–171).

lomáciai levelezése mellett nem elhanyagolandó magánéleti levelezése sem, hiszen kétszer is nősült, és távollétei során a feleségével rendszeresen tartotta a kapcsolatot, de édesanyjával is folyamatosan kommunikált levélben.

Jelen dolgozat terjedelmi korlátai miatt Teleki Mihály levelezésének egy választott időszakában, az 1664-es esztendő januárja és áprilisa között váltott levelekben vizsgálom meg a *csak* előfordulásait (összesen 108 alkalommal), és igyekszem meghatározni diskurzusjelölői szerepét.

Választásom azért esett éppen erre az időszakra, mert az 1664-es esztendő első fele a sok indulatot felkavaró vaskvári béke megkötése előtti időszak. Feltételezem, hogy a levélben is zajló tanácskozások során több indulat és érzelm kavarodik fel a levelező partnerekben, így nagyobb eséllyel találkozom majd pragmatikai szempontból kiemelkedő, érdekes nyelvi fordulatokkal. Erre részben abból is tudok következtetni, hogy a levelezés első éveiben (1656–1657 környékén) még túlsúlyban vannak a magánéleti, informális stílusú levelek. Az 1660-as év után viszont egyre több a politikai kérdéseket tárgyaló levél. Ezek megfogalmazói nyelvhasználatukban és feltételezésem szerint a különböző beszélői attitűdök kifejezésében is más eszközökkel élnek, mint azok a személyek, akik közvetlen, személyes kapcsolatot ápolnak a levelek címzettjével.

4.1. A *csak* mint árnyaló partikula

Szociopragmatikai szempontból természetesen azok az esetek a legérdekesebbek, amelyekben a *csak* a leíró grammatikák felől nézve ún. árnyaló partikula (l. fentebb a 2.1. alfejezetet). „Az árnyaló partikulák lehetnek a modális alapérték jelölői, kifejezhetnek megerősítést [...], csökkentést, enyhítést [...], korlátozást [...]. Alkalmasak akarát és érzelm kifejezésére [...]. Jellemzőjük, hogy nemcsak attitűdjelölők, hanem a kommunikációs helyzetre való közvetlen reagálások” (Kugler 2000: 280).

A *csak* összefordulásai közül a választott periódusban a következő 28 esetben figyelhető meg, hogy a partikula valamilyen beszélői attitűdöt is kifejez. Ugyanakkor több esetben jellemző, hogy a *csak*nak pragmatikai funkciója mellett egy időben más szerepe is van (pl. a réma kiemelése). Ezt a tényt szem előtt tartva, az ilyen egybeesést itt nem tárgyalom, mivel jelen esetben elsődlegesen a pragmatikai aspektus foglalkoztat, valamint azok az esetek, amelyeket Kugler Nóra 21.

századi tipológiája nem fed le. Ugyanakkor fontos kiemelni azt is, hogy adataim és konklúzióim bizonyos absztrakciót igényelnek, mivel a konkrét beszédshituációról és a környezetről – írott szövegről lévén szó – hiányosak az ismereteim.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében igyekszem csoportosítani az adatokat a mondatokban szereplő *csak* pragmatikai funkciói, illetve az ezzel együtt járó beszélői szándék alapján. Ahol szükségesnek tartom, értékelem is a nyelvi adalékokat.

4.1.1. Enyhítés, csökkentés

Ezekben az esetekben a *csak* diskurzusjelölő szerepe az, hogy részben visszavonja az utána álló kijelentésben kifejtett állítást, enyhítse, csökkentse valaminek a mértékét, erejét.

- „Ezen dolog *csak* gondolatjában is nem volt sem ő nagyságának, sem ez hazának” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz [cím és keltezés nélkül], TelLevIII./89.).³

- „Némelyek azt beszélték, hogy az ki magyar kapitán lészen, úgy gondolkodják ő köztök, hogy az commendánst *csak* elbocsátták, hogy nekik nem fizetett, de az magyar kapitánnal nem úgy bánnak, hanem életét fogyatják el” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./76.) – enyhítésre utal, de jelentése ironikus is lehet.

4.1.2. Korlátozás, szűkítés

A következő példákban a *csak* a beszélő valamilyen tekintetbeli (gyakran fizikai) korlátozottságát, behatároltságát emeli ki, vagy az utána álló (többnyire egyszavas) kifejezést fókuszba állítva diszkrecionálja azt a kifejezést, amely követi őt.

- „Egy időtül fogva húst is nem igen vehetek, bizony *csak* sovár-gok” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 7., TelLevIII./42.).

- „Másnak bővölködnek fogoly madarakkal, de én *csak* nézem” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 7., TelLevIII./41.).

³ A továbbiakban a levelekre a kötetbeli megjelenés helye szerint hivatkozom: tehát Teleki Mihály kiadott levelezésének (TelLev) adott kötete (pl. III) majd az oldalszám, amelyen az illető levél(részlet) található (pl. 89.).

- „Én pedig *csak* úgy tettetném, mintha *csak* Medgyesre, onnét Kegyelmed látogatására mennék” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Kővár, 1664. február 20., TelLevIII./49.). Mindkét előfordulás szerepe korlátozás: az első a beszélő magatartását szűkíti le, a második azáltal szűkíti, hogy egy sok elemű halmazból (a városok halmazából) egy elemet emel ki (egy adott várost) és arra vonatkozik.

- „Azután *csak* arra a darab országra is, mint Erdélyre, egy igen nagy iga s elviselhetetlen adó vettetik” (Szalárdi János Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 28., TelLevIII./85.).

- „Leményi kettő, berkeszi kettő és így *csak* az magasfalvi jóság-beli szabadosokon kívül is nyolczan vannak, az kik megnemesedtek” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 14., TelLevIII./101.).

- „Az sebesvári dologban semmi is nem volt, hanem *csak* szó volt” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhid, 1664. március 23., TelLevIII./84.).

4.1.3. Felszólítás, biztatás, illetve kérés

Ha megfigyeljük az alábbi adalékokat, akkor feltűnik, hogy a diszkursusjelölő közvetlenül a felszólító módú ige mellett áll. Ezekben az esetekben tulajdonképpen nem maga a *csak* tölt be felszólító szerepet a beszédssituációban, hanem felerősíti, hangsúlyozza a mondat aktuális modális jellegét.

- „Hanem Kegyelmed *csak* végezze dolgát s ifjúdgyék ott benn” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./35.).

- „A levelet *csak* küldje Kegyelmed ide Medgyesre” (Lónyai Anna Teleki Mihályhoz, Aranyosmedgyes, 1664. március 31., TelLevIII./88.).

- „Kegyelmedet azért felette igen kérem, legyen *csak* igen titokban az oda való menetelem” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Uzdiszentpéter, 1664. április 19., TelLevIII./103.). Fokozást, kérést fejez ki, jelezve a diszkréció fontosságát is kiemeli.

- „Hiszem akár az ő nagysága tárházából teljék ki, akár pedig honnét teljék ezek fizetése, *csak* teljék” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhid, 1664. április 21., TelLevIII./109.). Felszólítás, de az óhaj is, amely a vágy beszélői attitűdjével egészül ki.

4.1.4. Ellentét

A *csak* gyakran ellentétbe állítja a mondat őt megelőző, illetve az utána következő részébe foglalt proposíciót, valamint kifejezheti, hogy a beszélő elvárásának ellenkezője valósult meg a gyakorlatban.

- „Három úttal is küldöttem szolgabíró után, de *csak* nem jönnek” (Teleki Jánosné Teleki Mihályhoz, Csege, 1664. január 26., TelLevIII./33.). A meglepettség és a vele együtt járó felháborodás érzését fejezi ki, ugyanakkor fokozza az ellentétet a *csak* előtt és után álló mondatrészek között.

- „Az onnan belől jött németek *csak* be nem tértenek ide s nem is szaporodtanak meg eddig semmivel” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./37.). A beszélő elvárásától eltérően történt valami a valóságban, azaz ‘mégsem tértenek be’.

- „Bizony mostan is nem sok hitelünk vagyon, ha mi vagyon is, *csak* kénytelenek vele, hogy higgyenek” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 5., TelLevIII./95.).

- „Valóban *csak* tartanak, noha ugyan biztatják őket magokat” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 5., TelLevIII./95.). ‘Mégis, annak ellenére’-szerű jelentése van (a beszélő korábban nem hitt volna valamit, de a valóság ennek a hitnek ellentmond).

4.1.5. Fenyegetés

Viszonylag gyakori jelenség a korpuszban, hogy a *csak* diskurzusjelölő a *ne* tagadószóval párosulva a beszélő figyelmeztető-fenyegető attitűdjét hangsúlyozza.

- „*Csak* ne kavilláljon egyfelé is, hanem most, ha lehet, szakaszd végét az gyűlésén” (Teleki Jánosné Teleki Mihálynak, Katona, 1664. január 18., TelLevIII./22.).

- „Valamely magyar *csak* valami szót is ne tegyen olyant” (Teleki Jánosné Teleki Mihályhoz, Csege, 1664. január 26., TelLevIII./34.) – fenyegetés, de a figyelmeztetés szándékával.

4.1.6. Felháborodás, méltatlankodás

A *csak* diskurzusjelölő több esetben kiemeli a beszélőnek a mondatba, illetve a szűkebb szöveggörnyezetbe foglalt állítás miatti felháborodását, egyet nem értését.

- „Az nyolczvan ezer tallér adót *csak* megkívánja az török” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Fogaras, 1664. január 16., TelLevIII./15.).

- „Vagy kihoznák, vagy jó áron adnák el, ne vesztegetnék *csak* úgy el” (Veér Judit Teleki Mihálynak, Kővár, 1664. január 25., TelLevIII./28.).

- „Még az harmadik héten örlettem volt két kis zsák fejer lisztet, de úgy el vesztegették, *csak* ki darálták, *csak* meg sem érem vele” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./35–36.).

- „Az híd alatt való por házat is fel hordattatta és az csonka bástya végében csináltatott egy kis lövő bástyácskát belőle. [...] Ő bizony *csak* vigan vagyon mindennap, musikáltatja magát és azt mondja, hogy fizetne az ellenségnek, az ki alája júne Kővárnak” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 5., TelLevIII./95.).

4.1.7. Feltételeesség

Az alábbi esetekben a beszélő arra utal, hogy a *csak*ot közvetlenül követő állítás, proposíció megvalósulása feltétele annak, hogy a szövegen kívüli valóságban kedvezően alakuljon valami.

- „Mindazonáltal ellent benne nem tartok, *csak* Kegyelmed magát meg ne betegítse” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. január 14., TelLevIII./11.).

- „Hogy Kegyelmedet akarja ő nagysága küldeni, egyébiránt meg lehet, *csak* az németek ne akadályoskodjanak benne” (Bánffy Dénes Teleki Mihályhoz, Örményes, 1664. január 16., TelLevIII./19.).

- „Én meg mondom Szabó Miklós uramnak, *csak* el küldje ő kegyelme, Kegyelmed meg veszi úgy is” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 7., TelLevIII./42.).

- Akárhova tegye, *csak* az árát adja meg” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 12., TelLevIII./66.).

4.2. A *csak* a modális alapérték jelölője

Az alábbi részletekben a *csak* óhajtóvá teszi a mondatokat azáltal, hogy a beszélőnek valamilyen vágyát, kívánságát hangsúlyozza.

- „*Csak* ő kegyelme adjon meg most benne s a hátra maradandó adósság megadásának adjon terminust” (Lónyai Anna Teleki Mihályhoz, Aranyosmedgyes, 1664. január 11., TelLevIII./10.).

- „Istennek hála egyébként békével volnánk, *csak* az sok dolgot győzhetnök” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 5., TelLevIII./94.).

4.3. Rémakeiemelő szerepű csak

A rémakeiemelő szerepű partikulákat jellemezve Kugler Nóra írja, „hogy főhangsúlyt nem tartalmazó mondatba bekerülve az utánuk álló elemet a mondat főhangsúlyos részévé teszik” (Kugler 2000: 281). Az alábbi helyzetekben a *csak* ún. fókuszpartikula szerepét tölti be, azaz a mondat leghangsúlyosabb része elé kerül (l.: 4.3.2. alfejezet).⁴

4.3.1. Korlátozó, megszorító jelentés

Az esetek legnagyobb részében (59 esetben, amely 54,69%-os arányt jelent) a rémakeiemelő *csak* egyfajta korlátozó jelentést kap: többnyire valamely halmaznak egy elemét emeli ki, leszűkít („itt benn nem késem, *csak* Kegyelmed tudósítását várom” /Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Ebesfalva, 1664. január 4., TelLevIII./1./), illetve konkretizál („*csak* az hijával vagyon ő kegyelme, hogy messze vagyon Kegyelmed” /Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./38./), vagy a ‘kis, kevés’ jelentéssel bővül („Stepánné asszonyomat is ki hozám, de *csak* holnapig marad ő kegyelme” /Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./36./). Ilyenkor mindig a közvetlenül utána álló mondategységre vonatkozik a jelentése. Az adalékok nagy száma miatt nem itt közlöm azokat, hanem a dolgozat végén mellékletként (l.: 6. fejezet).

A rémakeiemelői szerepű *csak* partikula ilyen nagy arányú előfordulása arra utalhat, hogy a *csak* a diskurzusjelölővé válás folyamatának még viszonylag kezdeti fázisában van. E megállapítás bizonyításához, pontosításához azonban további kutatásokra és a teljes korpusz feldolgozására van szükség.

4.3.2. „Hátravetett” csak

Ilyen, tulajdonképpen „hátravetett” *csak*, azaz a fókuszkielölői pozíciótól eltérő helyzetű *csak* 2 esetben fordult elő a vizsgált korpuszban. „Kegyelmed is adja mellé magát Barcsai Tamásnak, mintegy kérdezve *csak*, [...] van most Örményes dolga etc?” (Bánffi Dénes Teleki Mihályhoz, Szásznádas, 1664. január 4., TelLevIII./2–3.). Megfigyelhető, hogy a partikula szerepe a mondatban tett felszólítás enyhítése, gyengítése, kérésre redukálása, ezért is elégséges, ha a mondatnak egy kevésbé kiemelt pozíciójába kerül.

⁴ A legtöbb partikulával ellentétben a *csak* bizonyos esetekben hátra is vethető. Ezekkel egy következő alfejezetben foglalkozom.

A második példában egy hozzátoldást vezet be, a mondat első felében tett állításra vonatkozó lekicsinylőnek tűnő megjegyzést: „mert a nélkül mintha egy darabantot küldett volna ide, olyan *csak*” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./110.).

A másik 3 esetben a *csak* valójában rémakijelölői helyzetben marad, viszont a szó, amely megelőzi (a *kell*, illetve a *kérem*) válik fő hangsúlyossá. Ez összefügghet e szavak jelentésével és azzal a szándékkal, amit a beszélő el szeretne érni: elsősorban a kérés aktusát végrehajtani, illetve kihangsúlyozni, hogy ami a *kell csak* után áll a mondatban, az fontos, annak meg kell valósulnia. A *csak*kal együtt azt is jelenti ugyanakkor, hogy ennek létrejötté fontos, ugyanakkor elegendő is: „kell *csak* az portiok nevét Kegyelmednek ő kegyelme keziben adni” (Bethlen Farkas Teleki Mihályhoz, Keresd, 1664. január 7., TelLevIII./8.); „Kérem *csak* azon Kegyelmedet, instáljon Cob uram előtt” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Fogaras, 1664. január 16., TelLevIII./15.); „kérem *csak* azon Kegyelmedet, hogy Kegyelmed is írjon gyakrabban” (Kászonyi Márton Teleki Mihályhoz, Szatmár, 1664. március 21., TelLevIII./72.).

4.4. Szinonim jelentésű *csak*

Ezekben a mondatokban a *csak* más szófajú szavakkal helyettesíthető anélkül, hogy a mondat jelentése sérülne. Ebben a 2 mondatban például helyettesíthető a *de* ellentétes kötőszóval, mivel ellentétet fejez ki: „Jankónak jó egészsége vagyon, *csak* rút varas az orczája” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. január 6., TelLevIII./3.); „Veszedelmes addig várakoztatni, *csak* kevesebb ideig is” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./77.).

Más esetekben helyettesíthető a *már* partikulával: „A micském nekem volt, a *csak* veszendőben vagyon” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Ebesfalva, 1664. január 4., TelLevIII./1.); vagy egyenértékű a *sem(mi)* névmással: „hogy ő felségének *csak* mi kicsinyben is nem vétenek” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 27., TelLevIII./80.); „mert *csak* mi kis igyenetlenség is az szegény hazában nem hasznos” (Bethlen Farkas Teleki Mihályhoz, Keresd, 1664. január 6., TelLevIII./4.).

A példából látszik, hogy ha elvégezzük a helyettesítést, a mondat jelentése nem sérül, és (sokat) nem is változik, de előfordul(hat), hogy

éppen a pragmatikai aspektusa szűnik meg a *csak* elhagyásával. Ebben az utolsó mondatban például a *csak* kihagyásával teljesen helyes marad a mondat: „de ez [az ember], Uram, minket *csak* semmiben tart, noha ugyan még eddig nem fokasztotta ki az dolgot és úgy is tettet, hogy semmiben új dolgot nem cselekednék” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 14., TelLevIII./102.). Viszont a mondatnak nem ugyanaz a pragmatikai jelentése: eredeti formájában (a *csak*kal együtt) implikálja azt a keserűséget a beszélő részéről, amely a kijelentés kapcsán benne él (ti. hogy semmibe veszik). A *csak* nélkül a mondat jelentése sokkal semlegesebb lenne.

4.5. A *csak* kombinációja más partikulákkal

Ezen esetek többségében valójában összetett partikulákról beszélhetünk – amelyek az én kutatásomnak most nem képezik részét – és amelyek a középmagyar korban még ingadozó helyesírásúak voltak. Pl.:

- *csakhogyz*: „most igazán gyomrához való dajkát találtam Jankónak, egy igen szegény asszonyt fogadtam, berkeszit, *csak hogy* annak is gyermeke vagyon egy, azt is kell tartanom” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 7., TelLevIII./41.), „Kegyelmedet igen jó szívvel látom, édes Uram, ha Isten Kegyelmedet meg hozza, *csak hogy* bizony nem adhatok Kegyelmednek cipót enni, nem régen örlettem volt két kis zsák cipónak valót, de azt úgy el vesztegették, semmire sem jól örlötték” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 7., TelLevIII./42.);

- *csakugyan*: „Pecsét nélkül kimenni ezután senkinek nem szabad s bójúni hír nélkül, de *csak ugyan* németek ők, mi nem történhetik meg, ha fizetetlen lésznek itt az végházban” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhid, 1664. március 23., TelLevIII./77.);

- *bárcsak*: „hórúl-hóra tartózzanak kétszáz lovas vagy gyalogosnak való hópénzzel az máramarosi nemes emberek, *bár csak* azt rendelje ő nagysága ide” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhid, 1664. április 21., TelLevIII./109.), „Kegyelmed levelei *bár csak* fél órával érkeztek volna, Vitéz Ferencztől elküldhettem volna” (Béldi Pál Teleki Mihályhoz, Mezőbodon, 1664. április 27., TelLevIII./115.);

- *hacsak*: „*Ha csak* kik is közülök ki tanálnak menni régi társaságokban, holott onnan kívül sollicitálták azelőtt őket” (Béldi Pál Teleki Mihályhoz, Mezőbodon, 1664. április 27., TelLevIII./115.).

A *csak* más partikulákkal társulva is betölt(het) pragmatikai-modális funkciót, hiszen a beszélő véleményét (pl. felháborodást) vagy óhajtatást fejez ki. Ez a fenti mondatok többségében is megfigyelhető.

5. Összegzés, következtetések

Dolgozatomban a *csak* partikula funkcióit vizsgáltam Teleki Mihály erdélyi kancellár levelezésének 1664 januárja és áprilisa közötti leveleiben. Főként arra voltam kíváncsi, hogy a *csak* partikula hogyan működik diskurzusjelölőként a választott szövegtörzsben, illetve hogy a diskurzusjelölővé válásnak milyen állomásán található. A fellelt adatok alapján elmondható, hogy a *csak* rendkívül változatos funkciókkal rendelkezik, és a további kutatások bizonyára tovább fogják árnyalni az itt bemutatott képet. A fenti kutatás alapján egyelőre az mondható el – bizonyos fokú fenntartásokkal –, hogy a *csak* partikula a választott korszakban a diskurzusjelölővé válásnak viszonylag kezdeti fázisában van, mivel a 108-as összelőfordulás közül 28 esetben (az adalékok 25,92%-ában) észleltem pragmatikai aspektust. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy a „legáltalánosabb” korlátozó funkció után (amelyre a törzsben 59 adat volt, tehát az esetek 54,69%-ban) a második helyen áll a különböző pragmatikai funkciókat betöltő *csak*, akkor kijelenthetjük, hogy a diskurzusjelölői funkció sem volt elhanyagolható gyakoriságú a korban.

6. Melléklet – A rémakijelölői *csak* előfordulásai korlátozó jelentésben

- „Eddig *csak* itallal töltöttem az időt.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Ebesfalva, 1664. január 4., TelLevIII./1.).

- „Itt benn nem késem, *csak* Kegyelmed tudósítását várom.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Ebesfalva, 1664. január 4., TelLevIII./1.).

- „*Csak* ide dirigálják leveleket, innen utánnam hozzák.” (Bánffi Dénes Teleki Mihályhoz, Szásznádas, 1664. január 4., TelLevIII./2.).

- „Talán Kegyelmed azt itéli, ő kigyelme együtt másutt bontogatója volna az dolognak, de Istennel bizonyítja, nem, *csak* Kegyelmed jóváért mondja.” (Bethlen Farkas Teleki Mihályhoz, Keresd, 1664. január 6., TelLevIII./4.).

- „Ezt azért sub rosa *csak* Kegyelmednek írom, kérem, leveletem is égesse el.” (Bethlen Farkas Teleki Mihályhoz, Keresd, 1664. január 6., TelLevIII./4.).

- „Az fővezért, írják az fejedelemnek, *csak* kevesed magával megyen az császárhoz Drinápolyban.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Fogaras, 1664. január 16., TelLevIII./14.).

- „Féltem ettől mindenkor, hogy *csak* szóval tart az török, de megcsal.” (Bánffy Dénes Teleki Mihályhoz, Örményes, 1664. január 16., TelLevIII./19.).

- „De, Fiam, mint *csak* kavillálás az, mert ha az fejedelmet ő nagyságát megréféltá, tehát egy vármegyét inkább, s az gyűlés után penig micsoda akadályá következhetik a szegény országnak, *csak* Isten tudja, s azonban penig ő az jövedelmet szetten szedi.” (Teleki Jánosné Teleki Mihálynak, Katona, 1664. január 18., TelLevIII./20.).

- „Sem Bánfi uramnak, sem másnak nem fáj, hanem *csak* néked.” (Teleki Jánosné Teleki Mihálynak, Katona, 1664. január 18., TelLevIII./20.).

- „Higgye Kegyelmed, az én nyavalyámat az is öregbíti s végemet is az éri, de erről mi szükség nekem írnom többet? *csak* azt bánom, kérdezi Kegyelmed, mintha nem tudná.” (Veér Judit Teleki Mihálynak, Kővár, 1664. január 25., TelLevIII./27.).

- „Közönséges dologra nézve kelletik itt várakoznom az következő gyűlésnek avagy *csak* kezdetére.” (Teleki Mihály Lónyai Anához, Fogaras, 1664. január 26., TelLevIII./31.).

- „Meg is mondtam, *csak* az Isten mutatna egy bizonyos hajlékot, az kiből, tudnám, ki nem űznek.” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./35.).

- „Stepánné asszonyomat is ki hozám, de *csak* holnapig marad ő kegyelme.” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./36.).

- „Egyébiránt mi ellenünk való dolgot semmit sem látok benne, *csak* szintén az, hogy rettenetesül tartanak egymástúl.” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./37.).

- „De az németeknek sem jelentettem, hanem *csak* magunk között eléggé beszélgettünk.” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./37.).

- „*Csak* az hijával vagyon ő kegyelme, hogy messze vagyon Kegyelmed” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 1., TelLevIII./38.).

- „Már nincsen több két süetnél benne, mivel nem *csak* magam ettem.” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. február 7., TelLevIII./42.).

- „Ide most minden felé *csak* az hadakat fogadják.” (Lónyai Anna Teleki Mihályhoz, Aranyosmedgyes, 1664. február 15., TelLevIII./45.).

- „Az itt való állapot vagyon *csak* az előbbeni sibangásban.” (Székely István Teleki Mihályhoz, Szamosújvár, 1664. február 17., TelLevIII./47.).

- „Én Cob uramnak *csak* rövideden írtam, mivel rossz deák vagyok.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz, Kővár, 1664. február 20., TelLevIII./49.);

- „*Csak* már az hátra, Isten Kegyelmedet behozván, induljon az hadakkal.” (Apafi Mihály Teleki Mihályhoz, Kolozsvár, 1664. március 6., TelLevIII./57.).

- „Nekem az fejedelem írt, de arrúl emlékezetet sem teszen, hanem *csak* parancsolja, siessék bemenni.” (Teleki Mihály gróf Csáki Istvánhoz, Kővár, 1664. március 10., TelLevIII./63.).

- „Az praefectusnak bora egy jobbágnál korcsomán félben s el nem akarja túle vinni, el sem kel, hanem *csak* azt mondja, akárhova tegye, csak az árát adja meg.” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 12., TelLevIII./66.).

- „*Csak* hallal hogy voltam, egyébbel nem lehettem.” (Veér Judit Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 12., TelLevIII./66.).

- „Az Kegyelmedet munkája és fáradsága azt vitte végbe az méltóságos fejedelem ő nagysága részéről, hogy *csak* nekem ő nagysága parancsoljon, ha ugyan kívántatik, míg ide érkezik Zuza generál, 4 vagy 5 ezer jó magyar hadakat kész vagyok Cob urammal ő nagysága szolgálatjára küldeni.” (Kászonyi Márton Teleki Mihályhoz, Szatmár, 1664. március 16., TelLevIII./69.).

- „Ha pedig, Uram, az jó békeség nem kell *csak* Kegyelmetek adja tudtunkra.” (Kászonyi Márton Teleki Mihályhoz, Szatmár, 1664. március 23., TelLevIII./73–74.).

- „Azért az dolog *csak* az, hogy az német praesidiumot fizetéssel kell tartani.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./76.).

- „Az olyanokra *csak* bizonyos búzát, bort kellene vetni, arra erőltetni, hogy behoznák.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./78.).

- „Én is *csak* elméjét próbáltam avval az alkalmatossággal.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./78.).

- „Ez azért *csak* magam tetczése, én bizony nem is tudom, merne-e az fejedelem arra lépni?” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./81.).

- „Ezekről én Kegyelmeddel akkor is eleget beszélgettem, most is *csak* azokra relegálok.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./82.).

- „Már *csak* Kegyelmed ez iránt való resolútióját várom.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. március 23., TelLevIII./83.).

- „Ad minimum szorgalmaztatott volna avagy *csak* oly jó formába való assecutoria, melyben megütközése az magyar nemzetnek ne lehetett volna.” (Szalárdi János Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 28., TelLevIII./85.).

- „Mert az mostani assecutoria felette gyenge s még *csak* derekas esküvés sincs benne s az oltalom *csak* maga császár hadai ellen ígértetik.” (Szalárdi János Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 28., TelLevIII./85.).

- „Mert a mikor s mint leszen, *csak* az élő Isten tudja.” (Szalárdi János Teleki Mihályhoz, Uzdiszentpéter, 1664. március 28., TelLevIII./86.).

- „Gondolja meg azért Kegyelmed (ki nálamnál tíznél jobban tudja az erdélyi dolgot, ily körül lévén vétetve az hatalmas nemzettől, kinek már mennyiszer lett az attúl való elszakadása miatt romlása, pusztulása, úgy, hogy azt mondhatni, *csak* az galléra maradt kezünkben.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz [cím és keltezés nélkül], TelLevIII./90.).

- „Mikor épebb állapottal voltunk, akkor velünk azt mívelték, az mit akartanak, *csak* nevetvén más nemzetek veszedelmünket.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz [cím és keltezés nélkül], TelLevIII./90.).

- „Mentest elveszünk, Uram, ha *csak* egy rész hadát fordítja is reánk.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz [cím és keltezés nélkül], TelLevIII./90.).

- „Könnyen által láthatja *csak* csekély elméjű is.” (Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz [cím és keltezés nélkül], TelLevIII./90.).

- „Ha azért, Uram, az nagy félelemtől mindenek ad votum hirtelen nem lehetnek, ne vélje dexterizálásnak és *csak* szóval való tartásnak.”

(Teleki Mihály Kászonyi Mártonhoz [cím és keltezés nélkül], TelLevIII./91.).

- „Mint vihetjük végben, *csak* az Isten tudja.” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 5., TelLevIII./95.).

- „Untalan *csak* azt tudakozzák tőlem, az fejedelem mikor indul meg, hallottam-e?” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 5., TelLevIII./95.).

- „Igen jó egészségben vagyok, *csak* az oldalomban az sérvísem indult meg.” (Teleki Mihály Veér Judíthoz, Sziget, 1664. április 7., TelLevIII./96.).

- „*Csak* az Isten reményünk.” (Székely András Teleki Mihályhoz, Kassa, 1664. április 13., TelLevIII./100.).

- „Mi akkor az ország gyűléséből úgy jövének, a mint mentünk, azultátul fogva *csak* teprenkedünk, mint legyen hazánk megmaradása;” (Székely András Teleki Mihályhoz, Kassa, 1664. április 13., TelLevIII./100.).

- „Uram, nekünk bizony nem sok hitelünk vagyon, a ki vagyon is, bizony *csak* attúl vagyon, hogy nem lehetnek nálunk nélkül el.” (Katona Mihály Teleki Mihályhoz, Kővár, 1664. április 14., TelLevIII./102.).

- „Már *csak* az eczetre való bort is sok pénzen kellene venni.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./105.).

- „Noha én az passa írásának bizony nem állok, míg lehet, hanem *csak* bánom, hogy ily anya városok ez darab földön lévő idehódlott faluknak, városoknak okot adnak avval, hogy törökre futnak.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./106.).

- „Jobb nékem megválnom ez hivatalomtól (...) hogy nem mint fizetetlen praesidium közt kapitányságot viselnem, minden órában félvén, hogy *csak* rebelliót csinálnak.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./108.).

- „Itt már ötven vagy hatvan forintnál több nincsen; ez katonák is *csak* elmennek, mert azoknak *csak* hátán házok, kebeleikben kenyerek.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./108.).

- „Óvjon Isten, fizetetlen praesidiummal két császár végházai közt lévő végházban tisztet viselni, mint maga kebelében tartana ember kígyót, olyan, de ha *csak* magam, de hazája s ez végház vesz el miatta,

fizetetlenségek miatt.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./109.).

- „Hópénzek ha meg nem lészen. *Csak* urat keresnek.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./109.).

- „Jűnek ide, talám még többen is, kik ide vagy Erdélyben akarnak jűni, *csak* errűl Kegyelmed írjon nekem.” (Boldvai Márton Teleki Mihályhoz, Székelyhíd, 1664. április 21., TelLevIII./110.).

- „Mi leszen benne, azt *csak* Isten tudja.” (Lónyai Anna Teleki Mihályhoz, Szepesvára, 1664. április 26., TelLevIII./114.).

- „Kérem Kegyelmedet, édes Komám uram, tudósítson; *csak* Medgyesre küldje levelét, onnat utánnam hozzák.” (Lónyai Anna Teleki Mihályhoz, Szepesvára, 1664. április 26., TelLevIII./114.).

Forrás

Teleki Mihály levelezése I–VIII. Szerk. Gergely Sámuel. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1905–1926.

Irodalom

BAŃCZEROWSKI Janusz

2005 A kötőszók mint metaszővegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr* 129. 488–495.

TESz. = BENKŐ Lóránd (főszerk.)

1970–1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BLAKEMORE, Diane

2002 *Relevance and linguistic meaning. The semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.

BLAKEMORE, Diane

2006 Discourse markers. In: HORN, Laurence R. – WARD, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing Ltd, Oxford. 221–240.

CSÜRY István

2005 *Kis könyv a konnektorokról*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen (Officina Textologica 13.).

DÉR Csilla Ilona

2005 *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – Elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest.

FAZAKAS Emese

2008 A kötőszók, módosítószók, partikulák. In: Uő: *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. 197–205.

FOOLEN, Ad

1996 Pragmatic particles. In: VERSCHUEREN, Jef et al. (eds.): *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–24.

FRASER, Bruce

1998 Contrastive discourse markers in English. In: JUCKER, Andreas H.–ZIV, Yael: *Discourse Markers, Descriptions and Theory*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 301–326, elérhető: https://books.google.ro/books?id=dVqyFqckJ6gC&pg=PA83&hl=ro&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false (utolsó letöltés: 2017. 09. 06.)

FURKÓ Bálint Péter

2011 A diskurzusjelölők és a szövegösszefüggés: a kohézió vagy a koherencia eszközei? *Officina Textologica* 16. 37–57.

JUHÁSZ Dezső

1991 A módosítószók. In: BENKŐ Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai őmagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–513.

KÁDÁR Edit

2007 A partikula. In: Uő: *Alaktan és szófajtan*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. 300–302.

KENESEI István

1989 Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17. 105–152. elérhető: http://www.nytud.hu/kenesei/publ/logikuse_1989.pdf (utolsó letöltés: 2017. 04. 22.)

KUGLER Nóra

2000 A partikula. In: KESZLER Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 277–283.

D. MÁTAI Mária

2003a A módosítószók. In: KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 230–231, 425–426.

2003b A partikulák. In: KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 231–233, 426–427.

NAGY Katalin

2007 *Adatok és evidencia egy történeti pragmatikai kutatásban*. Pécs, 2007. november 16., elérhető: www.nyfk.unideb.hu/konfPecs Nagy.ppt (utolsó letöltés: 2017. 04. 22.)

PÉTERI Attila

2001 Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125. 94–102, elérhető: <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1251/125107.htm> (utolsó letöltés: 2017. 09. 06.)

PINTÉR Lilla

2016 A *csak* partikula értelmezése óvodáskorban. In: GÉCSEG Zsuzsanna (szerk.): *Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. SZTE BTK – Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 133–151.

SCHIFFRIN, Deborah

1987 *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.

SCHIRM Anita

2011 *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció, SZTE BTK, Szeged.

SZABOLCSI Anna

1994 All quantifiers are not equal: The case of focus. *Acta Linguistica Hungarica* 42. 171–187. elérhető: http://www.nyu.edu/projects/szabolcsi/szabolcsi_1994_focus.pdf [utolsó letöltés: 2017. 04. 22.]

EtSzt. = ZAICZ Gábor (főszerk.)

2006 *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

A megigazulás témája Pázmány Péter *Kalauz*ának különböző könyveiben és prédikációiban

Pázmány Péter főműve, az *Igazságra vezérlő kalauz* (Pázmány 1637) a különböző témákról szóló tanítást egyetlen hatalmas, tizenöt könyvből álló kötetben foglalja össze, és ezáltal részletesen bemutatja a teljes katolikus tanrendszert. A terjedelmi megkötések következtében ebben a tanulmányban nincs lehetőség a *Kalauz* mindhárom megjelent kiadását összehasonlítani, ezért az *ultima manus* elve szerint az elemzés során a *Kalauz* harmadik kiadása alapján dolgoztam.

Kutatásom témája a megigazulás, annak mibenléte és feltételei, amelyet Pázmány Péter annyira fontosnak tartott, hogy a *Kalauz*ában külön könyvet szentelt neki. Ezt korábban már elemeztem (Vincze 2016: 79–95), ezért jelen dolgozatban nem fogok részletesen kitérni rá, csupán összehasonlítási alapként fogom használni, és visszautalok rá azon részeken, amelyek ugyanolyan vetületét említik a témának.

Az általam kiválasztott XII. könyv tehát a megigazulás témájával foglalkozik, mely egy igen lényeges teológiai kérdés, a hit alapjaival áll kapcsolatban. Komoly vita tárgyát képezte a felekezetek között, hogy ehhez mi szükséges, hiszen Luthernek és Kálvinnak a tanítása ezen a téren eltér a katolikus hittől; kettőjük közül Kálvin az, aki távolabb áll a katolikus felfogástól. Ő ugyan Luthernek a hit által való megigazulásról szóló tanításából indult ki, de alaposan átgondolta, továbbvitte azt (vö. Subilia 1981: 209). Így Pázmány is vele vitatkozik többször. Ezzel kapcsolatban lásd még egy korábban már bemutatott kutatásomat (Vincze 2017: 297–323), mely a fogalom három felekezet szerinti értelmezését hasonlítja össze korabeli források alapján. Erre azért volt szükség, mivel az imént említett okokból kifolyólag nem volt elegendő egyetlen meghatározás, nemcsak azért, mert a megigazulás a teológián belül a nehezebben megragadható fogalmak közé tartozik, hanem azért is, mert mindhárom felekezet másképp vélekedik róla. Így rögtön az elején külön kellett választanom a különböző felekezetek nézete alapján történő meghatározásokat, ami már csak azért is nehéz, mert sokszor egy adott felekezeten belül sem egységes az

álláspont a témával kapcsolatban, és akár fél tucat meghatározása is előfordulhat a fogalomnak csupán Luther követői között.¹

Jelen dolgozatom tárgya továbbra is a megigazulás témája Pázmány Péter *Igazságra vezérlő kalauz* című művében, azonban most elsősorban nem a XII. könyvet vizsgálom, hanem a mű egyéb könyveit. Azt kutatom, hogy a *Kalauz* egyéb részeiben megjelenik-e a megigazulás témája, illetve amennyiben igen, akkor hol és milyen környezetben. Ezen részek és a XII. könyvben tárgyaltak közötti hasonlóságokat és különbségeket vizsgálom, illetve azt, hogy a XII. könyv mely témái fordulnak elő többször is, kihangsúlyozva azok jelentőségét.

Ugyanígy felmerült az a kérdés is, hogy a *Kalauzon* kívül más típusú szövegben írt-e Pázmány a megigazulásról, ezért összehasonlító alapként a prédikációkat (PPÖM VI. és VII.) választottam, és megnezem, hogy a *Kalauzhoz* viszonyítva milyen arányban említi ott a témát.

A *Kalauz* nagy terjedelmére és a számos prédikációra való tekintettel szigorúan a megigazulás terminusára szorítkozom jelen kutatásom során, és nem vizsgálom az ehhez akár szorosan is kapcsolódó egyéb fogalmakat, pl. üdvösség, bűnbocsánat, megszentelődés, hit stb., mivel ha mindezeket figyelembe venném, több száz oldalt igényelne a vizsgálat anyagának rendszerezése és elemzése. Csupán ott térek ki ezekre, ahol a megigazulással összefüggésben tárgyalja őket Pázmány.

A megigazulás témája a *Kalauz* különböző könyveiben

Vizsgálatomat azzal kezdtem, hogy az *Igazságra vezérlő kalauz* című művet elolvasva kijegyzeteltem azokat a részeket, amelyekben Pázmány Péter valamilyen formában említi a megigazulást. Ezeket a szövegrészeket aztán az átláthatóság kedvéért igyekeztem valamilyen formában rendszerezni, s hogy képet kapjak róla, hogy mely könyvekben említi a megigazulást a legtöbbször, illetve hogy milyen téma kapcsán fordul elő gyakran és hogy pontosan hányszor, egy táblázatban összesítettem őket. Ez a következő képet mutatja:

¹ „In der evangelischen Theologie selber keine Einmütigkeit über Eigenart und Bedeutung der Rechtfertigungslehre gibt. Es gibt nicht »die« reformatorische Rechtfertigungslehre, nicht einmal »die« lutherische Rechtfertigungslehre. Es gibt mehr als ein halbes Dutzend davon” (Pannenberg 2000: 3).

Könyv		Rész	Előfordulás			Összesen
Szám	Témája		Főnév: (meg-) igazulás	Ige: (meg-) igazul(hat), igazította	Más: (meg-) igazult	
III.	Közönséges jelenségek, melyekből kitétczik, hogy a' Romai Hittúl szakadot Vallások, igazak nem lehetnek	Első	4	1		5
		Negyedik	1			1
		Hetedik	7	1		8
		Kilencedik	4	1	1	6
		Tizenegyedik		2		2
		Tizenkettedik	3	4		7
		Tizenharmadik	1			1
		Tizenhatodik	2			2
IV.	Nyilván-valo jelek kimutattak, hogy az Augustai Confessio, és a' Lutherista Concordia, nem igaz Tudomány.	Első	11	6	1	18
		Második	6			6
		Harmadik	1			1
		Ötödik	4		1	5
V.	A' Calvinista tudomanyinak, es a' Helvéciai	Ötödik	2			2
		Nyolcadik	3	1		4

	Confessió-nak Isten-ellen tusa-kodó hamisságá-rul.	Tizen-egyedik	1			1
VII.	Honnan kel ven-ni a' Sz. Iras igaz ertelmét, És a' Vetekedések magva-szakadását?	Harmadik		2		2
VIII .	Az Anyaszent-egyhazrul.	Első		1		1
IX.	Csak a' Romai Gyölekezet igaz Anyaszentegy-ház.	Második	1			1
XI.	Az Oltari Szent-segrül.	Ötödik	1	1		2
		Hatodik		1		1
XII.	Az ember igazu-lasarul.					
XIV.	A' Purgatorium-rol.	Harmadik	1	1	2	4
XV.	Appendix. Az Ujitok mint szok-tak felelni a' mi Irásinkra.	Második	2			2
Összesen			55	22	5	82

A fenti táblázatot megfigyelve azt látjuk, hogy a megigazulás té-mája, a *Kalauz* XII. könyvét leszámítva, elég sok helyen előfordul, szám szerint pontosan 82-szer említi Pázmány, ami még a mű 1080 oldalához viszonyítva is jelentős szám. Ennek a 82 előfordulásnak több mint a felében (55 esetben) főnévként jelenik meg a fogalom, úgy, mint „meg-igazulás,” vagy röviden csak „igazulás,” de számos esetben toldalékkal is el van látva. Szintén elég sokszor (22 alkalom-mal) használja Pázmány igeiként is a szót, pl. „meg-igazul,” „igazul,” „igazulhat” vagy „igazította”. Végezetül pedig 5-ször fordul elő más

szófajként, pontosabban melléknévi igenévként: „igazult (ember)”. Ez a megoszlás szoros összefüggésben áll a szó értelmével, ugyanis, mivel ez egy teológiai terminus, egyértelmű, hogy főnévként használjuk a leggyakrabban. Pázmány is sokszor úgy használja a mondatokban, hogy azt fejezi ki vele, hogy ez elérendő cél, illetve sok esetben tárgyalja, hogy mi járul hozzá az ember megigazulásához. Igeként is előfordul, de közel sem olyan sokszor, ezekben az esetekben a mondatok szintén olyan cselekedeteket, illetve feltételeket írnak le, melyek szükségesek ahhoz, hogy a személy megigazulhasson. Végezetül melléknévi igenévként csak párszor használja, hiszen teológiai szempontból is ritkábban állíthatjuk valakire biztosan, hogy már megigazult, de erről a *Kalauzban* is vitatkozik a protestánsokkal.

Az szintén kitetszik a táblázatból, hogy a témának szentelt XII. könyvön kívül további kilenc könyvben fordul elő a fogalom, vagyis csupán öt olyan könyv van, amelyekben nem említi, ilyen például az I., mely az emberi okosság és a keresztény hit viszonyát vizsgálja, a II., mely a keresztény hit igazságáról szól, a VI., mely többnyire a cselekedetokről értekezik, a X., mely azt állítja, hogy a római pápa nem az Antikrisztus, végül pedig a XIII., melyben a szentek tisztelete mellett érvel.

Míg az említett öt könyvben a téma nem fordul elő, addig a többi könyvben sem egyforma gyakorisággal kerül szóba, így van könyv (a VIII. és IX.), amelyekben csupán egyszer kerül említésre a fogalom, míg néhányban (III. és IV.) harmincszor is papírra vetette a szó valamelyik alakját. Azon könyvek esetében, ahol nem ír erről, többnyire a téma magyarázza, hogy miért nem kerül szóba a fogalom: az említett VIII. és IX. könyvben, melyek az anyaszentegyházról szólnak, ritkán fordul elő, míg a III., mely a katolikustól elszakadt egyházak igaz vallásosságát kritizálja, illetve a IV., melyben szintén a protestáns álláspontból bizonyítja, hogy nem igaz tudomány, nagyon gyakran említi, hiszen ehhez a témához sokkal inkább kapcsolódik a megigazulás kérdése, mint például a korábban már tárgyalt szentek tiszteletéhez (XIII.).

Az is szempont lehet továbbá, hogy egy könyv egy vagy több részletében is előfordul a megigazulás, példának okáért a XIV. könyvben, mely a purgatóriumról szól, négyszer említi a szót, viszont mind a négy ugyanabban a részben fordul elő, az Oltáriszentségről szóló XI. könyv esetében pedig két részben (az ötödikben és hatodikban) említi összesen háromszor. Ezzel ellentétben a IV. könyvnek négy részében

is ír róla (1., 2., 3., 5.) összesen harminc alkalommal, melyből 18 az első részben található, a III. könyv tizenhat részéből pedig nyolcban, vagyis felében szintén megjelenik a fogalom (1., 4., 7., 9., 11., 12., 13. és 16.).

A továbbiakban röviden ismertetném ezeket a részeket, és összevetem őket a XII. könyvben előforduló gondolatokkal. Hogy legyen mégis valamilyen szintű összehasonlítási alapunk a XII. könyv kapcsán, melynek mind a négy könyve az említett témát járja körül egy adottszempontból, illetve hogy lássuk, hogy ebből egyáltalán mely részterületeket említi, és melyek maradnak ki teljesen a mű más részeiben, ezért a könyv pusztá vázát itt is közlöm a mellékletben a részek nevével és az azokban megfogalmazott tételekkel.

A megigazulás fogalom legelső említése a *Kalauz* III. könyvének első részében található, melynek címe *A keresztyenségben, csak egy igaz, es üdvösséges Vallás vagyon*, tehát már ez megjelöli, hogy a rész erről a témáról fog szólni. Pázmány Itt már rögtön az első mondatban megfogalmazza a legfontosabb állítást, mely szerint:

Az igaz Hit, oly szükséges Isten-előt-való Igazulásunkra, és örök üdvösségünk el-nyerésére, mely szükséges a' magas éppület maradására az erős fundamentom. [...] Mert, mint a' nagy álló-fa, gyökér-nélkül el-dől: úgy igaz Hit-nélkül, nem lehet Isten-előt-való Igazulásunk maradása. [...] Ha fundamentom-nélkül nem álhat az éppület, az üdvösség és Igazulás reménsége sem lehet igaz Hit-nélkül (Pázmány 1637: 82).

Az itt megjelenő gondolat a XII. könyvben is megtalálható az első rész hatodik tételénél, ahol ugyanúgy szükségesnek mondja a hitet a megigazuláshoz, azonban vitatkozik a protestánsokkal, mert ők azt állítják, hogy a hiten kívül semmi más nem szükséges. Pázmány viszont különbséget tesz a hit szükségessége és csupán csak a hit szükségessége között, tehát azt magyarázza el az adott tételnél (vö. Pázmány 1637: 924–928), hogy a hit szükséges, de nem elégséges feltétele a megigazulásnak. Itt szintén vitatkozik Luther és Calvin követőivel, mikor azt írja, hogy „különbén ember nem igazúl, hanem a' Christus Hiti-által, mert a'ki ő-benne nem hiszen, immár megítéltetett: Ezekre nem tudtak mit mondani, de még sem akartak hamis vélekedésekből ki-térni” (Pázmány 1637: 85). Később, a negyedik részben Calvinról állítja, hogy az igazulás kapcsán kicsavarja Szent

Ágoston szavait, ugyanis ő „nem Calvinista módon beszéllet” (Pázmány 1637: 158).

A III. könyv hetedik részében (melynek címe *Hatodik bizonysga az új tudományok hamissaganak: Mert természetek szerint minden Jó Cselekedeteket ki-gyomlálnak, minden gonoszságra szabad menedéket adnak*) egy további szempontját írja le a megigazulásról szóló vitának, mégpedig a jócselekedetek szükségességét, mely szintén megjelenik a XII. könyvben is. Ott a negyedik rész csak erről szól, de említi az első rész ötödik és hatodik részében is, mivel Pázmány szükségesnek tartja a jócselekedeteket, és úgy beszél róluk, mint amik előkészítik a megigazulást. Itt a III. könyvben hasonló állításokat találhatunk:

Egy Fogások vagy a Visszalkodóknak: Azt mongyák: hogy ők a Jó cselekedeteket szükségesnek ítélik, úgy, mint az igaz és eleven Hitnek gyümölcseit: de nem úgy, mint-ha ezek volnának az Igazulásra-valo készültek, vagy az Igazulás eszközi. (...) De heában hímezik és palástolják rutságokat. Mert, a mint Calvinus, és Luther meg-mondák, azért vitattyák ily igen Csak a Hit-által-valo Igazulást, hogy Igazulásunkról és üdvösségünkéről bizonyosok lehessünk, mely bizonyosság (azt mongyák) hogy nem lehet, ha az üdvösségre szükségesek a Jó cselekedetek: mivel Isten törvényében mi semmit meg nem tarthatunk, és Minden cselekedetünkben vétkezünk. Ez az ok, mind egy-aránt erejében marad, ha valami módon a Jó cselekedetek szükségesek az üdvösségre: akár úgy légyenek szükségesek, mint az Igazuláshoz készítő eszközök, akár mint az Igazulás gyümölcsei. Továb, Ha minden Jó cselekedetünk Bűn: miképpen kívánhattya Isten, hogy Hitünk bizonyosságára Bűnt mivellyünk? (Pázmány 1637: 230–231).

Ezzel kapcsolatban tehát mind Calvinnak, mind Luthernek ellentmond.

A különböző protestáns tanításokban fellelhető ez a *sola*-elgondolás, melynek legitimizáló szerepe is van, ilyen többek között a csak a Szentírásra, csak hitre, csak Krisztus megváltó cselekedetére való koncentráció.² A trentói zsinat Luthernek ezt a tanát, illetve Calvinnak az eleve elrendelésről vallott nézetét tartotta szem előtt, amikor

² „Within the various Protestant camps, these *sola*-principles came to function as ideologies of liberation, legitimization, and demarcation during the confessional age” (Vö. Hamm 1999: 315–316).

a megigazulásról szóló határozatot meghozta, mely a zsinat egyik legfontosabb megnyilatkozása volt, és bírálta, elítélte, esetenként helyesbítette a háromszoros *solára* épülő tant (vö. Szabó 2016: 32–34). Nem meglepő, hogy a XII. könyvben Pázmány is kitér ezekre a szempontokra, de mint láttuk, a gondolat a III. könyvben is előkerült a jócselekedetek kapcsán.

Ugyanebben a részben Calvinnek egy másik tanításával is vitába száll:

Második dolog, mely a'Bűnnek minden tartóztatását el tapodgya, és az Isteni félelmet, mely-nélkül nem igazulhatunk, éppen ki-vészi az ember szívéből, az, Hogy, az Uj Vallások-szerént, ki-ki tartozik oly bizonnal hinni, hogy ötet Isten örök életre választotta, és Bóldogságba viszi, mely bizonnal hiszi hogy Christus meg-hólt érette. Ezt pedig, nem határozot okok, és Condiciók-alat kel hinni, hanem kerekdeden, általlyában, minden ok-vetetlen (Pázmány 1637: 240).

Itt Calvinra utal, aki azt állítja az *Institutióban*, a *Rómaiakhoz írt levél* 8,30-as versére hivatkozva, amin az eleve elrendelés tana alapul, hogy az Úr, midőn az övét elhívja, megigazítja és megdicsőíti, nem tesz egyebet, mint nyilvánosságra hozza az ő örök elválasztását, amellyel őket erre elrendelte, mielőtt még megszülettek volna (Kálvin 1903: 117). Később pedig oda vezet ez a gondolat, hogy kijelenti:

az egyház az Isten választottainak népe: nem történhetik meg, hogy akik annak igazi tagjai, végre mégis elveszenek vagy rossz véget érve elpusztuljanak. Mert az ő üdvösségük olyannyira szilárd és biztos alapokon nyugszik, hogy ha mindjárt az egész föld alkotmánya fenekestől felfordulna is: az még akkor sem inghatna meg, és nem lehetne semmivé (Kálvin 1903: 118).

Ez a gondolat szintén megjelenik a XII. könyvben is, ahol a harmadik rész harmadik tételében és a hozzá tartozó altételekben ugyanúgy vitatkozik Pázmány ezzel a tanítással (vö. Pázmány 1637: 939–946).

A III. könyv kilencedik részében, melynek címe *Nyolcadik bizony-saga az uj tudományok hamisságának: Mert, visza-vonyók, álhatatlanok és magukkal ellenkezők az Uj Tanítók*, szintén többször említi a megigazulást. Ebben a részben egy hosszú felsorolást találunk, melynek során számos területen kimutatja az önellentmondást a protestáns

tanításban, illetve kiemel logikátlan részeket, melyekben Pázmány szerint nem következtes a tanításuk. Ilyen például: „Azt állattya Calvinus, hogy az Igazulás, csak Hit-által léssen: De a’Gyermekekben, Hit-nélkül ítéli az Igazulást lenni. (...) Azt írja Calvinus, hogy mí, az Igazulást, nem Isten kegyelméből, és Christus érdeméből, hanem, magunk Cselekedetiből várjuk. Másut, azt írja, hogy mí, a Bűnök bossánattyát, és az Igazulást, Isten Irgalmából várjuk” (Pázmány 1637: 281). Mindkét szempont a téma már korábban is említett vetületeihez kapcsolódik. Ugyanígy hozzárendelhető egy itt megjelenő gondolat a XII. könyv harmadik részének második tételéhez, melyben a megigazulás tulajdonságai közül arról ír Pázmány, hogy az ember elveszítheti a megigazulását, az itt hivatkozott Jacobus Arminius nevű prédikátortól származó állítás ezzel kapcsolatban pedig az, hogy „a’Meg-igazult Hívek, a’Hitet el-veszthetik, és végre magok-is el-kárhozhatnak” (Pázmány 1637: 284). Szintén ebben a részben Luthernek az eredendő bűnhöz kapcsolódó tanítását emeli ki: „Némellyek azt taníttják, hogy az Eredendő bűn, az embernek tulajdon Természete. Annak-okáért, mikor az ember meg-igazul, akkor Isten semmivé teszi az ember Lelkét, és Új lelket terem” (Pázmány 1637: 282). Bár a XII. könyv második részének első tételénél Pázmány ír arról, hogy a megigazulásban az ember bűnei eltöröltetnek, ott konkrétan nem említi ezt a gondolatot, tehát ez itt további kiegészítése lehet a téma XII. könyvbeli leírásának.

A III. könyv tizenegyedik részében a hetedik tételnél Pázmány a keresztségről ír, és ennek kapcsán tér vissza a már említett csak hit által való igazulás gondolatához, ugyanis itt ebből a szempontból egy másik következtetést is levon belőle, mégpedig azt, hogy az új tanítók ez alapján a keresztséget sem tartják szükségesnek a megigazuláshoz: „Azt hiszik, és taníttják, hogy *Sola Fides*, maga egyedül a’Hit igazíttya a’bűnösöket, Es egyedül a’Hit elégséges az üdvösségre. Ha elég a’Hit egyedül: Tehát semmi egyéb nem szükséges, Ha egyedül Hit-által igazulunk: Tehát nem Kereszttség-által” (Pázmány 1637: 312).

Szintén ehhez a gondolathoz csatol vissza a III. könyv tizenkettedik része is, ahol a hatodik tételnél azt igazolja, hogy az újítók hamsan fordítják a Bibliát. Ennek kapcsán írja Lutherről, hogy:

Eszébe vevé, hogy magán a’Szent Irással meg nem bizonyíthattya tanítását: azért, a’hol néki tetczet, egy szócskát magától ír a’Szent Irás-közzé, és ottan erős Bizonyyságot támaszta vélekedésére. Együtt, azt írja Szent Pál, hogy Hit-által

igazul ember. Ebből nem következik, hogy Egyedül magán a'Hit elégséges az Igazulásra, mert másut azt mondgya a'Szent Irás, hogy Cselekedetek-által igazul ember, *Jacobi* 2. v. 24. Azért Luther, a'Szent Pál szavai-közzé toszítá alattomban ama'szót, *SOLA, Egyedül*, és így fordítá a'Szent Pál szavait: Egyedül Hit-által igazul ember (Pázmány 1637: 352; Róm 3,28).

Luther elismerte, hogy valóban beillesztette ezt a szót, és még 1530-ban *Nyílt levél a fordításról* című művében meg is indokolta, hogy ezt azért tette, mert nem a szó szerinti fordítás volt a célja, hanem sokkal inkább a szöveg értelmét akarta átadni, hogy az emberek számára érthető legyen az üzenet, és számos példával szemléltette is ezt (vö. Gritsch 2003: 66–68). Az említett igehely amúgy akkora jelentőséggel bírt Luther számára, hogy az Újszövetségben fel is cserélte a Szentírás könyveit, és mivel ez a vers az evangélium örömhírét foglalta össze úgy, hogy a Krisztusban való hit által igazulunk meg és nem a törvény cselekedetéből, ezért a Római levél az Újszövetség elejére került, míg más könyvek, pl. Jakab levele vagy a Zsidókhoz írt levél a Szentírás végére kerültek.³

Ugyanebben a részben a hetedik tételnél, ahol arról ír, hogy a Szentírás igaz értelmét nem tudhatják az újítók, az igazolás egyik részében visszautal ezekre az igeversekre, ugyanis *VII. Czigányságként* említi, hogy „Igen világosan mongya a'Sz. Irás, hogy a'Jó cselekedetek-által igazul ember: Az Ujítók azt mondgyák, hogy ezek emberek-előt úgy vannak, de nem Isten-előt” (Pázmány 1637: 370). Itt a *XI. Czigányság* is a megigazulásra vonatkozik: „Eszekbe vévén az Ellenkezők, hogy Isten a'Törvény meg-tartóknak ígéri az örök életet, és Igazulást. (...) Azt mongyák, hogy efféle ígéretek, lehetetlen okot és condiçiót foglalnak magokban” (Pázmány 1637: 370).

³ „Luther rearranged the sequence of the New Testament books. They were to be judged by the fact whether or not they »inculcate« (*treiben*) Christ, that is, whether they expressed the core of the »gospel« as the good news about salvation from evil be Christ alone. Paul's Letter to the Romans clearly did so, summarizing the gospel in the phrase »justification by faith in Christ without the works prescribed by the law« (Rom. 3:28). This is why Luther assigned Romans to the beginning of the New Testament whereas the Letters of James, Jude, and Hebrews, as well as the Revelation of John, belonged to the end” (Gritsch 2003: 64).

A rész tizedik tételénél azt bizonyítja Pázmány, hogy nemcsak erőtlennül, de esztelenül is érvelnek a Szentírással az újítók. Ennek részeként a negyedik pontnál kitér a szentségekre, melyeket már korábban is említett. Azt állítja, hogy az egyedül hit által való igazulással nem fér össze, hogy a szentségek is szükségesek az üdvösséghez. Ezért tanította Luther, hogy ellehetünk a szentségek nélkül, amit Lukács evangéliumának 10,42-es versével bizonyított, melyben Jézus azt mondja Mártnak, hogy csak egy dolog szükséges „tudni illik, a’Hit” (vö. Pázmány 1637: 377).

A III. könyv tizenharmadik részében Pázmány arról ír, hogy az új tudományok hamisságát elkezdőik erkölce is igazolja. Ezen belül, amikor Luther ördögi kevélységét tárgyalja, szintén említi a megigazulást azon protestáns tanítás kapcsán, hogy olyan biztosak magukban és Krisztus tökéletességébe öltözöttségükben, hogy lehetetlennek tartják, hogy kivessék őket a mennyországból: „Ugyanis ha a’mi Igazulásunk nem egyéb, a’Christus szentségének Hit-által hozzánk kapcsolásánál, és nekünk tulajdonításánál: olyan Szentek vagyunk minnyájan, mint Christus, kinek szentségébe öltözünk” (Pázmány 1637: 389). Ez a gondolat ilyen formában nem jelenik meg a XII. könyvben, tehát ez is egy új vetülete a témának. Luther erre vonatkozóan azt tanítja, hogy a megigazulás kapcsolati szempontú és nem minőségi változást jelent, vagyis a keresztény minőségi szempontból ugyanúgy bűnös marad, csupán az Istennel való kapcsolatában lesz olyan szent, mint egy angyal, mivel Isten nem tulajdonít neki bünt.⁴

A III. könyv utolsó részében szintén előfordul a megigazulás témája. Ez arra ad általánosságban megfogalmazott tanácsokat, hogyan kell hasznosan beszélgetni a hit dolgairól. Felhívja a figyelmet néhány veszélyre, melyek közül az egyik, hogy az újítók a beszélgetésben hamis dolgokat állítanak a katolikusokról, például azt, hogy a jó cselekedeteikkel akarják kiérdemelni a megigazulásukat, ami nem felel meg a valóságnak. További tanácsként írja azt is, hogy ne hagyják magukat, ugyanis, amikor sarokba szorítva érzik magukat a vita során, akkor az új tanítók mindig igyekeznek elterelni a témát, épp ezért nem meglepő, hogy a megigazulásról elkezdett beszélgetést kénytelen az

⁴ „Luther argues that justification means relational and not qualitative change. Qualitatively, the Christian will always remain full of sin (plenus peccato). Relationally, the Christian is holy (as an angel) since God does not ascribe sins to him or her” (Vainio 2008: 43).

úrvacsora tárgyalásával befejezni a katolikus fél (vö. Pázmány 1637: 407).

A IV. könyv első részében fordul elő legtöbbször a téma, melynek címe *Az Augustana Confessio, sok hazugsagokkal terhes*. Ebben megjelennek már korábban bemutatott gondolatok a megigazulás kapcsán, például hogy szükségesek hozzá a jócselekedetek: „nem úgy, mint-ha ezek a’Cselekedetek elégségesek voltának magokban az Igazulásra, hanem csak úgy, mint hozzá-készítő, és az Isten irgalmasságátúl aláza-tos kéréssel nyerő, eszközök” (Pázmány 1637: 415). Viszont kihangsúlyozza, hogy téves elgondolás, miszerint a pápisták emberi cselekedetek méltóságából várják igazulásukat és a bűnök bocsánatát, mintha az elégtétel lenne a vétkekért (vö. Pázmány 1637: 413). A fogalom legtöbb említése itt mégis szorosan a bűnbocsánathoz kapcsolódik, amelyről a XII. könyvben a második rész első tételénél ír Pázmány. Ott elsősorban azt vitatja, hogy a bűnöket Isten nemcsak elfedi, hanem valóban eltörli, illetve lehetetlen az, hogy Isten a gonoszságot, bűnt ne gyűlölje, továbbá, hogy az Ő nagy kegyelméből bocsát meg a hívő embernek (vö. Pázmány 1637: 929–930). Itt azt írja, hogy „mi azért mindenkor azt hittük, és hiszük, hogy Ingyen, csak az egy Közben-járo Jesus Christus érdemeért bocsáttatik bűnünk: úgy hogy, senki az Igazulást, és bűnből ki-tisztulást, sem magának, sem másnak nem érdemelheti, hanem csak a’Christus halálának jutalma a’mi Igazulá-sunk” (vö. Pázmány 1637: 414). Ezt kicsivel lennebb megismétli, kihangsúlyozva, hogy Isten az ő irgalmasságáért „igazít meg” minket, illetve hogy Krisztus érdeméből vettük bizalmunkat az igazulásban. Viszont azt is megjegyzi, hogy amikor azt erősítjük, hogy Isten irgal-massága igazít meg minket, akkor ebből természetesen nem zárjuk ki a Szentlelket sem az Ő ajándékaival (vö. Pázmány 1637: 414–417).

A IV. könyv második részében (melynek címe *Az Augustai Confessio, magaval ellenkezik*) szintén ehhez a kérdéshez tér vissza az egyik pontban: „Azt beszéli a’Confessio, hogy az igaz Penitenczia-tartás, szükséges az Igazulásra, de azért nem füg Igazulásunk a’Penitentia-tartástúl: Ha az igaz Penitentia szükséges az Igazulásra, nem lehet az Igazulás Penitentia-nélkül: vagy, ha Penitentia-nélkül lehet az Igazulás, nem szükséges tehát a’Penitentia az Igazulásra” (Pázmány 1637: 429), vagyis itt egy önellentmondást hangsúlyoz ki, amelyet szintén nem említ a XII. könyvben. Az ágostai hitvallás 4. cikkelyében azt olvashatjuk ugyanis, hogy Isten kegyelméből igazu-

lunk a hit által,⁵ később a 25. cikkelyben mégis szükségesnek nevezi a gyónást,⁶ vagyis pusztán arra az ellentmondásra hívja fel a figyelmet Pázmány, hogy egyes helyeken szükségesnek, máshol meg szükségtelennek ítélik ugyanazt a megigazulás szempontjából. A harmadik részben ugyanerre vonatkozik a nyolcas pont: „Azt beszéli a’ Confessio, hogy Igazulásunk nem függ az igaz és méltó Penitentiátartástól, mint nem régen hallók. Christus pedig sokszor mongya, hogy El kel veszni annak, a’ki Penitentiát nem tart: Es azt kívánnya, hogy ha el nem akarunk kárhozni, méltó gyümölcsit teremcsük a’ Penitentiának” (Pázmány 1637: 432).

Szintén ennek a könyvnek az ötödik részében, mely a *Concordia* című műről szól, említi a megigazulás fogalmát, és ugyanúgy abban látja Luther követőinél a gyűlölködések okát, hogy a *Concordia* szerint a pápisták Krisztus érdemét teljesen kirekesztve maguk cselekedeteivel akarják kiérdemelni a megigazulást és bűnbocsánatot, ezt azonban korábban már cáfolta (vö. Pázmány 1637: 438). Ugyanilyen vádként hangzik el ismét az is, hogy az igazulás kapcsán a katolikusok meg sem emlékeznek az igaz hit szerepéről (vö. Pázmány 1637: 442). Továbbá szintén felbukkant már az a gondolat, hogy téves a protestánsok azon nézete, miszerint Isten minden feltétel nélkül ígéri a bűnbocsánatot és az igazulást, úgyhogy itt újra vitába száll ezzel (vö. Pázmány 1637: 443).

A *Kalauz* V. könyvében Pázmány elsősorban a Hiszekegyről ír, és annak különböző sorairól igazolja, hogy az újítók, különösen Calvin

⁵ „Weiter wird gelehrt, daß wir Vergebung der Sünde und Gerechtigkeit vor Gott nicht durch unser Verdienst, Werk und Genugtuung erlangen können, sondern daß wir Vergebung der Sünde bekommen und vor Gott gerecht werden aus Gnade um Christi willen durch den Glauben, nämlich wenn wir glauben, daß Christus für uns gelitten hat und daß uns um seinetwillen die Sünde vergeben, Gerechtigkeit und ewiges Leben geschenkt wird. Denn diesen Glauben will Gott als Gerechtigkeit, die vor ihm gilt, ansehen und zurechnen, wie der Hl. Paulus zu den Römern im 3. und 4. Kapitel sagt.” *Das Augsburger Bekenntnis*, Evangelische Kirche in Deutschland http://www.ekd.de/glauben/grundlagen/augsburger_bekenntnis.html (Letöltés ideje: 2017. 4. 28.)

⁶ „Von diesen nötigen Stücken haben vorzeiten die Prediger, die von der Beichte viel lehrten, nicht ein Wortlein gerührt, sondern allein die Gewissen mit langer Erzählung der Sünden, mit Genugtun, mit Ablass, mit Wallfahrten und dergleichen gemartert.” *Uo.*

tanítása ellentmond neki. Itt az ötödik részben a megigazulás fogalma is említésre kerül Krisztus megfeszítése és halála kapcsán, és ugyanaz a vitatott kérdés merül fel ismét, amit a XII. könyv második részének első tételében is tárgyalt:

Calvin agyaskodása-szerént pedig, a'mi Igazulásunk, és bűnünk bocsánattya, mellyet nyert Christus, igen férges gyümölcs, sőt, csak egy *Ens rationis*. Mert ha Calvinus-nak hiszünk, a'mi Igazulásunk el nem vészi rútságinkat, hanem olyan fertelmes bűnben hágy, mint az-előt, noha Isten bé-fedi gondolattyával ocsmányságunkat, és azt gondollya, hogy szép tiszták vagyunk (Pázmány 1637: 489–490).

A Hiszekegy egy későbbi sorának tárgyalásakor, mely az anyaszentegyházra és a szentek közösségére vonatkozik, ugyanúgy felmerül a fogalom, de csupán a már említett megközelítések felől, vagyis a csak hit által történő megigazulás és a penitenciatartás kérdését említi ismét (vö. Pázmány 1637: 507). Az V. könyv utolsó részében pedig, mely *A' Helveciai Confessorul* címet viseli, és amiben többek között Zwingli tanításával vitatkozik, szintén a hit szerepéről ír a megigazulás vonatkozásában (vö. Pázmány 1637: 521).

A *Kalauz* VII. könyve a Szentírás igaz értelméről szól, aminek a harmadik részében található egy 38 pontból álló lista, amely olyan állításokat említ a Bibliából, melyek első látásra ellentmondanak egymásnak. Ennek a felsorolásnak a 28. pontja, hogy „Szent Pál írja, hogy Hit-által Jó cselekedetek-nélkül igazulunk, *Roman c. v. 28.* Sz. Jakab azt mongya, hogy Cselekedetekből igazulunk, *Jacobi 2. v. 24.*” (Vö. Pázmány 1637: 609). Bár ez a gondolat korábban már többször is előfordult, most azért idéztem mégis, mivel később minden ilyen ellentmondást felold és elmagyaráz Pázmány, ennek viszont nem írja le a kifejtését. Ehelyett előreutal a XII. könyvre, amelyben a megigazulásról szóló téma részletes tárgyalásánál alaposan körüljárja ezt a kérdést is: „28. Erről szóllyunk ez-után, *Libro 12. c. I. v. 5.*” (Pázmány 1637: 612).

A VIII. (az Anyaszentegyházról szóló) könyvben is találunk egy hasonló előreutalást, azt írja ugyanis: „Nem-is igaz, hogy a'ki egyszer hiszen, és meg-igazul, többé el nem eshetik, mint ennek-utána bévségesen meg-mutattjuk” (Pázmány 1637: 655). A lap szélén pedig a bévségesen szóhoz tartozó széljegyzetben ez áll: „Infr.l. 12.c.3.”, vagyis itt előreutal a XII. könyv harmadik részére, melynek második

tétele épp ez: „Az Igazságot, ember el-veszheti bűneivel” (vö. Pázmány 1637: 937–939).

A *Kalauz* IX. könyvének első részében Pázmány Péter azt bizonyítja, hogy „az Uj Szakadások nem igaz Ecclesiák,” a második részének címe pedig: *Tizen-nyolcz bizonyossággal meg-mutatom, hogy egyedül a’ Romai Ecclesia, Christus Jegyese, és igaz Anyaszentegyház.* Ennek az igazolásnak része, hogy már az apostolok idejében igaz egyház volt ez, ami a továbbiakban is változatlan maradt, illetve egy további állítása, hogy Szent Ágoston idejében is ugyanaz a hite volt az egyháznak, mint most. Ennek a gondolatmenetnek a részeként, Szent Ágostonhoz kapcsolva említi ismét, hogy „azt is bizonyal írja sz. Ágoston, hogy az Ember Igazulása, csak magán a Hit-által nem történik” (Pázmány 1637: 737), vagyis Pázmány szerint ez az oly sokszor visszatérő gondolat arra is bizonyíték lehet, hogy a katolikus az igaz egyház.

Ugyanezt az érvet használja viszont az áldozással kapcsolatban is a XI. könyvben, mely az Oltáriszentségről szól, és amelynek ötödik részében az egy szín alatt áldozás kapcsán vitatkozik a protestánsokkal: „Azt vitattyák minnyájan az Uj Tanítók, hogy Egyedül a’Hit igazította, és teszi kedvessé Isten-előtt az Embert. Ha ez így vagyon: miért köteleznek oly erőssen mindeneket a’Két színre, holott e’-nélkül, Isten kedvébe juthat ember, csak hidgyen?” (Pázmány 1637: 882). Szintén az egy vagy két szín alatti áldozás kapcsán találhatunk egy kicsit lennebb egy másik gondolatmenetet is, mely ugyanabból az érvből indul ki:

Mind a’ Lutheristák, mind a’ Calvinisták azt tanítták, hogy a’ Sacramentumok, nem külömben szolgálnak az Ember igazulására, hanem, a’Hitet fel-ébresztik, mely Hit-által, kedvesek leszünk Isten előtt. Ha ez így vagyon: mivel az Egy szín fel-ébresztheti hitünket, eszünkbe jutathattya a’ Christus halálát: annyi haszna vagyon az Egy szín-vételnek, mint a kettőnek. Metszünk tehát a’Két színnel? (Pázmány 1637: 883).

Ugyanebben a könyvben, a mise kapcsán is említ egy már korábban tárgyalt gondolatot, mégpedig a penitenciát. A mise mint igaz áldozat kiengeszteli Istent, aki kegyelmével penitenciára indítja a bűnösöket, akik megtérven megigazulnak, mivel Isten az Ő kegyelme következtében elengedi a megérdemelt büntetést, és minden szükséges

segítséget megad, holott mi méltatlanok vagyunk (vö. Pázmány 1637: 894).

A XIV. könyv harmadik részében (*A' Purgatoriumrol, es Indulgentiakra, mit hiszen a' Romai Gyölekezet?*) is előfordul egy hasonló gondolat az elégtétel kapcsán: „azont mongyuk az Elég-tételről, hogy egybűt nem találtatik, hanem a'Christus-által meg-igazult Emberben. Es a'Christus érdeméből adatott segítségből, kell származni azoknak a' Cselekedeteknek, mellyek alkalmasok az Elég-tételre” (Pázmány 1637: 988).

Utoljára pedig a mű legvégén az utolsó, XV. könyv után található *Appendix*-ben is említi a megigazulást. Ennek témája, hogy a kálvinisták hogyan bizonyítják vallásuk régiségét, Pázmány pedig ezen érveknek mond ellent: állítja, hogy az újítók régi fogalmakról tanítottak új dolgokat: „noha az Ember Igazulása, a' Purgatorium, etc. nem újak, mikor ezekről olyat tanított Luther és Calvinus, a'mit az-előtt a'Keresztyén Ecclesia nem hallott, és nem tanított, Uj vólt az ő Vallások és tanítások” (Pázmány 1637: 1065). Továbbá szintén ebben a részben jelenik meg egy újabb olyan gondolat, melyet nem részletez a XII. könyvben, tehát ez is kiegészíti az ott leírtakat: „Mert, valaki külső-képpen meg-tagadgya az Igazságot, és követi a' hamisat, nem lehet Christus tagja, mivel A'ki szűvel hiszen az igazulásra, szájjal kell vallást tenni üdvösségre, és Valaki Christust meg-tagadgya Embeerek-előtt, megtagadatik Christustúl” (vö. Pázmány 1637: 1064).

A megigazulás témája Pázmány Péter prédikációiban

Pázmány Péter a teológiai kérdésekről folytatott hitvita mellett a saját hívei számára is gondoskodott a hitüket erősítő és erkölcsnemesítő olvasnivalóról. Ilyen volt például az 1636-ban kiadott, a városi polgárok és környékbeli földművesek szellemi igényeihez alkalmazkodó prédikációgyűjtemény, amely a több évtizedes szónoki tevékenység eredménye, és amely követendő mintaként szolgált a paptársai számára (vö. Bitskey 1986: 198–199). Ahogy maga is írta *A Keresztyén Olvasókhöz* címzett előszavában, harmincévi prédikálás után kezdett gondolkodni a nyomtatáson, mivel fontosnak tartotta az élőlőszóban elhangzott beszédek kiadását, és hasznosnak ítélte ezt az olvasók számára, ezért nem sajnálta rá a fáradságot (vö. PPÖM VI: XXI–XXV). A kötetben számos prédikáció látott napvilágot az egyházi év rendje mentén. Ezeknek szövegében én konkrétan a megigazulás fogalmának előfordulását és annak használatát figyeltem, azt vizsgálva, hogy mi-

lyen szövegkörnyezetben és mit állít a megigazulásról a prédikációkban, melyek műfajilag távolabb állnak a polemikus jellegű *Kalauztól*.

A műfaji különbségek ellenére számos hasonlóságot figyelhetünk meg a téma kapcsán, például azt, hogy a prédikációk között is van egy, mely szorosan kapcsolódik a megigazuláshoz. A pünkösd utáni XII. vasárnapi prédikáció az irgalmas szamaritanus történetéhez illeszkedik, fő témája a felebarátok, az embertársak szeretete (vö. PPÖM VII: 353–369), ehhez két „tanuság” kötődik: az első *Az emberi nemzet romlásáról* (vö. PPÖM VII: 369–378), a második pedig *A bűnös ember igazulásáról* (vö. PPÖM VII: 378–379). Miután az elsőben kifejtette az ember bűnös természetének mibenlétét, visszavezetve azt a bűnbeesésre, a másodikban Pázmány kihangsúlyozza, hogy az „igazulásról más könyvünkben bévséges tanítást mutattunk a Szent Írásból,” ezért itt csak röviden foglalja össze az egyház tanítását a témáról (PPÖM VII: 378). A „más könyvünk” szavak mellett a lapszálon „A Kalaúzbán” utalást találjuk, vagyis hivatkozva az abban már közölt „bévséges” magyarázatot, amiből itt csak a leglényegesebb pontokat említi. Először is leszögezi Pázmány, hogy a római anyaszentegyház abban hisz, hogy „sem a természet sem a törvény ereje fel nem emelheti az esett embert,” hanem Isten maga hozza ki bűnéből a keresztség vagy egyéb előkészületek és szentségek által (PPÖM VII: 378). Ezzel a *Kalauz* XII. könyvének első részére utal, amelyben a megigazulásra való készülletekről írt. A második pontban a trentói zsinatra hivatkozva kiemeli, hogy senki sem magának, sem másnak nem érdemelhet igazulást, csak Jézus Krisztus érdemelte ezt ki számunkra az ő kereszthalálával, a katolikusok átok alatt vallják, hogy a bűnök ingyen bocsáttatnak meg Isten irgalmából és Krisztus érdeméből (PPÖM VII: 378–379). Ezek a gondolatok szintén megtalálhatóak részletesen kifejtve a XII. könyv első három részében. A harmadik pontban a keresztség és a bűnbocsánat jelentőségét emeli ki, melyek a XII. könyv második részének második tételében kaptak helyet a téma vizsgálatakor (PPÖM VII: 379). A negyedik pont azt fogalmazza meg, hogy a megigazulásban nemcsak a bűneink bocsáttatnak meg, hanem lelkünk megújul, és belső ajándékokkal szenteltetik (PPÖM VII: 379), ami megfelel a XII. könyv második része első két tételének. Végezetül még hozzáteszi, hogy „ezeket és az igazulás tulajdonságait bévségesen megmagyaráztuk és bizonyítottuk a *Kalauz*-ban, azért, hogy ne kétszerezzük munkánkat, azokról most többet nem szövellünk” (PPÖM VII: 379). Ez a megjegyzés azt igazolja, hogy a *Kalauzban* az olvasó nem-

csak részletes, de teljes képet kaphat a témáról, és bár a leglényegesebb gondolatokat itt is említi, kimerítő magyarázatért mégis célszerű azt felütni.

Ezen a prédikáción kívül, mely így bővebben is kitér a megigazulásra, további 51 említését találtam a fogalomnak az egész évet felölelő prédikációgyűjteményben, ami szintén igazolja, hogy bár ilyen részletesen a *Kalauz*on kívül nem ír róla, ez mégis fontos teológiai terminus, mely gyakran szóba kerül. Az említések szófaji megosztottsága a *Kalauz* egyéb könyveinél már bemutatott képet követi itt is, vagyis az esetek több mint felében, 33-szor (toldalékolt) főnévként használja, ilyenek például az „igazulása,” „igazulást,” „igazulásához,” „igazulásunkról” stb.; 16 alkalommal használja igeként, pl. „megigazítsa,” „megigazodtak,” „megigazítá,” „igazul” stb. Végezetül pedig kétszer használja melléknévi igenévként „igazult”. Ennek a jelenségnek a magyarázata ugyanaz, mint amit korábban leírtama *Kalauz* esetében.

A továbbiakban röviden kitérnék néhány olyan prédikációra, ahol használja a fogalmat. A megigazulás első említése advent II. vasárnapján a második prédikációban található, mely *A lelki irgalmasságról és lelkek nyerésének kívánságáról* szól. Ez az evangélium hirdetéséről szóló szentírási részhez kötődik. A prédikációban Jakab levelére utalva állítja, hogy dicséretes dolog a lelkek segítése, majd Szent Ágoston alapján írja, hogy „egy bűnös lélek térítése és igazulása nagyobb dolog, hogysen a menynek, földnek teremtése” (PPÖM VI: 52), illetve kitér a lelkek segítségének különböző fajtáira. Ugyanerre az idézetre később is hivatkozik a karácsonyi második prédikációban, ahol még azt is hozzáteszi, hogy azért van ez így, mert a teremtetést Isten gyönyörűséggel vitte végbe, az igazulást pedig Isten fia munkával és fáradtsággal nyerte el (vö. PPÖM VI: 143). Ez a gondolat a *Kalauz*ban nem kapott helyet, tehát ez nemcsak a XII. könyvhöz viszonyítva, hanem a többihez képest is kiegészítés, aminek az adventi prédikációban az a szerepe, hogy hangsúlyozza az embertársak lelki fejlődésében való szerepünk fontosságát, a karácsonyi esetében pedig, hogy felfogjuk megigazulásunk jelentőségét.

A fogalom második említése advent IV. vasárnapján, az ottani első prédikációban található, melynek címe *Christus igaz szabadító: és az ő jöveteléhez szent élettel kel készülni*, tehát Krisztus szabadítói voltáról szól. A prédikáció második felében, mely ószövetségi alapokon utal vissza arra, hogy melyik próféta mennyire várta a Szabadítót,

Ábrahám után Izaiást említi, aki sokszor kérte, hogy bár küldené el Isten a Messiást. Ehhez köti azt a felszólítást is, hogy „ha a Gédeon gyapját harmattal öntöztétek, harmatozzatok a mí földünk-re-is, és bocsássátok-alá az Igazat, ki megigazítsa a világot” (PPÖM VI: 109), vagyis ezzel szintén Krisztus szerepét hangsúlyozza a megigazulásban. Ugyanezt emeli ki a karácsonyi első prédikáció is, melyben az áll, hogy „ha Törvény-által lehetett az igazulás, heában holt meg a Christus” (PPÖM VI: 127). A szintén karácsony napi második prédikációban is megjelenik a gondolat, hogy Isten fia azért jött a világba, hogy felkeresse az elveszett juhok, és megigazítsa a bűnösöket (vö. PPÖM VI: 141). Számos más prédikációban is találunk olyan mondatokat, melyek Krisztus személyével, az ő megváltó tétével hozzák kapcsolatba a megigazulást, ilyen például a nagyböjt előtti vasárnapi (vö. PPÖM VI: 486), a nagypénteki harmadik (vö. PPÖM VI: 709), a húsvéti második (vö. PPÖM VI: 738), a pünkösd utáni harmadik (vö. PPÖM VII: 176) és ötödik (Vö. PPÖM VII: 216).

A vízkereszt előtti vasárnapon Pázmány a reménység kapcsán említi a megigazulás fogalmát. Prédikációjában a remény fontosságáról ír, majd azt mondja, hogy aki Istenbe veti reménységét, mennyei erőbe öltözik, hogy véghez vihesse, ami a megtéréshez kívánatos (vö. PPÖM VI: 223). Ez a gondolat a megigazuláshoz való előkészülethez köthető leginkább, melyet a *Kalauz* XII. könyvének első részében részletesen kifejt. Később ugyanebben a prédikációban még egyszer visszatér ehhez, amikor azt írja, hogy vannak olyan bűnösök, akik nem jutottak igazulásra, mert nem volt meg bennük a készület erre, de mégis igyekeznek életük jobbítására, gyűlölni kezdik bűneiket, és kérik Istent, hogy vezesse őket Szentlelkével a bűnök bocsánatára (vö. PPÖM VI: 227). Ennek folytatásaként a prédikáció további részeiben a bűnbocsánatról ír. Állítja, hogy Krisztus kívánta az emberek üdvösségét, ezért „predikállását a bűnösöknek Penitenciára-hívásán kezdé: mivel ez a kapu, mellyen igazulásra jutunk és a Meny-országot reménlhettyük” (PPÖM VI: 231). Ehhez hasonlót Pázmány a XII. könyv első részének ötödik tételében állít, amikor azt írja, hogy az ember megeleveníti lelkét a penitencia által, és a reménységgel, hittel, irgalmassággal megszenteli magát (vö. Pázmány 1637: 992). Szintén a bűnbocsánatról és részben a keresztségről beszél a böjt harmadik vasárnapjához rendelt prédikációban, mely az igaz bűnbocsánatról szól. Pázmány erről azt állítja, hogy „ha a keresztség-által úgy megerősítetnénk a jóban, hogy a mely igazulás az-által adatott, azt el nem ve-

szíthetnők: nem volna szükséges a Penitencia” (PPÖM VI: 541). Ugyanitt áll magyarázatként az is, hogy a bűn elveszi azt a szépséget, amellyel Isten a megigazulásban ékesíti lelkünket (PPÖM VI: 541). A megigazulás szépségének gondolata ugyan nem fordul elő a *Kalauzban*, ez bizonyos mértékig mégis köthető a XII. könyv második részének második tételéhez, melyben Pázmány azon isteni ajándékokról beszél, melyekkel az ember lelke a megigazulás során megszentelődik. Ezekről azt állítja, hogy mindaddig megmaradnak az emberben, míg lelkét újabb bűnnel nem „rútítja” (vö. Pázmány 1637: 932), a bűnös lét tehát csúffá, a büntelen pedig széppé tesz. Ugyanebben a prédikációban található a megigazulás fogalom egyik melléknévi igenévi használata is. Pázmány továbbra is a bűnös, illetve büntelen állapot különböző vetületeit fejtegeti, amikor azt állítja, hogy míg az isteni szeretetből kiesett embernek sem alamizsnája, sem más fáradsága nem érdemel fizetséget, addig az igazult embernek semmilyen fáradsága nem haszontalan (vö. PPÖM VI: 544). Bár a jócselekedetek szerepére a *Kalauzban* is sok említés történik, ez a fajta szembeállítás ott nem található meg, így ez a témáról korábban leírtak kiegészítésének tekinthető. A bűnök kapcsán számos más helyen is ír a megigazulásról, ilyen még az, amikor különbséget tesz a bűnbánat két fajtája között, melyekből csak az egyik járulhat hozzá a megigazuláshoz (vö. PPÖM VI: 546), vagy amikor azt írja, hogy ha az ember megvallja bűneit, akkor megigazul (vö. PPÖM VI: 551).

A bőjt ötödik vasárnapján Pázmány arról ír, *Mint kel az Isten Igéjét gyümölcsösen halgatni*. Itt a megigazulás fogalmát egy újabb témához köti, mégpedig a Szentíráshoz, melynek egyik hasznaként nevezi meg a bűnösök megigazítását (vö. PPÖM VI: 582).

További szempont az igaz hit szükségessége a megigazuláshoz, mely húsvét negyedik vasárnapjának prédikációjában kapott helyett (vö. PPÖM VI: 805), és a pünkösd utáni XVIII. vasárnapiban, mely a hit szükségességéről, méltóságáról és hasznáról szól. Ebben írja, hogy az igaz ember hitből él, aki nem hisz, az elkárhozik, „mert sem az igazulásra, sem a lélek üdvösségére nem juthatunk hit-nélkül” (PPÖM VII: 512). Bár a *Kalauzban* a legtöbb helyen a hit és a megigazulás közös említése akkor fordul elő, amikor Pázmány a protestánsokkal vitatkozik arról, hogy nem csak a hit szükséges a megigazuláshoz, azt mégis kétségtelenül vallja ő is, hogy a hit (ha önmagában nem is elégséges, de) feltétlenül szükséges (vö. Pázmány 1637: 926). Emellett ebben a prédikációban azzal is érvel, hogy Jézus azt mondta Magdol-

nának, hogy a hite szabadította és üdvözítette őt, vagyis Jézus feltárta előtte megigazulásának módját (vö. PPÖM VII: 512). Ugyanitt Ábrahám megigazulását is a hitnek tulajdonítja (vö. PPÖM VII: 520).

A pünkösd utáni harmadik vasárnapi prédikációban a bűn veszedelméről szóló szövegben Pázmány a megigazulásra vonatkozó más kifejezéseket is alkalmaz: „Tudgyátok-e, miért nevezi a Szent Írás feltámadásnak, újonnan-születésnek, halálból életre-hozásnak az igazítást? Azt akarja ismertetni, hogy a ki bűnben vagyon, nem él, ha fel nem támad” (PPÖM VII: 165). Ugyanebben a prédikációban említi azt is, a korinthusiaknak írt második levélre hivatkozva, hogy akit Isten kiszabadít a bűn fogságából az igazulás által, azt a Szentírás új teremtménynek („teremtett-állatnak”) nevezi (vö. PPÖM VII: 166).

A pünkösd utáni hetedik vasárnap (*Mint kel a bárány-bőrbe öltözött farkasokat megismérni*, mely a hamis prófétákról szóló evangéliumhoz kötődik) jelenik meg a prédikációk között először a megigazulás vonatkozásában a jócselekedet szerepe. Ezt Pázmány szembeállítja a protestánsok csak hit által való megigazulás gondolatával:

noha a Szent Lélek azt hirdeti, hogy jó cselekedetek-által igazul és üdvözül ember, de ezt meghazudtolta a lutherista Concordia, mely azt tartja, hogy (...) átkozott, a ki azt hiszi, hogy a jó cselekedetek szükségesek üdvösségünkre (...). A Helvéciai Confessio ezen nyomon jár, mert azt írja, hogy embert (...) egyedül a hit igazította és nem kel hinni, hogy a jó cselekedetek oly szükségesek, hogy ezek-nélkül senki nem üdvözül (PPÖM VII: 271).

Mint korábban már írtam, a XII. könyvnek a negyedik része végig a témának ezt a vonatkozását járja körül. Viszont Pázmánynak ebben a prédikációjában az érvei között az is szerepel, hogy veszélyes ez a tanítás, mivel, bár a Biblia sokszor írja, hogy az ember a jó cselekedeteiben nem vétkezik, mégis elhiszik az emberek, hogy ezeknek semmi hasznuk sincs, s így nagyon tompítja a jóra való igyekezetüket, tunyává teszi őket (Vö. PPÖM VII: 271). Ugyanebben a prédikációban írja továbbá azt is, hogy „igazulásunkról és üdvösségünkéről bizonyosok nem lehetünk, ha rajtunk marad a törvény kötelezése. Azért, hogy bizonyosok lehessünk igazulásunkról és üdvösségünkéről, azt kel tanítani, hogy a törvény átka és fenyegetése nem illet minket” (PPÖM VII: 273). Ennek a gondolatnak a különböző elemei szintén helyet kaptak a *Kalauzban* is: a törvény cselekedetéről az első rész harmadik

tételében ír Pázmány (vö. Pázmány 1637: 913–918), arról pedig, hogy nem lehetünk biztosak a megigazulásunkban, a harmadik rész harmadik tételében (vö. Pázmány 1637: 939–941).

Összegzés

A fent leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy a megigazulás témájának jelentőségét nemcsak abban látjuk, hogy Pázmány Péter külön könyvet szentelt neki a *Kalauz*ban, de abban is, hogy számos más helyen is említi a mű egyéb könyveiben, és a tizenöt könyvből csupán öt van, amelyben nem tér ki erre a fogalomra, továbbá számos prédikációban ír róla, még ha csak futólag is.

A *Kalauz*ban a szó 82 említése nem arányosan oszlik el azon könyvek között sem, melyekben ír róla, ugyanis néhányban csak egyszer vagy kétszer fordul elő, míg egy másikban közel harmincszor. Erre elsősorban az adott könyv témája szolgál magyarázatul, hiszen nem mindenik témával áll ugyanolyan szoros viszonyban a vizsgált fogalom. Ugyanígy a prédikációknál is főként azokban említi, melyeknek témája kötődik a megigazulás fogalmához.

Azt is láttuk, hogy számos olyan eszmefuttatás fordul elő a *Kalauz* egyéb könyveiben, melyek a tizenkettedikben is helyet kaptak. Ilyen például, hogy a bűn következtében az ember elvesztheti a megigazulást, illetve hogy a bűnöket teljesen eltörli Isten, és nem csak elfedi őket, továbbá hogy az ember nem lehet biztos a megigazulásában, mivel ezt nem feltétel nélkül adja Isten. A legtöbbször előforduló és a legtöbbet vitatott gondolat viszont minden kétséget kizáróan az, hogy az ember hit által üdvözülni, de csak a hit nem elégséges, ugyanakkor ehhez kapcsolódik több helyen is a jócselekedetek szerepének mérlegelése. A *Kalauz*ban bizonyára azért ezt olvassuk leggyakrabban a megigazulás fogalmához kötődően, mivel ez nemcsak központi gondolat a téma kapcsán, de a különböző felekezetek között jelentős ütközéspontot is képvisel, ugyanis erre vonatkozóan megoszlanak a véleményeik, tanításaik.

Ezzel szemben a prédikációkban a leggyakrabban Krisztushoz és az Ő tettehez kötődően említi a megigazulást, ezen kívül pedig szintén nagyon gyakori téma a bűnbocsánattal való kapcsolata, továbbá a reménységhez, a hithez és a Szentíráshoz rendeli hozzá a legtöbbször a vizsgált fogalmat. Ennek vélhetően az a magyarázata, hogy míg a *Kalauz* elsősorban a teológiai dogmákat helyezi előtérbe, addig a prédikációk (műfajuknak megfelelően) főként az egyszerű vallásgyakorló

emberekhez szólnak, nekik adnak tanácsokat, útmutatást, és így gyakorlatiasabbak, a hétköznapi élethez inkább kötődnek.

Az is kitűnt az elemzésből, hogy a többi könyvben alig akadt olyan gondolat a megigazuláshoz kötődően, mely nem szerepel a XII-ben. Ez azt mutatja, hogy amennyiben az olvasót ez a téma érdekli, elegendő az erről szóló könyvet elolvasnia, és Pázmány, illetve a katolikus egyház minden lényeges, ehhez fűződő tanítását megtalálja benne. Az a két-három sor, mely csak a mű többi könyvében szerepel, csupán kiegészítés, de nem a megigazulástan lényege. A megigazulás ugyanakkor azért szerepel számos más helyen is a *Kalauz*ban, mert, mint láttuk, rengeteg más témához is kapcsolódik, többek között az egyházhoz, hithez, bűnbocsánathoz, Szentíráshoz, purgatóriumhoz, miséhez, áldozáshoz stb. Ezek tárgyalásakor a kérdésnek ezt a vetületét is említene kellett, ugyanakkor többször is előfordul, hogy erre hivatkozva igazolja állítását valamelyik másik tanítás kapcsán, például az áldozásnál.

A prédikációk vizsgálatakor kiderült, szintén nagyon ritka az olyan erre a fogalomra vonatkozó gondolat, mely nem szerepel a *Kalauz* említett könyvében, és mivel a megigazulásról írt prédikáció két helyen is utal a XII. könyvre, hogy ott található meg a téma részletes kifejtése, egyértelmű, hogy a megigazulás kapcsán azt kell fellapozni.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a megigazulás nemcsak a XII. könyv témája, hanem a teljes *Igazságra vezető kalauz* egyik központi kérdése, mely számos helyen, különböző megközelítésben szerepel, ezen kívül Pázmány prédikációiban is gyakran előfordul, ezért méltán képezi kutatásom tárgyát a továbbiakban is.

Melléklet

TIZEN-KETTŐDIK KÖNYV. AZ EMBER IGAZULASARUL. ELSŐ RÉSZ. AZ IGAZULASHOZ-VALÓ KESZÜLETRÜL.

- ¶. 1. Embernek Szabad-akarattya vagyon.
- ¶. 2. Az Ember Szabad-akarattya, Isteni malaszt- és segítség-nélkül, nem elégséges az Igazuláshoz-való készültre.
- ¶. 3. Isten Malasztjával meg-tarthattya Ember a'Törvényt.
- ¶. 4. Az Ember nem érdemelheti Igazulását, semmi cselekedettel.
- ¶. 5. Az Igazuláshoz, Ió Cselekedetekkel készül Ember.
- ¶. 6. Egyedül a'Hit, nem elég az Igazuláshoz.

MASODIK RESZE. AZ IGAZULAS MI-VOLTARUL.

- ¶. 1. Az Igazulásban, az Ember Bűnei el-töröltetnek.

- ¶ 2. Az Igazulásban, az Ember lelke Isteni ajándékokkal Szenteltetik.
- ¶ 3. Calvinus habozási az Igazulásról.

HARMADIK RESZE. AZ IGAZULÁS TULAJDONSÁGIRUL.

- ¶ 1. Az-Igázságban nevedkedhetünk.
- ¶ 2. Az Igázsaót, ember el-veszheti búneivel.
- ¶ 3. Igazságárul, és Eüdvösségérül, senki bizonyos nem lehet, Isteni jelentés-nélkül.

N° 1. Az Ujítók vélekedése e' dologban.

N° 2. A' Romai Ecclesia tanítása.

N° 3. Erős Bizonyása a'mi tanításunknak.

N° 4. Az Ellenkező Bizonyások meg-rontatnak.

NEGYEDIK RESZE. A' JO CSELEKEDETEK ERDEMÉRÜL.

- ¶ 2. A' Romai Ecclesia tanítása meg-magyaráztatik.
- ¶ 3. A' Ió Cselekedetek Erdeme, meg-bizonnyítatik.
- ¶ 4. Az Ellenkezők Bizonyási el-rontatnak.

Irodalom

BITSKEY István

1986 *Pázmány Péter*. Gondolat, Budapest (Magyar História Életrajzok).

W. GRITSCH, Eric

2003 Luther as Bible translator. In: Donald K. MCKIM (szerk.): *The Cambridge Companion to Martin Luther*. Cambridge University Press, Cambridge. 66–68.

HAMM, Berndt

1999 *Normative Centering in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: Observations on Religiosity, Theology, and Iconology*, Journal of Early Modern History, 1999/3. 315–316.

KÁLVIN János

1903 *A keresztyén vallás alapvonalai (Institutio Religionis Christianae)*. SZÓTS Farkas (szerk.), NAGY Károly (ford.). Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.

PANNENBERG, Wolfhart

2000 *Hintergründe des Streits um die Rechtfertigungslehre in der evangelischen Theologie*. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.

PÁZMÁNY Péter

1637 *Igazságra vezetlő Kalauz*. Poson. RMNy 1697.

1903 *Pázmány Péter Összes munkái* VI. Kiad., bev. KANYORSZKY György. M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, Budapest. (A tanul-

- mányban a PPÖM rövidítéssel és a kötet számával hivatkozom a kiadásra.)
- 1905 *Pázmány Péter Összes munkái* VII. Kiad. KANYORSZKY György. M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, Budapest. (A tanulmányban a PPÖM rövidítéssel és a kötet számával hivatkozom a kiadásra.)
- SUBILIA, Vittorio
- 1981 *Die Rechtfertigung aus Glauben: Gestalt und Wirkung vom Neuen Testament bis heute*. Vanderhoeck&Ruprecht, Göttingen.
- SZABÓ Ferenc S.J.
- 2016 *A megigazulás a Kalauz XII. könyve szerint*. In: MACZÁK Ibolya (szerk.): *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*. MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 14.). 32–34.
- VAINIO, Olli-Pekka
- 2008 *Justification and Participation in Christ: The Development of the Lutheran Doctrine of Justification from Luther to the Formula of Concord (1580)*. Brill, Leiden – Boston (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 130.).
- VINCZE Eszter Beáta
- 2016 *Érvek a megigazulásról a Kalauz XII. könyvében*. In: PAPP Kinga (szerk.): „...sok punctumocskáknak összevont lánca avagy kötele”. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 79–95.
- 2017 *A reformáció korának megigazulás-tana és Pázmány Péter Kalauza*. In: BENKE András – BILIBÓK Renáta – dr. KESZEG Vilmos (szerk.): *Események, folyamatok, szövegek*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 297–324.
- Das Augsburger Bekenntnis*, Evangelische Kirche in Deutschland.
http://www.ekd.de/glauben/grundlagen/augsburger_bekenntnis.html(Letöltés ideje: 2017. 4. 28.)

A tanulmányok szerzői, rezümék

Balázs Aletta Júlia

I studied at the Faculty of Letters, domain Philology, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, my major was Hungarian Language and Literature and my minor being English Language and Literature, I got my degree in 2015. I continued my master's studies in Hungarian Linguistics and Literature at the same university, the time period being 2013–2015. Since October 2015 I am a PhD student at the Doctoral School at the Faculty of Letters, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca.

Studii universitare de licență: Limba și literatura maghiară – Limba și literatura engleză la Facultatea de litere, domeniul Filologie, Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca. Tot la UBB am obținut diploma de master la Studii de lingvistică și literatură maghiară, în perioada 2013–2015. Din octombrie 2015 sunt student doctorand la Școala Doctorală, Facultatea de Litere, UBB, Cluj-Napoca.

The connection between emblems and pious 17th–18th century texts

The powerful effect and influence that the German Lutheran pietism had on the Transylvanian Calvinist religion is represented in the works of such important authors' as *Quinquaginta meditationes sacrae* written by Johann Gerhard. This book was also translated by József Inczédi, who entitled his work: *The Valley of Lilies' ... as in fifty sacred meditations*. In the domain of literature and cognition this collection of meditations belongs to devout literature inasmuch as its core aim is to help the seeker to bring its soul closer to God. One of the most essential points of view in my research is the relation between images (emblems) and texts (meditations).

Relația dintre embleme și texte pioase din secolele 17–18.

Influența și efectul puternic pe care pietismul luteran german a avut asupra religiei reformate din Transilvania este reprezentat în opere ale autorilor importante ca de exemplu *Quinquaginta meditationes sacrae* de Johann Gerhard, care a fost tradus și de către József Inczédi, cu titlul *Lilomok völgye*. Această operă aparține de literatura de meditații, deoarece scopul acestei culegeri de meditații este apropierea sufletului de Dumnezeu. Un punct de vedere esențial al cercetării este relația dintre imagine (embleme) și text (meditații).

Benedek István

István Benedek (1988) is a PhD candidate at the Doctoral School of Communication, PR and Advertising and Assistant Lecturer at Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, College of Political, Administrative and Communication Sciences. His research interests include topics such as place branding, online branding and social media.

Benedek István (1988) este student doctorand la Școala Doctorală de Comunicare, Relații Publice și Publicitate și asistent universitar la Facultatea de Științe Politice, Administrative și ale Comunicării în cadrul Universității Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca. Activitatea sa de cercetare se concentrează pe domenii ca place branding, online branding și social media.

The online presence of public administrations from Transylvania

The current paper provides a website analysis of City Halls and Local Councils from the Transylvanian region. The comparative analysis is based on the availability of certain information regulated by the current legislation, as well as on the fulfilment of several communication criteria.

Prezența administrațiilor publice din Transilvania în mediul online

Studiul de față face o analiză privind site-urile de web a primăriilor și consiliilor locale din reședințele de județ din regiunea Transilvania. Apariția informațiilor reglementate de legile în vigoare și respectarea criteriilor de comunicare stau la baza unei analize comparative.

Boda Székedi Eszter

Eszter Boda Székedi is a high school teacher, film critic and PhD candidate. She was born in 1975 in the Eastern Transylvanian city of Miercurea-Ciuc and in 1998 obtained her university diploma in Hungarian and German (double specialization) at the Cluj-based Babeş-Bolyai University. Presently she is a PhD candidate of the Babeş-Bolyai University, Doctoral School of Hungarian Studies. She has published movie-related studies and articles in a number of journals and newspapers, such as: *Székelyföld*, *Filmtett*, *Krónika*, *Romániai Magyar Szó*, *Csiki Hírlap*, *ME.dok*, *Jel-Kép*, *Magiszter*. Boda Székedi is the organizer of school and city movie clubs and coordinates the movie projects of various youth and professional camps in the region.

Eszter Boda Székedi este profesoară de liceu, critic de film, doctorandă. S-a născut în 1975 la Miercurea-Ciuc, și-a susținut examenul de licență la secția maghiară-germană a Universității Babeș Bolyai din Cluj în 1998, în prezent este doctoranda Universității Babeș-Bolyai, Școala Doctorală Studii de Hungarologie. A publicat articole în domeniul cinematografiei în diverse ziare, reviste și jurnale ca *Székelyföld*, *Filmtett*, *Krónika*, *Romániai Magyar Szó*, *Csiki Hírlap*, *ME.dok*, *Jel-Kép*, *Magiszter*. Coordonează cluburi școlare și orășenești de cinema și proiectele cinematografice ale taberelor de specialitate din zonă.

Self-reflective aspects of technical presence in Wim Wenders's films

The study identifies certain aspects of the cinematic self-reflection, a particular self-reflection concentrating upon the recording of people and objects, the metamorphosis of the real spectacle into appearances visualized on the screen surface. The analysis is based on the German director Wim Wenders' selected motion pictures. In this movies Wenders thoughtfully and consciously emphasizes the defining requirements of the recording and storage process: the technical presence, the underlying technological stratum of the cinematography. The necessity and yet the impossibility of harmonization between objective recording and subjective self-expression, the human factor reduced to the level of objects, the subjectified world of objects and the simultaneous existence of the direct and indirect elements all form the constituents of an intrinsically productive tension pertaining to these cinematographic creations – the very same elements open up Wenders' movies toward the realm of verbal interpretations.

Aspecte auto-reflexive ale prezenței tehnice în filmele lui Wim Wenders

Prezentul studiu identifică aspectele auto-reflexiei filmografice, o auto-reflexie particulară care se concentrează asupra înregistrării cinematografice a persoanelor și a obiectelor, a transformării spectacolului în aparențe. Analiza se bazează pe creații alese din filmografia regizorului german Wim Wenders. În aceste producții regizorul reliefează în mod conștient precondiția desfășurării procesului de înregistrare și stocare audiovizuală: prezența tehnică, substratul tehnologic al artei cinematografice. Necesitatea și totodată imposibilitatea armonizării dintre înregistrarea obiectivă și auto-exprimarea subiectivă, factorul uman redus la nivelul obiectelor, lumea subiectivată a obiectelor și simultaneitatea caracterului

direct și cel indirect asigură tensiunea productivă a acestor creații, oferindu-le și o deschidere spre interpretările verbale.

Csata Adél

Csata Adél (1991) is PhD student at the Hungarology Doctoral School of the Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca. She obtained master's degree in 2016 (Hungarian Language and Literature Studies) and bachelor's degree in 2014 studying Romanian and Hungarian Language and Literature at the Philology Faculty of the BBU. Her fields of research are Romanian–Hungarian cultural relations, Hungarian literature in the 18th century and the works of József Benkő.

Csata Adél (1991) este student doctorand al Școlii Doctorale de Studii de Hungarologie (UBB) din 2016. Și-a terminat studiile la aceeași facultate; masterat: Studii de lingvistică și literatură maghiară (2014–2016), licență: Limbă și literatură română–Limbă și literatură maghiară (2011–2014). Domenii de cercetare: relații culturale româno-maghiare, literatura maghiară a secolului 18, activitatea și operele lui József Benkő.

József Dessewffy' s unknown tractate submitted to the competition from Tübingen (1808)

József Dessewffy (1771–1843) was a Hungarian poet, writer, maeceas and politician. As writer and politician he fought for the introduction of Hungarian as official language in the Kingdom of Hungary at the beginning of the 19th century. Even though he negated that he had submitted a response to the competition from Tübingen (the question under discussion was whether the Hungarian language may, by right of its state of development, become official language or not), he did write two tractates: *A magyar nyelv* [*The Hungarian Language*] and *Eggy két szó a magyar nyelvről* [*One-Two Words about the Hungarian Language*]. One of these [*The Hungarian Language*] remained a manuscript. The aim of this study is to present and analyze Dessewffy's writings in the political context of the 19th century.

Tractatul nepublicat al lui Dessewffy József, scris la concursul din Tübingen (1808)

Dessewffy József (1771–1843) era unul dintre cei mai cunoscuți politicieni ai secolului 19. Ca politician și scriitor a luptat pentru introducerea limbii maghiare ca limbă oficială. Cu toate că a refuzat răspunsul la concursul din Tübingen (al cărui întrebare se referea la statutul limbii maghiare, dacă aceasta poate sau nu poate să fie limbă oficială) a scris două

tractate, însă unul a rămas necunoscut în fața publicului larg. În acest studiu dorim să prezentăm și să analizăm această operă luând în considerare contextul politic la începutul secolului 19.

The problem of Language selection in József Benkő's works

József Benkő's book, *Transsilvania*, appeared in Latin in the second half of the 18th century. In our study, we would like to explore the reasons why the author has published his work in this language, in spite of the fact that in this period there were some tendencies that scientific works should be published in Hungarian. In order to answer the questions that arise, we also examined paratextual elements in order to create a more subtle picture of the Calvinist priest's concepts of language choice.

Problema alegerii limbii în operele lui József Benkő

Voluminoasa operă a lui József Benkő, *Transsilvania*, a apărut în a doua jumătate a secolului 18, în limba latină. În studiul de față am dori să scoatem la iveală motivele care l-au determinat pe autor să-și scrie opera în această limbă, cu toate că în perioada respectivă au apărut și tendințele conform cărora operele științifice, și nu numai, trebuie editate în limba maghiară. Pentru a putea răspunde la aceste întrebări, am analizat și elemente paratextuale cu scopul de a arăta o imagine cât mai complexă despre reflecțiile referitoare la alegerea și problemele limbii în cazul preotului reformat.

Dimény-Haszmann Orsolya

Orsolya Dimény-Haszmann was born in 1979 in Kézdivásárhely, she lives in Csernát village. In the present she is the main museologist of the Pál Haszmann Museum, editor in chief from Csernát Füzetek (Csernát's Booklets), vice-president of the Pál Haszmann Cultural Association. From 2012 she attends Babes-Bolyai University's Doctoral School of Studies of Hungarology. Research theme: the history of the Pál Haszmann Museum.

Dimény-Haszmann Orsolya s-a născut în 1979 la Târgu-Secuiesc, locuiește la Cernat. Este muzeograf, șef secție la Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat, vicepreședinte al Asociației Culturale „Haszmann Pál” din Cernat și redactor-șef al publicației culturale periodice *Csernát Füzetek* (*Caietele din Cernat*). Din 2012 este doctorand la Școala Doctorală Studii de Hungarologie. Tema sa de cercetare este istoria Muzeului „Haszmann Pál” din Cernat.

Creating an institution

Present dissertation analyses the Social Network of the Haszmann Pál Museum examining the correspondence of the institutions and its founders, but also takes in consideration other important documents, recollections from those times when the museum was founded. The present analysis is part of a bigger research focusing on the history of the village museum of Csernát. The past 44 years of the institution show us how valuable social assets are the personal relationships in building and establishing a cultural institution such as this museum.

Crearea unei instituții. Rețeaua socială a Muzeului Pál Haszmann din Cernat din anul 1973 și 1993, oglindită în scrisori

Prezenta analiză face parte dintr-o cercetare mai amplă, care are ca temă istoria muzeului „Haszmann Pál” din Cernat. Studiază, prin prisma corespondenței purtate de instituție, rețeaua de relații și de legături a acesteia, utilizând, în acest sens, și alte documente scrise ale vremii, respectiv memorii scrise, referitoare la perioada în cauză. Analiza are ca punct de plecare premisa că legăturile personale, interumane constituie un capital social, deoarece pun în funcțiune și generează acțiunile noastre, și prin acestea, tot mediul nostru individual și colectiv. În privința istoriei de până acum a instituției, care însumează 44 ani, acele legături și relații personale, care ies la iveală din materialul studiat, au avut tot timpul o importanță crucială, însemnând elemente de bază în crearea și dezvoltarea muzeului.

Dohi Zsuzsánna

Dohi Zsuzsánna was born in 1981 in Satu Mare. She graduated the Faculty of Letters, Babeș-Bolyai University, Cluj-Napoca, Hungarian-English department. She sustained her PhD theses in 2018 in early modern Hungarian literature. These days she teaches Hungarian and English at the Apáczai Csere János Theoretical Lyceum in Cluj-Napoca.

Dohi Zsuzsánna s-a născut în Satu Mare în 1981. Și-a terminat studiile universitare la Facultatea de Litere, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, secția maghiară-engleză. Și-a susținut teza de doctorat în 2018 din literatura maghiară a epocii moderne. Este profesoară de maghiară-engleză la Liceul Teoretic Apáczai Csere János din Cluj.

Kerti József

József Kerti (1982). Since 2014, he has been a PhD student at the Hungarology Doctoral School of the „Babeş-Bolyai” University. His main research domain is the 18th century Hungarian literature and the poetic work of György Aranka.

József Kerti (1982), din 2014, student-doctorand al Şcolii Doctorale Studii de Hungarologie a Universităţii Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca. Cercetează literatura maghiară din secolul al 18-lea, opera poetică a lui György Aranka.

Allegorical Plays in the Poetics of György Aranka. From the Occasional (Patriotic) Ode to the Philosophical Didactic Poem

The poet György Aranka was one of the most active figures of the Hungarian and Transylvanian literary Enlightenment. In his poems, Aranka as a poet appears in different postures and roles: composer of occasional poems, old wise or sceptical philosopher. This paper proposes an analysis of the philosophical aspect of Aranka's poetry through the poems from his poetry book entitled „Elme játékjai” [„Games of Mind”], while aiming also to compare these poems with verses by other contemporary authors and to identify the sources and philosophical ideas that appear in the poems.

Jocuri alegorice în poetica lui György Aranka. De la oda (patriotică) ocazională la poemul didactico-filosofic

Poetul György Aranka a fost unul dintre cele mai active personaje ale vieţii literare în epoca iluminismului maghiar şi transilvănean. Aranka în poemele sale apare în mai multe ipostaze şi roluri ca poet: autor de versuri ocazionale, bătrân înţelept sau filosof sceptic. Lucrarea propune analiza laturii filosofice a liricii poetului György Aranka prin versurile apărute în cartea de poezii „Elme játékjai” [„Jocurile minţii”], având totodată ca scop compararea acestor poeme cu versurile altor autori contemporani şi identificarea surselor, ideilor filosofice ce apar în poeme.

Kovács Kinga-Tünde

Kovács Kinga-Tünde (1992), studies: Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Hungarian-Rumanian (BA), Hungarian Linguistic and Literary Studies (MA), Sapientia Hungarian University of Transylvania, Faculty of sciences and arts, International Relations and European Studies

(BA), Sapientia Hungarian University of Transylvania, Faculty of sciences and arts, Diplomacy and Intercultural Studies (MA).

Kovács Kinga-Tünde (1992) a absolvit Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Limba și literatura maghiară – Limba și literatura română (nivel de licență), Studii de lingvistică și literatura maghiară maghiară (masterat), Universitatea Sapientia, Cluj-Napoca, Facultatea de științe și arte, Relații internaționale și studii europene (nivel de licență), Universitatea Sapientia, Cluj-Napoca, Facultatea de științe și arte, Diplomatie și studii interculturale (masterat).

Catechism of Pál Keresztúri

Keresztúr Bíró Pál was the head of the court school and worked as a court priest in the court of I. György Rákóczi, prince of Transylvania. His work entitled *Infant Christian (...)* appeared in 1638, in Alba Iulia. This was in fact a catechism written for the Rákóczi sons, representing the exam material for his public confirmation. The paper aims to briefly describe the impact of the Keresztúri's pedagogy on the catechism's corpus development and to present the context in which the work was created.

Catehismul lui Pál Keresztúri

Pál Keresztúri a fost conducătorul școlii și preot în curtea principelui György Rákóczi I. din Transilvania. În 1638 la Alba Iulia a fost publicată o lucrare scrisă de Keresztúri, intitulat *Creștinul infant (...)*, care a fost de fapt un catehism care a constituit materia de examen a confirmării publice a băieților principelui Rákóczi. Lucrarea descrie pe scurt impactul pedagogiei lui Keresztúri asupra formării textului și prezentarea contextului în care a fost creat catehismul.

Kozma Éva

Kozma Éva, professor – 1977, Oradea. She obtained BA in Hungarian and English literature at the Faculty of Letters, BBU Cluj. She obtained her Master's degree at the Faculty of Letters, Oradea, studying European culture and civilisation. At present she is PhD student at Cluj, Philology, her studies have in focus a Hungarian actor family from the 19th century, especially women's image-management in the era.

Kozma Éva s-a născut în 1977 la Oradea. A terminat facultatea de litere, specializarea maghiară-engleză la UBB Cluj, a obținut masteratul la facultatea de litere, Oradea, Cultură și civilizație europeană. Student-doctorand, are în focus studierea unei familii de actori din secolul al 19-

lea, accentul fiind pe factorii privind crearea-promovarea imaginii îndemnate a actrițelor.

The Years of Ferenc Komlóssy as Theatre Director at Cluj. Problems of Theatrical Implementation and Education

The study addresses the interval of two theatrical seasons (1842/43 and 1843/44) spent in Cluj by the stroking theatre-company lead by Ferenc Komlóssy. The study was realized through the analysis of theatrical almanacs, playbills, literary critics and other publications, monographies. It reveals the image of a well-educated theatrical director, who influences and also educates the community by sophisticated techniques, by controlling how the theatre represents itself towards the audience. We learn some facts about contemporary lecturer habits, how the theatre from Cluj includes itself in European trends.

Komlóssy Ferenc ca director de teatru la Cluj. Probleme legate de formare și educație teatrală

Studiul abordează intervalul de timp al două sezoane teatrale (1842/43 și 1843/44) petrecute în Cluj ale trupei de teatru ambulante condusă de către Ferenc Komlóssy. Studiul a fost realizat prin studierea almanahurilor teatrale, a afișelor teatrale, critici literare și alte publicații din presă, a monografiilor. În cadrul studiului se conturează figura unui director-manager conștient și pregătit, care influențează și educă comunitatea prin tehnici sofisticate, prin controlarea comunicării. Aflăm date despre obiceiurile de distracție teatrală, despre tendințele teatrului maghiar din Cluj de popularizare a rezultatelor teatrului european.

Representation and theatrical paragons of the 19th century Hungarian Theatre reflected in the career of a mediocre yet important actress, named Komlóssyné Czégényi Erzsébet

Komlóssyné Czégényi Erzsébet achieved her theatrical successes being the wife of a very significant theatre director, Komlóssy Ferenc. Owing to their merits they were invited in 1838 to the Pest Hungarian Theatre. Here they suddenly had to face the rigorous theoretical and everyday fights of conceptions and practice. Komlóssyné's fate reflects some of the main tendencies of the forming Hungarian theatre of the Reform Age.

Reprezentare și idealuri teatrale în sec. 19. reflectate prin câteva momente marcante din cariera teatrală a actriței Komlóssyné Czégényi Erzsébet

Cariera actriței Komlóssyné Czégényi Erzsébet a decurs paralel cu cea a soțului său care a fost directorul a mai multor trupe teatrale. Datorită meritelor cuplul a fost invitat la Teatrul Maghiar din Pest, unde au ajuns în intersecția luptelor teoretice și practice pentru un institut caracterizat prin idealuri stricte. Soarta actriței (marcată prin succese și averse) reflectă tendințele teatrului maghiar din secolul al 19-lea.

Lakatos Aliz

Lakatos Aliz (1991) is a PhD student at Hungarian Studies Doctoral School of Babeș-Bolyai University. She obtained bachelor's (2010-2013) and master's degree (2014-2016) at Faculty of Letters with the following specialities: Hungarian Language and Literature – Finnish Language and Literature, Studies of Hungarian Linguistics and Literature. Her field of research are sociolinguistics, contactology, Hungarian slang.

Lakatos Aliz (1991) este student doctorand la Școala Doctorală Studii de Hungarologie în cadrul Universității Babeș-Bolyai. Și-a terminat studiile de licență (2010-2013) și masterat (2014-2016) la Facultatea de Litere (UBB) cu specializările limbă și literatură maghiară – limbă și literatură finlandeză, studii de lingvistică și literatură maghiară. Domenii de cercetare: sociolingvistică, contactologie, argoul maghiar.

The Use and Interpretation of Slangs of Young People from Cluj-Napoca

Using the results of a questionnaire I firstly analyse how the young people (secondary school students, university students) from Cluj-Napoca interpret the concept of slang. It is worth looking at the existing definitions (e.g. textbooks, internet) and how their interpretations differ/ resemble. On the other hand, my research also covers the use of specific language data that were included in the questionnaire.

Folosirea și interpretarea slangurilor de către tinerii clujeni

Folosind rezultatele unui chestionar, analizez în primul rând modul în care tinerii (studenți și elevi) din Cluj-Napoca interpretează conceptul de slang. Sunt de observat definițiile acestuia (ex. manuale, internet) și modul în care interpretările tinerilor diferă/seamănă cu acestea. Pe de altă

parte, cercetarea mea acoperă utilizarea unor date lingvistice care au fost incluse în chestionar.

The stylistic value of the loan words in the Hungarian slang

In this study, I search through a questionnaire the stylistic quality of the slangs and loan words, respectively the use of these words in contexts appeared on the internet. First of all, I analyse the fact that the group of communicators uses the researched words, and then consult the results of the questionnaire with reference to social and linguistic variables. Finally, I present those stylistic features which communicators have found fit for the words analysed and how they differ in reference to data appeared on the internet.

Valoarea stilistică a cuvintelor împrumutate în argoul maghiar

În studiul de față, cercetez prin intermediul unui chestionar, calitatea stilistică a cuvintelor de argou și cele împrumutate, respectiv folosirea acestora în contextele apărute pe internet. În primul rând, analizez faptul că grupul de comunicatori folosește cuvintele cercetate, iar mai apoi consult rezultatele sondajului cu privire la variabilele sociale și lingvistice. În final, prezint acele caracteristici stilistice, pe care comunicatorii le-au considerat potrivite pentru cuvintele analizate și modul în care acestea diferă prin intermediul datelor apărute pe internet.

Máté István

István Máté was born in Cluj on June 15, 1974. He graduated the Reformed High School of Cluj-Napoca in 1999, and in the same year he was admitted to the Protestant Theological Institute, which he graduated in 1997. Between 2004 and 2008, he took the courses of the Faculty of Sociology and Social Work at the Babeș-Bolyai University, in social anthropology. This was followed by a master's degree in Applied Sociology for the Management of Public Institutions and NGOs between 2010 and 2012. Since 2013 he has been a PhD student at the Babeș-Bolyai University, Faculty of Letters, Hungarian Studies. Currently he serves as a pastor at the Reformed Church of Florești, Cluj.

István Máté s-a născut în Cluj-Napoca la data de 15. 06. 1974. A luat bacalaureatul la Liceul Teologic Reformat din Cluj-Napoca, promoția 1992. În același an a fost admis la Institutul Teologic Protestant, absolvind în 1997. În 2008 a dat licența în Antropologie Socială la Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială. A urmat

cursurile de masterat la aceeași facultate în Managementul ONG-urilor între 2010 și 2012. Începând cu 2013 este doctorand la UBB Facultatea de Litere, Școala Doctorală de Studii de Hungarologie. În prezent este preot reformat în Florești, Cluj.

Economic relations in the everyday life of the Protestant communities in the Călata area

The economic activity of parishes in Călata area has been constantly changing according to the actually current political systems. The number of economical cues that became inflexible before the change of the political system suddenly increased after 1989, and brought great challenges to the clergy. Different approaches developed according to where the focus points of the ministers' work were placed on. Some of them have had great enthusiasm for reconstruction, others focused on "spiritual" tasks. Available financial and human resources also determine the everyday life of the church. The economic self-reliance requires external, ecclesiastical and secular support of local church units.

Relații economice în viața cotidiană a comunităților protestante din Zona Călata

Activitatea economică a bisericilor din Călata s-a schimbat în mod constant în funcție de sistemele politice tocmai aflate la putere. Numărul rolurilor economice foarte rigide înainte de schimbarea sistemului politic au crescut brusc după 1989, aducând încercări semnificative preoților. S-au format diverse atitudini în funcție de gradul de importanță acordat de pastori în cadrul activității lor. Unii au început reconstrucția bisericii cu entuziasm, pe când alții și-au concentrat activitatea pe sarcinile "sufletești". Resursele financiare și umane disponibile au un impact major asupra bisericii. În scopul autoîntreținerii economice, unitățile bisericesti locale au nevoie de sprijin extern, bisericesc și lumești.

Szabó Emília

Szabó Emília has been studying at Babeș-Bolyai University: BA student Faculty of Letters, Hungarian-German languages (2007–2011), and as MA student at Studies of Hungarian Linguistics and Literature (2011–2014). Since 2016 is she PhD-student at Faculty of Letters, Hungarian Studies.

Szabó Emília a terminat Facultatea de Litere, specializarea limba și literatura maghiară-germană (2007–2011), după care a urmat cursul de

masterat de Studii de lingvistică și literatură maghiară (2011–2014), iar din 2016 este studentă la Școala Doctorală Studii de Hungarologie al UBB.

Preliminary studies related to poetic work of Emil Buczy

Emil Buczy (1782–1839) was a catholic priest, professor, scientist, astronomer and Hungarian poet. In this work I will try to find out more about the relations between the authors who had contact with Buczy. I will study their manuscripts to find out more about their cultural contacts and influences on the poetic work of Emil Buczy.

Cercetări preliminare legate de opera poetică a lui Emil Buczy

Emil Buczy (1782–1839) a fost preot romano-catolic, profesor, om de știință, astronom și poet maghiar. Pe baza manuscriselor prezenta lucrare încearcă să afle relațiile dintre autorii care au influențat opera poetică a lui Buczy Emil, legătura dintre personalitățile aparținând diferitelor cercuri culturale.

Szövérfi Erika

Szövérfi Erika graduated at Târgu-Mureș in 2010. Then she graduated from the Babeș–Bolyai University with a BA and MA qualification in Hungarian Language and Literature. She is currently a second-year PhD-student at Babeș–Bolyai University of Cluj-Napoca, as well as a Hungarian language teacher at the Nicolae Bălcescu Gymnasium of Târgu-Mureș. Her field of research is the history of Hungarian language and (historical) social pragmatics.

Szövérfi Erika. Autorul a absolvit liceul în Tg-Mureș în anul 2010. După care a absolvit cursurile de limbă și literatură maghiară la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. În prezent este profesor de limbă și literatură maghiară la Școala Gimnazială Nicolae Bălcescu din Tg-Mureș, și este studenta Școlii Doctorale de Hungarologie (UBB) din Cluj-Napoca. Domeniul ei de cercetare este istoria limbii maghiare și socio-pragmatica.

The functions of particle „csak” as discourse marker in Mihály Teleki’s correspondence

This article intends to present the roles of *csak* ‘only’ in social pragmatic viewpoint. The first part of the article focuses on the definition of *discourse markers*. The second and main part of the article is an analysis of the different roles and meanings of *csak* in Mihály Teleki’s corre-

spondence between January and April of 1664. As a result of the analysis, in the 17th century the *csak* is starting to become *discourse marker*.

Funcțiile particulei „csak” ca marcator discurs în corespondența lui Mihály Teleki

În acest articol prezint rolurile cuvântului *csak* 'numai' din punct de vedere socio-pragmatic. În prima parte a articolului accentul se pune pe definiția termenului *marcator discursiv*. Cea mai mare parte este alcătuită din analiza rolurilor diferite ale cuvântului *csak* în corespondența lui Mihály Teleki între lunile ianuarie–aprilie a anului 1664. În urma analizei putem observa că *csak* într-un sfert din cazuri are o nuanță pragmatică, adică a început un proces de a deveni marcator discursiv.

Vincze Eszter

Eszter Vincze was born in 1987, she is a teacher in Gyergyószentmiklós. She studied Hungarian–German and Philosophy at the Babeș-Bolyai University. She got a Master's Degree in German pedagogy and Hungarian Literature and Linguistic. At the moment she is studying Baroque literature in the PhD school. She is examining the topic of justification in Péter Pázmány's work.

Eszter Vincze s-a născut în 1987, este profesoară în Gheorgheni. A studiat la Universitatea Babeș-Bolyai la specializările maghiară–germană și filosofie. Are diplomă de masterat în didactica limbii germane și în limba și literatura maghiară. Studiază literatura din epoca barocă în cadrul specializării PhD. Tema de cercetare este îndreptățirea în operele lui Péter Pázmány.

Îndreptățirea în diferitele volume ale operei Kalauz și în predicile lui Péter Pázmány

Tema cercetării este îndreptățirea în volumul al XII-lea din opera *Kalauz* scrisă de Péter Pázmány. Autorul a examinat și celelalte cărți din *Kalauz* și predicile lui Pázmány. Lucrarea prezintă recurențele și diferențele semantice ale acestor apariții.

Disszertációk, tézisek

Bóné Éva

Geleji Katona István prédikációi: szövegalkotás, teológia és retorikai kérdések a *Váltság titkában* (2017)

Szerző: Bóné Éva; a disszertáció irányítója: dr. Gábor Csilla egyetemi tanár; a védés éve: 2017; opponensek: dr. Bartók István habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest; dr. Buzogány Dezső egyetemi tanár, Protestáns Teológiai Intézet, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár; dr. Imre Mihály egyetemi tanár, Debreceni Tudományegyetem.

Az értekezés alapját Geleji Katona István *Váltság titka* című háromkötetes műve képezi, amely összesen 228 prédikációt tartalmaz. A disszertáció feltárási és értelmezési kísérlet, amelynek elsődleges célkitűzése a kötet filológiai, teológiai vizsgálata retorikai és bibliai hermeneutikai szempontból.

A disszertáció 6 fejezetből áll. Az első fejezet összegzi a Geleji Katona-kutatás előzményeit, eredményeit, valamint a róla szóló értékeléseket. A második fejezet Geleji Katona életrajzának körvonalazására, pontosítására és kiegészítésére vállalkozik. A harmadik fejezet az ortodoxia és puritanizmus jellemvonásainak a vizsgálatát végzi el. A teológiai irányzatok működését a kötet prédikációinak konkrét elemzése során értékeli és hasznosítja. A negyedik fejezet Geleji Katona irodalmi hagyatékának a feltárását kezdi meg. Először a *Váltság titka* három volumenének a leírását végzi el, majd elemzi az előljáró beszédeket. Itt tér ki a *Titkok titka* című kötet paratextuális értelmezésére is. Az ötödik fejezet kísérlet a prédikáció műfaji meghatározására, valamint a prédikációkat átjáró ortodox stílusnak és lelkiségi elemeknek a megragadására. Az eredményeket szövegpéldán, *Az Úr Christusnak veg-vatsorajarol* szóló XVI. prédikáció elemzésén méri le. A hatodik fejezet a prédikációk különböző szempontú elemzésével foglalkozik. A szerző exemplumhasználati szokásait vizsgálja, aztán a prédikációk ortodox és/vagy puritán vonásaira figyel. Itt kutatja a prédikációkban fellelhető képes beszéd nyomait, a bibliai metaforákat. Részletesen foglalkozik a kötetekben megjelenő polémia vizsgálatával is.

A disszertáció összegzéssel, kitekintéssel és részletes bibliográfiával zárul.

Predicile lui István Geleji Katona: compoziția textului, teologie și probleme retorice în „Váltság titka”

Lucrarea de față are la bază opera lui Istvan Geleji Katona, intitulată *Váltság titka*, care conține 228 de predici, grupate în trei volume. Disertația este o încercare de explorare și interpretare, având ca obiectiv principal analiza filologică și teologică a volumului din punct de vedere retoric și hermeneutic.

Disertația este structurată pe șase capitole. Primul capitol prezintă cercetările prealabile referitoare la Geleji Katona, rezultatele acestora și evaluările realizate de cercetători. Capitolul al doilea își propune să prezinte biografia lui Geleji Katona, cu completările și lămuririle necesare. În capitolul al treilea este efectuată analiza caracteristicilor ortodoxiei și ale puritanismului. Modul de manifestare a diferitelor curente religioase sunt valorificate în mod concret în cursul analizei predicilor. Capitolul al patrulea reprezintă începutul explorării moștenirii literare a lui Geleji Katona. În prima fază capitolul prezintă o descriere a volumelor lucrării *Váltság titka*, care este urmată de analiza prefetei aceleași lucrări. Aici este prezentată și interpretarea paratextuală a volumului *Titkok titka*. Capitolul al cincilea reprezintă o încercare de definire a caracteristicilor predicii ca specie literară, totodată o încercare de a surprinde elementele spiritualității și stilului ortodox. Rezultatele sunt cvantificate prin analiza unui text, predica *Az Úr Christusnak veg-vatsorajarol*, din secolul al XVI-lea. Capitolul al șaselea abordează analiza predicilor pe baza unor criterii diferențiate. Pe de o parte sunt examinate exemplele utilizate de autor, pe de altă parte caracteristicile când puritane, când ortodoxe a predicilor. În cadrul acestui capitol mai sunt analizate imaginile ilustrative, de origini biblice și polemicile, omniprezente în volume.

Disertația se încheie cu o concluzie și o bibliografie amănunțită.

Geleji Katona István's Sermons: Text Creation, Theological and Rhetorical Questions in *Váltság titka*

The present thesis focuses on a three-volume work entitled *Váltság titka* written by Geleji Katona István, consisting of 228 sermons. This study is an attempt to explore and interpret Geleji's works, its major objective is the philological and theological investigation of the volumes applying a rhetorical and biblical hermeneutical approach.

The dissertation consists of six chapters. The first chapter summarizes the antecedents and conclusions of the Geleji Katona-research, and re-

views the appreciations about the author. The second chapter is an attempt to outline, particularise and complete Geleji Katona's biography. The third chapter looks into the particularities of the orthodoxy and puritanism. The dynamics of these theological trends is evaluated and exploited in the course of analysing the sermons. The fourth chapter begins to explore Geleji Katona's literary legacy. First it provides an overview of the three volumes, then it analyses the prologues and interprets the paratexts of the *Váltság titka*. The fifth chapter attempts to define the literary genre of the sermons and to grasp the orthodox style and spirituality that interweave the texts. The findings are illustrated and measured with the help of the analysis of the XVIth sermon entitled *Az Úr Christusnak vegvatsorajarol*. The sixth chapter deals with the analysis of the sermons from different points of view. It examines the author's use of exemplums in his sermons, it also looks into the orthodox and/or puritan features of the sermons. This chapter explores the traces of figurative language and biblical metaphors found in the sermons. It also investigates in details the polemic present in the writings.

Finally, the dissertation ends with a summary, an outlook and an elaborate bibliography.

Csibi László

Gróf Teleki Samu Afrikában. A felfedezőút írásos és képi hagyatéka (2018)

Szerző: Csibi László; a disszertáció irányítója: dr. Cseke Péter egyetemi tanár; a védés éve: 2018; opponensek: dr. Borsos Balázs tudományos tanácsadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest; dr. Ștefan Dorel Găină egyetemi tanár, Képzőművészeti és Formatervezési Egyetem, Kolozsvár; dr. Pál Judit egyetemi tanár, Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

A dolgozat a széki Teleki család egyik legismertebb tagjának, Teleki Samu gróf – nem érdemtelenül – élete fő művének tekintett kelet-afrikai felfedezőútjáról származó képi és írásos dokumentumok kutatására és feldolgozására vállalkozik. A disszertáció interdiszciplináris monográfia, amely a Teleki Samuval kapcsolatos írott forrásokat gyűjti össze, elsősorban korának sajtójából és a levéltári iratokból, valamint a magyar nyelven megjelent publikációkból; a Teleki Samu által vezetett afrikai expedíció írásos emlékeit, valamint a képi hagyatékát vizsgálja.

A disszertáció 7 fejezetből áll. Az első fejezet a Teleki Samu kutatás fontosságát, az értekezés célkitűzéseit, forrásait, módszereit és a várható eredményit mutatja be. A második fejezet kitér a gróf felfedezőútjának visszhangjára, felsorolja útítársa, Ludwig von Höhnelt könyvén alapuló publikációkat, a Teleki Samu expedícióját tárgyaló hazai és nemzetközi szakirodalmat, számba veszi az elmúlt száz év során a gróf által korábban bejárt vidékekre szervezett újabb utazásokat, valamint a gróf munkásságának emléket állító audiovizuális műveket. A harmadik fejezet a gróf életrajzának megírására vállalkozik, különböző egységekre bontva foglalkozik az Afrika-kutatóként ismert Teleki Samuval, vizsgálja sokrétű tevékenységét, életpályájának különböző szakaszain keresztül: a sáromberki Teleki családot, Teleki Samut, a katonát és a politikust, Teleki Samu és Rudolf főherceg kapcsolatát, Teleki Samu útját a görgényi vadászatoktól Afrikáig, Teleki Samu életét és utazásait az afrikai expedíciót követően, Teleki Samu utolsó éveit és hagyatékát. A negyedik fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek lehettek Teleki gróf indítékai afrikai útjának szervezésében. Az ötödik fejezet a Teleki Samu kelet-afrikai felfedezőútjáról származó írásos dokumentumok feltárását tűzte célul, ezek közül is kiemelt figyelmet szentelve a két, Egyesült Államokba került kiadatlan naplójára, valamint a kolozsvári levéltár gyűjteményéből a kutatás során feltárt, rokonával folytatott afrikai levelezésére. A Teleki Samu által vezetett expedíció néprajzi és földrajzi téren elért eredményei mellett a fényképezést történetében is jelentős nyomot hagyott. Fennmaradt gyűjteménye az egyetemes fotótörténelem része, számos egyedi példányával. Ennek az örökségnek feltárására és vizsgálatára vállalkozik a hatodik fejezet.

A disszertáció összegzéssel, a kolozsvári Román Állami Levéltár Teleki gyűjteményében található képek és fényképek részletes listájával és bibliográfiával zárul.

Contele Sámuel Teleki în Africa. Patrimoniul de documente al expediției

Teza constituie o reîntoarcare în timp, de peste un secol, la călătoria lui Sámuel Teleki în Africa, la interesul pe care aceasta l-a generat pe plan internațional, dar și la viața personală, familială și socială a contelui. Lucrarea este, așadar, o monografie cu caracter interdisciplinar și vizează investigarea documentelor scrise – în principal articole din presa scrisă a epocii –, documente din publicațiile apărute în deceniile trecute precum și patrimoniul de documente și de fotografii realizate de conte în Africa de Est, aflate în diferite arhive.

Lucrarea este structurată în șapte capitole, dintre care primul și ultimul sunt introducerea respectiv concluziile lucrării. Al doilea capitol relatează ecurile naționale și internaționale ale expediției, trece în revistă numeroasele lucrări din literatura de specialitate care au fost bazate pe cartea lui Ludwig von Höhnel, dar și călătoriile din ultimul secol organizate pe urmele expediției lui Sámuel Teleki. În plus, sunt enumerate lucrările audiovizuale dedicate operei contelui. Capitolul III se angajează în realizarea biografiei contelui. Am reconstituit viața contelui Teleki în câteva subcapitole, precum: contextul familiei Teleki de Dumbrăvioara în care acesta s-a născut, cariera sa militară și politică, prietenia cu moștenitorul Coroanei Austro-Ungare, Arhiducele Rudolf, călătoria în Africa de Est și importanța expediției, iar la final ultimii ani ai lui Sámuel Teleki și moștenirea materială și culturală lăsată de acesta. Capitolul IV caută răspuns la întrebarea, care a fost motivația contelui Sámuel Teleki în organizarea expediției în Africa De Est. Capitolul V este dedicat documentelor scrise care țin de realizarea majoră a vieții lui Sámuel Teleki, expediția în Africa de Est. Unul dintre cele mai valoroase documente referitoare la călătorie este jurnalul contelui, document care se păstrează, în acest moment, la biblioteca Michigan State University din Statele Unite ale Americii, sau scrisorile trimise de conte din diferite puncte ale expediției; în cercetările noastre, am descoperit în arhivele clujene această corespondență, care nu mai fusese studiată de nimeni anterior. Pe lângă realizările geografice și etnografice, expediția însumează un patrimoniu valoros – în parte, inedit – alcătuit dintr-o serie de fotografii realizate pe parcursul acestei aventuri, colecție studiată în arhiva clujeană. Capitolul VI al tezei se ocupă de scoaterea în evidență și organizarea patrimoniului de fotografii. Disertația se încheie cu Concluzia, cu lista detaliată a fotografiilor din Fondul Familial Teleki de Dumbrăvioara, precum și celor din Arhivele Naționale ale României, Serviciul Cluj și cu o bibliografie amănunțită.

Count Sámuel Teleki's expedition in Africa: the heritage of documents and photographs.

This thesis is a trip back in time in the past century to the expedition lead by Sámuel Teleki in Africa, highlighting the importance of his expedition at international level, and also to the private life, family life and social life of the Count. Therefore, the present paper is an interdisciplinary monograph focusing on the written documents – mainly press articles –, on the documents published and, on the photos, and documents drafted by the Count in East Africa and stored in various archives. The dissertation consists of seven chapters. The first and last chapters present

the Introduction and the Conclusions. The second chapter focuses on the expedition's national and international impact, and presents the various papers building the specialized literature based on the book of Ludwig von Höhnel. The expeditions undertaken in the last century on the footsteps of Sámuel Teleki are also described. Furthermore, the audio-visual materials dedicated to the Count's works are also mentioned. The third chapter presents the Count's biography. Based on the biographical model provided by David G. Mandelbaum we managed to rebuild and organize Count Teleki's private life in several subchapters, for example: The context of the Teleki family in Dumbrăvioara, nowadays Romania, in which the Count was born, his military and political career, his friendship with Archduke Rudolf, the heir of the Austro-Hungarian Crown, his trip to East Africa and the importance of his expedition, the last years of Sámuel Teleki and his cultural heritage. The fourth chapter aims at identifying Count Sámuel Teleki's motivation to organize the expedition to East Africa. The fifth chapter is dedicated to the written documents concerning Sámuel Teleki's greatest achievement, his expedition to East Africa. One of the most valuable documents concerning the expedition is the Count's diary written in that given timeframe, the document being currently stored at Michigan State University Library, the United States, and the letters sent by the Count during the expedition to the family. Our research has led to the discovery of these letters in the Archives located in Cluj-Napoca, Romania, and we are certain that these letters had not been studied by anyone before. Beside the geographical and ethnographical achievements, the expedition included a valuable heritage - partially genuine - consisting of a series of photos taken during the adventure; this collection may be studied in the Archives located in Cluj-Napoca, Romania. The sixth chapter of the thesis highlights the photographic heritage and presents it in an organized manner. The dissertation ends with a summary, a detailed list of photos of "Teleki de Dumbrăvioara" Collection from the Romanian National Archives in Cluj-Napoca and an extensive Bibliography.

Demeter Volkán Júlia

„Az orthodoxa eklézsia egyik méltatlan tanítója.” Szathmárnémethi Mihály magyar nyelvű könyvei: retorika- és teológiatörténeti megközelítés (2018)

Szerző: Demeter Volkán Júlia; a disszertáció irányítója: dr. Gábor Csilla egyetemi tanár; a védés éve: 2018; opponensek: dr. Bartók István habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest; dr. Csorba Dávid, főiskolai docens, Sárospataki Református Teológiai Akadémia; dr. Sipos Gábor egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

Az értekezés Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) tíz magyar nyelvű kötetének adekvát elemzésére törekszik. A kötetek a 17. századi protestáns kegyességi irodalom kortársak által is elismert művei: vitairat-, exegézis-, prédikáció- illetve imádságos kötetek. Az értekezés olyan kutatás eredményeit mutatja be, amely igazodik a szövegek és az aktuális értelmezési irányvonalak által kijelölt nyomvonalhoz. Így a következő tematika kerül mélyrehatóbb bemutatásra: a szerző és szövegeinek recepciótörténete, a közösségi és énreprezentációs eljárások, a felekezeti identitás reprezentációs módjai, az eszményi keresztény portréja (református ortodoxia és puritanizmus), a lelkész szerepértelmezése, a prédikációs és az imádságos kötetek használati módja.

A kutatás egyik fő következtetése az, hogy Szathmárnémethi kora művelt, ismert és elismert szerzője volt. Az irodalomtörténeti gondolkodás változásával szövegei kisodródtak az irodalmi köztudatból. A tudományosság a 20. ill. 21. században kezdett ismét szövegeire tekinteni. Történészek, teológusok, irodalomtörténészek kezdik újra felfedezni ennek az írásos hagyatéknek az értékét.

A tanulmányozott kötetek főszövegeit körülvevő paratextusok is a protestáns lelkipásztor műveltségét bizonyítják. Ezek a szövegek a korban előírt retorikai szabályoknak felelnek meg, pontosan eligazítják a mindenkori olvasót afelől, hogy a kézbevett kötetet hogyan kell használnia, arról tanúskodnak, hogy a szöveget író szerző és mecénása milyen viszonyt ápolt, reprezentálják a szerzőt és közösségét.

Az elemzett prédikációk, imádságok, bibliai szövegértelmezések, vitairatok akkurátus munka eredményei, amelyek a hitelveket és a keresztény

erkölcsöt írják le mélyen biblikus és didaktikus nyelven. Nem meglepő tehát, hogy Szathmárnémethi lelkipásztori szerepét tanításként értelmezi.

**“Un învățător nevrednic al eclesiei orthodexe (protestante).”
Cărțile în limba maghiară ale lui Szathmárnémethi Mihály:
abordare retorico-teologică**

Teza de doctorat prezintă analiza textelor devoționale ale autorului-preot Szathmárnémethi Mihály (1638–1689). Analiza se concentrează asupra cărților apărute în limba maghiară. Tematica cercetării se compune din următoarele iteme: istoria receptării scriitorului precum și a operei sale, modul de reprezentare a comunității și al eului, modul de reprezentare al identității religioase, portretul creștinului ideal (ortodoxie reformată și puritanism), definirea rolului preotului în formarea comunității, modul de folosire al volumelor de predici, de rugăciuni. În urma cercetării se poate concluziona că scriitorul-preot a fost un autor erudit și recunoscut la vremea sa. În secolele următoare textele sale nu au fost studiate, doar numele lui și titlurile volumelor scrise de el au fost notate în diferite enciclopedii de specialitate. La sfârșitul secolului 20. și începutul secolului 21. cercetătorii au început să studieze volumele scrise de autori periferizați. Astfel, interesul față de operele lui Szathmárnémethi este în creștere. Totuși, cei care au studiat textele lui, nu au studiat opera sa într-un mod sistematic, ci au folosit textele sale pentru a întregi subiectele studiate (de ex. noțiunea martirologiei sau modul de expunere istorică a preoților persecutați). Paratextele volumelor (adică: introducerile, scrisorile dedicate) reflectă erudiția autorului: el se conformează regulilor retorice prescrise. Predicile, rugăciunile și textele de exegeză biblică au fost redactate conform regulilor omileticilor. Ele prezintă noțiunile de bază ale credinței creștine și morala creștină. Preotul se autodenumește ca învățător.

**“An Unworthy Teacher of the Orthodox (Protestant)
Ecclesia”. Hungarian Books by Szathmárnémethi Mihály: a
Rhetorical-Theological Approach**

The doctoral dissertation presents the analysis of the devotional texts of the priest-author Szathmárnémethi Mihály (1638-1689). The analysis focuses on his Hungarian books. The theme of the research consists of the following items: the history of the reception of the writer as well as his work, the way of representing the community and the self, the way of representation of the religious identity, the portrait of the ideal Christian

(reformed orthodoxy and puritanism), the role of the priest in the formation of the community, how to use the volumes of sermons, prayers. As a result of the research it can be concluded that the priest-writer was an erudite and acknowledged author in his time. In the following centuries his texts were not studied, only his name and the titles of the volumes he wrote were noted in various specialized lexicons. At the end of the 20th c. and the beginning of the 21th c. researchers have begun to study the volumes written by authors whom works weren't studied. Thus, the interest in Szathmárnémethi's writings is increasing. However, those who studied his texts did not study his work in a deep way but used his texts to complete the subjects they studied (eg the notion of martirology or the way of historical exposure of the persecuted priests). The paratexts (ie, introductions, dedicatory letters) reflect the author's erudition: he complies with the prescribed rhetorical rules. In these paratexts they represent their community and themselves. Sermon-, prayerbooks and biblical exegesis have been drafted according to homiletic rules. They present the basic notions of Christian faith and Christian morality. The priest himself calls himself a teacher.

Dohi Zsuzsánna

A 17. század kegyességi fordításirodalmának egyik jellegzetes példája: Pápai Páriz Ferenc *Pax*-sorozatának rekontextualizációja (2018)

Szerző: Dohi Zsuzsánna; a disszertáció irányítója: dr. Gábor Csilla egyetemi tanár; a védés éve: 2018; opponensek: dr. Egyed Emese egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár; dr. Hargittay Emil egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Kiemelt Felsőoktatási Intézmény, Budapest; dr. Tóth Zsombor tudományos főmunkatárs, MTA BTK, Irodalomtudományi Intézet, Budapest.

Amint a cím is mutatja – *A 17. század kegyességi fordításirodalmának egyik jellegzetes példája: Pápai Páriz Ferenc Pax-sorozatának rekontextualizációja* – doktori dolgozatom vizsgálati alapját Pápai Páriz Ferenc (Dés, 1649. május 10. – Nagyenyed, 1716. szeptember 10.) életművének egy jól körülhatárolt szelete képezi, a *Pax*-sorozat kötetei: *Pax Animae* (1680), *Pax Corporis* (1690), *Pax Aulae* (1696), *Pax Sepulcri* (1698), *Pax Crucis* (1710). Léteznek ugyan tudománynépszerűsítő forráskiadások, illetve korábbi irodalomelméleti irányzatok jegyében született életrajz-központú értelmezések, melyek Pápai munkásságának teljes feldolgozását

túzték ki célul, és ezzel lemondtak az egyes szövegek alaposabb vizsgálatáról, azt azonban kétségek nélkül jelenthetem ki, hogy az általam körülhatárolt korpusz egységes vizsgálatára eddig nem került sor. A sorozat egyes darabjai tematikájuk, műfajiságuk, forrásaik révén különálló szövegekként tételezhetők, egymáshoz való viszonyuk, sorozatként való működésük tanulmányozása is figyelemreméltó eredményekhez vezethet. Ugyanakkor kiindulópontként használva az irodalomtörténetben fordításokként való kanonizáltságukat, a szövegek rekontextualizációjára törekedve öt alapvető kérdésre kerestem a választ: Ki az, aki fordít (milyen eszmei, kultúrtörténeti háttérrel rendelkezik a fordító)? Milyen szándékkal fordít? Mit fordít? Kinek fordít? Hogyan fordít?

A két alapszemponthoz, azaz a fordítás és sorozat jelleget egyesítve tehát dolgozatom célja kettős. Egyrészt a kötetek egyéni tanulmányozására törekszem: forrásaik, a fordítás mikéntjének és az ebből fakadó minőségi változások ismertetésére; a kötetek szerzői peritextusainak (ajánló levelek, előljáró beszédek, méltató alkalmi költemények) és törzsszövegének eszme-, mentalitás- és műfajtörténeti, illetve retorikai/szerkezeti vizsgálatára. Másrészt kérdéseket fogalmazok meg, és igyekszem válaszokat keresni a sorozat létrejöttével, ugyanakkor működésével, olvashatóságával, a köteteknek egymáshoz való viszonyulásával, a *Pax*-sorozat alapkonceptiójával kapcsolatban.

Un exemplu caracteristic al literaturii devoționale din secolul al XVII-lea: recontextualizarea volumelor *Pax* ale lui Pápai Páriz Ferenc

Conform titlului – *Un exemplu caracteristic a literaturii devoționale din secolul al XVII-lea: recontextualizarea volumelor Pax ale lui Pápai Páriz Ferenc* – volumele studiate fac parte din opera vastă a lui Pápai Páriz Ferenc (Dej, 10 mai 1649 – Aiud, 10 septembrie 1716): *Pax Animae* (1680), *Pax Corporis* (1690), *Pax Aulae* (1696), *Pax Sepulcri* (1698), *Pax Crucis* (1710). Cercetătorii țin cont de Pápai mai ales datorită dicționarului *Dictionarium* utilizat frecvent, sau datorită lucrării medicinale de mare succes *Pax Corporis*. S-au realizat lucrări bazate pe unele dintre volumele *Pax* cu dorința de a populariza literatura secolului al XVII-lea, sau lucrări științifice scrise conform unor metodologii ale teoriei literare axate mai ales pe viața autorului, care și-au propus prelucrarea completă a operei lui Pápai, dar care, până la urmă, au renunțat la interpretarea detaliată a textelor. Volumele seriei reprezintă texte individuale atât din punctul de vedere al temei, al genului, cât și al surselor fiind vorba de niște traduceri

(adaptări pragmatice), însă cercetarea lor ca serie de cărți poate aduce rezultate de seamă.

Datorită celor două repere de bază, adică faptul traducerii și ideea de serie, scopul lucrării este dublu. Pe de o parte, volumele sunt cercetate individual: sursele lor, modalitatea traducerii și schimbările calitative rezultate; cercetarea paratextelor (prefață, recomandări, versuri apreciative) și a textelor în sine din punctul de vedere al istoriei ideilor, al mentalității și genurilor, respectiv interpretarea retorică-poetică a acestora. Pe de altă parte, formulez întrebări și ofer răspunsuri privind modul cum s-a format această serie de cărți, relația dintre aceste volume, de asemenea probleme legate de modul cum aceste cărți predominant devoționale au fost citite, utilizate.

A Characteristic Example of Devotional Literature from the 17th Century: Recontextualising the *Pax* Volumes of Pápai Páriz Ferenc

According to the title *A Characteristic Example of Devotional Literature from the 17th Century: Recontextualising the Pax Volumes of Pápai Páriz Ferenc* the studied volumes are part of the Pápai Páriz Ferenc's works (Dej, 10th May 1649 – Aiud, 10th September 1716): *Pax Animae* (1680), *Pax Corporis* (1690), *Pax Aulae* (1696), *Pax Sepulcri* (1698), *Pax Crucis* (1710). Scientific researchers take into account Pápai mostly thanks to his well-known *Dictionarium* and to his highly successful medical book, *Pax Corporis*. There have been done studies based upon some of the *Pax* books with the purpose to popularise the 17th century devotional literature, or scientific works written according some methodologies based upon the life of the author, which proposed to complete the interpretation of Pápai's works, but which didn't fulfil the deep interpretation of the texts. The volumes represent individual works from the point of view of the discussed themes, their genre, as well as their sources, but their research as parts of a well-thought series could bring some important results.

Therefore, due to the two main benchmarks, that is the fact of the texts being translations (pragmatic adaptations) and the idea of them belonging to a series, my study has a double purpose. On one hand, the volumes are individually studied: their sources; translation methods and quality changes resulted from them; paratext (prefaces, dedicational letter, appreciative verses) and the main text body research from the point of view of the history of ideas, mentality and genre, as well as their rhetorical-poetical interpretation. On the other hand, I planned to ask some ques-

tions and to offer hypothetical answers regarding the way this series of books was formed, the relation among them, as well as problems connected to the way the books were read and used.

Makkai Júlia Anna

Erdély arcai. Sikerkönyvek Erdély-képe (2017)

Szerző: Makkai Júlia Anna; a disszertáció irányítója: dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanár; a védés éve: 2017; opponensek: dr. Szirák Péter egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Debrecen; dr. Tapodi Zsuzsa egyetemi docens, Sapientia EMTE, Csíkszereda; dr. Vincze Hanna Orsolya egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

A dolgozat az Erdélyről szóló kortárs és huszadik századi, továbbá népszerű (populáris) és szépirodalmi igényű szövegekben állandósult motívumokat vizsgálja, amelyek az Erdély-kép létrehozásában érvényesíthetők. A kutatásban a szépirodalom mint médiatermék jelenik meg, a kutatás azt próbálja tetten érni, hogy milyen formában történik az Erdély-reprezentációk létrehozása, népszerűsítése és a létrehozott reprezentáció milyen formában befolyásolja a terek megítélését. Ezzel egy olyan téma jött létre, amely a márkázás alkalmazott munkafolyamatai és az irodalmi szövegelemzés határpontján helyezkedik el.

Az alábbi irodalmi alkotások képezik az elemzés tárgyát: Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. I–III. Harmadik kiadás. Budapest, Helikon, 2012; Cserna-Szabó András: *Szíved helyén épül már a halálcsillag*. Budapest, Magvető, 2013; Dragomán György: *Máglya*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2016; Méhes György: *Kolozsvári milliomosok*. Budapest, Ulpus, 2008; Tompa Andrea: *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben*. Pozsony, Kalligram, 2013; Ugron Zsolna: *Úrilányok Erdélyben*. Budapest, Ulpus, 2010.

Az elemzésre szánt könyvek kiválasztásának szempontjait azok az Erdélyről szóló identitásdiskurzusok adták, amelyeket a magyarországi társadalmi közbeszéd termelt ki és forgalmaz. A dolgozat célja olyan reprezentációk beazonosítása, amelyek ellentmondanak és eltávolodnak a Feischmidt Margit és szerzőtársai, valamint a György Péter által kifejtett és értelmezett nosztalgikus-mitikus Erdély-képnek/képtől. A dolgozat arra kérdez rá, hogy milyen más jellegű Erdély-képeket forgalmaz a magyar irodalom.

A kiválasztott könyvek elemzése skálaszerűen viszonyul az archaikus Erdély-képhez, esetenként változik, hogy melyik regény távolodik el ettől

a képtől, és milyen mértékben. Tompa Andrea regénye hozza a legújsszerűbb Erdély- és Kolozsvár-képet, egy modernizálódó Kolozsvárt rajzol meg a dualizmus idején. Bánffy Miklós trilógiájában a főhős fejlesztések és újítások szándékával tér haza családi birtokára, a regény egy haladó reprezentációt erősít meg. Méhes György regénye is egy épülő és fejlődő Kolozsvárt ábrázol, amelynek elsősorban gazdasági vonatkozásába enged betekintést. Kevésbé távolodik el Dragomán György regénye, egy időben megrekedt, forradalomkori Erdélyben játszódik. A legkevésbé újszerű Erdély-kép jelenik meg Cserna-Szabó András és Ugron Zsolna regényében. Az előbbi egy elmaradott, nyomokban kommunista és hátrányos helyzetű városképet mutat be és az utóbbi az elmaradott, a budapesti, modern nagyvárostól távol eső, természetközeli, vidékies Erdélyt jeleníti meg.

Imaginea Transilvaniei din perspectiva romanelor de succes

Lucrarea analizează motivele care pot fi utilizate în crearea imaginii Ardealului în literatura contemporană despre Ardeal și în cea din secolul XX, în romanele de succes și în beletristică. Cercetarea consideră literatura fiind produs mass-media; în aceste produse urmărește crearea și popularizarea reprezentărilor despre Ardeal, modul în care ele influențează cunoștințele referitoare la acest spațiu. Astfel, cercetarea se orientează în primul rând spre procesul de muncă de branding dar și spre activitatea literară.

Pentru analiză au fost alese următoarele opere literare: Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*. I-III. Harmadik kiadás. Budapest, Helikon, 2012; Cserna-Szabó András: *Szíved helyén épül már a halálcsillag*. Budapest, Magvető, 2013; Dragomán György: *Máglya*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2016; Méhes György: *Kolozsvári milliomosok*. Budapest, Ulpus, 2008; Tompa Andrea: *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben*. Pozsony, Kalligram, 2013; Ugron Zsolna: *Úrilányok Erdélyben*. Budapest, Ulpus, 2010.

La selectarea cărților a fost luată în considerare discursul despre regiunea amintită, de-a lungul secolului XX și din zilele noastre. Obiectul lucrării era de a identifica reprezentările, care se opun și se distanțează de imaginea nostalgică-mitică a Ardealului prezentate și interpretate de către Feischmidt Margit și coautorii volumului, precum și de György Péter. Există o imagine a Ardealului, ca fiind un spațiu îndepărtat de Ungaria, exotic, și este perceput ca fiind un loc arhaic, foarte apropiată de natură.

Cărțile selectate se raportează diferit la imaginea arhaică a Ardealului, romanele confirmă în parte aceea nouă tendință care se conturează în

beletristică despre Ardeal, și care se îndepărtează de imaginea Ardealului arhaic. Romanul scriitoarei Tompa Andrea aduce o imagine inedită a Clujului și a Ardealului. Autorul descrie orașul Cluj din perioada dualismului, în curs de modernizare. În trilogia lui Bánffy Miklós protagonistul se întoarce pe moșia familială cu dorința de înnoire și modernizare, și acest roman confirmă o reprezentare progresistă. În romanul lui Méhes György Autorul conturează Clujul în curs de construcție și modernizare, și ne atrage privirea în primul rând asupra aspectelor economice ale acestei modernizări. Mai puțin se îndepărtează romanul lui Dragomán György, apare un spațiu ardelenesc urban, înfundat în timp. imaginea cea mai puțin inedită a Ardealului se conturează din romanele lui Cserna-Szabó András și Ugron Zsolna. Primul roman descrie o imagine urbanistă înăpoiată, cu urme comuniste și într-o situație defavorabilă, iar autorul cel din urmă prezintă în cartea sa Ardealul ca fiind un spațiu aproape de natură, înăpoiat, provincial, departe de Budapesta și de orașele mari moderne.

The Faces of Transylvania. The Image of Transylvania in Bestsellers.

The research analyses constant motifs that can be applied in shaping the image of Transylvania, in contemporary and 20th-century texts, in both popular, and belletristic texts about Transylvania. In the dissertation the concepts of popular and belletristic appear as a media product; The analysis intends to track the modality in which the Transylvania-representations are shaped in literary texts, and also, the way these influence the consideration of spaces. The theme outlined above can be placed on the border between the applied practices of branding and the analysis of literary texts.

The objects of the analysis are the following literary texts: Miklós Bánffy: *Erdélyi történet*. I-III. Third edition. Budapest, Helikon, 2012; András Cserna-Szabó: *Szíved helyén épül már a halálcsillag*. Budapest, Magvető, 2013; György Dragomán: *Máglya*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2016; György Méhes: *Kolozsvári milliomosok*. Budapest, Ulpus, 2008; Andrea Tompa: *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben*. Pozsony, Kalligram, 2013; Zsolna Ugron: *Úrilányok Erdélyben*. Budapest, Ulpus, 2010.

In selecting the books to be analysed, are considered the identity discourses formulated and marketed by the social public speaking in Hungary, about Transylvania in our days. The goal of the research was to identify representations that contradict and dislodge the nostalgic-mythical Transylvania-image explicated and interpreted by Margit Feischmidt et

alii, and Péter György. The particularity of this image is that it offers an archaic, natural and traditional image of Transylvania, in which society is typically patriarchal.

The dissertation seeks for Transylvania-images different than this, conveyed in Hungarian literature, the analysis of the selected books approaches the archaic Transylvania-image as a scale. In each case, it is different how a novel distances itself from the archaic Transylvania-image, and in what measure. Andrea Tompa's novel offers the most innovative image of Transylvania and Cluj-Napoca, draws a modernising Cluj-Napoca. In Miklós Bánffy's trilogy, the main character returns to the family estate with the intention of developments and renovation, this novel also enforces the representation of development. György Méhes's novel depicts a Cluj-Napoca in construction, developing; it mainly offers a peek at its economic aspects. György Dragomán's novel keeps a smaller distance from the traditional Transylvania-image, an urban Transylvanian place, stuck in time, in the era of the revolution. The least innovative Transylvania-image can be found in the novels of András Cserna-Szabó and Zsolna Ugron. The former offers a backward, partially communist and disadvantaged urban image; the latter author depicts a natural, rural Transylvania, backward and far away from Budapest and the modern metropolis.

Székely Melinda

A magyar lakodalom változása Ördöngösfüzesen. 1930-2017 (2018)

Szerző: Székely Melinda; a disszertáció irányítója: dr. Pozsony Ferencz egyetemi tanár; a védés éve: 2018; opponensek: dr. Bodó Julianna egyetemi tanár, Sapientia Tudományegyetem, Csíkszereda; dr. Tánczos Vilmos habilitált egyetemi tanár, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár; dr. Bartha Elek egyetemi tanár, Debreceni Tudományegyetem, Debrecen.

A disszertáció arra vállalkozik, hogy feltárja és értelmezze az ördöngösfüzesi lakodalom forгатókönyvében 1930–2017 között bekövetkezett változásokat. A lakodalom lokális szerkezetét a különböző makrofolyamatok alapvetően átrendezték. A terepmunka tapasztalata az volt, hogy a második világháborút követő évtizedekben az ördöngösfüzesi emberek mindennapi életmódját, ünnepi szokásait gyökeresen megváltoztatta a

magántulajdon erőszakos felszámolása, a kollektivizálás, az iparosítás, a városra irányuló migráció, az urbanizáció, a rendszerváltás, a nemzetközi munkamigráció és a globalizáció.

Az ördögösfüzesi lakodalom szerkezete, funkciói, jelentései is folyamatosan változtak, markánsan átalakultak, modernizálódtak a kollektivizálás és a rendszerváltozás után, éppen ezért a helyi szokásrend alakulásában három fontosabb időszak (1930–1960, 1960–1990, 1990–2017) különíthető el.

Az ördögösfüzesi lakodalmakban mindhárom időszakban számos elvlasztó, eltávolító és beépítő elem azonosítható be, de azok soha nem követik pontosan azt a sorrendet, amit Arnold van Gennep 1909-ben megállapított. A faluban megszervezett lakodalmak szerkezetéből sokszor hiányzik, kimarad egy-egy belső egység, más esetekben pedig a beépítő funkciójú elemek többször is megismétlődnek, tehát egy lakodalom keretében a fiatalok többször is beavatódnak. Mivel a rendszerváltozást követő évtizedekben a fiatalok éveken át egy háztartásban élnek, eltűnt a korábbi lakodalmak státuszváltozást jelző és legitimizáló funkciója. A diszsertáció az átmeneti rítus fogalmának az árnyalásán túl összehasonlítja a három megjelölt időszak lakodalmait a következő szempontok szerint: tér, idő, szerepek, testtechnikák, intézmények, szimbolikus tartalmak (tárgyak, állatok, öltözetek), gasztronómia, anyagi vonatkozások, szexualitás, érzelmek, mediális eszközök, interetnikus kérdések.

A lakodalmas szokások Ördögösfüzesen is rendszerint egyedi formában, változatokban valósulnak meg, egyedi elemeket tartalmazó szerkezettel rendelkeznek, tehát nem lehet kimerevített klisék, modellek segítségével vizsgálni vagy értelmezni. Kiemeltem, hogy az ördögösfüzesi lakodalmak napjainkban is folyamatosan változnak, de nem tűnnek el, mert a fiatal párok, családtagjaik, rokonaik és barátaik reálisan igénylik azoknak megszervezését és megtartását.

Modernizarea nunții în Fizeșu-Gherlii

Nunta ca și obiect al cercetării etnografice este un subiect, o temă foarte actuală, deoarece putem vedea acele etape ale schimbării care s-au produs din trecut până în zilele noastre. Fizeșu-Gherlii este situat în județul Cluj, și aparține ca și regiune etnografică Câmpiei Ardealului. Primul capitol al lucrării se axează pe prezentarea locului în care s-a desfășurat culegerea datelor.

Lucrarea analizează modernizarea nunții tradiționale din Fizeșu-Gherlii în perioada 1930–2017. Despre riturile de trecere din Câmpia Ardealului până în zilele noastre au fost realizate și publicate foarte puți-

ne rezultate științifice, etnografice, antropologice. Pe baza unor cercetări de teren și arhivistice lucrarea studiază schimbările majore ale obiceiurilor nupțiale în trei perioade mai importante; analizează în mod amănunțit conexiunile obiceiului de trecere al nunții cu evenimentele politice, sociale, economice și culturale dintre anii 1930–2017.

Obiectivele cercetării au la bază în primul rând nuanțarea termenului de rit de trecere, inițiat de Arnold van Gennep. Disertația redefineste terminologia de specialitate actuală: obicei, rit, sărbătoare, obiceiuri familiale, liminalitate, structură, structura riturilor, tradiție și modernizare, schimbări în structura și funcțiile riturilor. După definirea riturilor de trecere și identificarea noțiunilor științifice operative, legate de nuntă am analizat în mod accentuat modernizarea acestor obiceiuri, conexiunea lor cu schimbările economice, sociale, culturale majore actuale.

Lucrarea compară schimbarea elementelor ritualului nunții în cele trei perioade cercetate, cu amănunt spre noțiunile timpului, spațiului, rolurilor, a obiectelor, a animalelor simbolice, a vestimentației, a gastronomiei, a bazei materiale, a sexualității, a sentimentelor, a textelor, fotografiilor, filmelor și ale interferențelor culturale.

Modernization of weddings in Fizeșu-Gherlii

The wedding, as an object of ethnographic research, is a very current theme and subject because we can see the stages of change that have taken place from past to present day. Fizeșu-Gherlii is situated in Cluj county and, as an ethnographic region, belongs to the Transylvanian Plain. The first chapter of the paper focuses on presenting the place where the data was collected.

In my doctoral thesis I analysed the modernization of the traditional wedding in Fizeșu-Gherlii between 1930-2017. I would like to mention that very few scientific, ethnographic and anthropological results have been achieved and published about the rites of passage in the Plain of Transylvania up until the recent period.

The research's objectives are based primarily on the nuance of the rite term, which comes from Arnold van Gennep. The dissertation redefines the current specialty terminology: custom, rite, feast, family habits, liminality, structures, rite structure, tradition and modernization, changes in the structure and functions of the rites.

The main objective of the paper is to present the changes made in the wedding ritual of the Hungarian ethnics in Fizeșu-Gherlii. After defining the rites of passage and after the identification of operative scientific

notions related to the wedding, I have analysed the modernization of these customs, their connection with the major economic, social and cultural changes. The paper compares the change of elements of the wedding ritual in the three researched periods, taking into account the notions of time, space, roles, objects, symbolic animals, clothing, gastronomy, material basis, sexuality, feelings, texts, photographs, movies and cultural interferences.

In conclusion, I would like to point out that, theoretically, Arnold van Gennep's model is not operative, valid today for the proper analysis and interpretation of weddings. The three segments (separation, distancing, incorporation) are often structured in a different order, some elements (especially the magical ones) disappear, others are invented and implemented by young people or specialists. The wedding quickly loses its magic-religious-spiritual charge, it is organized as an individual project and not by following collective models.

Széman Emese Rózsa

Két világháború közötti erdélyi magyar szavalóművészet (néhány fontosabb sajtóorgánium tükrében) (2017)

Szerző: Széman Emese Rózsa; a disszertáció irányítója: dr. Cseke Péter egyetemi tanár; a védés éve: 2017; opponensek: dr. Bányai Éva egyetemi tanár (Bukaresti Egyetem); dr. Mózes Huba egyetemi tanár (Miskolci Egyetem, Magyarország); dr. Szabó Zsolt egyetemi docens (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár).

A disszertáció témája a két világháború közötti erdélyi magyar szavalóművészet. Több kérdést is felvet. Miért a két világháború közötti időszak? Miért erdélyi (magyar)? Miért szavalóművészet?

A felvetett kérdések közül legnehezebb a szavalóművészet kérdése. Hiába van egyre több hivatásos előadóművész (a szónak 'vers- és prózamonddó' értelmében), a szavalást minden művészet mostohagyerekként kezeli. Bár ez nem csoda annak fényében, hogy még saját művelői között sincs egyetértés a tekintetben, hogy különálló művészeti ág-e vagy sem. Mivel sok hivatásos színész tevékenykedik szavalóként is, egyes nézetek a színészet alágaként kezelik. Koránt sincs ez így. Aki színpadon, s nem pódiumon áll, annak szerepet kell eljátszania, átéreznie. Annak azonban, aki verset ad elő, a teljes verssel kell azonosulnia, annak érzésvilágával, adott esetben több nézőponttal is; anélkül, hogy játszana, éreztetnie kell a különbségeket, az árnyalatokat.

A fenti különbségtétel mellett maguk a versek interpretálásával foglalkozó művészek sem értenek maradéktalanul egyet a fogalomhasználatban, vagyis abban, hogy a verset mondani vagy szavalni kell-e. Így a belső viták közepette nem jut elegendő idő és energia arra, hogy, nézőpontoktól függetlenül, azért harcolnának, hogy a művészeti ágat elismerjék.

Jelen dolgozat ezekhez a fenti kérdésekhez kíván fogódzót adni, bemutatva a két világháború közének erdélyi magyar szavalóművészetét, néhány sajtóorgánium, az irodalmi társaságok és a társadalmi viszonyok tekintetében.

Arta recitării poeziei maghiare în transilvania interbelică (în contextul presei maghiare)

Tema disertației este arta recitării poeziei maghiare în Transilvania interbelică. Această temă ridică mai multe întrebări: de ce perioada dintre cele două războaie mondiale? De ce Transilvania? De ce arta recitării?

Cea mai importantă întrebare dintre cele invocate, este cea a artei recitării poeziei. Degeaba sunt tot mai mulți artiști profesioniști (în privința interpreților de poezie și proză), recitalul este considerat copilul vitreg al oricărei ramuri a artei. Acest fapt nu e de mirare, atunci, când nici interpreții nu sunt de aceeași părere în privința că este sau nu o ramură aparte a artei. Datorită faptului că mulți actori recită poezii, unii susțin că e o subramură a artei teatrale. Însă nu e așa. Cel care stă pe scenă (actorul) și nu pe un podiu (recitatorul), trebuie să joace un rol, acela trebuie să-l simtă. Cel care însă recită poezie, trebuie să se identifice cu poezia întreagă, cu sentimentele acesteia, chiar cu opinii diferite, fără să joace, trebuie să transmită diferențe și nuanțe.

În afară de aceste diferențe, chiar și interpreții de poezii au păreri diferite în privința prezentării poeziei. Astfel, nu au timp și energie să lupte pentru recunoașterea acestei ramuri a artei.

Lucrarea vrea să dea răspunsuri la aceste întrebări, prezentând arta recitării poeziilor din perioada interbelică, pe baza unor organe de presă, cercuri literare și contextul social.

Hungarian Poetry Reciting in the Interwar Period's Transilvania (in the Context of the Hungarian Press)

The topic of my research is the art of Hungarian poetry reciting in the interwar period's Transilvania.

This raises several questions. Why the interwar period? Why Transylvanian (Hungarian)? Why poetry reciting?

The most difficult issue raised by the selected topic is the matter of the art of poetry reciting. Even though there is a growing number of professional performers (regarding reciting poetry and prose), every art treats poetry reciting as an unwelcome guest. Although this is not surprising, given that there is no consensus yet among its own artists regarding whether poetry reciting is a separate art form or not. Due to the fact that many professional actors are active in poetry reciting as well, some views are treating it as a form of acting. This is far from the case. The person who is on a stage and not on a podium has to play, to experience a role. However, the person who recites a poem must identify themselves with the entire poem, to immerse themselves into its world, possibly with multiple points of view as well; without playing a role, they need to express the differences, the nuances.

In addition to the distinction above, even the artists who interpret poetry do not fully agree about the wording, specifically telling or reciting a poem. As a result, in the midst of internal disputes there is not enough time and energy to fight, regardless of the point of view, for the recognition of artistic branch.

This paper intends to provide some handholds for the above questions by exploring the Transylvanian Hungarian art of poetry reciting between the two world wars, in the light of some press organs, literary societies and social relations.

Zsigmond Júlia

Vallásos mentalitás és életstratégiák Kalotaszentkirály-Zentelke református gyülekezetének egy közösségében (2017)

Szerző: Zsigmond Júlia; a disszertáció irányítója: dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanár; a védés éve: 2017; opponensek: dr. Bartha Elek egyetemi tanár, Debreceni Egyetem; dr. habil. Szigeti Jenő egyetemi tanár, Miskolci Egyetem; dr. habil. Tanczos Vilmos egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

Az erdélyi magyar reformátusság keretében is megjelennek lelkeségi irányzatok, ébredési mozgalmak, amelyek hatására a gyülekezeti tagok egy részének vallásossága megváltozik, a transzcendenssel való kapcsola-

tuk – ami addig többnyire csak vasárnapokon vagy kivételes helyzetekben foglalkoztatta őket – életük origója lesz. Disszertáciomban azt vizsgálom, milyen vonzatai vannak egy ilyen változásnak egy hagyományos faluközösségben, hogyan módosul a mentalitásváltás nyomán az egyéni és közösségi vallásgyakorlat, a családon és a tágabb közösségen belüli kapcsolatok minősége, a mindennapok struktúrája, a helyi hagyományokhoz, szokásvilághoz, hiedelmekhez való viszony. Erdély-szerte főleg falvak szintjén igen ritka, hogy az érintett személyek kompakt közösségekbe szerveződjenek, és ezek a csoportosulások hosszútávon megmaradjanak, működjenek a református egyházközségből nem kiszakadva.

Kutatásom helyszínén, Kalotaszentkirály–Zentelke ikerfaluban 1998 óta léteznek ilyen kisközösségek, Zimányi József vendéglelkipásztor evangelizációs szolgálata nyomán jöttek létre házi bibliakörökként. A gyülekezet egy része megpróbálta ellehetetleníteni ezeket, sikertelenül.

A bibliakör-hálózat tagjai heterogén csoportként léteznek élettörténeti epizódjaik felől közelítve, inkább a biografikus események interpretálásában (isteni közbeavatkozás) fedezhetünk fel hasonlóságot, valamint mindennapjaik mikrotörténete vált nagyon hasonlóvá, mivel legfőbb érdeklődési területük megegyezik.

Az intenzív vallásosság hangsúlyosabban megköveteli a hagyományos gondolkodásmód, szokáskör, a korábbi életmód, kapcsolatrendszer felülvizsgálását a keresztny hitrendszer szemszögéből, és az ebbe nem illeszkedő elemeket határozottabban utasítja el. Kultúraellenesség vagy a lokális identitástudat súlytalanná válása azonban nem állapítható meg, a helyi hagyományos értékek továbbra is értékek maradnak a körzeti bibliakörösök számára is, identitásuk nagyon fontos része, hogy ők szentkirályiak, zentelkiek. Ez az identitásmozaik nem kerül konfliktusba a vallásos ember szerepével, akkor sem, ha a vallásos szerep elsődlegessége érzékelhető.

Legătura între mentalitatea religioasă și strategiile de viață într-o comunitate protestantă din Sâncraiu, județul Cluj

Curentele spirituale și mișcările de trezire au afectat și biserica reformată, în urma apariției cărora religiozitatea unei părți dintre membrii comunității – ceea ce înainte i-a interesat mai ales duminicile sau de sărbători – s-a schimbat. În disertație am examinat ce efecte are o astfel de schimbare într-o comunitate rurală tradițională, cum se modifică în urma schimbării de mentalitate practica religioasă individuală și comunitară, calitatea relațiilor din familie și din comunitatea mai largă, structura vieții cotidiene și relația cu tradițiile, obiceiurile și credințele locale.

În Transilvania, mai ales în localitățile rurale este extrem de rar, ca persoanele cu religiozitate intensivă să se organizeze în comunități compacte, iar aceste grupuri să supraviețuiască perioade mai lungi, și să funcționeze fără să se rupă din comunitatea reformată tradițională. În locația cercetării, la Sâncraiu, jud. Cluj, localitatea cea mai caracteristică Țării Călatei, astfel de micro-comunități există din anul 1998, din vremea evanghelizării pastorului József Zimányi. Formarea grupurilor biblice regionale nu a fost încuviințată de o parte a comunității, dar opunerea lor a fost fără rezultate.

În ce privește episoadele din viețile particulare, membrii rețelei de grupuri de studii biblice creează un grup eterogen, ei formează un grup omogen numai din punct de vedere ideologic. Eventuale similitudini se regăsesc numai în modul de interpretare a evenimentelor biografice, precum și în microistoria cotidiană, petrecerea timpului liber, care este foarte similară, fiindcă aria de interes este comună.

Religiozitatea intensivă presupune reflexia accentuată asupra gândirii tradiționale, a obiceiurilor, a modului de viață anterior sau asupra rețelei sociale anterioare din punctul de vedere al credinței creștine și refuză mai intens prezența elementelor inadecvate. Nu se poate vedea însă o atitudine anticulturală sau pierderea importanței identității locale, valorile tradiționale locale rămân valori în continuare și pentru membrii grupurilor de studii biblice, și rămâne o parte esențială a identității lor faptul, că ei sunt sâncraieni. Acest mozaic de identitate nu intră în conflict cu rolul omului religios, chiar dacă se remarcă caracterul primordial al acestuia.

Connection between religious mentality and life strategies in a protestant community from Sâncraiu, Cluj county

The spiritual currents and awakening movements have affected the Reformed Church also, and following their apparition the religiosity of several community members changed, their relationship with the transcendent – which earlier was only interesting for them on Sundays or Holidays – has become the basis of their lives. In my dissertation I examined what kind of effects does have such a change in a traditional rural community, how does it modify after the change of mentality the individual and community religious practice, the quality of relationships with the family and the larger community, the structure of everyday life and the relationship towards the local traditions, customs and beliefs. In Transylvania, and especially in the rural localities it is extremely rare for people with intensive religiosity to gather in compact communities, and for these groups to survive longer periods, and to function without breaking out

from the traditional Reformed communities. At the location of my research, in the village of Sâncraiu, Cluj county, this kind of micro-communities exist since the year 1998, from the time of evangelization session of pastor József Zimányi. The formation of the local bible study groups was not accepted by one part of the community.

Regarding the own life-episodes, the members of the bible study group network create a heterogeneous group, their group is homogenous only on the ideological level. The eventual similitudes are to be found only in the way of interpretation of the biographic events, as in the everyday micro-history, how they spend their free time, which is very similar, since they share a common area of interest.

The intensive religiosity means accentuated reflection over the traditional thinking, habits, and earlier lifestyle, or over the earlier social network from the viewpoint of Christian religion and it refuses more intensely the presence of inadequate elements. And yet there is no countercultural attitude and the importance of the local identity is still very high: local tradition values are still values for the members of the bible study groups, and it remains an essential part of their identity that they are from Sâncraiu. This mixture of identities is not in conflict with the role of the religious person, even though the main character of religiosity is dominant.